

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
ТҮСИНДИРМЕ
СӨЗЛИГІ

I

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР
КЕҢЕСІ ЖАНЫНДАҒЫ МӘМЛЕКЕТЛИК ТИЛДИ
РАҰАЖЛАНДЫРЫҰ ДЕПАРТАМЕНТИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

**Биринши том
А — Б (басылдырыұ)**

Толықтырылған екінши басылымы

**НӨКИС
«QARAQALPAQSTAN»
2023**

УДК: 811.512.121'374.3(038)
ББК: 81.2(5 Қар)-4
Қ-50

Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Биринші том А – Б (басылдырыу). – Нөкіс: «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023. – 400 бет.

Редколлегия ағзалары:

Ш.Абдиназимов	– Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор (баслығы).
Ә.Пирниязова	филология илимлериниң докторы (баслық орынбасары).
П.Дабылов	– филология илимлери бойынша философия докторы.
А.Альниязов	– филология илимлериниң докторы, профессор.
К.Алламбергенов	– филология илимлериниң докторы, профессор.
Қ.Жәримбетов	– филология илимлериниң докторы, профессор.
С.Бахадырова	– филология илимлериниң докторы, профессор.
М.Дәулетов	– филология илимлериниң докторы, профессор.
К.Кәримов	– Өзбекстан халық жазыушысы.
Х.Толыбаев	– филология илимлери бойынша философия докторы (хаткери).

Бас илимий редактор – Абдиназимов Шамшетдин
Жууаплы редактор – Өтемисов Азиз

Сөзликте дүзиушилер:

А.Альниязов (Аа);
Ш.Абдиназимов (Әә);
П.Нажимов, Қ.Бекбергенов (Бб).

ISBN 978-9943-9141-9-3

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023.

© Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі, 1982, 2023.

АЛҒЫ СӨЗ

Қарақалпақ тили – түркий тиллери топарына киретуғын ең ески тиллерден бири есапланады. Қарақалпақ тилинин тарийхый тамырлары бизиң эрамыздың басларында Арал теңизи этирапларында жасаған сак-массагет қәуимлерине барып тиреледи. IV–V әсирлерде бул жерлерге Алтай далалары, Монголия шөлистанлықлары, Қытай тәрептен көшпели гунн қәуимлери көшип келе баслайды ҳәм бул жерде бурыннан жасап атырған сак-массагет қәуимлери менен олардың араласыу процеси жүзеге келеди, тили түркийлеседи. VII–VIII әсирлерде печенег қәуимлери тарийхый аренаға шығады. «Печенег» сөзи «суу бойында, батпақлықларда жасаушы саклар», яғный «апасиак» сөзиниң тийкарында пайда болған. IX–X әсирлерде булғарлар менен оғузлардың топылысы нәтийжесинде печенег қәуимлери үшке бөлинеди. Бир топары оғуз-селджуклер менен бирге Анадоли жерлерине қарай кетсе, екинши топары XI әсирлерде Иртыш дәрьялары тәрептен бул жерлерге келген кыпшақларға араласып Түслик Россия далаларына қарай кетеди. Ал, үшінши топары – Арал теңизи этирапларында жасап қалады. Қарақалпақ халқының буннан кейинги тарийхы Алтын Орда менен байланысly. Алтын Орданың ыдырауы нәтийжесинде XIV–XV әсирлерде Казань ханлығы, Астрахан ханлығы, Сибирь ханлықлары пайда болды. 1392-жылы Едигениң басшылығында Ноғайлы Ордасы пайда болды. Қарақалпақ, казак, ноғай халықларының халық болып қәлиплесиуи усы Ноғайлы Ордасына байланысly. Қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеу тили, қарақалпақ әдебий тилиниң аўызеки түри XV әсирде қәлиплескенин қарақалпақ халқының бай аўызеки әдебиятының үлгилери дәлийллейди. Усы дәуирде қарақалпақ әдебий тилиниң аўызеки түринде көп санлы

халық қосықтары, ертеклер, дәстанлар дөретилді. Асан қайғы, Соппаслы Сыпыра жырау, Доспамбет, Шалкийиз жырау, Мүйтен жыраулардың терме-толғаулары, Жийреншениң шешенлік сөзлери дөретилді.

Буннан кейинги дәуірлерде де қарақалпақ әдебий тили жетилисип, рауажланып барды. XIX әсирде қарақалпақ әдебиятының классиклери Күнхожа, Бердақ, Әжинияз, Өтеш, Омар, Гүлмурат хәм т.б. өзиниң шығармаларын жазба түрде дөрете баслады. Жазыудың пайда болыуы хәм рауажланыуы қарақалпақ жазба әдебий тилиниң пайда болыуы хәм кәлиплесиуине тийкар болды. Бул дәуірде көп санлы дәстанлық шығармалар қарақалпақлар арасына жазба түрде тарала баслады, дәстанларды кирәәтке салып оқыу нәтийжесинде қыссаханлық өнери пайда болды хәм рауажланды. XIX әсирде Қарақалпақстан аймағында мешит-медреселердиң салыныуы, оларда жазыу-сызыу, хат таныу, билимлендириу жумысларының жолға қойылыуы менен тилимизге көплеген араб-парсы тиллеринен сөзлер өзлестирилди, олар қарақалпақ тили сөзлик қурамының байыуына тәсирин тийгизди. XX әсирде қарақалпақстанлылардың сиясий-жәмийетлик турмысында жүз берген өзгерислер нәтийжесинде хинд-европа тиллеринен сөзлер өзлестирилди, XX әсирдиң ақыры XXI әсирдиң басында Қарақалпақстан Республикасының өз фәрезсизлигин алыуы, қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилиуи нәтийжесинде қарақалпақ тилиниң және де рауажланып, байып барыуына кең мүмкиншиликлер жаратылды.

Әсиресе, соңғы жыллары мәмлекетимиз Президентиниң 2019-жыл 21-октябрьдеги 5850-санлы, 2020-жыл 20-октябрьдеги 6084-санлы пәрманлары қабыл етилди. Усы қарар тийкарында Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумының 2019-жыл 16-октябрьдеги, 2020-жыл 3-ноябрьдеги 135-санлы «Қарақалпақ тилиниң мәмлекетлик тил сыпатындағы абырайы хәм орнын және де асырыу иләжлары ҳаққында» қарары қабылланды. Усы қарар тийкарында Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанында Мәмлекетлик тилди рауажландырыу

департаменти шөлкемлестирилди. 2021 — 2030-жылларда каракалпак тилин раўажландыруу хэм тил сиясатын жетилистируу концепциясы қабыл етилди.

«Қаракалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги» биринши мәртебе 1982 — 1992-жыллары Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақапақстан филиалының Н.Дәуқараев атындағы тарийх, тил хэм әдебият институтының сөзлик хэм терминология бөлими мақсетли жоба тийкарында таярланып, төрт томлық жәрияланған еди. Ол сөзликти таярлауға төмендеги илимий хызметкерлер қатнасты: Р.Есемуратова — А, Ә, Р, М (маба — минбелеу); М.Қәлендеров — Б, Е, Ң, К, Л, Ц, Щ; А.Қыдырбаев — Т, Қ (қаба — қараңғылық); А.Турабаев — Г, Ф, Д, Ш, Э, М (минбер — мыяўлау); Қ.Дәулетбаев — И, Й, О, Ө, П, С; Д.Сайтов — Ш, Қ (қараңлау — козак); У.Ембергенов — З, У, Ү, Ұ, Х, Ҳ, Қ (қозғалыс — қыяу); Б.Бекетов (Н, Ы); М.Қәлендеров, Р.Жапақова — В, Ф, Ч, Ю, Я ҳәриплери бойынша түсиндирме сөзликти дүзиуға қатнасты. Түсиндирме сөзликте 38933 сөздиң мәниси түсиндирилип сыпатлама берилген еди. Сөзликтиң биринши томы жәрияланғаннан берли 40 жылдан аслам уақыт өтти. Тил жанлы организм сыяқлы бәркулла раўажланып хэм байып барады. Тилдиң раўажланыу барысында оның сөзлик курамы басқа тараўларға салыстырғанда тез, сезилерли хэм үлкен өзгерислерге ушырайды. Жәмийетлик-сиясий, мәдений хэм экономикалық турмыстағы өзгерислер биринши гезекте тилдиң сөзлик курамында өзиниң сәуелелениуин табады. Бул өзгерислер тилдеги сөзлик курамның тек сан жагынан емес, ал сөздиң мәнилик жактан раўажланыуында көзге тасланады. Төрт томлы «Қаракалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги» пайда болғаннан берли каракалпак тили лексикасында жүз берген өзгерислер есапка алынса, әлле қашан бундай сөзликтиң жаңа толықтырылған баспасын жаратыу уақты келгенин хэм бул жумыс ҳәзирги күнниң талабы екенлиги өз-өзинен анық сезиледи.

Республикамыздың өз ғәрезсизлигине ерисийи алдында хэм ғәрезсизликтиң дөслепки жыллары тил сиясатында үлкен

өзгерислер жүзеге келди. Қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилиўи, Мәмлекетлик тил ҳаққында Нызамның қабыл етилиўи қарақалпақ тили тарийхында жаңа баскышты баслап берди. Қарақалпақ тилиниң сөзлик курамында жүз берген өзгерислер тийкарында қарақалпақ тилиниң дәўир талабына жуўап беретуғын көп томлы түсиндирме сөзлигин дүзиў ўазыйпасы ҳәм оны басып шығарыў мәселеси Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы Республикалық терминология орайының 2019-жыл 7-январьдағы қарары тийкарында колға алынды. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумының 2021-жыл 16-июльдеги 410-санлы қарары тийкарында тастыйықланған 2021 – 2030-жылларда қарақалпақ тилин раўажландырыў ҳәм тил сиясатын жетилистириў концепциясында көп томлық «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги»нин толықтырылған басылымын баспаға таярлаў ўазыйпасы қойылды. Усы ўазыйпаларды орынлаў ушын жәмәәтлик басламада бул сөзликти дүзиў жумыслары басланды.

Қарақалпақ тилиниң бул жети томлық түсиндирме сөзлигин дүзиўге таярлық жумыслары алып барылды. Қарақалпақ халқының аўызеки дәретпелери, көркем сөз шеберлери шығармаларынан, қарақалпақ тилинде жәрияланған жәмийетлик-сиясий, илимий-техникалық, диний-философиялық мийнетлерден, сабақлықлар ҳәм қарақалпақ тилине аударма жасалған аудармалардан мысаллар жыйналды. Бул «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги» толықтырылған екінши басылымы есапланып биринши басылымдағы материаллардан да пайдаланылды. Жети томлық түсиндирме сөзлик Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң гуманитар илимлер илимизертлеў институты, Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Қарақалпақстан Республикасы педагогларды жаңа методикаларға үйретиў илимий орайы, Қарақалпақстан аўыл хожалығы ҳәм агротехнологиялар институты илимпазлары тәрәпинен дүзилди. Алғы сөз, сөзликтиң дүзилиси ҳәм оннан

пайдаланыу бөлими Ш.Абдиназимов тәрәпинен жазылды. Сөзликтің *Аа* хәриби филология илимлериниң докторы, профессор А.Альниязов, *Әә* хәриби филология илимлериниң докторы, профессор Ш.Абдиназимов, *Бб* хәриби филология илимлериниң докторы П.Нажимов, филология илимлериниң кандидаты Қ.Бекбергеновлар, *Ғғ* хәриби филология илимлериниң докторы Ә.Пирниязова, *Гг, Дд* хәриплери илимий хызметкер Э.Оразымбетова, *Ее, Ёё* хәриплери филология илимлериниң кандидаты С.Шынназарова, *Жж, Зз* хәриплери филология илимлериниң кандидаты Б.Диланов, *Ии, Йй* хәриплери филология илимлериниң докторы Г.Карлыбаева, *Кк* хәриби филология илимлериниң кандидатлары М.Қурбанов, Г.Патуллаевалар, *Ққ* хәриби филология илимлериниң докторы Б.Юсупова, филология илимлериниң кандидаты Б.Қурбанбаевалар, *Лл, Мм* хәриплери филология илимлериниң кандидаты А.Абдиев, *Нн* хәриби филология илимлериниң докторы, профессор М.Қудайбергенов, *Оо, Өө* хәриплери филология илимлери бойынша философия докторы А.Өтемисов, *Пп* хәриби филология илимлери бойынша философия докторы Ж.Тәңірбергенов, *Рр* хәриби филология илимлери бойынша философия докторы Г.Алламбергенова, *Сс* хәриби филология илимлери бойынша философия докторы Д.Сейтқасымов, *Тт* хәриби филология илимлериниң кандидатлары А.Қазақбаева, Г.Досжановалар, *Уу, Үү, Ұу, Хх, Җҗ* хәриплери филология илимлериниң кандидаты У.Ембергенов, *Шш* хәриби филология илимлериниң кандидаты Б.Убайдуллаев, филология илимлери бойынша философия докторы Ш.Хожанов, *Цц, Фф, Щщ, Юю, Вв, Ээ, Яя* хәриплери филология илимлери бойынша философия докторы Ш.Қунназарова, *Ыы* хәриби филология илимлери бойынша философия докторы Х.Толыбаевлар тәрәпинен дүзилди.

Түсіндірме сөзликтің бас илимий редакторы филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим гайраткери Абдиназимов Шамшетдин Нажимович. Түсіндірме сөзликтің хәр бир томы ушын жууаплы редакторлар

белгиленди. Түсіндірме сөзліктің 1-томы үшін жуаплы редактор – филология илимлери бойынша философия докторы А.Өтемисов, 2-томы үшін жуаплы редактор – филология илимлерінің докторы Ә.Пирниязова, 3-томы үшін жуаплы редактор – филология илимлерінің докторы М.Құдайбергенов, 4-томы үшін жуаплы редактор – филология илимлерінің докторы Б.Юсупова, 5-томы үшін жуаплы редактор – филология илимлерінің докторы З.Оразымбетова, 6-томы үшін жуаплы редактор – филология илимлерінің кандидаты Қ.Бекбергенов, 7-томы үшін жуаплы редактор – филология илимлерінің докторы Г.Қарлыбаева.

Сөзлікті дүзіушілер кең оқыушылар жәмийетінің тилимиздегі сөзлер хәм олардың мәнилерін түсиніуге болған талабын қанаатландырады, қарақалпақ әдебий тилинің әдебий өлшемлерінің турақласыуына, сөйлеу мәдениятының және де жоқарылауына жәрдем де береді деп үміт етеді.

Түсіндірме сөзлікте базы бір кемшиликлердің де болыуы тәбийғый. Бази бір сөзлер түсіндірме сөзлікке кирмей қалған болыуы, базы бір көп мәнилі сөзлердің бір мәнісі берілген болыуы мүмкін.

Хүрметли оқыушылар жәмәәти! Қолыңыздағы «Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі»не тийисли пикир хәм усынысларыңызды төмендегі мәнзилге жиберіуинизди өтиниш етемиз: Нөкис қаласы, Ч.Абдиров көшесі 1-жай, Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультети, Қарақалпақ тил билими кафедрасы.

СӨЗЛИКТИҢ ҚУРЫЛЫСЫ

1. Сөзликке киргизилген сөзлер әлипбе тәртібінде берилди. Оннан кейин хәр бир сөздің мәніси, грамматикалық сыпатламасы, иллюстрациялық материаллар жайғастырылды.

2. Атлықлар атау формасында бирлик санда алынды.

Пахтакеш, ...

Исбилермен, ...

Балықшы, ...

3. Халық, миллет атлары көплик санда келтирилди.

Өзбеклер,

Қазақлар,

4. Фейиллер атауыш фейил формасында берилди.

Оқыу, ...

Билиу, ...

Көриу, ...

Излениу, ...

5. Келбетликлердің барлық түрлери де реестрге алынды.

6. Санлықлардан санақ санлар, қатарлық санлар, жыйнаклау санлар ғана алынды (он, жүз, мың; биреу, екеу, үшеу; биринши, екинши, үшінши).

7. Фейил дәрежелери (өзлик, өзгелик, белгисиз, шериклик) жеке реестр ретінде алынған менен анықлама тек тийкарғы фейилге ғана берилди.

8. Рәуиш, көмекши сөзлер, таңлақлар да сөзликке киргизилип лексикалық мәнилери, гәптеги хызмети түсиндирилип, мүмкиншилиги болғанынша хәр қайсысына мысал берилди.

9. Сөзликте омонимлердің хәр бири айырым мақала түрінде берилип, рим саны арқалы айырылды. Мысалы:

ҚАС I ат. Қабақ үстиндеги жүн, түк.

ҚАС II ат. Душпан.

10. Өз алдына қолланылатуғын басқа бір сөз бенен бирге айтылып, тутас бір мәни аңлататуғын базы бір сөзлердин кейнинен қос нокат (:) қойылып мәниси түсиндирилди де мысал менен тастыйықланды.

БАСАР: орынбасар ат. Орынбасар — хызмети бойынша өзинен жоқары турған адамның жәрдемшиси, соның орнында қалатуғын адам. Директордың орынбасары. Министрдин орынбасары.

11. Бас сөз етип алынған синонимлердин тек биреуіне ғана түсиник берилип қалғанына силтеме берилди. Мысалы:

ҚАЙҒЫ қ. уғайым.

12. Сөзлердин мәнилеринен кейин сол уяда ромбиг (◇) таңбасы менен белгиленип, фразеологиялық бирликлер берилди хәм бул бір рет ғана бериледи. Олардын анықламасынан кейин мүмкиншилиги болғанынша мысаллар берилди. Мысалы: БАС ... ◇ Бас шайқау. Басына жетиу.

13. Сөз шақапларын анықлау ушын хәр бір сөзден кейин ат.—атлық, кел. — келбетлик, сан.—санлық, ал.—алмасық, ф.—фейил, р.—рәуиш, к. с.—көмекши сөз, т. с.—таңлақ сөз т. б. сыяқлы грамматикалық белгилер қойылды (булардын улыўма дизими «қысқартыўларда» берилди).

14. Стилистикалық жақтан сөзлик қурамның қайсы түрине жататуғынын (диалектлик лексика, терминологиялық лексика т. б.) анықлап көрсетиу керек болғанда буларға да қысқартыўлар қолланылды. Мысалы: гөн. с.—гөнерген сөзлер: диал. л.—диалектлик лексика. Аўыс. м.—аўыспалы мәниде (булардын да дизими «қысқартыўларда» берилди).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН СӨЗЛИКЛЕРДИҢ ДИЗИМИ

Абай тілі сөздігі. А.Ыскаков редакторлығында. — Алматы: «Ғылым», 1968.

Абдурахимов М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. Ташкент, Издательство «Ўқитувчи», 1980.

Абдурахимов М. Ўзбекча-русча афоризмлар луғати. — Тошкент: «Ўқитувчи», 1976.

Азербайжан дилинин изаһлы лугәти. I жилд. Азербайжан ССР Елмлер академијасы нәшријаты, Бақы, 1966.

Азербайжанча-русча лугәт. Азербайжан ССР Елмләр академјасы нәшријаты, Бақы, 1962.

Арабско-русский словарь. Составитель проф. Х. К. Баранов. — М.: Русский язык, 1984, -942 с.

Арабша-казакша түсіндірме сөздік. Қурастырған Ондасынов Н. —Алматы: Мектеп, 1969.

Ахманов О. С. Словарь лингвистических терминов. Издательство «Советская энциклопедия». М., 1966.

Ахметов С. Әдебияттаныу терминлеринин қысқаша сөзлігі. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1972.

Башкирско-русский словарь. ГИС., М., 1958.

Бегалиев Г., Махмудов Х., Мусабаев Г. Краткий казахско — русский словарь. Казахское гос. издательство, Алма-Ата, 1959.

Бердимуратов Е., Кутлымуратов Б., Каримуллаев Е. Орфографиялық сөзлік. — Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980.

Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. Сост. Бектаев К. — Алматы, 1995. -697 с.

Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. — Нукус: «Қарақалпақстан», 1985.

Древнетюркский словарь. — Л.: Наука, 1969. -678 с.

Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинин қысқаша фразеологиялық сөзлігі. — Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.

Қарақалпақско-русский словарь. Под. ред. Н.А. Баскакова. — М., 1958. -890 с.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Қазақ ССР Ғылым академиясы тіл білімі институты. Қазақ ССР нің «Ғылым» баспасы, Алматы, 1977.

Кеңесбаев С., Жанузаков Т. Русско-казахский словарь лингвистических терминов. Издательство «Наука» Казахской ССР, Алма-Ата, 1966.

Кыргызча-орусча сөздүк. Түзгөн. проф. К. К. Юдахин «Советская энциклопедия» басмасы, М., 1965.

Қазақ әдебі тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Т.Жанұзақов, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2006 — 2011.

Қазақ және қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы-паремиологиялық сөзлиги. М.Ескееваның редакторлығында. — Астана, 2022. -732 б.

Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Қазақ ССР ның «Ғылым» баспасы, Алматы, 1966.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1—5 т. Қазақ ССР нін баспасы, Алматы, 1974—1980.

Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.

Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги. Дүзіушилер: Нурмуханова Ә., Нийетуллаев С. Нөкис, 1959.

Қарақалпақ тилиниң түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982; 1984; 1988; 1992.

Қошғарий М. Девону луғотит түрк. — Тошкент, 1960 — I т., 1961 — II т., 1963 — III т. -1390 б.

Қырғыз тилинин түшүндүрме сөздүгү. Қырғыз ССР Илимдер академиясы тил жана адабият институты. «Мектеп» басмасы, Фрунзе, 1969.

Махмудов Х., Мусабаев Ф. Қазақша-орысша сөздіг. Казак ССР Ғылым академиясының баспасы, Алматы, 1954.

Махмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк (Туркий сүзлар девони). Нашрга тайёрловчи Қ.Содиқов. — Тошкент, 2017.

Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: Шамсиев П., Иброхимов С. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972.

Насыров Д., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.

Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979.

Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М.: Русский язык, 1991. -915 с.

Орузбаева В. О. Лингвистикалық терминдердин орусча — киргызча сөздүгү. «Илим» баспасы, Фрунзе, 1972.

Персидско-русский словарь. Руководитель Ю.А.Рубинчик. Т. I, II. — Москва 1985. — 1664 с.

Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати. Ўзбекистон ССР «ФАН» нашриёти, Тошкент, 1964.1980.

Русско-каракалпакский словарь. — М., 1967. -1124 с.

Русско-латино-казахский терминологический словарь (медицина). Составитель Исамбаев М. Издательство академий наук Казахской ССР, Алма-Ата, 1960.

Русско-узбекский словарь. — Ташкент, 1983. -811 с.

Русша-каракалпакша сөзлик. А.Турабаев редакторлығында. — Ташкент: «Sharq», 2010, -624 б.

Садыкова М. Русско-узбекский фразеологический словарь. Академия Узбекской ССР, институт языка и литературы им. А. С. Пушкина. Издательство «ФАН», Ташкент, 1972.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. — М.: Наука, 1974 — т. I, 1978 — т. II, 1980 — т. III. - 1514 с.

Словарь иностранных слов современного русского языка. — М.: Аделант, 2014. -800 с.

Түркмен дилинин сөзлүги. Түркменстан ССР Ылымлар академиясы дил билими институты. Түркменстан ССР Ылымлар академиясының неширяты, Ашгабат, 1962.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020.

Фразеологический словарь русского языка. Под. ред. А. И. Молоткова. — М., 1967.

Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Г.В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М.: Просвещение, 1975. -542 с.

Qaraqalpaq tiliniñ imla sózligi. Dúziwshiler: M.Dáwletov, Sh.Abdinazimov, A.Dáwletova. — Nókis: «Bilim», 2017.

Qaraqalpaq tiliniñ orfografiyalıq sózligi. Dúziwshiler: M.Dáwletov, Sh.Abdinazimov. — Nókis: «Bilim», 2020.

Nemisse-qaraqalpaqsha sózlik. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2021. -636 б.

Türkçe Sözlük. Dr. Hasan Eren. — Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

Сөзликте пайдаланылган басқа да әдебиеттер

1. Жоқарыда көрсетілгеніндей иллюстратив материал яғни сөздің мәнісін хәм де мәні өзгешеліклерін айыру, анықтау хәм дәлилдеу үшін келтірілген мысаллар хәр қыйлы әдебиеттерден киргизилди. Мәселен, фольклорлық материаллардан, әдебий шығармалардан, топтамалардан, сабақлықтардан, газета-журналлардан, аудармалардан хәм усы сыяқлы басқа да әдебиеттерден алынды. Бул келтірілген мысаллар қағыйдаға сәйкес рәсмийлестірилип, бунда тек шығарманың авторы ғана қауыстың ишине алынып көрсетилди. Мәселен, (Бердак), (Әжинияз) т.б. Авторлардың фамилиялары хәм атлары хәр түрлі болып келген жағдайларда төмендегіше көрсетилди.

2. Сөзликке дәстанлардан келтірілген мысаллардың ишінде дәстанның аты қауыстың ишине алынды. Мәселен, (Алпамыс), (Қоблан), (Мәспатша), (Ер Зийуар), (Қырқ қыз), (Қаншайым), (Қурбанбек). т.б.

3. Классик шайырлардың шығармаларынан мысаллар алынып, олардың да авторлары қауыста () берилди. Мәселен, (Жийен жырау), (Әжинияз), (Бердак), (Өтеш), (Омар) т. б.

4. XX хәм XXI әсирдегі көрнекли жазушыларымыздың кунлы шығармаларынан мысаллар алынып пайдаланылды.

5. Халықтың ауызеки дәретиушилиги хәм фольклорлық шығармалардан алынған мысаллардың изинде китаптың аты қауыстың ишине алынып, оның базы биреулері қысқартылып берилди. Мәселен, (ққ. х. е.) — «Қарақалпақ халық ертеклери»; (ққ. х. қ.) — «Қарақалпақ халық қосықлары»; (ққ. х. лег. анекд.) — «Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары»; (ққ. х. н. м.) — «Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары».

6. Сабақлықтардан киргизилген мысаллардың изинде сол китаптың аты қауысқа алынып, айырымлары қысқартылып көрсетилди. Мәселен, (Әд. хрест.) — «Әдебиет хрестоматиясы»; (Әд. жыйн.) — «Әдебиет жыйнағы».

7. Газета-журналлардан алынған мысаллардың изинде сол алынған газета ямаса журналдың аты қауыстың () ишине

алынып, базы биреулері қысқартылып берілді. Мәселен, (ЕК г.) — «Еркін Қарақалпақстан» газетасы; (ҚЖ г.) — «Қарақалпақ жаслары» газетасы; (Ә. ж.) — «Әмиўдәрья» журналы.

8. Хәр қыйлы әдебиятлардан поэма, повесть хәм гүрринлерден, сондай-ақ аўдарма шығармалардан келтирилген мысаллардың изинде авторлардың, китаплардың атлары қаўыстың ишине алынды хәм гейпаралары қысқартылып берилип, булардың базы биреулері шәртли қысқартыўларда көрсетилди.

ШӘРТЛИ ҚЫСҚАРТЫҰЛАР

ав. — авиация

ал. — алмасық

анат. — анатомия

архит. — архитектура

астр. — астрономия

ат. — атлық

аўыс. — аўыспалы

әд. — әдебият

әд. жыйн. — әдебият жыйнағы

әд. хрест. — әдебият хрестоматиясы

Ә. ж. — «Әмиўдәрья» журналы

әс. — әскер

биол. — биология

биохим. — биохимия

бот. — ботаника

бухг. — бухгалтерия

вет. — ветеринария

геогр. — география

геод. — геодезия

геол. — геология

геом. — геометрия

геоф. — геофизика

гөн. с. — гөнерген сөз

грамм. — грамматика
диал. — диалектология
ел. с. — еликлеуіш сөзлер
ЕҚ г. — «Еркін Қарақалпақстан» газетасы
жерг. г. — жергиликтік сөз
Ж г. — «Жеткіншек» газетасы
зоол. — зоология
кел. — келбеттік
к. с. — көмекші сөз
қ — қараң
қ. с. — қарапша сөз
ққ. р. с. — қарақалпақша — русша сөзлік
ҚЖ г. — «Қарақалпақ жаслары» газетасы
ққ. х. қ. — қарақалпақ халық қосықтары
ққ. х. е. — қарақалпақ халық ертеңдері
ққ. х. с. ж. — қарақалпақ халық салт жырлары
ққ. х. лег. анекд. — қарақалпақ халық легендалары хәм
анекдотлары
ққ. поэз. ант. — қарақалпақ поэзиясының антологиясы
лог. — логика
м. с. — модаль сөз
мат. — математика
мәс. — мәселен
мед. — медицина
метеор. — метеорология
миф. — мифология
муз. — музыка
мыс. — мысалы
пед. — педагогика
поэт. — поэтика
психол. — психология
рад. — радио
р. — рәуіш
сан. — санлық
сөйл. т. — сөйлеу тили
сия. — саясий
сп. — спорт

т. ж. — темир жол
т. с. — танлақ сөз
тар. с. — тарийхый сөз
тех. — техника
типог. — типография
физ. — физика
физиол. — физиология
филос. — философия
фин. — финанс
фоль. — фольклор
хим. — химия
шахм. — шахмат
эк. — экономия
экспр. — экспрессив
эл. — электр
эмоц. — эмоция
этно. — этнография
юр. — юридика

ШӘРТЛИ БЕЛГИЛЕР

◇ — тураклы сөз дизбеклери хәм фразеологизмлерди өзинен бурын турған сөз мәнилеринен айырыу ушын (ромбиг) қойылды.

... — цитата ишиндеги қыскартылған жер.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘЛИПБЕСИ

Аа	Жж	ң	Ўў	Ыы
Әә	Зз	Оо	Фф	ь
Бб	Ии	Өө	Хх	Ээ
Вв	Йй	Пп	Җҗ	Юю
Гг	Кк	Рр	Цц	Яя
Ғғ	Ққ	Сс	Чч	
Дд	Лл	Тт	Шш	
Ее	Мм	Уу	Щщ	
Ёё	Нн	Үү	Ъ	

А

А. 1. Карақалпақ әлипбесинин биринши хәриби. «А» десен аяғын, «Т» десен таяғын көтереди (ққ.х.н.). **2.** линг. Карақалпақ тилинде ашық, жууан дауыслы езиулик сес. Тил тутасы менен кейин шегинип, тил түбиниң жутқыншак дийуалына жақынласыуы, тил артының көтерилиуи, тилдин алдыңғы бөлиминиң түсинки халда болыуы, жақтың кең ашылыуы аркалы *а* фонемасы жасалады (Хәзирги карақалпақ тили. Фонетика). **3.** Дәнекер. Сапаров мен боламан, а мынау — жолдас Федотов (Ш.Сейтов). **4.** Ой-пикирди санап көрсеткенде биринши, әуелги дегенди билдиреди. Даралык санлар екиге бөлинеди: **а)** түбир санлар; **б)** дөренди санлар (Хәзирги карақалпақ тили); **5.** т.с. «Әй!», «Хәй!» сөзлерине мәнилес, биреудин нөзерин аударыу ушын айтылатуғын сес. А, патшайым, патшайым, Кетти мениң талайым (Карақалпақ фольклоры); А, ал, моллекең енди рәуият айтады, — деп Аман оған жақынлай түсти (М.Нызанов). **6.** Қорққанда яки қатты албырағанда айтылатуғын сес. А-а-а-а! Мисли терең сууға сүнгип, деми таусылғанда суу бетине «зонқ» етип шыққан адам киби бир замат ойлар теңизиниң кушағынан босанған қария әлленемирде өзине келди (К.Кәримов). **7.** Танланыу пайытында айтылатуғын сес. Япырмай, а! Ойламаған уақыя ғой мынау! (М.Нызанов); А-а, айтарын бар ма? (К.Султанов); **8.** Сорау мәнисинде қолланылатуғын танлақ. Журтқа қайсы бетиң менен қарайсан, а? (М.Шолохов); Келген бийлердиң бийноқыясын айтып таныстырыуды умытпайсыз ғой, а? (Т.Қайыпбергенов).

А витамини. мед. А витамини адам көзиниң қәбилетин жақсылайды (Фармакология).

А дегенде. Дәслеп, әуел. А дегенде аяғын көтереди (Карақалпақ фольклоры);

А дегеннен. Бирден, тосаттан. *А* дегеннен жаныуар тикке шапты топылымға (Қарақалпақ фольклоры).

А дегенше. Жылдам, тез, хәпзаматта. *А* дегенше аттын шаңы аспанға көтерилди (Қарақалпақ фольклоры).

«А» десе «Мә» дейтуғын. аўызеки. **а)** Қарсыласып айтыса кететуғын, дәс бермейтуғын, бетке шабар. Оның «*а*» десе «*мә*» дейтуғын қыңыр минези бар; **б)** Тапқыр, зийрек. Ол «*а*» десе «*мә*» деп жылдам жууап табатуғын зийрек оқыушы.

А, Қудай. Аллаға сыйыныу, жалбарыныу, тәўбеге келиу. *А, Қудай, тоба, жала бәлесинен сақлайгөр!* (Қарақалпақ фольклоры); Күни-түни Алладан рәхмет тилеп, *а-Қудай* менен жасап, бүгинги жарқын күнлерге жетип, жасларға билген-түйгенин нәсиятлап отыр (Г.Есемуратова).

АБАД қ. Абат.

АБАДАН кел. Жеткиликли, мол, көп, қурғын, баршылық. Халық шағлап мустақил Өзбекстанда, Дүнья тыныш, еллер *абадан* болсын (И.Юсупов). Әдира қалғыр тууған жер, Болмаған соң *абадан* (Жийен жырау).

АБАДАНЛАСТЫРУУ абаданласуу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

АБАДАНЛАСЫУ ф. Курғынласуу, молшылықка ерисиу, байуу, гүллениу, өсип жетисиу. Бизин мақсетимиз күннен-күнге *абаданласуу* (газетадан).

АБАДАНЛЫҚ ат. Молшылық, тоқшылық, барлық, курғынлық, жетискенлик. Бахыт, *абаданлық* жолдасың болып, Жайнасын келешек заманың сениң (И. Юсупов). *Абаданлық* хәм гүлленген ураны, Халқымыздың қәлеп алған ерки бул (И. Юсупов).

АБАДАНШЫЛЫҚ ат. Молшылық, жетискенлик, курғын дәуир, абаданлық. Арық мерген жигитлери менен аң аўлап, ели-халқы *абаданшылықта* жасап, жақсы турмыс кеширипти (ққ.х.е.).

АБАЖУР ат. Күшли жақтылық көзди (шағылдырмауы) камастырмауы хәм тийисли орынға ғана топланып түсиуи ушын лампаның үстине орнатылған (гезлеме, қағаз т. б. нәрселерден жасалған) қаплама, шыра қалпақ.

АБАЙ ат. Қорғаныш, сақлық, ес, абай-сиясат. Сен билмейсең мениң жайым, Оның менен тең қудайым, Керек емес бос *абайың*, Тек тур, — деди Айдос баба (Бердақ).

АБАЙЛАМАЙ р. Сезбей, серлемей, билмей. Оксананың қайсы есикке кирип кеткенин *абайламай* да қалдым (М.Нызанов). Дәлибай болса атасының келгенин де, не айтып турғанын да *абайламай*, қызлардың изинен еле қарап тур (Г.Есемуратова).

АБАЙЛАУ ф. Серлеу, сезіу, сақ болыу. Неде болса *абайла*, ондайға үйір болма, «аш кулақтан тыныш кулақ» деген, балам, аулақ жүр, аулақ! (Г.Есемуратова). Оны жаңа *абайладық* (М.Нызанов).

АБАЙЛЫ кел. Дыққатлы, серли, әсте-ақырын, жай менен, сақ. Жигит, *абайлы* бол, бул сондай бийик, Мингенинди өзің билмей қаларсаң (И.Юсупов). Лекин, цемент түсиргенде өзіңе *абайлы* бол (М.Нызанов).

АБАЙ-СИЯСАТ ат. Көзабаға қыр көрсетиушилик. Шопанларға келип, *абай-сиясат* қылып, түсингенлерине нәсият айтып, ханнан келген жасауыл не деп турыпты (Ө.Хожаниязов).

АБАЙСЫЗ р. Аңламастан, байқаусыз, байқамастан, дыққатсыз, серсиз, аңсыз, билместен, ғапылда, аңлаусыз. Таудан бир шақырымдай өтти ме, өтпеди ме, *абайсыз* киятырған келиншек селк ете қалды (Ш.Сейтов). Сонда *абайсыз* келип демде, Биреу көзин басты әсте (И.Юсупов).

АБАЙСЫЗДА р. Аңсызда, аңлаусызда, ойламағанда, ғапылда, билместен, байқаусызда, ойламаған жерден. — Урыс та, урыс! Түсинбестей хеш нәрсеси жоқ, Айсултан, — дейди Толыбай ағам, — жау деген нәлетий *абайсызда* жуп жағадан бирден тутты дө! (Г.Есемуратова). Өзинің айтыуынша, ол томар геулеп атырғанда *абайсызда* аяқтарын балта менен шауып алыпты (Ө.Шамуратов).

АБАЙСЫЗЛАУ р. Серсизлеу, байқаңқырамау, гүмансыздан, билиңкиремеу, ғапылда. Алдындағы инилери *абайсызлау* турғанда, Көк желкеге салады (Бердақ).

АБАҚ ат. Жылымның етеги, шети, жийеги. Ара-тура салған жылым, *абағым*, Майлағанда үйіп келер қабағын (С.Нурымбетов).

АБАТ кел. Баршылық, молшылық, тоқшылық, курғынлық, курғынлылық, жуқналылық, жеткиликлилик, мол, бар, ағыл-тегил, есап-сансыз, таусылмайтуғын. Жийенге хақ нәзер салды, Мал дүньясы *абат* болды (Бердак). Еки дүньясы бирдей *абат* болсын жигиттің! (Т.Қайыпбергенев).

АББАЗЫ ат. Бурынғы Хийуа ханлығының тусындағы пул бирлиги. Бәршеси еки *аббазы*. Байға болмас көби-азы, Болсын бийшара разы, Хақысын бергіл шерменде (Өтеш шайыр).

Аббаз шайы — ески пул бирлиги. Бес жыл жүрдим *аббаз* шайы тиллаға, Бул дүньяға шыққанымнан не пайда (Омар шайыр).

АББРЕВИАТУРА ат. Сөзлердің жазыудағы шәртли түрде қысқартылыуы, сондай-ақ, еки ямаса бир неше сөзлерден қысқартылып алынған сөз. Мысалы: *ҚМУ, АҚШ, БМШ, МПЖ, ТашМАУ*.

АБЗАЛ I р. Артықмаш. жақсы, дурыс, тәуір. Бул күйиктен фронтка кеткеним *абзал* ғой (К.Султанов). Хәр туұылған перзент қымбат биз ушын, Ол пүткіл дүньяның мүлкінен *абзал* (И.Юсупов).

АБЗАЛ II ат. Курал-сайман, ер-турман. Атасы Байбөри балам атқа минер деп нийет етип соқтырып қойған он қараға турарлық ат *абзалы* бар («Алпамыс»).

АБЗАЛЛЫҚ Артықмашлық. Пакса жайлардың *абзаллығы* — қыста суұықты, жазда ыссыны ишке өткермейди (М.Нызанов).

АБЗАЛЫРАҚ кел. Мақулырақ, дурысырақ, жақсырақ, артықмашырақ. Ырасында да оны кеулим күсеп турғандай болса да, жеккеликтің дәрисін *абзалырақ* көрдім... (Т.Қайыпбергенев). Оған дүньяда Рүстемнен мәрт, Рүстемнен *абзалырақ* инсан жоқ еди (М.Нызанов).

АБЗАЦ ат. Текст басындағы яки оның айырым пикир билдирилген бөлегіндеги биринши сөздің биринши хәрибин жазыуда оңға қарай жасалған сәл шегинис, таза жолдан басланған жазыу, бир таза жолдан екинши таза жолға шекемги аралық, жазыудағы ең дәслепки жол. Абзацтан жазыу.

АБИТУРИЕНТ ат. Жокары оқыу орнына кириуши, хужжетин енди ғана тапсырған оқыушы.

АБОНЕМЕНТ ат. Бир нәрседен пайдаланыу ушын алынған хужжет, келисим бойынша бир нәрсени шәртли уақыт ишинде тийисли баҳасы менен пайдаланыу хуқықы. Театр *абонементи*. Автобус *абонементи*.

АБОНЕНТ ат. Абонементке ийе болған адам, абонементи бар киси. Телефонның *абоненти*.

АБОРТ ат. Баланы уақтынан бурын операция жолы менен алып таслау усылы, бойдан түсириу жолы.

АБСОЛЮТ I ат. Идеалистлик философия түсинигинде әлемнің мәңгилик өзгермейтуғын дәслепки негизи (руух, сана).

АБСОЛЮТ II кел. Турақлы, тыянақлы.

АБСОЛЮТ III ат. Идеалистлик философияда хәмме нәрсениң мәңги хәм өзгермес негизиниң хақықатлығы.

АБСОЛЮТИЗМ ат. Мәмлекетлик бир адамның шексиз баскарыу формасы.

АБСОЛЮТЛИК кел. Шексиз, шекленбеген, пүткиллей, шексизлик, патшалық.

АБСТРАКЦИЯ ат. Заттың белгисине, қәсийетине карамастан ойлап шығарыу.

АБЫЗӘМЗӘМ ат. Зәмзәм сууы — мусылманлардың теберик деп есаплайтуғын Кәәбаның жанындағы қудықтың сууы. *Абызәмзәм* яңлы шийрин сууың бар. Уатан жерин абат еткен дәрьясаң. (С.Нурымбетов). *Абызәмзәмнің* сууындай биреулердиң таза мухаббатын урладың сен нәлетий урыс (Ө.Хожаниязов).

АБЫЛАЙСАҢ ат. 1. Парсыша абинәйсан — нәйсан (апрель) айында жауған жауын, бәхәр жауыны, нөсер. 2. Миф. Қазақ, қарақалпақ халықларында гезлесетуғын аңызларда дүзде өлген Абылайсаң батырдың денесин жууу ушын жауған жауын. 3. Сел болып аққан көз жасы. *Абылайсаң* жамғырдай. Көзиниң жасы мөлтилеп, Етегине қуяды (А.Дабылов).

АБЫНЫУ ф. Қаптырылыу, сүриниу, кеплениу, тапланыу, ет бетинен түсиу. Мүширип қақан етип, ердиң үстинен

секирип, аттың жалына *абынып* кетти (К.Султанов), Қалғанларымыз ошаққа *абынып*, молламдөгерек болып отырмыз (К.Султанов).

АБЫРЖЫ кел. Муздың хәлсиреген уақты, қолайсыз, хәлсиз, кәуипли. Муз хәлсиреп, жол *абыржы* болғаннан берли үйине келгенди де қойды (А.Бегимов). Муз бир қатып беккемлеспей турып, жыллы болып кетсе, *абыржы* болып үстинен адам жүре алмайды (К.Ирманов).

АБЫРЖЫҰ ф. Гүдиклениу, гүманланыу, тынышсызланыу, енжарланыу. Ол өзинің *абыржыу* ойларын Маман менен ортакласпады (Т.Қайыпбергенов). Зоя достының биймезгил уақытта уйқылап жатқанына *абыржыу* ойлары пайда болды (А.Бекимбетов). Қара көзлерде *абыржыу* пайда болды (Т.Қайыпбергенов).

АБЫРАЙ ат. 1. Атақ, данқ, мәртебе. Колхозшылар арасында, район алдында искерлік күтә *абырай* (К.Досанов). 2. Адамгершилик, қадир-қымбат, уят. Адам болсаң *абырай* изле, Отырар орнынды гөзле, Тиллеринди тартып сөйле, Алмаң, — деди Айдос баба (Бердак). 3. Еле де, оңлы, жақсы, қолай, дурыс, сәтлі, кеуілдегидей. *Абырай*, таяқ жеген баланың денесине дақ түспеген екен (К. Айымбетов). Шертип қалмақ кетти пәрен, Өкен сениң Есет герен, Болыс болсаң адам жер ең, *абырай* ақсақал болғаның (Бердак). ◇ **Абырай барда** — қәдірлі уақытта, ертерек, уақытында, алдын алып, күн бұрын, гөжени төгіп алмастан бұрын. Қамшы басып атына, Бұрылмастан артына, *Абырай барда* ауылға, Атының басын бурады (Бердак). Телефонның трубкасын усы *абырайымның* барында жыллы орнына апарып қойдым (Ө.Айжанов). **Абырай төгиу** — қәдірин кетириу, абырайын қашырыу, бақасын түсириу, абырайсызланыу, қәдірсизлениу. Ат сууытып жеткенде, *абырайды* төктің бе («Қырққыз»). Аузын урадай ашқаны, *Абырайының* қашқаны (Бердак). **Абырай-атақ** — адамгершилик, қадир-қымбат, уят, данқ, дәреже, мәртебе. Ол өзинің тунғыш перзенти болған қызы Соняны ауылдың үлкен байларының бири — ийшан Қулбайға берип, өзинің *абырай-атағын* тағы да жоқары көтереди (С.Айний).

АБЫРАЙЛЫ кел. Данклы, атаклы, кәдірли, мәртебели, кәтерели, сыйлы, хұрметли, хуқықлы. Шофёр еди *абырайлы*, хұрмет грамотасын алған (Ш.Артык). Бул аўылымыздың *абырайлы* ақсакалы Өтеп молла деген (К.Султанов).

АБЫР-САБЫР р. Ала топалаң, апыр-тапыр, патырат, асығыс-үсигис, ерсили-қарсылы, тәртипсиз. Бул не деген абыр-сабыр?

АБЫСЫН ат. Еки ағайинли жигиттиң үлкениниң келиншеги кишкенесиниң келиншегине абысын болады. Бизиң *абысын* гәптиң посгеллесин айтады (К.Султанов). Ағайин татыў болса мал көп болады, *абысын* татыў болса ас көп болады (кк.х.н.).

АБЫСЫН-АЖЫН ат. Туўысқан аға-инили адамлардың, урыўлас ағайинлердиң хаяллары бири-бирине абысын-ажын болады. Уўайым куртты-аў диңкемди, Қайғы басты-аў енсемди, Қалай таслап кетемен, *абысын-ажын* ел сени (Ө.Хожаниязов). «Күйеў бала келетуғын қусайды деп *абысын-ажынның* сыпсыны шыққан ўақытта «Қайыптың қызы қашып кетипти» деген хабар сап ете қалды (К.Султанов).

АВАНГАРД ат. Алдыңғы, бастағы, биринши, жол көрсет-киш, үлги көрсетиўши, атланыс жасағанда әскерлердиң ең алдыңғы тобы. Өзи исшен басқаларға *авангард* (Ә.Шамуратов).

АВАНС ат. Ислеген ис хақысының ушынан алыў, толық емес, белгили муғдары, расчёттан бурынырақ алатуғын ақша. Ал *авансты* аз алсаң, табельщикке өкпелеп келеди (Б.Исмайлов). *Аванс* ақшасын аларда таяр, Бундай жалқаўларға зат бермеў керек (С.Нурымбетов).

АВАНТЮРА ат. Хәдийсе, хийлекерлик, хийлекерлик сиясат, хәдийселерге түсиў, хәр қыйлы жолларға түсиў. Әскерий авантюра, сиясий *авантюра*.

АВАНТЮРИЗМ ат. Авантюра жолына түсиўшилиқ.

АВАРИЯ ат. 1. Машина механизминиң бир жеринин бузылыўы, бузылыў, қыйралыў, сәтсизлик. 2. Бахытсыз хәдийсе, апат, кәўип. Аварияға ушыраў. Машинаны *авариясыз* айдаў.

АВГУСТ ат. Календарь жылының сегизиншы айы.

АВИАБАЗА ат. Складлары, оңлау устаханалары хәм өзлерине тийисли үскенелер менен тәмийинленген бөлимлери бар аэродром.

АВИАМОДЕЛИЗМ ат. Планер хәм ушыушы самолёт модельлериниң қурылысы хәм ушырылыуы.

АВИАМОДЕЛИСТ ат. Авиамоделизм иси менен шуғылланыушы адам.

АВИАМОДЕЛЬ ат. Ушыушы аппараттын модели.

АВИАПОЧТА ат. Почтаны хауа жолы менен жеткириу, аманаттын хауа жолы арқалы жиберилиуи.

АВИАТОР ат. Лётчик, ушқыш, ушыушы, ушыу менен шуғылланыушы, хауа-жол қатнасында ислеуши.

АВИАЦИЯ ат. Хауада жүриу куралы, хауадағы ушыудын хәрекет етиу усылы. Үлкен қысқы палатқаға да жаңа *авиация* мектебин питкерген жас лётчиклер хәм штурманлар жыйналған еди (Н.Дәуқараев).

АВТОБАЗА ат. Автомобильлер сақланатуғын, буйыртпа бойынша жумсауға машиналарды беретуғын транспорт мәкемеси.

АВТОБИОГРАФИЯ ат. Өмирбаян, өз өмирбаяны. — Уғылжанның жалғыз атынан басқа хеш бир *автобиографиясына* тийисли мағлыұматының болмағаны излеуди бираз қыйынластыруы мүмкин (А.Бекимбетов).

АВТОБУС ат. Адамларды тасыйтуғын көп орынлы автомобиль. Узақ жолды қыскартып, *автобусқа* жеңгизген (Т.Сейтмамутов). Трамвайы, *автобусы* дөңгелеп, дөңгелек тур бир-бирине минбелеп (М.Дәрибаев).

АВТОГРАФ ат. Автордың өз қолы менен жазылған қолтаңбасы, өзиниң қойған қолы. Ширкеу дийуалларында өткен әсирлерде жазылған рус солдатларының толып атырған *автограф* жазыулары бар (Қ.Айымбетов).

АВТОЗАВОД ат. Автомобиль заводы, автомобильлер соғылатуғын завод, автомобиль ислеп шығаратуғын жер, орын.

АВТОКОЛОННА ат. Алыс жолға шыққанда бирге жүретуғын машиналар топары. Үшинши күни түнде фронт

линиясына душпанның *автоколонна*сы жақынлап киятыр деген хабар алдық (Н.Дәукараев).

АВТОЛ ат. Автомашина, автомобиль тракторларды хәрекетке келтиретуғын, қурылыстарын майлайтуғын майдың түри, машина майы.

АВТОЛАВКА ат. Көшпели дүкән, автомашинаның ишине жайғастырылған, кәлеген жерге барып сауда ислей беретуғын дүкән. Иним усындайың бар да, *автолавка* бекитсе мен де ислеймен (Қ.Жуманиязов).

АВТОМАТ ат. Ишки механизмлердің күши менен өзинен-өзи жұмыс апара алатуғын қурал, өзінше истейтуғын аппарат, әсбап. *Телефон-автомат*.

АВТОМАТЛАСТЫРЫҰ ф. Өндирис орынларында айырым жұмыстарды өз-өзинен ислене беретуғын етиу, өз-өзинен ислеп беретуғын әсбаптарды орнатыу.

АВТОМАШИНА ат. Автомобиль, автобус, жүк тасыйтуғын ямаса жеңил машина. ГАЗ-69 маркалы жеңил *автомашин*а алға қарай зуулап кетти (А.Бекимбетов). Душпанның 15 самолёти, 5 танк, 14 *автомашин*асы жоқ етилди (Т.Қайыпбергенов).

АВТОМОБИЛЬ ат. Адамларды, хәр түрли жүклерди тасыйтуғын машина, транспорт. ...районға баратуғын *автомобиль* жолының дәрбентине жолаушылар биринен соң бири келе баслады (Ө.Хожаниязов).

АВТОНОМИЯ ат. Белгили бир халықтың өзін өзи басқарыу хуқықы, миллий хуқықы.

АВТОНОМИЯЛЫ кел. Өз еркине ийе, өзін-өзи басқарыу хуқықы бар республика. 1924-жылдың октябринде Қарақалпақстан автономиялы областы дүзилди (Д.Ешимбетов).

АВТОПОРТРЕТ ат. Художниктің өзи тәрөпинен исленген өзіннің (портрети) сүүрети.

АВТОР ат. Илимий хәм әдебий шығармалардың хәм т. б. мийнетлердің ийеси, дөретиушиси. Баспасөз басқармасы болмай табы, Отырды буйрық жазып *авторларға* (И.Юсупов).

АВТОРЕФЕРАТ ат. Қандай да бир илимий изертлеудің автор тәрөпинен ең қысқа етип жазылған түри.

АВТОРИТЕТ к. абырай.

АВТОРЛЫҚ ат. Илимий, әдебий мийнет, дәретиўшилиқ, автор болыў. Жақсы жыр дәретсем, *Авторлықтан* да бас тартар едим (Г.Есемурагов).

АВТОРУЧКА ат. Сыясы пероға өз-өзинен куйылып туратуғын ручка.

АГЕНТ ат. Баска бир елдің жасырын тапсырмасы менен келген адам, ўәкил, елши, жасырын тыңшы. ... англичан империалистлериниң *агентлери* болған түркмен феодаллары Бозатаўды жаўызлық пенен шапты (Б.Исмайлов),

АГЕНТЛИК ат. Қандай да бир шөлкемлестирилген мәмлекетлик мәкеме.

АГЕНТУРА ат. Жасырын мағлыўматлар жыйнаў ушын шөлкемлестирилген елшилиқ хызмет.

АГИТАТОР ат. Көпшилиқ арасында ўгит-нәсият жумысын жүргизиўши адам. Усы бригадада басқалар менен жумыс ислеп *агитаторлықты* да алып баратуғын Атамурат. — Әне, *агитатор* киятыр екен, — деди соның арасында бир колхозшы (Т.Қайыпбергенов).

АГИТАЦИЯ ат. Ўгит-нәсият.

АГИТПУНКТ ат. Ўгит-нәсият иси менен шуғылланатуғын жер, адамлар арасында сиясий массалық жумысын жүргизетуғын жергиликли мәкеме.

АГРАРЛЫҚ кел. Жерди пайдаланыўға хәм ийелеўге тийисли. Аграрлық реформа. *Аграрлық* мәселе.

АГРЕГАТ ат. Бир неше түрдеги машиналардың бирикпеси, курамалы машиналарда хәр түрли детальлардың бирикпеси, хәр түрли типтеги бир ямаса бир неше машиналардың биригип улыўмалық иске қосылыўы.

АГРЕССОР ат. Басып алыўшы, басқыншы.

АГРОНОМ ат. Агрономия бойынша кәниге, маман, аўыл хожалық ислери бойынша кәнигеликти ийелеген киси. Әлий аға бир неше жыллардан берли «Кегейли» совхозының бир участкасында *агроном* болып ислейди (Ө.Хожаниязов).

АГРОНОМИЯ ат. Жерди ислеў хәм аўыл хожалығы ҳаққында илим. *Агрономиялық* лабораториялар дүзилди (О.Бердимуратов).

АГРОТЕХНИКА ат. Ауыл хожалық егинлерин ислеудин системасы, дийканшылық хәм оларды рауажландырыу шаралары, илажлары. Барлық *агротехника* жетискенликлерин кеннен қолланыу зәрүр (О.Бердимуратов).

АГРОХИМИЯ ат. Өсимликлерди азықландырыу, оларды (жақсы жағдайда) рауажландырыу тууралы илим, өсимликлерди түрли зыянлы нәрселерден қорғау хәм т. б. илажлар көриу усылы.

АГРОХИМИЯЛЫҚ кел. Агрохимияға тийисли. *Агрохимиялық* лабораториялар дүзилди (О.Бердимуратов).

АҒА ат. 1. Әке, ата. Ата баласын жибергиси келмеди, бала ағасын жибергиси келмеди (Қ.Ирманов). 2. Еки, үш ағайынли тууысқанлардың үлкенлери. Тууысқан *ағасының* меҳрибан жүзин көргенде кишкене Орынбек қолын шаппатлап ғорбаң-ғорбаң етип қойды (Т.Қайыпбергенов). 3. Ел ағасы, отағасы, жасы үлкен, көпти көрген, кәткуда. Уллы бабамыз Майқы бий, Оның улы Жайылған бий, Жайылған улы Нағатай бий, жұртқа *аға* болған екен (Бердақ). Қарақалпақта қалалардың *ағасы*, Көрмегенге әрман екен Қоңырат (И.Юсупов). 4. Қарақалпақ турмысында хаяллардың өз ерин нағыз аты менен айтылмағанда хәр түрли мәнислерде айтылады. Жау тез арада женилер ме екен *ағасы*, — деп сол уақытта ерине тигилип (Қ.Султанов). 5. Жасы үлкен адамға атының изине қосып хұрмет мәнисинде айтылады. Мәселен, Қурбанбай аға.

АҒА-АПА ат. Әке-шеше, туған-тууысқан, үлкен-киши. Күндизинде *аға-апаларымыз* атызларда ислеиди (А.Бекимбетов).

АҒА-БЕГЛЕР ат. Жасы үлкен, жасы кишилер, хұрметли отағасылар, халайықлар, ел-жұртлар, жасы үлкен, жасы киши яр-дослар. — Әне *аға-беглер*, ендиги гәп сизлерден (Қ.Аралбаев). Өзиниздики болса дейсең, *Аға-беглер* барып көрсең (Өтеш шайыр). *Аға-беглер*, тартса жат жұртқа несип, Душпанлар қуғанар көкейин кесип (Бердақ). *Аға-беглер* сыртым пүтин, ишим жанып болды түтин, Асырып залым өзиниң хәддин. Хеш бир рәхим қылған емес (Бердақ). *Аға-беглер* тыңласаң сөз. Мен сорлыға салынлар көз, Жигирма тоғыз хәм отыз. Келген, келгинди өмирим (Бердақ).

АҒАБЕК ат. 1. Басқарыушы, шөлкемлестириуші, басшылық етиуші киcи. 2. Меншикли ат, исим.

АҒАБИЙ ат. 1. г. с. Хәмел, бийлик. 2. Ойынның түри, отырыспаларда көпшиликтің ишинен биреуін *аға* сайлайды, ойын соның басшылығында алып барылады, сол адам не айтса еөзсиз орынланыуы тийис. Халықтың үрп-әдетинен қалып кеткен «*ағабий*» ойындары ойналды (Қ.Айымбетов).

АҒА-ЖЕҢГЕ ат. Өзинен үлкен ағасы хәм оның хаялы, жасы үлкен, жасы киши тууысқанлары. Қосыбай тубалап, толғанып, ақыры шапанды сандықтың төрине таслады да, бас елши өзи болып, *аға-жеңгесиниң* рийзалығын өзи алып келди (К.Султанов).

АҒА-ИНИ ат. 1. Тууысқанлық қатнастағы ұл перзентлер. Тууысқан еки жигит, ағасы менен иниси. Артымда *аға-иним* жоқ, Жүрегимнен өтип жүр ок (Бердақ). 2. Дос-яран, жақын қатнастағы адамлар. Оның арқа сүйери, тууысқан-тууғанлары, пүткіл коллективи, *аға-ини* қурдаслары (Ө.Айжанов).

АҒАЙ ат. Өзинен жасы үлкен киcи, атын билмеген жасы үлкенге хабарласыу ұшын қолланылатуғын қаратпа сөз, сыпайылық мәнисинде жасы үлкенге мүрәжат. Алламберген *ағай* абырайлы хожалыққа айланды (Ж.Аймурзаев). Бул ауыл сақшысы Ерназар *ағайдың* хаялы Гүлпарша женгей екен (Ө.Шамуратов).

АҒАЙИН ат. Тууған-тууысқан, урыұлас, ата-бабалары тууысқан адамлар. *Ағайиниң* көп болса адам тиймес, көсеуін ұзын болса қолың күймес (кк.х.н.) Қызға жүдә сулыу үш *ағайинли* жигит ашық болады (З.Насруллаева). Себеби Есенгелди менен Қосыбай ар-намысы шерик *ағайин* еди (К.Султанов).

АҒАЙИН-ТУУҒАН ат. Тууған-тууысқан, тамыр-таныс, урыұлас. — *Ағайин-тууғанлардың* қолында үш-төрт жанлық бар, бир бузаұлы сыйыр бар. Соларды саттырмасаң басқа не? — деди шын кеули менен (Ө.Айжанов). *Ағайин-тууғанлар* менен мунласты (Қ.Ирманов).

АҒАЙИНШИЛИК ат. Туұысқаншылық, жақыншылық, кәуендершилик. Ийшан Құлбай менен Шақул арасындағы *ағайиншилик* қатнас үзилди (С.Айний).

АҒАЛЫҚ ат. Жасы үлкенлик, гамхорлық, жол басшылық, кәуендерлик. Ескен желдей өте берди балалық. Жигит болдым кем-кем келди *ағалық* (Т.Жумамуратов). Онын *ағалық* жүреги сениң менен бирге еди (Ж.Аймурзаев).

АҒАРАҢЛАҰ ф. Бир нәрсениң шала-шарпы көриниүй, узактан бозаранлап көзге түсиүй, бозарып көриниүй, елеслеүй. Күн нурына шағылысып, қардай *ағараңлайды* (Айбек). *Ағараңлап* таң атып киятыр (Ө.Хожаниязов).

АҒАРБУЛАҚ кел. Молшылық, асып-тасыушылық, таусылмайтуғын. Фермамыз *ағарбулақ* май болады (К.Султанов).

АҒАРҒАН ат. 1. Қатык, сүт, айран. *Ағарғанды* көл қылады сауыны, Қорасына сыймай кетер тауығы. Қара қойдың териси сабынлап жуўсаң *ағармас* (Қ.Айымбетов). 2. *Ағарып* көриниүй, елеслеүй, ақ болыу, тазарыу, жақсарыу. Мийнет пенен *ағармаған*, жалғыз қыл жоқ сакал-шаштан (А.Дабылов). Анау отырыпты Қалмурат Муўса, Кеўли хеш *ағармас* кырк шайып жуўса (Бердак).

АҒАРМАЙ ат. Ағартылған май, ақ май, пахта майы.

АҒАРТЫҰ I. ф. Ақ етиу, хәклеу, тазалау, жууы. Ыссы қуяш *ағартып* жиберген қалпағын шаққан кийип шығып кетти (К.Смамутов).

АҒАРТЫҰ II. ф. Сауатландырыу, түсиндириу, оқытыу, сауатын ашыу, билимлендириу. Халық бәрхама әдиўлейди сениңдей, *Ағартыўдың* туңғыш қарлығашларын (И.Юсупов). Шайыр сөзи менен оқытыушының кеўлин, көзқарасын *ағартады* (Г.Есемуратов).

АҒАРТЫҰШЫ ат. 1. Ақ етиуши, хәклеуши, тазалаушы. 2. Ағартыу жумысын жүргизиуши, халық арасында үгит-нәсият апарыушы, сауатландырыу иси менен шуғылланыушы.

АҒАРЫҰ ф. 1. Ақ болыу, тазарыу, ақ ениу, ашылыу, дөниу, жақсыланыу, өңип кетиу, таң саз бериу, пидә болыу, тозыу, көп жумсалыу. Күйик пенен шаш *ағарды*. Өттің бе бастан

өмирим (Бердақ). Ашылды пахта *ағарып*. Мол өнім берсе жарқын гүз (Б.Қайыпназаров). **2.** Өмири өтиў, тиришилик етиў. Жасынан көлде көзи *ағарған* балықшының баласы (А.Султанов). **3.** Қәниге болған, маман болған. Аўқат писириў менен көзи *ағарған* (Р.Тагор). **4.** Тиришилик, өмир сүриў. Қоса *ағарып* қарағым, Алғаның менен дүньяда, Бахытлы дәўран сүриниз («Ер Зийўар»). **5.** Саўатланыў, билимлениў, оқытылыў. Есер керек уйғармаға, Билим керек *ағармаға*, Исти сулыў шығармаға, Қәнигели шебер дәркар (С.Мәжит улы).

АҒАСЫ ат. Еки ағайынли жигиттиң үлкени, жасы үлкени, кәткуда, басшы. Мине Гүлбий қызлары менен ойласып болып, жигитлердиң *ағасы* Турым менен Қәлменге келип сыбырласты (К.Султанов).

АҒАСЫЗ кел. Ағасы жоқ, жасы үлкени жоқ, кәткудасы жоқ, ғамхорсыз, кәуендерсиз. Ел *ағасыз* болмас, тон жағасыз болмас. (ққ.х.н.).

АҒАҰЫЗ кел. Писпеген, шала, ўақты жетпеген, шийки, ўақты толмаған. Сен қарақалпақ, қазақ болғанда, Кетпенлеп егин еккенде, Кетпенлеп еккен егиниң, Ортада *ағаўыз* калғанда (Күнхожа).

АҒАШ ат. Терек, әдетте, теректиң үлкейгени, куўрағы, қурылыс хәм хожалық ислеринде пайдаланылатуғын шийки заттың түрине айтылады. Қонып ғарғадай *ағашқа*, Дүньяның мәўсимин көрдим (Өтеш шайыр). *Ағаш* ергенектиң екеўи де табалдырыққа шекем нағысқа сырғып тур (К.Султанов). Оң қапталда *ағаш* кәт (Н.Дәўқараев).

АҒЗА ат. **1.** Мүше. Адам ямаса хайўан ағзасы. **2.** Қандай да бир топар, аймақ хәм т. б. жасаўшы, оған тийисли адам. *Шаңарақ ағзасы*. **3.** Қандай да бир мәкеме, шөлкем, жыйын ағзасы. Кафедра *ағзасы*. Илимий семинар *ағзасы*.

АҒЗАМ ат. Уллы мәртебели, уллы дәрежели. Куда көлесе патша *ағзам* пукараларына мийримин салар (К.Султанов).

АҒЛА кел. Жақсы, артықмаш, айрықша, артық, зияда, зыят. Сүйсең мийриң қанып ол интизарың, Бул дүнья бейиштен *ағла* көринди (Бердақ). — Бул ақылың бәринен

де *ағла* болған екен (Қ.Айымбетов). Өзине бир мыйық тартқаны мың тилла бергеннен *ағла* болып отырған жигитлер қызлардың ажарына мың сан рет сығалады (К.Султанов).

АҒЫЗЫҰ ф. Суйықлықты шығарыу, төгиу, Гайры биреулерди етип курдасың, жүрме *ағызып* дилбарынның көз жасын (Бердак). Турды бағқа толқынлап, Гүмис суулар *ағызып* (Т.Сейтжанов). Жанға жайлы *ағызады* тил майын, Қызық сөзди түсиниуге дым қайым (И.Юсупов).

АҒЫЛ-ТЕГИЛ кел. Молшылық, мол-молақай, көп, дым көп, жеткиликли. Ишкени алдында, ишпегени артында: *ағыл-тегил* дәулеттин пууына семиреди. (Н.Бөрекешов). Буннан басқа да оның сүтли сыйыры болып, май менен сүт ағыл-тегил еди (С.Айний).

АҒЫЛЫҰ. I ф. 1. Изи үзилмеу, төгилиу, молайыу. **2.** Шубырыу, ығылыу. Келген күннің өзінде-ақ ол әйнек алдында отырып, көшеде үзликсиз *ағылып* баратырған адамларға қызығып қарайтуғын еди (Р.Тагор).

АҒЫЛЫҰ II ф. Өтип турыу, жүрип турыу. Бағдары бар гүл жапырағын жамылған, сымлар бойлап *ағылған* (И.Курбанбаев).

АҒЫМ ат. Бағыт, бағдар, ыңғай, тәреп, таман.

АҒЫС ат. Суйықлықтағы хәрекет, қыймыл, суу ағысы. ... «көк жон» болып *ағысты* өрлеп жүзгенмен, Жарға асылып талай поррық үзгенмен (К.Султанов). Үшеуи тағы да қосылып, төмен қарай *ағыс* пенен ақырын ағып баратыр (Ж.Аймурзаев).

АҒЫҰ ф. 1. Төгилиу, куйылыу, ығылыу, ығыу. **2.** Суудың белгили бағдардағы, хәрекеті, қыймылы. Ақдәрьядан суу *ағады* салмаға, Яр киятыр салмадан суу алмаға (ққ.х.к.).

АҒЫҰ-ҚАРАСЫ ат. Дүньяға шығып көргени, бары, биргенеси, жалғызы. Жаман деп айтсаң да байдың баласын, биреудің көзинің *ағыу-қарасы* (Омар).

АДА БОЛЫҰ ф. Таұсылыу, тамам болыу, сап болыу, жок болыу. Бар өмирим болды *ада*, Өттин бе қурған өмирим (Бердак). *Ада* болмас айта берсең, зарлы өмирди етсең дәстан (Ө.Шамуратов).

АДАҚ АРБА ат. Аяқ арба (балаларды жүріуге үйрететугын ағаштан исленген буйым). «*Адақ арба*» айдап жүрген баланың, Қуғандыраар жүзи жайнап турғаны, Аударып тур ықласын ананың, Апыл-тапыл жүрип адым урғаны (Т.Әбдимуратов). Сениң балаңа *адақ арба* соғаман (Т.Қайыпбергенов).

АДАЛАҰ ф. Тамамлау, тауысыу, түүесиу, жоқ етиу. Тәуекел етип аллана, Шубар атыңды тапсырдың, Айтар сөзинди *адалап* («Алпамыс»).

АДАМ ат. 1. Ойлау хәм сөйлеу қәбилети бар, турмысқа керекли өндирис қуралларын ислей алатуғын хәм ол қуралларды жәмийетлик мийнет процесинде пайдалана алатуғын жан ийеси, киси, инсан. Бир мәхәлде сыртқы есик ашылып, бир *адам* кирип келе берди (Ә.Шамуратов). 2. Улыұма адам баласы, адамзат. Түркмен феодаллары Бозатауды *адам* айтқысыз етип шабады (Б.Исмайлов). 3. Көпшилик, барлық журт-халық. Гедейлер хұкиметин орнатыу ушын қанша адам қурбан болды (К.Султанов). ◇ **Адам бойы** — адам бойы шенли аралық, қашықлық, тереклик, бийиклик, узынлық. *Адам бойы* жерлерге, Апарып салдық қазаны (С.Мәжитов). *Адам бенде* — адамның туқымы, адам атаулы. Үйде *адам* бенде жоқ. *Адам* уғлы — *адам* баласы, *адамның* туқымы, адамийзат. *Адам* уғлы бәри бирдейин болмас, Бириниң гүли солса, бириники солмас (Бердак). ◇ **Адам қуны** — а) ески тәртип бойынша өлтирилген адам ушын өлтирген адам тәрөпинен өндирилетуғын дүнья-мал. б). Қымбат, таптырмайтуғын, бахасыз, бахасы табылмайтуғын, бахасы жоқ, ең қәдирли. *Адам қуны* ақ дәри берип, Гүлзарды тирилткен екен (Бердак).

АДАМ АТА ат. Адам әлайхиссалам. Диний исеним бойынша Алла тәрөпинен жаратылған жер жүзиндеги ең биринши адам хәм адамзаттың атасы. *Адам ата* менен Хауа енени (Әуенени) топырактан бина етеди (К.Султанов).

АДАМГЕРШИЛИК ат. Мүнәсибетлилик, сиз-бизлик, өз ара сыйласық, дос-яранлық, саналылық, көргенлилик, хұжданлылық. Сыртқы пишиннен нағыз *адамгершиликли*

жүрек соғып турғанлығын билиў қыйынға түспеди (И. Юсупов). Атақлы гуманист жазыушылар адамға *адамгершиликли* қатнас жасаў қусаған әдиўли идеяларды көтерип шығыў менен белгили (Б.Исмайлов).

АДАМЗАТ ат. Барлық адам баласы, пүткил адам, қандай адам болмасын барлығы, Таўды, тасты жел бузар, *адамзатты* сөз бузар (ққ.х.н.). *Адамзат* хәм еки түрли, Бири батыр, бири қорқақ, Батырман деп көп мақтанса, Сол адамның өзи қорқақ (С.Мәжитов).

АДАМСЫЗ кел. Адамы жоқ, адам келмейтуғын. Бул дүньяға ол өкпели де емес, бәлки қуўанышлы, өйткени хәр күни үй *адамсыз* болмайды (Ө.Хожаниязов).

АДАМХОР кел. Адам кумар, асаў, жабайы, адам өлтиретуғын, кәуипли, жыртқыш, қутырған. *Адамхордай* көзлерине қан толған, Шашлары мысалы жабағы турған (Ә.Шамуратов).

АДАСЫҰ ф. 1. Жаңылысыў, кәтелесиў, жолдан шығыў. Ақмақ ғәуир *адастың*, Күнде жүрер жолыңнан («Ер Зийўар»). 2. Жол таппаў, жолдан шығыў, билмей қалыў. Адамзат ай болмаса *адасады*, кеўилди сөйлеспесең кир басады (ққ.х.к.). Булардың қасындағы аңшы ийт қоянды көре сала қуўып еди, жете алмай *адасып* қалды (К.Султанов).

АДВОКАТ ат. Заң хызметкери, биреўдин қылмыслы иси бойынша суд алдында қорғаўшы, ақлаўшы. жақлаўшы.

АДРЕС ат. Туратуғын жер, мәқан, мәнзил. Конверттин сыртындағы жиберіўшинин *адресин* оқысам «Каримов Абылдан» депти (А.Бекимбетов). 2. Биреўге қаратылған сөз, зат. Буның өзи де мениң *адресиме* болған критика (Т.Нәжимов).

АДРЕСАТ ат. 1. Хат ямаса бир заттың тапсырылатуғын адамы, ийеси. Көп хатлардың арасында айырым *адресат* белгисиз болып шықты (А.Бекимбетов). *Адресат* табылмағанлықтан хат қайтарылды (А.Бекимбетов). 2. Юбилей жасындағы адамға ямаса мекемелерге берилетуғын қутлықлаў хаты.

АДЫМ ат. 1. Кәдем, адам жүргенде алға қарай тасланған кәдеминдеги еки аяктын арасы (аралық жер). Дәрриў алға қарай алты-жети *адым* атты (Қ.Айымбетов). 2. Жетискенлик. Бирақ бул тек дәслепки *адымлар* ғана еди (Ә.Шамуратов).

АДЫМ-АДЫМ р. Әсте-әсте, әсте-ақырын, әсте жүрис, жай менен. Үшеўи шанаға минип әстелеп каска ябынын *адым-адым* жүриси менен теңизге қарай кетти (М.Абдраймов).

АДЫР I кел. Тегис емес, жол түспеген, ысылмаған. Төбешик, дүмпешик, пәсли-бәлентли жерлер, жердиң гедир-будырлы орынлары. *Адыр-адыр* таулардан, Ардаклай берип кашады, Гүдир-ғүдир кумлардан, Гүдирлейди басады («Мәспатша»).

АДЫР II кел. өжет, қайтпас адамның минезине байланыслы сөз.

АДЫРАЙЫҰ ф. Елериў, таңланыў, көзин шеннен тыс өзгеше етип қараў, үрейлениў, ашыўланып қараў. Қурбан көкши баласына *адырайып* бир қарады да, Палманның сөзине қалай жуўап қайтарыўдың жолын изледи (М.Абдраймов).

АДЫРАҚ адырық көз, кел. Әдеттегиден үлкенирек, адырайған, көзи бақаншақтай. Көзи үрккен тананың көзиндей *адырақ* көз бир кыз келди (А.Бегимов). — Жоқ, бундай емес, — деп есик жақта бир беткей отырған *адырақ* көзли, жалпақ бет, ақ куба жигит жуўап берди (К.Султанов).

АДЫР-БУДЫР кел. Жөнли-жөнсиз, қалай болса солай, әйтеўир, тегис емес. Қыздың жолы нәзик, оған *адыр-будыр* сөз айтыўға болмайды (М.Абдраймов).

АЖАР ат. Келбет, шырай, түр, түс, сымбат. Бетинде өтकिр *ажары*, бейиш суўын ишкендей (Қ.Мақсетов).

АЖДАРҒА қ. айдарха.

АЖЫРАСЫҰ ф. 1. Айра түсиў, тарап кетиў, айырылысыў, айырылып қалыў, бөлеклениў, қол үзиў. Балалардан *ажырасқаннан* соң Турым ийтлер шабаланған жерге жақынлап келди де, суўынлап жыйналған пишеннин тасасынан сығалады (К.Султанов). Хәсирет-қайғы зил басып,

ақылынан *ажырасып* (А.Дабылов). 2. Ерли-зайыпшылардың некесін бузып, айырылысуы.

АЖЫРАТЫЛЫҰ ф. 1. Бөліп шығару, бөлектену, айырылу, таралыну. 2. Бөлектену, айыру. — Хәзір кітапханаға секретарь менен барып, милиция басқармасынан бізлер үшін көп кітаптар, журналдар *ажыратыпты* (А.Бекимбетов).

АЖЫРЫҚ ат. Тамыры жайылып өсетуғын көп жылдық жабайы майда шөп. Изимді тағы билмесін деп *ажырықтың* иші менен үйге қайттым (Ж. Аймурзаев). ... үйіне шекемгі *ажырық* басып жататуғын аралық *ажырықтыққа* айланыпты (Т.Қайыпбергенов).

Аз р. 1. Жеткіліксіз, көп емес, барлы-жоқты, аз ғана, азғантай. Бір қатар жолдасар менен сөйлесіп қарасам күш *аз* дейді (К.Султанов). Ол *аз* ғана тунжырап отырды (К.Султанов). Жасы да *аз* болған жоқ (Т.Қайыпбергенов).

2. Аз ғана р. Аз уақыт, кемлі күн, азғантай, азынаулақ, шамалы. Азамат ердің белгиси *аз ғана* сөйлеп, көп тыңдар, арғымақ аттың белгиси *аз ғана* отлап, көп жуусар (қ.х.н.)

3. Азғантай р. Аз, аздау, көп емес, шамалы, азынаулақ. *Азғантай* уақыт. *Азғантай*, нәрсе. ◇ **Аз сан** — аз мұғдар, шамалы, онша көп емес т. б. Әкесінің *аз сандығы* жыйған малы буларды жарытпайды, ... (Қ.Айымбетов).

АЗА ат. Туысқан, жақын-жуық қайтыс болуына байланысты қайғыру, матам туту. Урыс — өліге *аза*, тириге — тамаша деген екен (А.Бекимбетов). Танды досларым жараны, Хеш қашырмады арасын, Кийініп үстине қараны, Көп жыласып туттым *аза* (Бердақ). ◇ **Аза тон** — *аза* үшін кийген кара, көк кийім. *Аза* тонын жамылып, Ата-анамнан айырылып (Бердақ). *Аза* туту — матам туту, *азалау*, кара кийіу. Қырк күнге шекем басында қырк моллаға қуран шықтыраман, жылына шекем кара кийемен, *аза* тутаман, — деди (Қ.Айымбетов). *Аза* тутып тұрғандай жасауылардың түслері суық, көштің алдында бөгенеклі телеген арба (К.Султанов).

АЗАДА кел. Тазалықлы, тақ-туйнақтай, дуұпияз. Нарзан булақтары қандай *азада*, Сениң кеулин яңлы, тынық хәм таза (И.Юсупов). *Азада* қызлардың қойны, Жәннеттин бағына мегзер (Әжинияз).

АЗАДАЛЫҚ Тазалық, дуұпиязлық. -Не деген *азадалық*! Балаларың мисли аққулардай ... (Т.Қайыпбергенов).

АЗ-АЗЛАП р. Азғантай, кем-кемлеп, аз-аздан, азырақтан, кемирек, әсте-ақырын, бирим-бирим, бирте-бирте. Әдеп ғазета шығарыла баслап, соңынан *аз-азлап* оқыу құрал кітаптары шығарылып мийнеткеш карақалпақ балалары өз ана тилинде оқыуға еристи (Қ.Ирманов). ... аршаны турған жеринде сүмбе менен бузып, ишиндеги дүньясын бирим-бирим, *аз-азлап* тасысам ба екен (А.Бекимбетов).

АЗАЙҒАНДАЙ кел. Азырақ, көп емес, азайып қалғандай. Кудан болыс, сен ақсақал, *Азайғандай* көп ғалмағал (Бердақ).

АЗАЙТЫҰ азайыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АЗАЙЫҰ ф. Аз қалыу, кемиу, таусылыу, кемейиу. Жумыстың түри көп болған менен ислейтуғын адамлардың саны *азайып* баратыр (Т.Қайыпбергенов). — Хау, бул шопанға не болды, неге келмейди деп излеп келсе, қой *азайып* қалған, шопан болса өзгериіп кетипти (Қ. Айымбетов).

АЗАМАТ ат. 1. Кәмалға келген *ер адам*. Омар шайыр оны өз тәғдири ушын гүресиуши *азамат* сыпатында тәрийиплейди (З.Насуруллаева). 2. Адамгершилиги бар, сана-сезимли, хүрметли адам. *Азамат* ердің белгиси, аз ғана сөйлеп көп тыңлар, арғымақ аттың белгиси, аз ғана отлап көп жуусар (қ.х.к.). Тууры тутсаң нийетинди, Халыққа бурсаң бетинди, Сыйласаң ғәрип жетимди, Шын *азамат* боладурсаң (Бердақ). 3. Адам аты, исим.

АЗАМАТЛЫҚ кел. Ерлик, батырлық, ис меңгере алатуғын, өз уазыйпасын атқара билетуғын. Жас баланың ерлик, *азаматлық* исине кеули толған капитан Султанның манлайынан сүйіп алды (А.Бекимбетов). Иске таяр турыу — *азаматлық* ис, Мәрт болсаң ел ушын жумсаң жигер-күш (Х.Сейтов).

АЗАМАТШЫЛЫҚ ат. Ерлик, саналылык, адамгершилик, мәртлик. — Бәрекелла, бәрекелла, әне, сизлердің нағыз азаматшылығыңыз, әлбетте, бұл айтқанларыңыз — күтә әхмийетли нәрсе (А.Бекимбетов).

АЗАН ат. 1. Таң атар мезгил, ерте уақыт. Алламберген аға *азанғы* чайды ишип отырғанда мен де кирип барған едим (Ж.Аймурзаев). *Азанғы* шық пенен ақ пишенди сәскеге шекем орып қайтады (К.Султанов). 2. дин. Елатты намазға шақырғанда ямаса тууылған нәрестеге ат қойғанда айтылатуғын намаздың кириспе бөлими. — *Азан* айтып Алла деп, Ертели кеш бакырар («Ер Зийуар»). Мәзин намазшам намазының *азанын* жаңа ғана айтты (Л.Н.Толстой).

АЗАН-ҒАЗАН р. Уў-шуў, бакырыс, ала топалаң, тәртипсиз, қалай болса солай, бийтәртип. Маллар да... мәниреп ауылдың арасын *азан-ғазан* қылды (М.Абдраймов). Муз ыққаннан бери ауыл арасы *азан-ғазан* болды (М.Абдраймов). Мәниреп киятырған әруана сыйырлардың дауысы бийдің басын *азан-ғазан* етти... (К.Султанов).

АЗАНДА р. 1. Ерте, ерте күн шығыу менен. *Азанда* айдадым шақлы арбанды, Сәскеде жеткердің суйық жарманды (ққ.х.к.). *Азанда* таң сәхәрден, жолға сегиз атлы барлауға жиберилди («Жас ленинши» г.). 2. Ертең таң атыу менен.

АЗАНЛЫ БЕРЛИ р. Күни менен, азаннан бери, күн бойына. Апам да *азанлы берли* жумған аузын ашқан жоқ (К.Смамутов). *Азанлы берли* жамбасы жерге тийген жоқ (Н.Бөрекешов).

АЗАНЛЫ-КЕШЛИ р. Мезгили менен, азанда да, кеште де, бәрхама. Қас қағып, шарап ишпеге, Тараклап белден қыспаға, *Азанли-кешли* түспеге, Сәрхауызың тур Қулен болыс (Бердак).

АЗАННАН р. Ертеден. Қалғанын ертең *азаннан* баслап аныклауды өзінше макул көрди (А.Бекимбетов).

АЗАНЫ-КЕШ р. Күни менен, күн ұзақ, азаннан кешке шекем. Еки пешимиз қайырылыулы, билек сыбанып, жең түринип дегендей *азаны-кеш* атыздамыз (Ө. Хожаниязов). Хаяллары таппай ермек, Әңгиме дүкән *азаны-кеш* (Б.Исмайлов).

АЗАП ат. Акырет, ыза, қорлық, кемлик. *Азап* көрди хаял-қызлар бурында, Езилдің гүң болып байдың қолында (С.Нурымбетов). ◇ *Азап бериу* — азаплау, қыйнау, жөнсіз сөгуі, акыретлеу. Мен жүргенде буұрыл еді сақалы, *Азап* берди Изимбеттің Камалы (Өтеш хәм Омар). Азап шегиу — қайғы-хәсиретлениу, азапланыу, жаны қыйналыу, жәбирлениу, қорланыу, қорлық көриу. Бул дүнья керекдур өлгенше бенде, *Азаплар* шегемен залымнан күнде (Бердак). Жумагүл *азап* шекти, ол көп уақтан берли тап буындай болып жан азабын тартпаған еді (Ө. Айжанов). Азап көриу — жәбирлениу, қорланыу, қыйналыу, қыйыншылыққа ушырау. Шеше, мен аяғымнан *азар шегип*, *азап* көрип жүрмен (Ө.Хожаниязов).

АЗАП-АҚЫРЕТ ат. Қыйыншылық, жаманлық, зулымлық, қайғы-хәсирет, ыза, қорлық, зорлық-зомбылық. Хұрлиманның бақсы болғанын Қарақумның ийшаны еситип, шақыртып алып Бердакқа көп *азап-ақыретлер* береді (Қ.Айымбетов).

АЗАПЛАНЫУ азаплау феиилинің өзлик дәрежеси.

АЗАПЛАУ ф. Қыйнау, зорлық көрсетиу, жәбирлеу, азап бериу, қорлау, зорлық етиу. Жок... гүмансыз, ҳақ қызды сауал-жууапқа тутып *азаплауыңызға* жол коймайман (Р.Тагор). Бирақ, батырды *азаплау да*, зиндан да, дар да қорқыта алмады (Қ.Мақсетов).

АЗАПЛЫ кел. Қыйын, ауыр, қайғылы, қайғы-хәсиретли, машақатлы. Бердак буған себеп етип, тастай түнекте жабыққанлығын, өзине заманлас жәмийеттеги ауыр хәм *азаплы* өмирди, еркин пикирлердің қуудаланыуын айтады (Б.Исмаилов).

АЗАР ат. Азап-ақырет, қыйыншылық. Бундай *азарға* көниуге болмайды (М.Горький). ◇ **Азар шегииу** — қыйналыу, азапланыу, акыретлениу. Мен буннан *азар* шегип, зордан жүрмен (Қ.Жуманиязов). **Азар бериу** — қыйнау, азап бериу, акыретлеу. *Азар* бермей оятып, Келгендеги жумысын, Айдосқа булар айтады (Бердак). Келген разведчиклерден еки адам жеңил жараланған, бирақ жүриуге жаралары *азар* берерлик емес (Қ.Досанов).

АЗАР-БЕЗЕР: азар-безер болыу ф. Қыйналыу, жан жууытпау, жақынлатпау, бетлетпеу, шыжа-пыжа болыу, күйиниу, парт болыу. Бала болса гә ес-түссиз калып, гә бирден денесине ийне шаншылғандай *азар-безер* болып жатыр (А.Бекимбетов). Мәлпей Айдананың сөзинен кейин *азар-безер* болып, парты шыкты (Ө.Айжанов).

АЗАРЛАНЫУ ф. Қыйналыу, азапланыу, ақыретлениу. Султан шаштәрез Оразбайдың *азарланыуын* сезбегендей барлық зорды топас жүзли пәкиге салып, өскен шашты жоңышқадай жапыра берди (А.Бекимбетов).

АЗАРЛЫ кел. Азаплы, ауыр, шыдамастай. *Азарлы* сөзлер айтады, ол ашыуланып үйине келип хаялын сабайды (Қ.Айымбетов).

АЗАРСЫЗ кел. Бийазар, қыйнамайтуғын, жақсы, кеуил қалдырмайтуғын, жөнсізлиги жоқ, зиянсыз, кесентсіз. Әкем өз өмирінде хеш кимнің де зейніне тиймейтуғын *азарсыз* адамлардың бири еди (Қ.Смамутов).

АЗАТ ат. Еркін, ғәрезсіз, бостан, өз ерки өзінде, қолы бос. Жаксылық хабар алып келген Өтемурат еди, Ерназардың *азат* болғанына аяғы сайға тиймейди (Қ.Султанов). ...үйге әкелип баспағыма, аз ғанасын салдым, енди мен үй жұмысынан да *азатпан* (Ә.Шамуратов).

АЗАТ ЕТИУ ф. Еркін етиу, бостанлыққа шығарыу, еркти өзине бериу, басын босатыу. Олардың тийкарғы уазыйпасы адамларды байлардың өмири менен оның әмелдарларының зулымынан *азат етиу* (С.Айний).

АЗАТ ЕТИУШИ ат. Өз еркине жиберіуши, бостанлыққа шығарыушы, ерк бериуши, хуқықын алып бериуши. Корея менен Қытайдың *азат етиуши* армиясы басқыншыларды Кореядан қуа баслаған (Ж.Аймурзаев).

АЗАТЛЫҚ ат. Бостанлық, дарқанлық, еркинлик. Ақты гүлеп *азатлықтың* дәрьясы, Хәддің жоқ байлауға шалқар сағасы (Қ.Султанов).

АЗБАУ ф. Адаспау, жаңылыспау, дегбирден саспау, өзгермеу, албырақламау, айнымау. Мен оған жолдан *азба* деп урысаман (Қ.Султанов). Адамнан *азған* жабайы жыртқыш, канға кумар залым (Қ.Досанов).

АЗБЫРАЙ ат. Курал-әсбап, курал-сайман, керек-жарак. Жумыслардың *азбырайы* өз уақытында сай болды (Ж.Аймурзаев).

АЗҒАН ф. Айныған, аўған, өзгерген, бузылған. Фашист — адамнан *азған* жабайы жыртқыш, канға қумар залым (К.Досанов).

АЗҒЫН кел. 1. Жүдеу, арық, ети кетип сүйегине тақалған, болдырған, көрениш, жаман. Бетінде қан жоқ, *азғын* (Т.Қайыпбергенов). 2. Айныған, бузылған, өзгерген. Қысылғанда қол бермеген, тарыққанда жәрдем етпеген *азғын* төлди жүндей түтсе кәйтеди! (К.Султанов). Бабаларға дус келипти, Сонындай бир *азғын* заман (С.Мәжитов).

АЗҒЫНЛАҰ кел. Арықлау, жүдеулеу, көренишлеу, етсизлеу.

АЗҒЫРТЫҰ азғырыу феиилинің өзгелик дәрежеси.

АЗҒЫРЫҰ ф. Айнытыу, үгитлеу, бузыу, сөз бериу. Алданып турыпсаң шыннан берилип, *Азғырып* сөзине бабаның ерип («Мәспатша»). Көпшилик ағайин *азғырып*, ақыры Сарыгүлдің де үәдесин алды (К.Султанов).

АЗДАЙ р. Азырақ қусаған, жеткиликли еместей, жетпегендей. Көсеу қылып қойғаны *аздай*, хан елимизди талатады (Т.Қайыпбергенов). Мениң бурынғы дәртим *аздай*, әкемнің егил-тегил болып жылауы дөрт үстине дөрт жамап жүрегимди парра-парра етип жаралады (Ө.Хожаниязов).

АЗДАН р. Аз-аздан, кем-кемнен, бирден емес, кейинирек, соңынан, биримлеп. *Аздан* соң умытып қалған қармақларымды алыуға келсем, әкем үйде жоқ екен (К.Смамутов). *Аздан* соң Мысқал пери оянып қараса, қасында бир жигит сулап жатыр (К.Айымбетов).

АЗДЫРЫҰ азыу феиилинің өзгелик дәрежеси.

АЗЛАП р. Азырақ, азы-кем, ебиндей, көп болмаса да. Ишимизде Самендер деген бир жигит бар, ол сол уақытта *азлап* қосық шығаратуғын хәм қарақалпақ намаларын да жаксы билетуғын еди. — Сени *азлап* танийман, азы-кем билемен... (Ө.Хожаниязов).

АЗЛАҰ р. Азырақ, кемирек, шамалы, азы-кем, сәл, болар болмас. Бул маған *азлау* балам, — деди ғарры (газетадан).

АЗ-МАЗ р. Құрттай, шамалы, азырақ. *Аз-маз* жылынып алсақ қалай болар екен, — деди ол (А.Әлиев). Қыз маған *аз-маз* қарап тұрғанша жаңағы келиншек пенен шығып кетти (Г.Изимбетов).

АЗНА ат. Адамлар отырыу ушын қайықтың үстиндеги кесе тартылған ағашы. Бир киси, Егор ма деймен, аяғын *азнаға* тиреди («Сәлем Октябрь» Т.). Отыз кемениң *азнасы* Сөз халықтың ғазнасы (ққ.х.н.). Рәушан Бориске қарсы қайықтың ортанғы *азнасында* отырды (Ж.Аймурзаев).

АЗНАДАЙ кел. Азнаға усаған, усас, яңлы, сыяқлы. *Азнадай* ақ марқаң шекерден татлы, Бекире, сүуениң зейнимди тартты (Қ.Султанов).

АЗНАЛЫ кел. Азнасы бар, азна орнатылған. Дөрьянын бул жери бир неше *азналы* кеме қатар жүргендей кең (Қ.Досанов).

АЗНАТЫҰ азнау фейилинин өзгелик дәрежеси.

АЗНАҰ ф. Киснеу, малдың шуулауы, қайғылы дауыс шығарыу. Ат қалғанын аңлап, Нала тартып *азнады* («Алпамыс»).

АЗОТ ат. Төгин, дәрис ушын пайдаланылатуғын химиялық элемент. *Азоттың*, фосфордың хәр гектарға канша екенин айтып отырмайман (Қ. Досанов). Шама менен үш гектар сүрилди, кый, *азот* керегинше берилди (Т.Сейтжанов).

АЗОТ-ФОСФОР ат. Химиялық элементлер, жерди күшейтиу ушын қолланылатуғын минерал төгинлер. Суйық *азот-фосфор* төгинлери өсимликлердин мол зүрәәт топлауына... (О.Бердимуратов).

АЗСЫНЫҰ ф. Кемиссиниу, назырқаныу, кеули питпеу. *Азсынып* тұрсыз ба аға, жигитлердин де табысын көремиз (Қ.Султанов). Айлықты *азсынып* дауласыушыны екеулеп шыдатпай баратыр (Н.Бөрекешов).

АЗШЫЛЫҚ ат. Аз санлы, аз муғдар. Ел қурылды шақапланды журтшылық, Хызметкерлер әдеп қылды *азшылық* (Қ.Ирманов).

АЗЫ-КЕМ р. Азырақ, шамалы, көп емес. Нәтінде *азы-кем* қыйналарман (А.Әлиев).

АЗЫ-КӨБИ р. Жәми, бәри, хәммеси, бары-жоғы.

АЗЫҚ ат. Аўқат болатуғын нәрселер. Алты қыз минип арбаға, *азығын* салып дорбаға, Айтыў-мереке бармаға, Қызлар талап еткен екен (Бердақ). Бир сүйгениң алты ай *азық* болмас па, Қыздыр мерекенди қызлар үйге кир (қ.х.к.).

АЗЫҚ-АҰҚАТ ат. Тамақ ушын керек-жарақ затлар, ишип-жем. Тоғыз күн арадан өткенде, Мәспатша *азық-аўқатты* ада етти («Мәспатша»). Хұржан апасына *азық-аўқат* әкелип дежурныйға тапсырғанын айтып, Шүкиржан менен хошласып кабинеттен шықты (А.Бекимбетов).

АЗЫҚЛАНДЫРЫҰ азықланыў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АЗЫҚЛАНЫҰ ф. Аўқатланыў, азық-аўқат ғамлаў, азық алыў. Жер хаўадан *азықланады*, бойына күш жыйнайды (Қ.Досанов). Күнлерден бир күн олар *азықланып*, тоғайға қыдырып қайтыў ушын жолға шығыпты (қ.х.е.).

АЗЫҚЛЫ кел. Азықланған, күтинген, ишип-жейтуғыны бар, азық алған, азығы бар. Арқаланып *азықлы*, Асты бийик ол таўдан, Жолға шығып шырағым, Көрдик талай азапты (Жийен жыраў).

АЗЫҚСЫЗ кел. Азық-аўқатсыз, аш, напақасыз, ишип-жемсиз. Жерлеримиз болды аяқ, Әспекти ашып жедик таяқ, Мурап болып өнкей саяқ, Қыс *азықсыз* қалдық быйыл (Бердақ).

АЗЫҚ-ТҮЛИК ат. Азық-аўқат, керек-жарақ. Белдаршылар хәм оның бала-шағалары изли-изинен келип, *азық-түликлерин* арбаға салып атыр (К.Султанов). Екеўиниң де үстинде еле тозыўы жете қоймаған әскерий кийимлер, қолларында *азық-түлиги* (Қ.Досанов).

АЗЫҚШЫ ат. Азық бериўши, азық тарқатыўшы, азықты жеткерийўши, азық тасыўшы. *Азықшыны* ишке киргизбей, бенделерге караўыллар үлестиретуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

АЗЫМШЫҚ кел. Әдеўир, бир талай, оғада, кескинсиз, аз емес, бираз, тәўир-ақ, бир қыйлы. Биз бул жерге *азымшық*

мийнет еткенимиз жоқ (Ө.Хожаниязов). Былшыйған деп бетинди, *Азымшық* емес сын тақты («Қырқ қыз»).

АЗЫНАҰЛАҚ р. Азғана, көп емес, жарым-жарты, шамалы, болар-болмас, кемирек, ...*азынаұлақ* күн генералдың жеринде еркисіз жұмыс ислейди (Қ.Досанов).

АЗЫП-ТОЗЫҰ ф. Болдырыу, жүдеп қалыу, мой бериу, албырау. Күни-түни тыным таппай зыр жууырып жүрген зәбердес келиншек төрт-бес айдың ишинде-ақ *азып-тозып* қалды (А.Бекимбетов).

АЗЫРАҚ кел. Азғана, шамалы, кишкене, көп емес. Руксат бергил *азырақ*, Арзымды айтып өлейин («Қырқ қыз»). Тамақтан аұыстырып туқымға сақлаған *азырақ* арпа-жазлық бар еди, — деди Турымбет (Н.Дәуқараев).

АЗЫҰ I ат. Таңлай тис, үлкен тис, өткір, мыклы, аұыздың еки қапталында аұқат жеу ушын ең кереклиси. — *Азыу* тислеринен әлле қашан айырылып қалған (Ж.Аймурзаев).

АЗЫҰ II ф. Болдырыу, жүдеу, арықлау, бузылыу. Заман қыслетинен сарғайдым *аздым*. Болар ма деп жақты күнлер халық ушын (Бердақ). Ақ кеуиллинин аты *азбайды*, тоны тозбайды (ққ.х.н.).

АЗЫҰДАЙ кел. Азыуға усаған, азыу сыяқлы мыклы. Жетимлерден хәм бий, бай балаларынан қай-нақай *азыұдай* елиу атлы (Т.Қайыпбергенов).

АЗЫҰ-КӨБИ қ. азы-көби.

АЗЫҰЛАСЫҰ ф. Айқасыу, урысыу, қарсыласыу, ашшыласыу, душпан менен сынасыу, тислесиу, шайқасыу. Хеш уақта шошқа шошқаны, *Азыұласып* жарған емес (Бердақ).

АЗЫҰЛЫ кел. Жаман, тислеуик, жауыз, өткір, кәуипли. Бийбигүл қыз *азыұлыға* болды саз, Шайырлыққа не бир сөзлер келди гез (Омар). Жолбарыс болмаса нәхән бир *азыұлы* қабан болыуы керек (А.Бегимов).

АЗЫҰ-ТОЗЫҰ ф. Болдырыу, азып-тозыу, арықлау, қыйыншылыққа, қапашылыққа ушырау. Жол бойы қулағын, мурнын, аяғын сууыққа алдырып, *азып-тозып* Хийуаға барып кирди (Қ.Ирманов).

АЙ I ат. астр. Аспан денеси, жердің жолдасы, белгили бир муғдар ишинде түнге жарық берип туратуғын аспан кенислигиндеги дене. «Есима түсер мениң, Суу бойына келгениң, *«Ай не ушын жалғыз»* деп, сырлы сауал бергениң... (И.Юсупов). Тау үстинен көтерилип өрмелеп, Дөңгеленип күтип турды бүкир *ай* (Ө.Хожаниязов). Тәбиятты бағындырып, елди абат кылдық, ракета айландырып *Айға* флаг кадаттырдық (Т.Сейтжанов). **Айға шабыу** — өршелесиу, жулқынуу, көтерилиу, бетерлениу, хәкислениу. Халық ғазабы *айға шапса* сендеги, *Айға шаптың* арысландай ақырып (Қ.Айымбетов). **Ай киби** — айдай арыу, кемиссиз, күндей сулыу, көркем, сымбатлы. Он төрттен тууған *ай киби*, Келер саллана-саллана, Тумағалы кумай киби. Келер саллана-саллана («ққ.х.к»). **Ай көкси** — өнири, жаркын жүзи, келбети, бет алды. Елимиз әзелден мәртлер мөканы, Тыңларда теңселер ақ буұдай кәни, *Ай көксин* желписе жеңис байрағы, Атызда ақ алтын өмирдің сәни (Т.Сейтжанов). **Айкөрмек** (айгөрмек) — балалар ойынының аты, тас қараңғылық, жасырынбақ. Мешити *айкөрмектей*, тас қараңғы зулыұмет, Киргенди соқыр қылар қамап, қараңғы торына (И.Юсупов). Шенгел қора жер төлениң бир жағы, *Айгөрмектей* үсти ашық тур тағы (С.Нурымбетов). **Айгөлек** — ойынның түри. *Айгөлек, айгөлек, Айдан* басқа не керек, *Айдан* артық қыз керек (ққ.х.к).

АЙ II ат. Ұақыт, мүддет, белгили бир муғдар аралығы. Усылайынша арадан үш ай өтти (Р.Тагор). Дәрүазаның қапысын бир жыл төрт *ай* соқтырды («Қырк қыз»). Узын жол, қысқа сөз бенен бир неше *айда* елине жетеди («ққ.х.е»). **Ай сайын** — хәр айда, айма-ай, тынбастан, арасын үзбей. Военкоматка барған екен, оларына да ақша шығарыпты, майыплығы ушын да *ай сайын* қуры емес бирнеме беретуғын болыпты (Ө.Хожаниязов).

АЙБАЛТА ат. Балтаның қурал орнына қолланылатуғын түри, әдетте, патшалар қолына алып отыратуғын арнаулы куралы, жарак. Сол ұақытлары Суртайша, *Айбалтасы* қолында, Аларып турды орнынан («Қырк қыз»).

АЙБАНА ат. Кәуендер, арқа сүйер, тирениш, қорғаныш, абай, сүйениш, тирек.

АЙБАРАҚ ат. Бада-бад, айбат, абай-сиясат. Қолға услап жау-жарағын, Салып булар *айбарағын*, Силтеди барлық жарағын, Қызды байлап алмақшы екен (Бердақ). — Шырағым-ау, бұрын арысландай алыстан *айбарақ* урып келетуғын еди (К.Султанов).

АЙБАТ ат. Түр-түс, кәхәр, салтанат. *Айбатына* қарасаң, Адам түе досларым, Арыслан да қорққандай (А.Дабылов). Ер Зийұар менен Ержанай алдымда жүрсең *айбатым* («Ер Зийұар»). ◇ **Айбат етиу** — абай етиу, дәпиниу, хұким сүриу, айбат шегиу. Бузау ийтлерге *айбат* етти, Перигүл жибермей, мойнына қатып услап тур (Ө.Айжанов).

АЙБАТЛАНЫУ ф. Файрат көрсетиу, кәхәрлениу, түсин сууытыу. *Айбатланып* сулыу сонда, Ағып кетти қызыл қан да (Бердақ).

АЙБАТЛЫ кел. Файратлы, кәхәрли. Атам *айбатлы* киси еди (С.Салиев). Ырысқұл бийдің *айбатлы* нәзерине түсип еди (Т.Қайыпбергенов).

АЙБЫНЫУ ф. Тартыныу, батына алмау, қорқыу. Гә бир қайтпалардан айдарлы ушан кеме айдаған дарғашылар да *айбынып* өтеди (К.Султанов). Бул киси менен сен түе хәзиллесіуге әкең *айбынады* (Т.Жумамуратов).

АЙҒАБАҒАР ат. Айға, күнге қарай бет бурып өсетуғын егиннің түри.

АЙҒАБАҒАРДАЙ кел. Айғабағарға усаған, айғабағар сыяқлы. Кубла жағында үпелек көп болып *айғабағардай* кублаға қарап басын ийип турады (А.Бегимов). ...нурлы сәулеге ашық *айғабағардай* еки жастың жамалы жарқ етип ашылды (К.Султанов).

АЙҒАҚ ат. Белги, гүә, дәлил, көринис. Асфальт жолың ығбалынның *айғағы*... (И.Юсупов). Турыпты ол жасыл *айғақ*,... (И.Юсупов). Оның үстине жыйылған *айғақ* затлар, кеткен излер, гүәалардың айтып жүрген сөзлери (Қ.Ирманов).

АЙҒАҚЛЫ кел. Дәлиллеуді талап етпейтуғын гүәалық ретінде туратуғын зат, ұәж. Айыпкерлер сөйлеген ұақта, гүәалыққа туратуғын *айғақлы* затлар алып келинди (Қ.Ирманов).

АЙҒАҚ-САЙҒАҚ кел. Қалай болса солай, қыйыр-шыйыр, тәртіпсиз, кир-кир, жағал-жағал, байқыл-байқыл, әжептәуір. Керегеси *айғақ-сайғақ* қыйсайған бес қанат қара үйдин сыртынан гөне шыпталарды қат-қат тутып, иштен керегеге қырқ жамаұлы көрпешелерин керип жаұса да үскирик жел ызғырып өтип, тула бойын қарпып баратыр (Қ.Султанов).

АЙҒЫЗ-АЙҒЫЗ кел. Кир-кир, патас, жуұылмаған, тазаланбаған, айкуш-уйқыш, *Айғыз-айғыз*, табақ болса адам шайғысыз (Өтеш). Жүзине *айғыз-айғыз* әжим енди (Қ.Султанов).

АЙҒЫЗЛАНЫҰ ф. Дағалланыұ, қорығыұ, байқылланыұ. Айбергеннің бети жағал-жағал болып *айғызланып* қатқан, қап-қара, тек ғана иннің түбинен көрингендей болып турған еки көзи бар, демек күтә жабыққан екен (С.Мәжитов).

АЙҒЫР ат. Үйирде пишилмеген еркек жылқы. Атын *айғыр* болса, жат та қайғыр (ққ.х.н.). «Қасаң байтал еки *айғырды* аш етеди» деген истанатқа Баршын қызды қалдырма («Алпамыс»).

АЙДА ф. Жүргиз, алдыңа сал, жолға сал, жолға түсир, тарт жөніңе кет. Не де болса бахытыңнан көрерсең, *айда* аұылыңа (Ө.Хожаниязов). *Айда* буны қарсыға қаман (Қ.Әуезов).

АЙДА-ЖЫЛДА р. Анда-санда, накан-саяқ, ара-тура, хәр ұақта. Аұыл үйдин қонағы *айда-жылда* бир келеди (ққ. х.н.). *Айда-жылда* бир келиппен, Ақ жүзинди көрмеге (Қ.Айымбетов).

АЙДАЙ кел. Ай сыяқлы, ай тақылетли, жақсы, сулыұ, жүдә жақсы, айтыұлы. Жарқырайды бетің *айдай*, Туұған анаң сениң қандай, Сөзің шийрин, тилиң палдай, Перийзаттан артық келин (Бердақ). Ұаслы қарақалпақ Қоңыраттың қызы, Биреудің сақлаган *айдай* жулдызы

(С.Нурымбетов). ◇ **Айдай күтиў** — аўыс. асығыслық пенен күтиў, шыдамсызлық пенен күтиў, шыдамастан күтиў. Бул да аз дегендей, енди Сапардың келиўин *айдай* күтип жүрди (К.Султанов).

АЙДАЛА ат. Алаңлық, ашықлық, майдан, елсизлик, адамсыз, елсиз, кула дүз. Кеўли толып өз исине Жуманның, *Айдалада* көкти гезди қыялы (Т.Сейтжанов). Қыздың муңын айтып жылап тынымсыз, *Айдалаға* кетти самал қаңғырып (И. Юсупов).

АЙДАЛЫҰ ф. 1. Сүргинге кетиў, киси алдына түсиў, еркинен айырылыў. Тил менен оқ аттың, белиң буўылып, *Айдалдың* сүргинге бәрха куўылып (С.Нурымбетов). 2. Жер сүриў, айдаў. Арасынан универсал *айдалып*, қарықлары суўға толып жатыр тап (Т.Сейтжанов). 3. Түйек айдаў. Күн қызыўдан *түйек* айдады (Б.Кербабаев).

АЙДАР ат. Белги, жас балалардың төбесине қойылатуғын бир тал шаш, тулым. Маманның қалпағын алып *айдарынан* бир сүйди (Т.Қайыпбергенов). Халқын жыйып, хаялына кеңесип, Хәр балаға *айдар* тағып, ат қойды (А.Дабылов).

АЙДАРЛЫ кел. Сәнли, салтанатлы, атақлы, дабаралы, айдары бар, тулымы бар, белгили. Гә бир қайтпалардан *айдарлы* ушан кеме айдаған дарғашылар да айбынып өтеди (К.Султанов).

АЙДАРХА ат. 1. сөйл.т. Әпсана-ертеклерде ушырасатуғын үлкен жылан мәнисинде қолланылады. Шаршағанда ол кемпир, *Айдарханы* ат еткен («Қырқ қыз»). Арадан көп ўақыт өтпей-ақ тоғайдың кубла күн шығар тәрөпинен бир үлкен *айдарха* ысқырып, дем шеғип келе берди (ққ.х.е.). 2. Аўыс. Душпан, жаўыз. *Айдарха* ийелеп саға, өринди, Талай заялады маңлай теринди (А.Дабылов). ◇ **Айдархасы жутады** — жоқ қылыў, жеў. Оны излеп барған адамды *айдархасы* жутады,.... (Қ.Айымбетов). **Айдарханың қанын шашыў** — тамам қылыў, өлтириў. Батыр аған мәрт майданға киргенде, Суўдай шашты, *айдарханың* қанларын (Ж.Аймурзаев).

АЙДАРХАДАЙ кел. Айбатлы, жабайы, қорқынышлы, қәуипли, әжептәуир. Ертектеги *айдархадай*, Лаўлатады қып-

кызыл шок (Ж.Аймурзаев). Мартен печылер аўзын кеннен ашады, *Айдархадай* ысқырып, от шашады (И.Юсупов).

АЙДАСПА ат. Берип алысыў, қатнас жасаў, жарыс, жақ жарыстырыў. Дастурхан жайылып чайнек *айдаспа* басланды (К.Султанов).

АЙДАТЫҒУ айдаў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

АЙДАУ ф. Алдына салыў, қуўыў, ығызыў, ағылыў, сүриў, менгериў, басқарыў. Көк өзек сағасын Гүлим байлапты. Түтингте бир адам қоймай *айдапты* (Омар). Аман қалмай усы халға, Көп адамды салып жолға, Қазыўға *айдады* бәрха, Сүрғиншилик болды быйыл (Бердақ). Шайырдың сүриўли кой, үйирли жылқы *айдағаны* бар ма? (К.Султанов). Қара терең урықлыны жайлаған, Сүриў-сүриў падаларын *айдаған* (ққ.х.қ.). Ортасынан жап жарып, Суўда *айдап* көрейик (Б.Қайыпназаров). Хаўадағы бөлек-бөлек қараўытып көринген күн батардан ескен ызғырық шамалдың *айдаўы* менен өрден ыққа ығысады (Ә.Шамуратов). Фашистлердин *айдаўына* түскеннен кейин ғана дүньяға көзқарасын да, кәтелескенин де биледи (Г.Есемуратов).

АЙДАУЛЫ кел. Көп, бир топар, толы (мал). Сонда қайтып кетиў керек пе? Жоқ... Пәлен ўақытта куда түсип *айдаўлы* малға жесирин сатып алыў — бул мухаббат бағының нәзик гүлин териў емес (К.Султанов).

АУДАУШЫ ат. Менгериўши, басқарыўшы, алдына салып жүриўши. Ол механик *айдаўшылар* курсын питкерипти (Т.Жумамуратов). Ақтамкердей бедеўин, Ары-бери жүргизип, Сол ўақлары болғанда, *Айдаўшыға* берилди, Қашарманға жазған хат («Қырқ қыз»).

АЙДАХАЙ р. Тез, тезлик пенен, дәрриў, бирден, жалмажан, бадабад пенен, жедел менен. Бир күнлери уллы сүрен тасланды, *Айдахай* бир колхозласыў басланды (И.Юсупов). Төреш дәрриў орнынан ушып түргелип, еки колын жайып нанды *айдахай* аўзына салып шайнаў менен болды (Н.Дәўқараев).

АЙДЫЛЛЫ қ. айдынлы.

АЙДЫН ат. Ашыклык, көлат, жазыклык, тегислик, туўра жол, ашык, таза, кеңислик. *Айдын* көлден пайда жок, Ғаз болмаса көлинде («Ер Зийўар»). Ер Айқыз хәммеден бурын *айдын* шалқар ашық майданға шықты (А.Бегимов). *Айдын* атызлар ақ алтын пахтаның жасыл жапырақларын жамылған (Ж.Аймурзаев). Ауыл емес елатыма, *Айдын* теңиз көлатыма... (Омар). *Айдын ай* бағда гезбеге, Қоңыр салқын кешлер келди (С.Мәжитов).

АЙДЫНЛЫ ат. Гезлемениң, шыттың түри, қосалы, өзгеше нағыслы, қосалы шыт, көбинесе ҳаял-қызлар басына орайды. Турдыгүл *айдынлы* көйлегиниң жеңи менен көзин сыпырды (Т.Қайыпбергенов). Кир дегенде кирмей турман уялып, Түрменниң сыртынан *айдынлы* шалып (қ.х.к.). Гейде *айдынлыңның* жийегин тислеп, Кеттиң көзден таса жийделик бетке (И.Юсупов).

АЙДЫН-ШАЛҚАР кел. Үлкен, ушы-қыйыры жок көлатлык. Мына канал *айдын-шалқар* көлге усар, Гүмис суўы сағасынан молға усар (Т.Сейтжанов). Ғаңқылдасқан үйрек толы, газ толы, Көк шийшеден *айдын-шалқар* көл жатыр (Т.Сейтжанов).

АЙ-ЖАЙ: ай-жай болыў ф. Жап-жақсы, ойдағыдай, тым-тырыс, тынышлык, бәри өз орнында... ал тоғайлар, атызлар далалықлар *ай-жай* болып, жасыл гилемин жамылып көркейип шыға келеди (Р.Тагор).

АЙ-ЖУЛДЫЗ ат. Ай, жұлдыз, аспан, т.б. аспан денелерин улыўмаластырып аталыўы. Қызыл гүллер қырмызылар, Скверге жарасады, Ярым сениң ақ жүзине *ай-жұлдызлар* таласады (Ш.Мәмбетмуратов).

АЙ ЖҮЗЛИ кел. Айрықша сулыў, ай менен күндей. *Ай жүзли*, пал сөзли, дилбарым неге келмеди (Әжинияз). *Ай жүзи* күндей нурланып, Жүреги ҳаллас урған қыз (Б.Қайыпназаров).

АЙҚАЙ ат. Бақырыс, бадабад, шауқым, көзаба. Шыдай алмай жигитлер қуры *айқай* салады («Қырк қыз»).

АЙҚАРА: айқара жамылыу ф. Кеселеп, қыя, кере. Постынын *айқара* жамылып.

АЙҚАС ат. Урыс, жекпе-жек, жәнжел, гүрес. Жаңа турмыс ушын *айқас* жолында, Жүр едим, ол маған жолықты сонда (И.Юсупов). Қоблан Көбикли менен жекпе-жек *айқасқа* түседі (Н.Дәуқараев).

АЙҚАСЛАҰ ф. Қабатлау, бириниң үстине бирин қойыу, қаусырыу. Жас төллерди көтерип ол байқаслап, Жайлы услап еки қолын *айқаслап* (С.Нурымбетов).

АЙҚАСТЫРЫҰ ф. 1. Қабатластырыу, бириниң үстине бирин қойыу, кесе тартыу, қосыу. *Айқастырып* қолға қолын, Хошласты да кетти Гүлим (А.Шамуратов). 2. Уйқылау, көз илиндириу. Таң алдына шекем кирпич *айқастырмай* жатып, бир мәхәлде көзимниң илинип кеткенин де билмей қалыппан (Ө.Хожаниязов).

АЙҚАСЫҰ ф. 1. Гүресиу, төбелесиу, қарсыласыу, жекпе-жекке шығыу. Екеуи *айқасып*, бирин-бири ура баслады (Ж.Аймурзаев). Өлим менен *айқасып* талай құрбанларды көрген сууық жүрек жауынгермен ғой (К.Султанов). 2. Кесе тартылыу, өтлесиу, кесисиу, атанақ түсиу. Мүйизлери *айқасып*, Хеш бири жол бермеди (И.Юсупов). Өкше тайысып, табан жылысып, *айқасқан* излер билинбей қалған еди (Т.Қайыпбергенов). *Айқасып* қалған қалың тораңғыл, шатлардың арасынан еңкейип өтиуге туура келди (Т.Қайыпбергенов).

АЙҚУЛАҚ ат. астр. 1. Нур хәм суу тамшыларынан пайда болатуғын формасы ренди ярым ай тақылеттеги атмосфералық қубылыс. 2. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың қулағының артқы сүйек формасы. Текениң сақалының астында уйқылап жатқан бир ғаррының көзине бир *айқулақ* түседі (кк.х.е.).

АЙҚУЛАҚЛЫ кел. Айқулағы бар, айқулаққа ийе. *Айқулақлы* сазан алып шақырсаң, Сол Дәу кемпир келер еди-ау үйге де (К.Султанов).

АЙҚУЛАҚТАЙ кел. Айқулаққа усаған, янлы. Дөнди гилем гейде тауыс пәриндей. Аспандағы *айқулақтай* қубылды (И.Юсупов).

АЙҚУЛАШ ат. Ойынның аты, ески ойындардың бір түрі. *Айқулаш, айқулаш*, Айға қарап қулаш аш, Айдан басқа ким керек, Айдан артық қыз керек (кк.х.к.).

АЙҚУШ-УЙҚЫШ кел. Тәртипсиз, қалай болса солай, әйтеуір, кесесине, ұзынына. *Айқуш-уйқыш* тартылған сым темир (Н.Дәуқараев). Еринлеринің жарығы *айқуш-уйқыш*, тоқпақтай қара шашы уудар-дуудар (К. Султанов).

АЙҚЫН кел. Ашық, анық, белгили, қайнақай, нақма-нақ. Мәспатша дәстанында халықтың өткендегі турмысының *айқын* картиналары сүүретленген (кирис сөз). Буған оның мынадай шын даналық сөзлери *айқын* дәлил (И.Сағитов). Оның мұлайим ғамхоршыл жағымлы жайнаған жүзінде уллы қайырқомшылық пенен адамды өзине тартыу-шылық белгилери *айқын* көринип турды (А.Бекимбетов).

АЙҚЫНЛАНЫҰ айқынлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

АЙҚЫНЛАСТЫРЫҰ ф. Анықластырыу, хақыйқатластырыу. Булардың барлығы Шолпанның образын *айқынластырып*, типик қахарман дәрежесине көтереди (Г.Есемуратов).

АЙҚЫНЛАСЫҰ ф. Анықланыу, бир жолға, бир бағдарға түсиу, анық болыу. Ондағы реалистлик бағдар *айқынласты* хәм әдебияттың тийкарғы сүүретлеу методы сыпатында кәлипплести (Б.Исмайлов). Қарақалпақ турмысының өзінде келип шыққан усы сыяқлы қарақалпақ әдебиятында да класслық жиклениу айрықша *айқынласты* (Б.Исмайлов).

АЙҚЫНЛАҰ к. анықлау.

АЙҚЫНЛЫҚ ат. Анықлық, шынлық, хақыйқатлық, дурыслық. Жийен жыраудың қосықларының көркемлиги, сүүретлеулериниң *айқынлығы*, тилиниң түсиниклилиги, оның күшли шайыр екенин көрсетеди (әд.хрест.).

АЙҚЫРА к. айқара.

АЙҚЫРЫҰ ф. Бақырыу, қышқырыу. Мине завод биресе берди *айқырып*, Бир бақырды поезд оған тай турып (Т.Сейтжанов).

АЙЛАНА ат. Қыр дөгерек, әтирап, жән-жақ, төрт тәрәп. Бизиң командир бизди көзи менен бир шолып *айланаға* қарады (әд.жыйн.). *Айланасына* үлкен мазмун топлауы менен

улыұма әдебиятымыздың жолын баслап жүрди (Г.Есемуратов). *Айлана* жийек қарайды (ққ.х.к.).

АЙЛАНБА ат. Бұрылыс, жолдың айланып өтетұғын жери. Танк жолдың *айланбасына* келгенде, оның шеп бүйири Куұаныштың нышанасына дәл келди (Қ.Досанов). Тауға өрмелеген *айланба* жолда, Барар жүйрик газик тоғайға қарап (И.Юсупов).

АЙЛАНБАЛЫ кел. Айланатуғын, айланып атылатуғын, айланып жабылатуғын. Айланбалы есик.

АЙЛАНДЫРЫҰ ф. Аұмастырыұ, аұыстырыұ, қыйсайтыұ, бир затты екінши бир затқа өткериұ, затты өз орнынан қозғаұ, өзгертиұ. Алып шығып машинасын, *Айландырып* бурды басын (Ш.Артық). Әнейдей сыйырды ешкиге *айландырған* екен ғой, азаннан кешке шекем тек ғана 2–3 литр сүт береді, – деген еди... (Т.Сейтжанов).

АЙЛАНШЫҚЛАҰ ф. Узаққа кете алмаұ, иркилиұ, гүйбенлеұ, гидириұ, гибиртиклеұ. Гейбиреұлер үйлеринин ат арбасын *айланшықлап*, керек дәскелерин тақластырып жүр (А.Бекимбетов). Кемпир *айланшықлап* буларға қарай береді (А.Бекимбетов).

АЙЛАНЫС ат. Кирис-шығыс, есап-санақ. Ақша айланысы.

АЙЛАНЫСЫҰ ф. Кирисиұ, хәрекет етиұ, қайыркомлық ислеұ. Арыұ гүришин салыұға *айланысқанда* тағы есик қағылды (Ө.Хожаниязов). Ұй шаруашылығына *айланысып*, от басы кәткуда болып отырып қалды (К.Султанов).

АЙЛАНЫҰ ф. 1. Дөңгелениұ, бир нәрсениң өз әтирапында айланыұы, мийи айланыұ, жер айланыұ. Көзи тынып басы *айланды*, жүриұге шамасы жоқ (Б.Бекниязова). 2. Дөгереклеұ, төрт тәрепинен қоса жүрип өтиұ, 3. Өзгериұ, дөниұ. Рахманийдан көрген түслер, оңға *айланып* бизиң ислер (А.Дабылов). Оны уйқылатыұ ушын дәстүрге *айланып* кеткен нама ырғағы менен хәййиұлеұ (Ә.Тәжимуратов).

АЙЛАНЫШ кел. Узак, бұрыұ, шарым, айланшық. Арқан бойы *айланышты*, тусаұ бойы төтелеген бар (ққ.х.н.). *Айланышта* болса жол жақсы, жаман да болса қыз жақсы (ққ.х.н.).

АЙЛАП р. Айлар бойы, көп уақытлар. Сонлықтан суу тасыу мәусимінде қайыққа мүтәж ауыл бир-бирине еки-үш *айлап* қатнаса алмады (К.Султанов).

АЙЛАС ат. Бирге, бир уақытта, бир уақытлы. *Айлас* қатын — мунлас (ққ.х.н.).

АЙЛАҰ ат. Ат жарысының белгили бир муғдардағы шауып келетуғын ямаса шауып өтетуғын жер өлшеми. Еки айлау, бес айлау.

АЙЛЫ кел. Айы бар, ай жарығы түскен түн, айлы түн. Тумлы-тусын түрли гүл басқан, Суп-сулыу, *айлы* көшеде (Б.Қайыпназаров). **Айлы түн** — ай жарығы түскен түн. Ол көкирегін жайқыйтып ашып, күпә-күндиз көз алды булдыр, *айлы* түн тас қараңғы болған уақытларын бир дәс умытқан тәризли, маңлайын самалға тосып, маңқыйып киятыр (Ө.Хожаниязов).

АЙЛЫҚ ат. 1. Ақша, пул, ис ҳақы. Ведомость бойынша айлық алыу. 2. Уақыт, мезгил, муғдар. Жаманға түн де қараңғы, күн де қараңғы, ошақтың уш-пушы үш *айлық* жол (ққ.х.е.).

АЙЛЫҚЛЫ кел. Айлығы мол, айлығы бар, айлығы көп.

АЙЛЫҚШЫ ат. Айлыққа ислеуши, айлық алыушы. Миллионлаған дийқанлар алпауытларға барып, күнликши, *айлықшы* болып аз ҳақы менен ис қылатуғын еди (Қ.Ирманов).

АЙМА-АЙ р. Ай сайын, хәр айда. Күн сайын көркейип, өсип *айма-ай*, Өшпес бахыт нурын шаша баслады (С.Нурымбетов).

АЙМАҚ ат. Бир беткей жер, этирап, дөгереке, өз алдына бир бөлекленген көлемли жер, бир топар қонысласқан халық, Айналайын, *аймағым*, шөллегенде суұсыным (ққ.х.к.). Қызды орады мамыққа, Бағыу ушын май, қаймаққа, Билдирмей ауыл-*аймаққа*, Өз ислерин еткен екен (Бердақ).

АЙМАЛАҰ ф. Әлпешлеу, еркелетиу, жубатыу, алдас-тыруу, сыйпалау, қадирлеу. Сол уядан түлегенмен, ушқанман, Талай дауыл *аймалаған* төсимди (И.Юсупов). Хал-жағдай сорап меннен, *аймалады* өз анамдай

(И.Юсупов). ...оның атлас көйлегінде балкып турған көкірегін *аймалады* (Айбек).

АЙМАНДАЙ кел. Тап-таза, пәкизе, кеуілдегидей, теп-тегис, бир тегис, тап-тақыр, мыстай. Үйдің дөгерігі *аймандай*, тап-таза етип қойылды, ...(газетадан).

АЙНА ат. 1. Бир нәрсенің көринисін қайта сәулендіретуғын зат, бұйым. *Айна* керек болса жүзін көріуге, Суу да керек жасап өмір сүріуге (Әд. ал.). 2. Жайға жақтыландырыу хәм хауасын тазалау үшін қолланылатуғын қурылыс бұйымы. *Айна* алдында қоңыр тартса да, халық *алдында* жүзлерің жарқын (Г.Есемуратов). Инженердің *айнасынан*, Түнлерде сөнбес жақты (И.Юсупов).

АЙНАДАЙ кел. 1. Таза, тап-таза, гирбиңсиз, гүмансыз, Уялған тек турмас дегендей етигинің тумсығы менен сырлы еденнің *айнадай* жүзін қыршыды (А.Бекимбетов). 2. Айнаға усаған, айна янлы.

АЙНАЛА қ. айлана.

АЙНАЛАЙЫН қ. айнанайын.

АЙНАЛДЫРЫҰ қ. айландырыу.

АЙНАЛМА қ. айланба.

АЙНАЛШЫҚЛАҰ қ. айланшықлау.

АЙНАЛЫ кел. Айнасы бар, айна салынған, айна орнатылған. Қапталындағы *айналы* сандық пенен оның үстіндегі қаршынның нағыслары қолдан терип байлаған гүлдәстедей жалт-жулт етеді (К.Султанов).

АЙНАЛЫП-ҮЙИРИЛИҰ ф. Қайырқомлық көрсетиу, ғамхорлық етиу, күтимин бериу. Қапталына келген ақ тазыны *айналып-үйирилип*, екі көзін сыйпап тур (К.Султанов).

АЙНАЛЫСЫҰ қ. айланысу.

АЙНАЛЫҰ қ. айланыу.

АЙНАЛЫШ қ. айланыш.

АЙНАНАЙЫН т. с. Адамның биреуді жақсы көріп өзине тартыу сезими. *Айнанайын*, аппағым, Қозы жүнли қалпағым (Қ.Айымбетов). Перзентіндей күлип оған дер елжиреп: *айнанайын* (И.Юсупов).

АЙНА-ТАРАҚ ат. Хаял-қызлардың керек жарағы, айнасы, тарағы т. б. затлары. *Айна* менен *тарақ* бар, Алмасан да қарап қал (ққ.х.н.).

АЙ НУРЫ ат. Ай сәулеси, ай жарығы. Екеуі де кумар етер түн гезип, *Ай нурына* жүзі гүл-гүл жаныпты (Т.Сейтжанов).

АЙНЫМАҒАН кел. Дәл өзи, усаған, тап өзіндей, өзгермеген.

АЙНЫМАС ф. Өзгермейтуғын, бир турысында туратуғын, айнымайтуғын, өзгермес, беккем. Көптің бири болып Ақшолпан фронтқа кетер алдында Палман менен байласқан *айнымас* уәдени берик услайды (Г.Есемуратов).

АЙНЫМАҰ ф. Өзгермеу, өз кәддинде турыу, дәл өзіндей болып калыу, бузылмау. Хауаның сууықлығы да аямауыздың *айнымаған* бир күни болып тур («Әмиүдәрья» ж.). Келбети келискен ақ жүзли, қара көзли, синдисинен *айнымай* қалған (А.Бекимбеков).

АЙНЫТЫҰ ф. Өзгертиу, бузыу, сөз бериу, басқа жаққа дөндириу. Хаялын *айнытып* жүргени де ырас, өтинишимизди питирмесең көрермиздағы, деп кеткени де ырас (Қ.Ирманов).

АЙНЫҰ ф. Өзгериу, танып шығыу, сөзінде турмау, айнып кетиу, бузылыу. Ашыған қамырдай *айнып* тура қалады (Ж.Аймурзаев).

АЙ-ПАЙ: ай-пайына қарамау р. Әйле-пәйлесине қарамау, олай-булайына қарамау, тезлетиу. Айтбайдың *ай-пайына* қаратпай: — Ақ патшаның хәмирине мууапық мәрдикарға алындың, жақында кетесең, — деди (М.Дәрибаев).

АЙПАП-ЖАЙПАҰ р. Басқылау, жайпап таслау, бұлдириу.

АЙРАҚ-ТАЙРАҚ кел. Қалай болса солай, әйтеуір, парықсыз, ретсіз, тәртіпсіз, жөнли-жөнсіз. Сонлықтан оны *айрақ-тайрақ* етип жазылған қолжазбалар қорқытты (Ю.Леонтичев).

АЙРАЛЫҚ ат. Жудалық, интизарлық. Күтилмеген *айралықтың* азабы, Қайыспастай жас кеуілге дәрт салды (И.Юсупов). Еки ашық бир қосылып жүре алмай, *Айралықтан* бири-бирин көре алмай (А.Дабылов).

АЙРАН ат. Ағарғанның бир түри, қатыкты писип майын алғаннан кейингиси. *Айран* тилеп келипсең, шелегинди жасырма (ққ.х.н.).

АЙРАН-ШАЛАП ат. Ағарғанның түри, қатык, сүт, суу қосылған ағарған. Күни менен жол қаққан жолаушылар *айран-шалапқа* қайыл (Х.Сейтов). Буяқтағы көрген қорлық-азап шай орнына ишкен *айран-шалапты*, Кушақласып айтатуғын күн қайда? (Күнхожа).

АЙРЫ ат. Темир жаба, еки ямаса үш-төрт тисли, айры тис, ушы еки айры. Чайды қой, пәтирди қой, қолыңа айры, арқан ал (Әжинияз). **Айры киби** — айры сыяқлы, мегзес. Айыўға мегзейди еки бармағы, *Айры киби* сүйри еки бармағы (Омар). **Айры өркеш** — айры өркешке усаған. *Айры өркеш*, келбетің зор, Көп жас минип қурыпты тор, Қартайғанда болыпсаң қор, Заманыңда түйе екенсең (Күнхожа).

АЙРЫҚША р. Өз алдына, ерекше, бир бөлек, өзгеше, кеуіл аударарлық, бөлекше. Батыр туўған атадан, *Айрықша* туўған анадан, Айдос деген бабамыз, Ханды көзге илмеди (Бердақ). Көпшиликтің арасынан әлле биреудің дауысы *айрықша* шықты (Ө.Айжанов).

АЙРЫҚШАЛЫҚ ат. Өзиншелик, өзгешелик, басқалардан айырылып турыўшылық, бөлекше бир қәсийет. Дәстанның көлеми, *айрықшалығына*, атқаратуғын жыраўдың творчестволық өзгешеликлерине байланысқан болады (Қ.Мақсетов).

АЙЫРЫЛМАС кел. Айырылмайтуғын, беккем, өзгермейтуғын, ажыралмас, бөлекленбейтуғын, тығыз. Шамурат пенен Гриша *айырылмас* дос еди (Қ.Досанов), Суртайшадан бул қайғымды алыңдар, *Айырылмас* басына қайғы салыңдар («Қырк қыз»). Бәдбахыт жигит бий болса, ауызы *айырылмас* парадан (Қ.Айымбетов). *Айырылмастай* достыңа қайырылмастай сөз айтпа (ққ.х.н.).

АЙЫРЫЛСА ф. Айырылып қалса, егер айырылып қалған жағдайда. Ол жигит кетти тезбе-тез, Усы болсын деп бир сөз, Жастан *айырылса* деп көз, Бир ойды ойлаған екен (Бердақ).

АЙЫРЫЛЫСЫҰ ф. Бөлеклениу, ажырасыу, хәр ким өз алдына кетиу. Ертенги *айырылысыу* екеуимизге де аңсатқа

түсіп киятырған жоқ (Г.Изимбетов). Көрсө қызар минезім жок, Ханзада, — деп Әжинияз кем-кем ашылыса баслады, — туұры келиүге қасымдағы жолдасларымнан *айырылыса* алмадым (К.Султанов).

АЙЫРЫЛЫҰ ф. 1. Айра түсиү, ажырасыү, бөлеклениү, намыссызланыү, жеккелениү, еки тәрәпке кетиү. Апаңнан *айырылып* ишим жанады (ққ.х.к.). *Айырылды* жарлылар суү менен жерден, Нан сорап тентиреп жөнелди елден (әд. аль.). «Маркс» жаптың көпирине жетпей-ақ, арқа бетке *айырылған* арба жол менен туұры Андреев атындағы колхоздың 3-бригадасына қарап жүрди (А.Бекимбетов). 2. Жоқ болыү, өлиү, тамам болыү. Сум душпанлар түсіп мениң арама, Арысландай жан ағамнан *айырылдым* («Қырк қыз»). Денемиз қак-қак жарылды, Табанымыз *айырылды* (әд. хрестг.). 3. Айрықша қууаныү, кеуиллениү. ...жанағы Сержан жүреги тарса *айырылып*, соның хабарын айтыүға келген ғой (Т.Қайыпбергенов). 4. Ес-түси кетиү, есинен айырылыү. «Ұак!» деген дауыс шыққаннан-ақ Тимур ес-түстен *айырылып* қалды (А.Бекимбетов). ... көл ишинде *айырыла* көзге түсетуғын аппақ сән берип турды (Т.Қайыпбергенов).

АЙСЫЗ кел. Ай батқанда, ай туұмай тұрғанда, қараңғыда. *Айсыз* түнде жол жүриү қандай қыйын (Ө.Айжанов). *Айсыз* қараңғы түнлердің бири еди (әд. хрест.).

АЙТ I ф. Сөйле. Мейли, бирақ тез *айт*. (А.Әлиев.).

АЙТ II ат. Байрам, мереке, той-тамаша. *Айтлар айтлап*, тойлар тойлап жүргенде, Бизің елдің келинисең деген сөз. Ата-анам қулағымнан кетпейди («Алпамыс»). Маржан шытақ орнатқанда, Салланып *айтқа* шыққанда, Жипектен сайлап таққанда, Шашбауларын үзип қойды (ққ.х.к.).

АЙТА-АЙТА ф. Қайта-қайта айта бериү, тәкирарлап айтыү. Басында болмаса тағың, *Айта-айта* талар жағын (Бердақ). Оқып шыктым қайта-қайта, Жүрдим оны *айта-айта*, Көп ойладым деп пе кәте, Тарийхын билмеген едим (Бердақ).

АЙТАЖАҚ кел. Айтатуғын, бурыннан айтыү ушын таярлап жүрген. *Айтажак* сөзин бирден айттырмаған сон

Атамурат дөслеп албыраса да, соң өзін бийледі (Т.Қайыпбергенов). Патша қылышын шабыуға таярлап, *айтажақ* сөзінди тезирек айт, — дейді (қ.х.е.).

АЙТАҚЫР ат. 1. Аландық, далалық, майданлық, кен жазықтық. Ушы *айтақыр* — ушы қыйры менен шет-шебирине көз жеткисіз, Шелпеклиннің даласы (Ө.Хожаниязов.)
2. Жокшылық, кемтарлық.

АЙТАР ф. Айтатуғын, айтажақ. Фарры Шерипке *айтар* сөзін айтып болды (Қ.Ирманов). *Айтарымды* айттым да, өзімді әуелгіден бір қанша жеңіл сездім (Ө.Хожаниязов).

АЙТАР-АЙТПАС р. Екі ойлы, гүмилжи, иркилип қалыу, ойланыу. «Аға» деп гүмилжи *айтар-айтпастан...* (Б.Исмайлов).

АЙТАР АҰЫЗ ат. Дерлік, айтарлық. Ақсақалдың еситер кулаққа *айтар аұызға* уят бұл сөзінен пүткил халық жеркенді (әд. хрест.).

АЙТАРЛЫҚ ат. Айтатуғын, айтажақ, жүдә жақсы кеуілдегидей. Келипсиз батыр булманға, *Айтарлығың* бар ма ханға? — деп бір сауал қойған екен (Бердақ).

АЙТАРЛЫҚТАЙ кел. Сондай, кеуілдегидей, айтыуға турарлық, сөз етиуге арзығандай, жүдә ойдағыдай. Ол Қәмекбайды *айтарлықтай* жақсы көрмейді (Ж.Аймурзаев). Келген хожалықтардың аұхалы *айтарлықтай* болмады (Ж.Аймурзаев). Аз емес, бизде де көп жетискенлик, *Айтарлықтай* салтанатлы күн келгенде (И.Юсупов).

АЙТАТУҒЫН кел. Айтажақ, айтыу керек, айтайын деген. Ол хаплығып *айтатуғын* сөзлерін дурыслап айта алмай атыр (Ө.Хожаниязов).

АЙТҚАНДАЙ т. с. Айтпақшы, айтпашақ, айтып қалдырғандай, көбинесе кириспе сөз ретінде қолланылады. М.Горький *айтқандай* — сөз сағасы фольклорда (Қ.Айымбетов). — *Айтқандай*, усы Медет сен неге почта болып ислемейсең, екі бастан қолың бос, саған сол қайым ғой (Ө.Хожаниязов).

АЙТҚЫЗЫҰ айтыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

АЙТҚЫЛ ф. Айт, айтатуғын гәпинди айта бер, айтсеш, айтсаң-а. Ойлап Бердимурат *айтқыл* сөзинди, Көтермей лап етип куры өзінди, Қызартпағай сенин биреу жүзинди, қолдан келсе хызмет еткіл халық ушын (Бердақ).

АЙТҚЫСЫЗ кел. Айтып болмастай, айта алмастай, айтатуғыны жоқ, жаман, болмайтуғын. Адамзатқа *айтқысыз* уақыя болды. Енди маған бир хәдийсе көринди (Омар). Сатылған бий аталықлар мийнеткеш халыққа адам *айтқысыз* зулымлықлар иследи (И.Сағитов).

АЙТҚЫШ кел. Айта беретуғын, айтып бериуши, дағазалап туруушы, айтыуға қуштар адам. «Нәүпир *айтқыш*» ортада бирден жарқ етер, Шаппат қырғауылдай түргелип кетер (И.Юсупов).

АЙТЛАҰ ф. Айт айтлау, той тойлау, мерекелерге бару. Айтлар *айтлап*, тойлар тойлап жүргенде, Бизің елдің келинисең деген сөз, Ата-анам қулағымнан кетпейди («Алпамыс»).

АЙТПАҚЛЫҚ ф. Айтыу кереклик, айтыуға тийислилик, айтыу لازمлық, дәркарлық. Анда бул сөзди халайық, *Айтпақлық* бизге ылайық, Барлығын жәрия қылайық. Өтти қызықты күнлерим (Бердақ).

АЙТПАҚШЫ I м. с. Айткандай, айтпашақ, умытыппан-ау, айтатуғын сөзи бар. — *Айтпақшы*, оның жырын сен тыңламақшы, мен *айтпақшы* едим-ау, — деп Палұанның есине түсип (Ө.Айжанов). *Айтпақшы*, сен бизің арзаны умытып кеткенің жоқ па? — деп Сержан оның сөзин бөлди (Т.Қайыпбергенов).

АЙТПАҚШЫ II ф. Айтажак, айтатуғын. — Мен де усы мәселе жөнинде *айтпақшы* едим, бірақ ол меннен бурын айтты (Ө.Хожаниязов).

АЙТПАС: айтпас сөз кел. Айтпайтуғын, айтажак емес. *Айтпас* сөз усы еди, Айттырыушы сен кеулиме (Әжинияз).

АЙТСА ф. Айт фейилинің шәрт формасы.

АЙТТЫРЫҰ ф. Айт фейилинің өзгелик дәрежеси.

АЙТЫЛЫҰ ф. Сөйлениу, гәп болыу, хабарланыу. *Айтылды* бул қосық сизге, Ашыуланба енди бизге,

Шығарайын айтып сизге, Билесең бе, Өтеш мүйтен (Бердақ). *Айтылған* сөздің булжымай орынланыуын талап етти (қк.р.с.).

АЙТЫМ ат. Тойларда, беташарларда, қыз-жигит отырыспаларында айтыстың түрлері, өлі өлген жерде жоқлау (айтым) айтып жылау т.б. жағдайларда қолланылатуғын сөз. *Айтым* айтқан қәйнинди, сыйла, сыйлама өзің бил (қк.х.с.ж.). — Қәне, *айтым* айтатуғынларыңыз бар ма? («Әмиүдәрья» ж.).

АЙТЫНЫҰ ф. 1. Өз-өзинен сөйлениу, өзі менен өзі болыу. 2. Кеуліндегі зарын шығарыу, дебдиуін басыу, иштегі дәртті таркатыу. Екеуі де жүрегіндегі қайғы-шер хәсиретін хәм сарсық дебдиуін *айтынып* жылады (К.Султанов).

АЙТЫС ат. Фольклорлық жанр. Усындай хәзил *айтыстан* кейін Бердақ пенен Өтеш шайыр екеуі қатты дос болады (И.Сағитов).

АЙТЫСЫҰ ф. Ұәжлесіу, дәлиллесіу, бир-биреуге жууап қайтарысыу, сөйлесіу. Үшеуі ұзақ уақыт *айтысады*, жеңісе алмайды (қк.х.е.). Арза жазаман, азап бергени ушын *айтысаман* (Ж.Аймурзаев). Чай ошаққа малдың тезегін тандырдай қалап, дөгереклеп боз балалар жаңылтпаш, жумбак *айтысып* отыр (К.Султанов).

АЙТЫҰ ф. Сөйлеу, хабарлау, мәлімлеу, сөйлеп беріу, айтып беріу. Ала-ғула демениз, атын *айтып* қоймаңыз (Қ.Айымбетов). «Мен де турман оның не» деп сора бир, Теңіз *айтар* «сүнгип маржан ала бил» (И.Юсупов). Оразгүл бир нәрсе *айтқысы* келди... (Т.Қайыпбергенев).

АЙТЫҰ-БАЙРАМ ат. Той-мереке, той-тамаша, уақты хошлық.

АЙТЫҰЛЫ кел. Атақлы, аты шыққан, даңқлы, дабаралы. Толыбайдың Нәдири, *Айтыұлы* ең атақлы, Палұанлардың бири еді (А.Дабылов).

АЙТЫҰШЫ ат. 1. Сөйлеуші, сөйлеп беріуші. *Айтыұшы* ақыллы болса, тыңлаушы да дана болады (қк.х.н.). Еситкенин

асырып, бөрттирип *айтыұшылар* да жоқ емес: Қайыптын үйіне күйеу бала — Ержан келген қусайды (К.Султанов).

2. Той-мерекелердің хабарын жеткеріуші.

АЙТЫҰЫНША р. Оның сөзине карағанда, сонын хабарлауынша, хабарлауы бойынша. Сараның *айтыұынша*, ийшан Қулбай маллары хәм қатынларын дәрьяның жағасына алып келгенде, тек бир ғана кеме бар екен, кулласы (С.Айний). Оннан соң жаңағы ғазын даулап келген пукараның *айтыұынша*, бул жақта мерген көп болса керек (К.Султанов).

АЙХАЙ қ. **ХАЙ-ХАЙ** т. с. Бәрекелла, япырмай. Сәуір сәнли қыс, жауза жары қыс, *Айхай* саратан сеннен де қорқаман (кк.х.н.). *Айхай* бир топ сағыйралар, қашан есиң енер сениң (С.Мәжитов).

АЙШЫ-ӘШИРЕТ ат. Ұақты хошлық, ойын-күлки, мәслик, той-тамаша. Қыз бенен отырсаң купыя жайда, *Айшы-әширет* етсең тилла сарайда (Әжинияз). Дүньяның *айшы-әширети*, Жесең жанның рәхәти, Жәннетке мегзер сыпаты, Бостаныннан Қулен болыс (Бердақ).

АЙШЫҚ ат. Бурынғы ұақларда, хаял-қызлардың безениу ушын өнирине тағатуғын затларынын бир түри. Кубылжытып нағыс ойған алқымдағы *айшық* сүйек, Сүйнементтей саұры бетке омыраудан түсти қулап (И.Юсупов).

АЙШЫЛЫҚ кел. Бир айлық, бир ай шамасындағы ұақыт. *Айшылық* жолды атлаған, Кара торы тулпары («Қырк қыз»). Мен де сыбыр-сыбыр турдым да қаштым, Алты *айшылық* жол астым (кк.х.к.).

АЙЫ ат. 1. Күни, ұақты, мезгили. Салқын тартқан гүз *айының* таңы оның шаршаған ыссы денесине жағымлы тийди (А.Бекимбетов). Март *айының* төбеси көриниуден Наурыздың қары жауды. 2. Жағдайы, шамасы, тәғдири, адамлар арасындағы бир-биреуге болған мүнәсибет. Халықтың хан алды *айын*, Дәртлер күн сайын уласып (Бердақ). Не де болса меннен *айы* алынды («Мәспатша»). Шаршады, *айы* алынды, Булдырап алды көзиниң (Б.Қайыпназаров).

АЙЫҒЫҰ ф. Дүзелиу, тәуір болыу, жазылыу, келеге келиу, жақсарыу, қәддине келиу. Көп кешикпей ол усы аўырыуынан *айықты* (Ө.Айжанов). Мүлгип отырған Еримбет шоршып түсип, мәсликтен *айықты* (Қ.Айымбетов). – Ярым, турың жайдан, жатқаның қула майдан, *айығың* уйқыдан («Мәспатша»),

АЙЫ-КҮНИ ат. Ұақты, мезгили. Көриндер бул хасыл затты, Еситинлер илтифатты, Қәдир ақшам толғатты, *Айы-күни* толған екен (Бердақ). Бирақ, оған дейин *айы-күни* жақынлап қалған еди, аўылда жас босаныу қолайсыз болғанлықтан Шымбай қаласындағы тууыу үйине кетти (Ө.Айжанов).

АЙЫҚТЫРЫҰ айығыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АЙЫЛ ат. Телетиннен исленген, минис көлигин ертлегенде оның белинен шалатуғын (орайтуғын ямаса белинен байлайтуғын), ердің аўмауы ушын оны беккемлеп көликтің арқасына таңып қойыу ушын арналған қурал-сайманлардың бири. Атларға ерди салайық, *Айылды* беккем шалайық («Қырк қыз») Артқы *айылдың* батқанын ийеси билмес, ат билер (ққ.х.н.). ◇ **Айылын жыймау** – тартынбау, дәрпенбеу, қорықпау, сескенбеу, уялмау, жыйналмау. Әкемде үн жоқ, айыбын әбден мойнына алған сыяқлы, оның менен апам *айылын* жыймады (К.Смамутов).

АЙЫЛДЫРЫҰ айыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АЙЫЛЛАҰ ф. Айыл тартыу, айыл менен шалыу, беккемлеу. ...еки жерден *айыллап*, беккем ертлеп алады («Мәспатша»).

АЙЫЛЫҰ айыу фейилиниң өзлик дәрежеси.

АЙЫП ат. Ерсилик, гүнакарлық, хәдден тыс хәрекет, келиснейтуғын ис, қәтеси, гүнасы, кемиси, хәрекет, жаман ис, жаман қылық, жаман әдет, жазығы, қылмыс. Ағалар сөзимди көрмеңлер *айып*, Кисини айтпайман сыртынан сайып... (Бердақ). Хау, гүбелек, мақтанасаң шалқайып, Билмей турып кемис тапсаң бул – *айып* (И.Юсупов). Адасқанның *айыбы* жоқ, қайтып үйирин тапқан соң (ққ.х.н.).

Бир *айыбы* базар жайдың жанасы (Т.Сейтжанов). ...*айыбы* ушын кеширим сораған (А.Бекимбетов).

АЙЫПДАР ат. Айыплы, гүналы, қылмысly, гүнакар. *Айыпдар* адам.

АЙЫПКЕР ат. Гүналы, айыплы, қылмысly, айыпдар. Жок мен айыпсыз *айыпкермен* (А.Бекимбетов).

АЙЫПКЕРЛИК ат. Гүнакарлық, айыбы барлық, қылмысlyлық.

АЙЫПЛАНЫҰ ф. Гүналы болыұ, қылмысланыұ, ат тағылыұ. Хан алдында *айыпланып*, Қанлы дарға қайымланған (А.Дабылов). Қылмыс заңының 59-статьясының 8-тармағы менен *айыпланған* азамат Дәулетбай Пиреке улы менен,.. (Қ.Ирманов).

АЙЫПЛАҰ ф. Гүналы етиұ, жазықлы етиұ, қылмысly деп есаплаұ. Китабы өтпей жатса магазинде, *Айыплап* оқыұшыны күнде сөкти (И.Юсупов). Ал, биз болсақ оның кеулиндеғи қайғы-хәсиретлерин билип алмастан бурын оны *айыплап* отырмаз (Р.Тагор).

АЙЫПЛЫ кел. Гүналы, жазықлы, қылмысly. Молланың хұкими орынланып, *айыплы* балалар паллаққа асылып атыр (Ә.Шамуратов). Бирақ, өзин ол ушын *айыплыман* деп есапламайды (А.Бекимбетов).

АЙЫПСЫЗ кел. Гүнасыз, жазықсыз, айыбы жоқ, қылмыссыз. Алыс жерге сапар тартсаң, жаманларға жолдас болма, *айыпсыз* адам болмас, өз айыбыңа жыла («Мәспатша»). Жок, мен *айыпсыз* айыпкермен (А.Бекимбетов).

АЙЫР АҒАШ ат. Айыр ағаштан исленген сырық, жер өлшейтуғын ағаш. Қыстың өзи жети ағайин, *Айыр ағаш* пенен сегиз (ққ.х.н.).

АЙЫР БАҚАН ат. Еки ағашты айқастырып көмилген белги, ушы айры болып турады. *Айыр бақанды* курды, Оған бирин асылдырды, Қасына жүуен илдирди, Бир ырымды еткен екен (Бердак.).

АЙЫРМА ат. Парық, өзгешелик, басқалық, белги. Ал, мениң хат деген хатларымның да булардан хеш *айырмасы* жоқ (Ә.Шамуратов).

АЙЫРМАШЫЛЫҚ ат. Өзгешелик, басқашалық, айрықшалық... Ол үнлесик пенен үйлесиў арасындағы *айырмашылықты* абайламады (Р.Тагор). Сондай-ақ, намаларда *айырмашылық* бар (Н.Дәукараев).

АЙЫРЫМ р. Бөлек, өз алдына, базыбир, гейбир, некан саяк. Каракалпак жерине хызметке келген, келип ислеген *айырым* рус адамлары да үлкени үйрениў менен шуғыллана баслады (Б.Исмайллов). Хәр кимниң хожалығы *айырым*, өзлерине дәрек бөлмеси болады (Т.Қайыпбергенов).

АЙЫРЫҢ ф. Бөлиў, еки жаққа жибериў, сортлаў, жаксы-жаманын, ақ-қарасын, хағын-нахағын билиў, шигинин айырыў, басқа бағдар алыў, жыртыў, өзгеше бир түс алыў. Екеўин *айырып* байлады да, асығып үйге кирди (Т.Қайыпбергенов). ...қамысты қақ *айырып* таяў басып Айкыз киятыр (А.Бегимов). Қара түнди қақ *айырған* жұлдызым, Суў түбинен шыққан хасыл қундызым («Қырқ қыз»). Дәрбийке баласы Хожамберген екеўи кепшик толы дәнди ала бүйреги менен ушығынан *айырып* геўзеп отыр (К.Султанов). ◇ **Ақ-қарасын айырыў** — аныклаў, ҳақлығына шығыў. *Айырып ақ-қарасын* мәселениң, Темирдей принципке тутты рас (И.Юсупов). **Бет пердесин айырыў** — масқара етиў. *Бет пердесин айырып*, етиў керек масқара (Әд. хрест.). **Айра түсиў** — айырылыў, бир нәрседен айырылып қалыў, жуда болыў, зарығыў, көрисе алмаў. Базыбиреўлер *айра түсти*, Сүйғиликли сәуер ярдан (Ж.Аймурзаев).

АЙЫҢ ат. 1. Жабайы хайуан. Жалғызлық пенен азлықтын, дәуири кетти келмеске, Бөлинсең бөри айырылған, Адамды *айыў* жемес пе?! (И.Юсупов). 2. Дүзеў, жазыў, онлаў, жениў.

АЙЫҰДАЙ кел. Айыўға усаған, айыў сыяқлы, жыртқыштай, жабайыдай. Мениң атым басқа бир атты көрсе *айыўдай* ақырып киснейтуғын жылқы еди (әд. жыйн.). Шоңқайған *айыўдай* қара зил қабақты арқалап суў тасып, ақ отаўға қарай кайқаңлап баратырған келиншеклер... (К.Султанов).

АЙ-ЯЙ т. с. Таңланыу, сүйсиниу, қайыл болыу, қайыл қылыу, өкиниш. Ай-яй сол бир жүз терек, Жиберместен түслик аска (И.Юсупов).

АКАДЕМИК ат. Илимий атак, ең жокары илимий дәреже, Илимлер академиясының хақыкый ағзасы. *Академик* Айбек шайыр, Ғафурдай, Хәр бир сөзи тобылғының торындай (К.Султанов).

АКАДЕМИЯ ат. Ең жоқарғы илимий мәкеме. Илимлер академиясының сессиясы.

АКАЦИЯ ат. Теректин бир түри, гүллейди, ақ гүлли хәм жаксы ийис береди. Мухаббаттың урығындай, өсти бир түп *акация* (И.Юсупов). *Акация* арасын сайран етип, Үй бетине қайрылдың адым басып (Ж.Аймурзаев).

АККОРДЕОН ат. Музыкалық саз әсбабы. *Аккордеон* шертиу.

АККРЕДИТИВ ат. Аманат кассасында ақшасы бар адам, сол ақшасынан басқа аймақтағы қалаларда жүргенде пайдалана бериуге болатуғын ақша хұжжети, яғный ақша ийесиниң қолына алып кететуғын хуқыкый қағазы.

АККУМУЛЯТОР ат. Электр ямаса ток күшин сақлап, үнемлеп пайдаланатуғын әсбап (қурал). Автомашинаның *аккумуляторы*.

АКРОБАТ ат. Циркте гимнастика көрсетиуши спортшы, жеке адамның өз күши арқалы орынлайтуғын усылы.

АКСИОМА ат. Хеш бир дәлиллеуди талап етпейтуғын илимий шынлық.

АКТ I ат. Хұжжеттиң бир түри. Гүуалық ушын дүзилген акт, айыплау ямаса қабыллау ушын дүзилген акт.

АКТ II ат. Пьесалардағы қойылған ўақыялардың бөлимшелери.

АКТЁР ат. Сахнада түрли шеберлик пенен унамлы ямаса унамсыз образларды бериуши адам, артист. Ә.Өтепов — талантлы драматург, режиссёр хәм *актёр* (Ә.Насруллаев). Сен *актёр* адамға хеш усамайсаң, *Актёр* жетелейди жаңа өмирге (И.Юсупов).

АКТИВ ат. 1. Исшен, талапшан, шаққан, қызғын пәт пенен ис жүргизиўши киси, белсенди. Ұазыйпалы исти қараўға, кеште жыйналысты колхоз *активи* (Т.Сейтжанов). Колхозласыў дәўиринде Рейпназар жүдә *актив* жумыс ислеген жигит, өзи муғаллим (С.Хожаниязов). 2. Бас қоспа, басқарыўшы, басшы хызметкер, қызғын, талапшан, искерлик пенен жақсы жумыс алып барыўшы адамлар. Бул жыйналысқа аўыл *активлери* менен бригадирлери ғана шақырылған (К.Султанов). Күн еңкейип көлеңке үлкейе бергенде, колхоз правлениесиниң кабинетине *активлер*, колхозшылар жыйнала баслады (Ө.Айжанов).

АКТИВЛЕСИЎ ф. Қызғынласыў, шаққанласыў, жан ендириў, белсене кирисиў, хәрекетти күшейтиў.

АКТИВЛЕСТИРИЎ ф. Қызғынластырыў, шаққанластырыў, пәт ендириў, шаққанлықты күшейтиў.

АКТИВЛИК ат. Шаққанлық, пәтлилик, жан ендириўшилиқ, белсендилик.

АКТОВЫЙ ат. Үлкен, арнаўлы, жыйналыслар, концертлер өткерийге қолайластырып салынған бөлме, өжире. Қыз бенен екеўимиз *актовый* залдан шықтық та, бос бир аудиторияға бардық (Г.Изимбетов).

АКТРИСА ат. Театр сахнасында хәр түрли пьесаларда ойнаўшы, қосық айтыўшы, түрли рольлерди атқарыўшы ҳаял. «Актрисаның ығбалы» (И.Юсупов).

АКТУАЛЬ кел. Әҳмийетли, қажетли, керекли. ...хәзирги уақытта да *актуальлығын* жойытпаған (Қ.Мақсетов).

АКУШЕР/АКУШЕРКА ат. Нәрестениң дүньяға келиў процесинде медициналық жәрдем көрсетиўши шыпакер.

АКЦЕНТ ат. Өз ана тилиниң сеслик өзгешеликлерин басқа тилде сөйлеў пайытында да сақлап сөйлеў. ... қысынбаң, жақсы болып кетеди, — деди врач қыз жергиликли тилде *акцент* пенен сөйлеп (А.Бекимбетов).

АҚ кел. 1. Аппақ, гүриштей, жақсы, таза. Йошып кеўлин шадлық артып, *Ақ* қағазға қәлем тартып (Ә.Шамуратов). Дурыс айырыў ушын *ақты*, қараны, Илгир зейин сыншы керек (И.Юсупов). Шығыр айдап, төгин жайып, Исте хәмме

аксак, майып, *Ақ* шығып азық молайып, Шаруалар мәс гезер келсе (С.Мәжитов). **2.** Ҳақ, хадал, жаманлығы жоқ, кеулинде гирбиңи жоқ, қылмыссыз, айыпсыз. **3.** Ағарған, асқатық. **4.** Дақ, гирбин, кир. Көзге ақ түсиу. Баха бермей *ақ-қараға*, Түспей *ақ* қараңғы жыраға (А.Дабылов). **◇ Ақ ениу** — ақ түсиу, шашы ағару, бирең-сараң ақ шашлардың пайда болуы. Сакалына *ақ ене* баслаған адам көруан басшыға қарады (Б.Сейтеков). *Ақ енип* қалыпты сақал-мұрт, шашқа. Мийнеткеш усы екен яранлар (Бердақ). **Ақ түсиу** — дақ түсиу, кир түсиу. Тек сеннен айра түскенде, Мен боларман ғамға бенде, Шашларыма *ақ түскенде*, «Умытты деп еллер мени, Қыйнамасын желлер мени (И.Юсупов). **Ақ патша** — Қазақстан хәм Орта Азияда жасаушы түрк тиллес халықлардың көпшилиги Россия Императорын Ақ патша деп атаған. *Ақ патшаның* хәмирине мууапық мәрдикарға алындың, жақында кетесен (әд. хрес.). *Ақ патшаны* қулатты, Тажы-тахтын сулатты (Д.Қасымов). **Ақ түйе** — бийкарлау, мойынламау, көрген-билғенин айтпау мәнисинде жумсалады. *Ақ түйени* көрдің бе? — деп сорады жолаушыдан өликти көмип атырған урылар. (кк.х.е.) **Ақ түйедей** — ақ түйеге усаған, ақ түйеге мегзес. Қара боран, ашшы аяз, Жерлер мийтин болып қатқан, Тоғайлар да жамылып қар. *Ақ түйедей* шөгип жатқан (Ж.Аймурзаев).

АҚАБА ат. Сырқынды, қалдық, қалғынды суу.

АҚАБАДАЙ кел. Ақаба сыяқлы, ақабаға усаған. Бир мәхәлде нама қулақтың қурышын кандырғандай-ақ, қуяр жерине жете алмаған *ақабадай* кем-кемнен пәсейип барып, жинишкерип сызылып тынды (Ө.Хожаниязов).

АҚАЙЫҰ ф. Ширениу, шері шығыу, қайқайыу, писент етпеу, менсинбеу.

АҚАТПА ат. Арқауына ақ жипек атып (ериси жип), қызыл жип пенен араластырып исленген шатыраш түріндеғи шыт, тауар. *Ақатпа* белбеуді жипек шапанның сыртынан бууыш... (А.Дабылов).

АҚБАС ат. Шөптің түрі, тикенсиз, ушында домалақ ақ үпилдириги гүлдей болып туратуғын өсимлик. Ромашка гүли

тәризли. Қызыл шеңгел, ақ шеңгел, *Ақбас* пенен жантақтан (А.Дабылов). Көзиме *ақбас*, жантақ, карабарақ, сора шеңгелден басқа хеш нәрсе көринбеди (Ж.Аймурзаев).

АҚБАСЛЫҚ кел. Ақбас шөптердің көп өскен жери. Адам билмес *ақбаслықта* жатырман, Керек болсам өзің ізлеп тауып ал (кк.х.к.).

АҚ БАСҚУР ат. Қара үйдің өзине тийисли тийкарғы бау-шууларының бири. Ал, енди буның бау-шууы, сыртқы жанбау, ишки жанбау, *ақ басқур*, қызыл басқур, бел жип, оны ақтан табыу, қулласы, үйге керек-жаракты табыу керек болды (Қ.Айымбетов). Бұрынғы қамыс қос пенен алды-артына шыпта жапқан үйлер атаудың сыйқын қашырса, *ақ басқурлы* ақ отаулар келген соң атау жарқ ете қалды (К.Султанов).

АҚ БИЙДАЙ ат. Бийдайдың сорты. *Ақ бийдайы* тұрып сулы сепкеннен, Таза салы тұрып шигин еккеннен. Жөнсиз қырк күн қайғы-уғайым шеккеннен, Денсаулықта бир күн шадлық жақсырақ (Бердақ).

АҚ БИЛЕК I кел. Толық, жумыры, ақ, сулыу формалы билек. *Ақ билегің* болмаса, Алты жерден қас қойып, Билезик салмақ не пайда (Қ.Айымбетов). Дастық қылып *ақ билегін* қыз қасында жатыр еди (кк. х.к.).

АҚ БИЛЕК II бот. Собықлылар туқымласына киретуғын, бийиклиги 40-70 сантиметрге жететуғын, көп жыллық денели жабайы өсимлик. Ақбилектің Қарақалпақстанда 34 түри өседі (Ұ.Шербаев).

АҚ БОЗ кел. Түри, түси, ақ сур көбинесе аттын түрине айтады. *Ақ боз* аттан түсип атырған достын көрди (Қ.Досанов). *Ақ боз* бедеулерге туұрылап баратыр (Н.Бөрекешов).

АҚ БОЗЛАҚ кел. Аппак, шырайлы, толық келбетли, ақ формалы, жақсы. *Ақ бозлақ*, сулыушықтан келген, жоталы жигит еди (Ж.Аймурзаев). Ондағы Жийенгүл апай сулыушықтан келген, *ақ бозлақ* ашық манлай, керме қастан келген келиншек еди (Ж.Аймурзаев).

АҚБӨКЕН ат. Кийиктің бир түри. ... Марал, *ақбөкен* қусаған аңларды ғана қалдырып, сау-саламат елине қайтады (кк.х.е.).

АҚДҰР кел. Ақ, хақықат, хадал, таза, пәк, хақ, жақсы, ең жақсысы. Талап ислеп тап дүньяны, Сүттен *ақдур* билсен аны (Бердақ).

АҚ ЕГИН ат. Жазлық, тез писетуғын егиннің түри. ... олардың жапларының сағасын байлап таслап, *ақ егин*, көк егин дегеннен бос қалдыратуғын еди (А.Бегимов). Ал, басқалары *ақ егинди* егип, егини пискеннен кейин орып жыйнап түйеклеп, қырманда қызыллап атырған уақытта,.. (Қ.Айымбетов).

АҚ ЖАҒАЛ кел. Ала, ылақтың, қозының түрине қарай атау, бас бетінде мени бар. Жапырақ мүйиз *ақ жағал*, Ол да келди суу бетке (И.Юсупов).

АҚ ЖАРЫЛҚАҰ ф. Жақсылық, кууаныш, тилегин беруі. *Ақ жарылқап* күн тууды (Қ.Айымбетов). Көрисермиз ақыры, *Ақ жарылқап* күн туұса (Жийен жырау).

АҚИЙ кел. Жүдә бий, шер, өзін жоқары санайтуғын адам. Астында бар торы аты, Белинде гәуһар полаты, Болыстың күйрық қанаты, Ақсақалың *ақий* екен (Әжинияз).

АҚКӨЗ кел. Гөдек, аңқау, хадал, хеш нәрсе көрмеген. Мундай ауыр ақкөз батырларды сол замандағы Хийуа ханы Испандияр хан өлтирткен (Қ.Ирманов).

АҚКИРЕҰКЕ кел. Ақшыл, ақ сур. Ақкиреуке сауытым, Ысқатым деп кийгенмен, Үстимдеги ақ көйлек, Кепиним деп кийгенмен («Қоблан»).

АҚ ҚАПШЫҚ кел. Октябрь революциясының орнау алдында Қарақалпақстанда белгили дәрежеде хәр қыйлы қыйыншылықтар, ашлық, әптадалық турмысты кеширген халықтың сол жыллары белгиленген атамасы. *Ақ қапшық* жылы ашлыққа шыдай алмай Мойнақ бетке көшип кеткен еди (Н.Дәуқараев). Бул манда *ақ қапшық* хәдийсесин бастан өткердик (А.Бегимов).

АҚ-ҚАРА. Ақ-қарасын айырыу р. Дурыс-надурысын билиу, хақ-нахағын айырыу, аныклау. Айырып *ақ-қарасын* мәселениң, темирдей принципке тутты ырас (И.Юсупов).
◇ **Көздің ағы-қарасындай** – қәдирли, хұрметли. *Көздің ағы-қарасындай*, Уатан десе кууат енер (Ә.Шамуратов).

АҚҚАС: аққас көйлек, кел. Тауардың бір түрі, арнаулы, кәдірлі түрі, бурынлары карақалпак хаял-қызлардың алып қойып кийетуғын белгили кийимлеринин бири есабында саналатуғын, арнап өзгешерек етип тигилген көйлеги болған. ... *аққас* көйлек дегенлерим де бар, ... (А.Бегимов).

АҚҚАШ: Аққаш бийшек бот. Гүзде писетуғын қауынның бир түри.

АҚҚУБА кел. Жүзи, келбети ақ, ақ рең. Саятхан *аққубадан* келген, ... сымбатлы хаял (А.Бегимов). Тал шыбықтай бойшаң *аққуба*, шашы бөксесине түскен, жасы жигирма беслер шамасындағы бир хаял кирип келди (Н.Бөрекешов).

АҚҚУЛА ат. Қырмандағы айдалып, тазаланған дәннин кыр дөгереклеп қалбир менен хәр жеринен аз муғдардағы алынған бөлеги. *Аққуласын* былай шетке шығарып қойды (Н.Дөўқараев).

АҚ ҚУР ат. Кара үйге дәркар курал-сайманлардың бири. Кара үйдин белбеуи, қызылдан жипек салып ортасы ақ етип тоқылған. *Ақ қурлы* бир үйдин алдына барып, Хожанияз кайкының үйин сорағлап, Хәр ким өз атыны арбаға бағлап, үйге таман кәдем урды яранлар (Әжинияз).

АҚҚУҰАҚ кел. Аксур, кансыз сур, әжептәуир. — Қосыбай, мына балаң нағыз найсап болар, — деди Есберген ашыўға буўлығып аўыз жағының кат-кат әжимли, *аққуұақланған* арық бетлери жыбырласып (К.Султанов).

АҚЛАЙ р. Белгисиз ўақта, алдынан, күн бурын, алдын ала, әуел бастан. Ендиги қалған өмиримизде екеўимиз *ақлай* куда болайық, сениң қызың болса, мениң улым болса, екеўимиз шыннан куда болайық жора, — деди («Алпамыс»).

АҚЛАМАҰ ф. Еткен мийнет, зийнетлерин өтемеў, көрсеткен жақсылық, хүрметлерди босқа жиберий, өтемеў. Бул исенимди ол *ақламай* қалған емес, планын орынлап, көп көзине айрықша түсип тур (Ө.Айжанов). Сол перзентин еткен зийнетинди *ақламаса* қәйтерсең (К.Султанов).

АҚЛАНЫҰ ф. 1. Тазаланыў, гүнадан пәк болыў, айыбы жоғын дәлиллеў. Әкең *ақланып*, партия қатарына қайтарып алыныпты («Әмиў гүллери»). 2. Жайды хәк пенен ағартыў.

Мектеп тас гербиш пенен салынған, сырты ҳәк пенен ақланған (Ж.Аймурзаев),

АҚЛАР ат. Ақ гвардияшылар, Кеңес ҳүкиметине қарсы сауашқа қатнасқанлар, контрреволюционерлер. Кеңес ҳүкиметиниң душпаны. *Ақлар* дегеним — патшаны, байды қууатлаушы, ақ гвардияшылар (К.Султанов).

АҚЛАҰ ф. 1. Пәк етиу, гүнадан айырыу, тазарту. Жумсалса күшиң-қарыуың, *Ақлайсаң* халықтың үмитин (Б.Қайыпназаров). 2. Ағарту, ҳәклеу.

АҚЛАҰШЫ ат. Суд системасының арнаулы хызметкери, айыпкерди ақлаушы, жазасын қалай болмасын жеңиллетиуши.

АҚЛЫ кел. 1. Ағы бар, дақ түскен, көзиниң гүли бар. Бердақ айтар дағлы екенин, Залымларға бағлы екенин, Бир көзиниң *ақлы* екенин, Ғәрип-қәсерге пана бер (Бердақ). 2. Ақылы, еси, хууышы, кеули, қыялы. Кирпиғи ништердур жанға шегилмиш, Көргенлердиң *ақлы* хайран көринди (ққ.х.к.).

АҚЛЫҚ ат. Баласының ямаса қызының баласы. Бердақ Жийен жыраудың *ақлығы* Өтеш шайыр менен заманлас дос болған (И.Сағитов). Ақ киймешек киймесе, Аппақ *ақлық* сүймесе (А.Дабылов).

АҚМАҚ ат. Ақылсыз, ақылы жоқ, бийдәулет, надан. Әкем жалт қарап, селк ете қалды: — Маған жеңил тийип тур дейсең бе, *ақмақ!* — деп қатты бақырып жиберди (К.Смамутов). Көпке жетер шеккен налаң, *Ақмақ* болса тууған балаң (Әжинияз).

АҚМАҚЛЫҚ ат. Ақылсызлық, ойсызлық, тәртипсизлик. *Ақмақлығы* болмаса, Ҳеш нәрседен Айдос бий, Қайғысы жоқ ер еди (Бердақ).

АҚМАҚШЫЛЫҚ ат. Ақмақлық, надурислық, бийбастақлық, жөнсизлик, тәртипсизлик. *Ақмақшылық* етип ақылсыз бенде, Нийети кәмбил шерлериннен айырылдың («Қырк қыз»). ... бул не қылған *ақмақшылық*,... (А.Бегимов).

АҚ МАМЫҚ кел. Аппақ, жуп-жумсақ, иллә менен пиллә, ақ пахта, ҳасыл жипек, ҳасыл зат. Улды тууған хаялымды, *Ақ мамыққа* орайын (ққ.поэз.ант.). *Ақ мамығы* көзге сүрме, Пахта деген бир егин бар (И.Юсупов).

АҚ МАҢЛАЙ кел. Маңлайы жазық, маңлайы аппак, минсиз, суп-сулыұ, хеш жериниң мини жоқ. Торсық шеке *ақ маңлай*, Күтө қызық сөзлери (Х.Тәжимуратов). Қызлардын ишинде көп отырып қалғаны да, жап-жас нәушедейлери де тауыстай суп-сулыұ, жүзимниң сууындай қыпша бел, *ақ маңлайы да бар* (Ө.Хожаниязов).

АҚМАРҚА ат. Балықтың түри. *Ақмарқа*, сүуенниң хәр бири қойдай, Тенизде ылақа жүзеди қойдай (А.Бегимов). Үлкенлиги табалдырықтай жарқыраған гил *ақмарқа* екен (К.Султанов).

АҚ МАЯ ат. Урғашы түйе, ақ түрли түйе. Атқа шыққан *ақ маялы* Айжамал, Ол да сендей емес Бийбигүл (Әжинияз).

АҚ ОРДА ат. Үскенеси жағынан хеш қандай кемшилиги жоқ, киcи таң қаларлық етип үскенеленген, ақ кийиз бенен жабылған 6—8 қанатлы қара үй, бурынлары бийлер ел басқарып отыратуғын арнаулы үй. Жылама үкем жылама, Той сеники яр-яр, Тоқсан баслы *ақ орда*, Үй сеники яр-яр (ққ.х.с.ж.).

АҚ ОТАҰ ат. Ақ ордаға қарағанда кишилеу, ақ кийиз бенен жабылған 4—6 қанатлы қара үй. Патша қалды макул көрип, *Ақ отаудың* артын түрип, Қырқ қыз бенен дәуран сүрип, Ретме-рет кушқан екен (Бердақ).

АҚ ОТАҰЛЫ кел. Ақ отауы бар, құдиретли, құрғынлы, өзін-өзи мол тәмийинлейтуғын хожалық. Дәслепки жыллары «Мерген атау», оннан кейин «Балықшы атау» аталған бул жерге гүйзелген шаңарақлар жыйналса, енди пайда кууған *ақ отаулы* байлар көшин таслады (К.Султанов).

АҚ ПАХТА ат. Пахта, ғауашадан шыққан ақ пахта. Көз алдында елеслейди *ақ пахта*, Бир қанасын қойыпты ол сақлап та (Г.Есемуратов). Усы павильонның кең есигинен кирип барсаңыз ашылған *ақ пахталар* сизди биринши болып күтип алады (Қ.Досанов).

АҚ ПӘТИЯ ат. Алғыс, тилек, шын жүректен пәтия, рахмет. *Ақ пәтия* берің деп, Биз турыппыз интизар («Ер Зийұар»). — Сөйтип не де болса усы ислердиң тәғдирин, өзин шеш,

балам, — деп Есенге *ақ пәтия* берип, дүньядан өтипти (Қ.Айымбетов).

АҚ ПЕЙИЛ кел. Ақ көкирек, кеули ашық, жаман пикирсиз. Ол саудыраған ақ көкирек, *ақ пейил* кәйуаны хаял (Ө.Хожаниязов).

АҚ ПОРЫҚ ат. Көлде өсетуғын ақ тамыр, қамыстын, теректің тамыры сыяқлы. Алтын күн айдаланы аңдығандай, *Ақ порық* аяқ созып кең көлинен (Г.Есемуратов).

АҚ ПУШТА ат. Етиктің түри, революциядан бұрын жақсы етип, қурымнан тигилген түри. *Ақ пушта* етик кийе алмай, Төсекли жерде жата алмай (Сарыбай шайыр).

АҚПЫШАҚ ат. Урыұдың аты. Мүйтен, қоңырат, қытай, қыпшақ, кенегес маңғыт, *ақпышақ*, Бәри алты урыұ карақалпақ сол жерден көшкенде айырылған екен (Бердақ).

АҚРАП к. ахрап.

АҚСАҒЫМ ат. Таң атар уақыт, аспан жақтыланып, сағым жерге жайыла баслаған уақыт. Таң гезинде *ақсағымның*, ойнағанын көрдің бе сен (И.Юсупов).

АҚСАЗАН ат. Балықтың аты, түри. Барып көрсек қазаға, Ақшабақ пенен *ақсазан*, Сыйғанынша толыпты (әд. хрест.).

АҚСАЙ ат. Жерди босатыу хәм сүриу ушын ат жегип бир адам баскарып жүреді, трактордың плугына уксас, оннан кишилеу, ғауаша қарығының бир қапталынан (жалынан) жүрип өтетуғын механизмнің түри, ғауашалардың түбин босатып хәм шөп-шарынан да тазалап кетеді. Ким *ақсайда*, ким кетпенде, Бир-бири менен жарысады, Байрақлар алға өткенде (Ә.Шамуратов).

АҚСАҚ ат. Аяғының кемиси бар, жүргенде ақсаңлап басатуғын адам. *Ақсақтың* ақырына бақ, Соқырдың соңына бақ (ққ.х.н.). Саясын салған пуқараға, Суулар жеткерген такырға, *Ақсақ*-майып хәм соқырға, Қайыр еткен керек маған (Күнхожа).

АҚСАҚ-МАЙЫП ат. Мини, нуксаны бар адамларды улыұмаластырып айтыу. Шақырғанға бармаған сеники айып, Той болса қалмай барар *ақсақ-майып* (Әжинияз).

АҚСАҚАЛ ат. 1. Жасы үлкен, көпти көрген, көп жасаған, кәткуда, төрелик етиуге жетискен кисі. Бақсы шақырыу

абырайлы *ақсақалларға* жүкленеди (Н.Дәуқараев). **2.** Хәмелдин түри, белгили бир аймаққа басшылық етиў ушын сайланып қойылған адам. Шүршит, қалмақ жетти пәрен, Әкең сениң Есет герен, Болыс болсаң адам жер ең, Абырай *ақсақал* болғаның (Бердақ).

АҚ САҚАЛЛЫ кел. Ақ сақалы бар, жасы үлкен, көпти көрген, көп жасаған, қартайған. Мүбәрек болсын исиниз, *Ақ сақаллы*, атажан (Ж.Аймурзаев). аўыс. *Ақ сақаллы* Аралым, Буйра өркеш толқының, Түрленген сырлы үнің (К.Султанов).

АҚСАҢЛАҰ ф. Аяғын ақсап (сылтып) басыў, сылтыў. Ол *ақсаңлап* жүрип кетти (Ш.Сейтов). *Ақсаңлап* жүргенимди молланың өзи де биледи ғой (Ә.Шамуратов).

АҚСАР ат. Шөптин түри, сексеўилге уксаған, тикенсиз өсимлик, отқа жағылады. Дүйсенбай Турымбетти қапталына алып, шетиректеги бир түп *ақсарды* аяғы менен пышырлатып үстине шөкти (Т.Қайыпбергенев).

АҚСАТЫҰ ф. **1.** Майырыў, истен шығарыў, зыян келтириў, иске асырмаў, келеге келтирмеў, жүзеге шығармаў, көзге көрсетпеў, зыян бериў. Мен өтейин өткенлерди аңлатып, Азлығынан елатымды *ақсатып* (Өтеш). Не қылып жүрсең техниканы *ақсатып*, Түсиниксиз болып жүрме ғәп саған (Т.Сейтжанов). **2.** Жаманлық етиў, душпанлық қылыў.

АҚСАҰ ф. **1.** Сылтыў, ақсаңлаў, майырылыў, иске аспаў, истен шығыў, келеге аспаў, жарамаў, кемислениў, жетиспеў. *Ақсап* зорға жүретуғын едим (Ә.Шамуратов). **2.** Жарамаў, жетиспеў, турарлық болмаў. Мине бүгінге дейинги очерклер көп жағдайда усы тәрәпинен *ақсайды* (Г.Есемуратов).

АҚСАҰЛАҚ ат. Қамырдан арнаулы түрде, жүдә жуқа етип писирилген нанның түри. Ақсаұлақ — қарақалпақтың миллий аўқатының бири, қаўын ақсаұлақ қаўынды әбден қайнатып, оған қатық араластырып ишине ақсаұлақты туўрап, үстине сары май күйдирип қуйып желинеди, қаўынсыз тек қатық пенен де исленеди. Жеңгең *ақсаұлақ* писирипти,.. (Б.Исмайлов). Оны хаял деп алғаным жоқ, сениң *ақсаұлағың* күйеге былғанып қараймасын деп алдым (К.Султанов).

АҚСАҰЫТ ат. Батырлардың үстине (бурынғы уақытларда) оқ өтпеуі ушын қорғаныу ушын кийип урысқа түсетуғын кийим, қабат-қабат темир сеткадан тоқылып исленген урыста кийетуғын сырткы үст кийим. *Ақсауыт* кийген үстине, найза алған дәстине (Қ.Мақсетов). Қаңғымай оқ өтпестей, найза, *ақсауыт*, кескир қылыш, жау-жарақ («Мәспатша»).

АҚ СӘЛЛЕ ат. Моллалардың ақ тауардан басына орайтуғын бас кийими. *Ақ сәллесин* төсектең үстине шалқасына қойды (К.Султанов). Басларында қазандай *ақ сәлле*, колларында бамбук таяк, аяқларын абайлап басады (А.Бекимбетов).

АҚ СИЙНЕ ат. Көкси, көкирек ауыз, жалаңаш дене, төстең үсти. Мениң өзим ерке болсам, Қыз жамылған көрпе болсам, Көрпедеги бүрге болсам, *Ақсийнеңде* жатпас па едим (Бердақ).

АҚ СОҚПАҚ ат. Жүре-жүре жолдың шөп-шарынан тазарып аппақ (соқпақ) болыуы, қайта-қайта тынбастан жүрилип туратуғын аяқ жол. *Ақ соқпақ* пенен бир-бирине қағылысып жүрип киятырған малға дейин мәниреп, олар да мазаны бермеди (А.Бегимов).

АҚ СУҢҚАР ат. Жабайы жыртқыш қулардың төреси. Қатарынан артық туған, Лашын *ақ суңқар* яңлды (Өтеш).

АҚ СУҢҚАРДАЙ кел. Ақ сунқарға усаған, ақ сунқар яңлы. Алдында туған турғанда, Билим базарын құрғанда, Далбай былғап шақырғанда, *Ақ суңқардай* куу-кууға кел (С.Мәжитов).

АҚ СУҰАТ ат. Белгили бир жердің, мәканның аты. Қас қарайды күн де батты, Жағалап сыбай елатты, Соқпақ қылып *ақ сууатты*, Ауылға да жақынладым (Бердақ).

АҚСҮЙЕК ат. Революцияға шекем халықлар өзлерин еки катламға бөлип атап жүрген, солардың жоқары катламын аристократлар, ақсүйеклер деп, ал төменги катламын (қарапайым халықлар) қара пукара делинген ... көтерилисте бирпара байлар, *ақсүйеклер* қосылып еркинлик аламыз деп, ... (С.Мәжитов).

АҚ СҮП ат. Тауардың түрі, ақ тауар, ақ материал, дым ақ, ақ шыт.

АҚ СҮПТЕЙ кел. Ақ сүпке усаған, ақ сүп тәризли, ақ сүп яңлы. ... *ақ сүптей* таза қар, бәхәри кетпеген былғарыдай қашырлап сес береді (К.Султанов).

АҚ СҮТ ат. Ана сүти, улыұма сүт. *Ақ сүт* беріп өсирдин сен, Хеш те жоқ мениң әрманым (Ә.Шамуратов).

АҚ ТАЛ ат. Теректің түрі, түрі ақ, таза тикенсиз, бәхәрде хәмме тереклерден бурын бөртеди. Бәлент хауалы *ақ таллар*, Минәр яңлы Кулен болыс (Бердак).

АҚ ТАМАҚ кел. Жуқа, пәреңі, жүзинен күн көринетуғын келиншек. Шашы хасыл жупқа додақ, Бели бир қысым *ақ тамақ*, Узын бойлы хәм кең кушақ, Пери киби болған екен (Бердак). Қәлем қаслы хош қылықлы инкарым, *Ақ тамақ*, қыпша бел сүйикли ярым (Әжинияз).

АҚТАМКЕР кел. Хасыл атларға қойылатуғын ат, түр-түсине, сымбатына да қарай қойылады. Кейнине қалқан бөктерди, *Ақтамкер* атқа жем берди (кк. поэт. ант.).

АҚТАҢЛАҚ кел. Хәр жерде ағы бар. *Ақтаңлақ* кийик тауда бар, Сәуирлетип айдауда бар. Бүгин танда бир сауда бар, Жөңди соған бурып келдим (Қ.Ирманов).

АҚТАРЫСТЫРЫҰ ф. Қарастырыу, излестіриу, тинтиу, аударып-төңкеріу. Олар әри-бери хаттың бары-жоғын *ақтарыстырып* еді, табылмады, ондай болғанда өзим-ақ беремен ғой (Ө.Хожаниязов).

АҚТАРЫҰ ф. 1. Излеу, излемеген жерди қалдырмау, қарау, тинтиу. Полиция тау арасын, *Ақтарып* жүр оны кууып (И.Юсупов). 2. Айтыу, сөйлеу. Душпанлар көп жалғыздурман мен ғәрип, Ярыма сыр *ақтармадым* мен барып (Бердак).

АҚ ТЕРЕК ат. Түрі ақ, дүп-дүзиу, узын, қурылыс материаллары ушын пайдаланылатуғын ағаш. *Ақ терек не, көк терек*, бизден сизге ким керек (Т.Мәтмуратов).

АҚ ТЕРЕКТЕЙ кел. Ақ терекке усаған, ақ терек сыяклы. Еки бойы жасыл, *ақ теректей* салланған қамыс (К.Султанов). Шыдай алмай барады, Бойын таслап кулады, Дәрманы кетип биразы, *Ақ теректей* кулады (әд. хрест.).

АҚ ТИКЕН ат. Бозда өсетуғын тикенекли шөп. Қашқын ләм-мим. *Ақ тикенликтің* арасы сылт етпейди. Тып-тыныш. Бир шөп қыймылдамайды (Ө.Хожаниязов).

АҚ ТОБА-ҚАРА ТОБА ат. Алла-жалла, қоягөр, көрмегеним сол болсын. Сондай-ақ, *ақ тоба-қара тоба*, қызлы болсам өз тенине берермен дегенмен (Т.Қайыпберген).

АҚ ТОРТА ат. Балықтың түри. Бекире, сүен, ақ марка, Ақ шабақ, сазан, *ақ торта*, Балықтың орда кәнисең (К.Султанов).

АҚ ТӨС ат. Ақ омырау, ақ бауыр. *Ақ төсиңе* жел есиркеп, Сылқылдар суу жарқырап (Т.Сейтжанов). Ақырында. Жәнигүл апайдың ақылы менен *ақ төсине* басып, ууыз сүтин емизген (Ж.Аймурзаев).

АҚТУБА ат. Жердің, көлдің аты, географиялық атама. *Ақтубаның* аққан сууы ылайды, Еки дийқан үн салысып жылайды, Қазы ийшанға бизди шатқан қудайды, Дийқан аштан өлер болды Қазы ийшан («Қазы ийшан»).

АҚТУЙҒЫН ат. Қустың аты, ең жақсысы, ақыллы, илгир қус. Ақ сункар, *ақ туйғын* бийик тауларда, Көп ғарға, көгершин жар кабакларда (Г.Есемуратов).

АҚ ТУҰ ат. Байрақ, жалау, ақ жалау. Батыр тууған Хәсен хан, *Ақ тууды* қолға алады, Атланың жаудың үстине, деп халыққа жар салады («Ер Зийуар»).

АҚУДАЙ т.с. 1. Я қудай, қууаныу, бирден қууанғанлық сезим билдириу. ... азанда турып қараса қасында хаялы жоқ, Омар қууанғанынан шешесине жууырып барып: — *Ақудай, ақудай*, келинің кетип қалыпты, — депти (М.Абдраймов). 2. Жасы үлкен адам өзинен әдеуір киши жастағы адамға хүрмет, еркелетиу мәнисинде «ақудай» деп мүрәжат етеди. Рахмет *ақудай*. Үйиңе ертелеу қайта ғой, *ақудай*.

АҚУН к. ахун.

АҚ УҰЫЗ ат. Мәйек қабығының ишиндеги ақ түри, жумсақ суйықлық, үлпет. Мәйеклер жарылып *ақ ууыз-сары* ууызы топыраққа араласып сыртқа шығады (кк.х.е.).

АҚ ҮЗИК ат. Үзиктің түри, ең жақсысы, айрықша бай, құдиретли кисилердің үйлерине тутылады. *Ақ үзикли* үлкен отау, Өз алдына болып атау, Ерман ахун отыр анау, Оғандағы

жокдур салық (Бердак). Оннан арман айланса, он тәрәпте жазғы капы, кирсең үй-жай ишинде *ақ үзикли* тоқсан бас ак отау тигиули тур (С.Хожаниязов).

АҚ ҮЙ ат. Ақ кийиз, ақ үзик пенен жабылған кара үй. ...киятырған атлылар ауылдан бөлегирек тигилген *ақ үйге* карай бурылды («Қыз. Ққ.» г.).

АҚ ҮЙЛИ ат: Бөлеклеу, көпшиликтен айыруу, коркытуу, жазалау, сиясатка бағындыруу. Хан гүнакар қылғанында, Бийлигини алғанында, Хәм *ақ үйли* қылғанында, Мунаймады Ерназар бий (Бердак). Хийуалыға қарыу етти, Журттың кеули буннан питти, Қорқсын деп *ақ үйли* етти, Қайтпады уәжи тең келди (Бердак).

АҚША I ат. 1. Пул, сом. Айдос оның қоржынға салып, атына бөктерип қойған ақшасын көріп, оны шешіп алмай, канжар менен кесіп алады (ққ.х. е.). 2. Дүньядағы барлық затлардың қунын, бахасын белгилеудеги эквивалент зат, сол затлардың теңлемеси ретинде пайдаланатуғын атамасы.

АҚША II кел. Тап-таза, аппақ, жап-жас, үріп ауызға салғандай, пәрені, жуқа, биринши, дәслепки. Кеткен малдың түрін саған айтайын, Изинен кетипти *ақша* иңгеним («Алпамыс»). Бунша неге қапа болдың сорлы атам, *Ақша* жүзиң кемлик пенен сарғайып («Алпамыс»). Март айының төбеси көриниуден *ақша* қар жауды (К.Султанов).

АҚ ШАБАҚ ат. Балықтың бир түри, майдарақ болады. Барып көрсе қазаға, *ақ шабақ* пенен ақсазан, Сыйғанынша толыпты (А.Дабылов). Каналда суу астын-үстин лепирип, айдынында *ақ шабақлар* секирип,... (И.Юсупов).

АҚШАМ р. Түн, кеш, түнги уақыт, кешкурын. Бүгин *ақшамы* менен жауын жауды. Тап усы мәхәлде «Алғабас»қа жауынның кереги аз еди (Ө.Айтжанов). Булты қалың жанбыры аз, Түсте самал, *ақшам* тымық (И.Юсупов).

АҚ ШАШ ат. Шаштың ағы, шашы ақ, ағарған шаш, Ерман кириу менен *ақ шаш* ананың қолынан алып столға жакын отырды (С.Хожаниязов).

АҚШЫЙТЫУ ф. Ернин түрип, тислерин көрсетиу, ыржыйтыу. Сыйлайман деген соң шириген ағаштын

түбиндей мүжиген сийрек тислерин *ақшыйтып* ыржаң-ыржан етип күлип,... (А.Бегимов).

АҚШЫЛ кел. Ақлау, аққа бейим, ақ сур, ақлан. Әжинияздың *ақшыл* жүзинің алмасы қызғыш, гүрең тартып, жаудыраған көз жанары кубылып кетти (К.Султанов). Әлем жийегинен бәхәрги топан суудай *ақшыл* думан көтерілип киятыр (К.Султанов).

АҚЫБЕТ ат. Из, соң, салдар, ақыр, кейін. Кеуіллерге қайғы толды, Қайғы тарқағай *ақыбет* (Бердак). Қолы жеткенлердің иси *ақыбет*, Еткіл беглер азаматқа сен хызмет (Бердак). Бүгингі жаңбыр боран менен қуйынның *ақыбетинен* дүзде бир де тири жан көринбейди (С.Айний). Қайып Хийуаға хан болды, Ол Қоразбек султан болды, *Ақыбет*и ұайран болды, Мәдемін инах болған екен (Бердак).

АҚЫЙТЫҰ ф. Көз алартыу, бежирейтиу, кадала қарау, тигиле қарау. Мәтқурбан жақын келип: — Жыйнап бер, барлық сүйеклерін? — деп көзін *ақыйтты* (К.Султанов).

АҚЫЛ ат. Даналық, билим, билгенлик, ой-сана. Исенемен илим менен *ақылға*, Жер жүзінде әжайып ис дөреткен (Ш.Мәмбетмуратов). Тәбиятқа пай бермес, Адамның ақыл-ғайраты (К.Султанов). ◇ **Ақыл табыу** — жол табыу, шығыс табыу, есабын табыу. *Ақыл тапқан* қыйынқыстау уақытта, Мың данаға санады оның бир өзін (Т.Сейтжанов). Хұрзия бұған ишинен күйинген менен сыр алдырмай *ақыл тапты* (М.Дәрибаев). **Ақылы дана** — ақыллы, дана, билгени, көргени көп. Сен — көлимсең, мен — бир сона, Күним, *ақылы данамсаң*, сен, Мениң пушты панамсаң, сен (И.Юсупов).

АҚЫЛГӨЙ ат. Ақыл бериуши, ақыл айтқыш, ақыл айтыушы. Тилла жығам басымда, *Ақылгөйлерім* қасымда («Ер Зийуар»).

АҚЫЛГӨЙЛИК ат. Ақыл бериушилик, ақыл айтыушылық, даналық. Болар ма қасқаның дәни, Дән екен адамның сәни, Өзимнен басқаның бәри, *Ақылгөйлик* қылды бизге (Бердак).

АҚЫЛ-ЕС ат. Ақыл-ой, ақыл-парасат. Қайыл болып хак исине, сарғыш ендирип түсине, Салдырып *ақыл-есине*, Көп

ислер ойлаған екен (Бердақ). Мийри қанып сулыұ кызға Мәспатша бийхуұыш болып *ақыл-есин* алдырды («Мәспатша»). Ай жүзли, пал сөзли, *ақылы-если*, Инкарым, дилбарым, неге келмеди (Әжинияз).

АҚЫЛЛАНДЫРЫҰ ф. Ақыл айтыұ, есине салыұ, нәсият етиұ, нәсиятлаұ, ақыл бериұ. Өз баласы менен қатар болған соң оған қаттырақ сөз айтпай *ақылландырғысы* келди (Т.Қайыпбергенов).

АҚЫЛЛАСЫҰ ф. Ойласыұ, кеңесиұ, сырласыұ, бирлесіұ. *Ақылласып*, сырласып, пикирлесип, бирлесип, Үшеұ ара кеңесип, хатқа жуұап табайық (Бердақ). Екеұи келешек тәғдирин *ақылласты*. Басына кәұип дөңсе хабарлайтуғын болды (К.Султанов).

АҚЫЛЛЫ кел. Ақылы көп, басы ислеітуғын, если, парасатлы, саналы. *Ақылы* арымайды, Алтын ширимейди (ққ.х.н.). Еки қыз қолы байлаұлы, *Ақылы* сулыұ сайлаұлы, Аяққа кисен салыұлы, Көп қорлық көрсеткен екен (Бердақ).

АҚЫЛЛЫЛЫҚ ат. Еслилик, ақылы барлық, еси пүтинлилик, парасатлылық. Бул романдағы хаяллар образы өзлериниң *ақыллылығы*, уқыплылығы, батыр, мәртлиги, қайтпас жигерлилиги жағынан еркеклерден кем емес, қайта зыят қылып сүүретлеген (И.Сағитов). Қыздың бундай *ақыллылық* пенен шешкенине үшеұи де хайран қалып, қыздың сөзин мақул көриседи (Қ.Айымбетов).

АҚЫЛ-ОЙ ат. Ақыл-парасат, ақыл-ес, ақыл-хуұыш. Жетим қалып шарға болған бойлары, Артық хәммелерден *ақыл-ойлары*. Жасынан-ақ *ақыл-ойлы*, Гүлим сулыұ жүкли болды (Бердақ).

АҚЫЛ-САНА ат. Ақыл-ой, ақыл-дана. Партия өмиримиз, *ақыл-санамыз...* (Х.Сейтов).

АҚЫЛСЫЗ кел. Ақылы жоқ, басы ислеімейтуғын, ойсыз, надан. Атасынан жаман болса, Оны жақсы деп ким айтар, *Ақылсыз* хәм надан болса, Оны жақсы деп ким айтар (Бердақ).

АҚЫЛСЫЗЛЫҚ ат. Ақмақлық, ойсызлық, көргенсизлик. Билгир сөзин тыңламаған, гәп мәнисин аңламаған, Үлкеннен нәсият алмаған, *Ақылсызлық* болған екен (Бердақ).

АҚЫЛЫ-ҚЫЯЛЫ ат. Еси, хууышы, ойы, ерки. Бар нәзерин, ойың кетеди, Ықласынды көрсендер, бийхууыш етеди, *Ақылы-қыялың* кетеди (Өтеш).

АҚЫЛЫ-ХУУЫШЫ ат. Ақылы, еси, ойы, сана-сезими. Зербарак өрилген тилла шашбағы, *Ақылы-хууышым* алып кетти бир пәрий (Әжинияз). Көрген жанлар келбетине тойғандай, Ар-сар болып *ақылы-хууышын* алғандай («Қыркыз»). Жетимди жетелеп жумыс еттирип, Басып, урып *ақыл-хууышын* кетирип (Омар).

АҚЫМ ат. Окоп, терең шуқыр, қорғаныу илажы, жасырыныу қорғаны, жасырын жүриу жолы. Ол заманның адамлары жерден *ақым* қазып, арбадан қамал етип, бир жерде жасырын жүриу жолда үйилип отыратуғын еди («Алпамыс»). — Бойың шелли *ақым* қаз, бойынды тасалап жат, көрерсен, қурық тиймеген асаулар булаққа жантаспас, каранды көрсе биреуін де көре алмай қаларсаң, ертең сәскеде жылқылар булаққа сууға келеди, сол уақта қалеген атың болса, өзин усла да, өзин мин, балам, — деп руқсат береді («Алпамыс»).

АҚЫН ат. Шайыр, жазыушы. Зыяны жоқ айтыссаң мен жеңермен, Қазақта Меңеш деген *ақын* қызбан (Әжинияз). Көп *ақынлар* өтті Өзбекстанда, Сөзин топлап атып, қәлемин сермей (А.Дабылов).

АҚЫР ат. 1. Сейисхана ишинен атқа от-жем бериу ушын (көбинесе ылайдан) исленген арнаулы мүйеш, шуқыр. Атлардың *ақырларын* тазалады (Айбек). Қара атыма тастан *ақыр* ойғанман, Намыс пенен арға өзим тойғанман («Алпамыс»). Кеули өскин болсын деп, Жипек арқан мен тақтым, Аузы хасылға тийсин деп, Алтыннан *ақыр* мен соқтым («Қоблан»).

АҚЫРА ат. Қазыуда шығарылған топырақ хәм сол топырақтың түскен орны. *Ақырасы* ылайға толды (А.Бекимбетов).

АҚЫРАП қ. Ахрап.

АҚЫРАЙЫҰ ф. Көзди адырайтыу, бирден таңланыу, биреуге ямаса бир нәрсеге қадала қарау. Қонағының бирден

кейпи қашқанынан-ақ *ақырайыуы* менен таңланып қалды (Т.Қайыпбергенев).

АҚЫРАҚ кел. Көзинің нұксаны бар, бадырақ, ақлы көз. *Ақырақ* көз.

АҚЫРАҢЛАҰ ф. Сығалау, ашкөзлік пенен қарау. Төрт түлік мал шықса өріп, Қарар еді қабақ түріп, *Ақыраңлап* соны көріп, Кеулі суұдай тасар еді (Бердақ).

АҚЫР АЯҚ. р. Ең соң, ақыр түп. *Ақыр аяғында* келиншек күйеудің үйіне келеді (Н.Дәукараев).

АҚЫРҒЫ р. Соңғы, кейінгі, тоқтаған жери. Китаптың *ақырғы* бетін оқып болды да, басын бір көтерді (С.Хожаниязов).

АҚЫРЕТ ат. 1. Азап, жәбір, зулымлық, қысыұмет, қорлық, зорлық, зомбылық. Арқаландық арбанлап, *Ақырет* көрдик өлімнен (Жийен жырау). 2. дин. Ол дүнья – диний көзқарас бойынша адам өлгеннен кейінгі дүнья. *Ақыретте* кейніне ерейін, Алла салса не ислерді көрейін («Қырк қыз»).

АҚЫРЕТ-АЗАП ат. Қайғы-хәсирет, қапашылық, азап-ақырет. *Ақырет-азап* көргенлер, Хеш ууайым қылған емес (Бердақ). Апам аұыр законның *ақырет-азабына* қыйналған (Ж.Аймурзаев).

АҚЫРЕТЛЕҰ ф. Азаплау, қыйнау, жәбірлеу, сөгип-сабау. Олар Айдосты қанша *ақыретлеген* менен өтер ис өтип кеткен еді (К.Султанов).

АҚЫРЗАМАН ат. 1. дин. Ески диний аңызларда айтылыуынша, дүньяның соңы, изи, аяғы, тамам болыуы, барлық тиришиликтің таусылыуы. Ақыр бір күн болар *ақырзаманы*, Исапыл сүргини жығарлар тауды (Әжинияз). 2. Азап-ақырет, аұырманшылық. Түсті басқа *ақырзаман*, Инан, дослар, ялған емес (Бердақ). Хәсен хан бес ердің қанын алмақшы, Басларына *ақырзаман* салмақшы («Ер Зийуар»).

АҚЫРЫ р. Соң, кейін, себеби. Азанда ерте туып жумысқа барыу керек емес пе? Сол ушын кирпич айкастырғандай дем алыу зәрүр, *ақыры*. (Ө.Хожаниязов).

Тоқымын арқалады қарамай оның ыласына, Өнимсиз жүрис пенен жетти ол *ақыры* шатпасына (Қ.Ирманов).

АҚЫРЫН р. Әсте, байқаңқырап, тосаң, жай менен, абайлап. Жылауын қыялдай қозғағаннан соң, көк атқа еки пияданың кейнинен *ақырын* адым атты (Ж.Аймурзаев). Айқыз *ақырын* ғана мыйығын тартып күлимсиреди (А.Бегимов). ◇ **Ақырын ала** — кейин ала, соңынан, соңырақ, изин ала, кейинирек. Бул да соның *ақырын ала* Досбергенге дус келди (А.Бегимов).

АҚЫРЫНДА р. Кейнинде, соңында, ақыр соңынан, түп дерегинде. Ол өз сөзинің *ақырында* Атажанның баласы Садулланы узақ жерде биле-көре адастырып кеткенін, сөйтіп соның әкесінен өз өшін алғанын мойынлады (А.Бекимбетов).

АҚЫРЫНЛАҰ р. Әстерек, әстелеу, жай менен, тысырлатпай. Досберген менен Елмурат *ақырынлап* қасқырдың қасына барса,... (А.Бегимов). *Ақырынлап* жер таянып түргелди, қалтырақлап күшін жыйнап бойына (Ж.Аймурзаев).

АҚЫРЫСЫНДА р. Ең соңында, ең кейнинде, ток етерінде. *Ақырысында* ол келисим бериуге мәжбүр болды (Қ.Айымбетов).

АҚЫР ТҮП қ. Ақырысында.

АҚЫРЫҰ ф. Қатты бақырыу, хәдден тыс ашшы дауыс пенен айбат шегіу. Соның арасында үнгирден бир айдарха *ақырып* шыға келеди (Қ.Айымбетов). Молланың еси-дәрті бизлерде, көзин тикирейтип: — Хә, бәдбақлар, — деп *ақырды* (Ә.Шамуратов).

АЛ I т.с. Кеуил күйін билдиретуғын таңлақ сөз. *Ал* менин хат деген хатларымның да булардан хеш айырмасы жоқ. (Ә.Шамуратов).

АЛ II к.с. Салыстырыу, қарсылықлы мәни билдиретуғын көмекши сөз. Сөзди сыртынан емес, *ал* көзлерине де еситтирип айтып жүрди (К.Султанов). — *Ал*, мына да бир гөп бар бала. — деди (К.Султанов).

АЛ III ф. Буйрық мәнісін билдиретуғын фейил сөз. Көлик алсаң түйени *ал*, Қыялай көшсең муңайтпас (Қ.Айымбетов).

АЛА кел. Аламыш, ақ-қара, сары аралас, хәр түрлі, бир өңкей емес, өзгеше, шубар, ақ ямаса ақ-қызыл. Анаў жүрген Елмурат, Астында жаман *ала* ат. Оған не деген салтанат, Киси қаны болды салық (ққ.поэз.ант.). *Ала* жип салып мойныма (Бердақ). Ийттиң аўызы *ала* болса да бөри келгенде биригеди (ққ.х.н.). *Ала*-ғула демениз. Атын айтып қоймаңыз (Қ.Айымбетов). ◇ **Ала зийрек** — шала шарпы, әйтеуір, кеуилсиз. Әтирапқа *ала зийрек* көз жүгиртти (Айбек). **Ала жипти кесисиў** — қатнасықты қойыў, байланыс жасамаў.

АЛА АҰЫЗЛЫЛЫҚ ат. Қарама-қарсылық, аұызбиршилиқ жоқлық, бири-бирине исенбеўшилиқ. Бир аұызлық хәр мақсетти болдырар, *Ала аұызлық* орта жолда қалдырар, Ала болған аұызындағыны алдырар, Жолдас болсаң муннан хабарың болсын (Қ.Ирманов).

АЛАБАЖАҚ кел. Шубар, хәр түрлі, түрлі-түрлі бояуы бар, ала шубар, ала башақ, алабажырақ. Бул киси үстине *алабажак* шапан кийген (Айбек). ... мына мениң диземнен келмейтуғын *алабажак* бир шапанды берди (Қ.Ирманов).

АЛАБӘХӘР р. Ерте бәхәр, бәхәр мәўсими. Елдің үстине түскен аұырманлық *алабәхәрден* баслап жазы менен даўам етип атыр (А.Бегимов).

АЛАБУРҚАН кел. Аласапыран, қалай болса солай, тасып төгилиў, шеннен тыс бурқасынлаў, күйип-писип тулланыў, шаң, тас аралас уйтқыған даўыл. *Алабурқан*, еле теңиз туўлайды, Толқынланып көбикленип ойнайды (Ә.Шамуратов). Ол иште сөгинип *алабурқаны* шығып атты (Ә.Шамуратов). Гүздің күнлери бир күн тынық болса да бир күн самал, даўыл *алабурқан* болып туратуғын әдети ғой (әд. хрест.).

АЛАБҮЙРЕК кел. Аралас, хәр қыйлы, хәр түрлі, бир өңкей емес, алағат, бирдей емес. Аңлап қарасам аұылымызда ақыл-ойы *алабүйрек* адамлар да баршылық екен. Олар былайынша көзге түсе бермейди (К.Смамутов).

АЛАГЕҰГИМ р. Ерте, таң қараңғысы, таң жаңа ағарып киятырған уақыт. Өтемурат *алагеұгимде* ылашығынан

майданға шықты да дәрья бойына қарай аяңлап жүрди (К.Султанов).

АЛАГӨЛЕК кел. Ақ кеуил, ақ пейил, киши пейил, қайтымы тез. Ол бир *алагөлек* жигит еди (Қ.Айымбетов).

АЛАГӨТ ат. Қустың түри. Қусының түри усар *алагөтке*, *Алагөт* аң ала алмас қонар шетке (Әжинияз).

АЛАҒАДА р. Тынышсыз, кеуилсиз, бир нәрсеге ғалаұйтанған. ... Кеулинде бұрынғы орын алып жүрген *алағадалардың* изи қалмады (Р.Тагор). Жаслар оқыу ушын келген бұл жерге, *Алағада* салып ғалаұйт берме! (И.Юсупов).

АЛАҒАЙЫМ кел. Тураксыз, жеңилтек. ... сен гә қарсы боласаң, гә жақлайсаң, бұл жерде хеш қандай *алағайым* болмауың керек (Р.Тагор).

АЛАҒАН кел. ф. Алатуғын, алғыш, алымсақ. *Алаған* қолым береген, береген қолым *алаған* (ққ.х.н.).

АЛА ҒАРҒА ат. Ғарғаның ала түри. Бұл сөзимди тыңла, Нұрымбет ахун, Орайсаң сәлленнің хәррийтип шақын, Алдап мийнеткештің көп жейсең хақын, Сеннен қайта *ала ғарға* жақсырақ (Бердақ).

АЛАҒАТ кел. Ала, сийреклеу, питик емес, тегис емес, тең емес. *Алағат* көрмесең, ашыу-арықты, Ау салған сууаттың аты Айырша (Омар). Аспан *алағат* бултлы еди (Т.Қайыпбергенев).

АЛАҒАҰДАН р. Исенимсиз, гүдикли, шалағай. Елдин сийрексіп қалыуы да сендей адамлардың усындай кесапатынан, *алағаудан* болыуы да соннан, хәй, оңбаған, инсапсыз, көтер өкшенди (Ө.Хожаниязов).

АЛА-ҒУЛА кел. Әйтеуір, қалай болса солай, кеуилсиз, үстиртин. Мәулен жүресине отырып шонтанлаған оң аяғыма қарады. Бұл аяқ сендей жарамас *ала-ғулалардың* жолында кетти (Ө.Хожаниязов).

АЛА ДУМАН кел. Шанғыт, думанлық, түтин. *Ала думан* әтираптан шаң ушар, Күндиз түри жаңа атқан таң қусар (Т.Сейтжанов).

АЛАЖАҚ ф. Алыу нийетінде, алатуғын қыялы болыу. Мәсләхәтлесип отырғанда қызды кимге *алажағын* билмеди (Қ.Аралбаев).

АЛАЙ-БУЛАЙ р. Анаў-мынаў, жаман-жақсы, олай-булай. Заманның түрлери солай, Аға беглер көрдик талай, Деме оны *алай-булай*, Жақсырақ болғай ақыбет (Бердақ).

АЛА КЕҰИЛЛИК кел. Ҳәммеге бирдей қарамаушылық, тең көрмеушилиқ, хәр кимге хәр түрли көзқарас. Өзинин алған билимин *ала кеуиллик* қылмай шын режеси менен өзинен төмендегилерге бериў — муғаллимниң бас уазыйпасы («Қыз. муғ.» ж.).

АЛА КӨЗ ат. **1.** Көзи алалық, үлкен көз. *Ала көзли* Ерназардың, сен деп өлген балаң еди (И.Юсупов). Онын жаўдырап турған *ала көзлери* жигитлердиң жүрегинен өтти (Ж.Аймурзаев). Баян етсем байдың түрин, *ала көзли* қылыш мурын, жарлы көрсе қарар қырын («Мәспатша»). **2.** Келис-пеушилиқ, қырын қараушылық. Сол қусаған *ала көзликтин* себебинен жәнжел ғалма-ғал хәр уақыт шығып турады (Қ.Ирманов).

АЛА КӨЛЕҢКЕ кел. Алағат көлеңке, саяның алағат түсиуи. Соның арасында күн тәуир-ақ ентерилген уақларында камыстың *ала көлеңке* болған сийрек жерине шықты (А.Бегимов).

АЛАҚАЙ т.с. Қууаныш, сезим. — *Алақай-алақай*, я кудай, Палман ағам киятыр (Н.Дәуқараев).

АЛА ҚАЙЫС ат. **1.** Атқа салып минетуғын қурал-сайманның бири, телетиннен арнаулы исленген қайыс. Жорғаға салдым ер, *Ала қайыс* жүеңлеп, Енди болдым кара жер, Ешек миндим төбелеп (Күнхожа). **2.** Алақайыс. Дуўтарда атқарылатуғын қарақалпақ халық намасы.

АЛАҚАН ат. Қолдың қуғыслайтуғын жери, қолдың ишки тәрәпи.

АЛАҚАНАТ кел. Хәр түрли, қыйлы-қыйлы кисилердиң бир нәрседе үймелесиуи, бир нәрсениң айланасында ыбыр-жыбыр болыуы.

АЛАҚАНДАЙ кел. Үлкенлиғи алақан шелли, кишкентай. ...екинши күнге қарағанда *алақандай* тақтайдың бетин каралап қолына услатты (А.Бегимов). Күн жүдә тынық, аспан әлемде *алақандай* да булт жоқ (Қ.Аралбаев).

АЛАҚАНШЫҚ ат. 1. Нашар ийттің ала түри, қаншық. 2. Арқа батыстан, ямаса арқа-шығыстан ескен күшлі сууық, боранлы самал. Самал турып, *алақаншық* жағынан, Әсер қалмас яздың, гүздің уағынан (С.Мәжитов).

АЛА ҚАП ат. 1. Қара жип пенен ақ жиптен хәм де хәр түрлі жиптен аралас тоқылған кап, қалта. Жүннен тоқылған *ала қапқа* өңменин созып қапталында саз ылайдан үшпелек соғып отырған баласына жекиринди (К.Султанов). 2. Байлық, барлық, жүкналылық. Қатын кимнің қатыны, *ала қаптың* қатыны, *ала қабың* таусылса, әлле кимнің қатыны (ққ.х.н.м).

АЛАҚ-ЖУЛАҚ кел. Қалай болса солай, уйпа-жуйпа. Бирак, үсти *алақ-жулақ* бир ийт Перигүлге жақынлап қалды (Ө.Айжанов).

АЛАҚЛАСЫҰ ф. Не қыларын билмеу, албырау, алағадаланыу, хайран болыу. Келген жауды шыдатпады, Аяқ-қолын байлатпады, Душпаны хеш бир батпады, *Алақласып* турған екен (Бердақ).

АЛАҚЛАҰ ф. Албырау, елеңлеу, хайран болыу, гүдиклениу, абыржуу, не қыларын билмеу, асығыслық пенен биреуди күтиу, қорқыу, тынышсызланыу, кәуипсиниу. Дәулетбай бийдің көзлери *алақлап*, тили тығылды (Т.Қайыпбергенев) ...қашыуға жол табалмаған сур қасқырдай *алақлады* (К.Досанов). Базда аяқларын ғаз-ғаз басып, жән-жағына *алақлап* тың-тынлайды (Т.Қайыпбергенев).

АЛА ҚУЙЫН р. Шаңғыт, ала топалан, уйтқыған самал, көликлердің жөнсиз, тез, қатты қутырынған, хәдден тыс хәрекеті. Усы уақытта болажақ дауылдың дәслепки хабаршысындай көмпек самал *ала қуйын* қылып ауылдың үстин сыпырып өтти (К.Султанов). *Ала қуйын* жөнсиз шауып, Кәтқудаға тууды кәуип, Гә дүзелип, гә ауып, Көп ауылға араласты (Бердақ).

АЛА-ҚУЛА кел. Әйтеуір, қалай болса солай, бир тегис емес, калак-кулак, тендей емес. Балалардың жазыуларын тегис көрип шықпады, *ала-қула* көрди. («Ж» г.). ...жаратыушы бир қудай бенделерин ондай *ала-қула* көрмейди (К.Султанов).

АЛАҚШЫН ат. Әтештанның сырт дөгерегине тазалық ушын (чайник, кесе, әтешкир турады т. б.) арнаулы тахтайдан исленген нәрсе, әтештан, ошақтың (жийегине, ернегине гейде ылайдан, гейде ағаштан исленеди). Апам уршығын қолына ала сала *алақшынның* қасына отыра қалды (Т.Қайыпбергенов). Бирақ, үйдің *алақшынын* қарағай тахтайдан әшекөйлеп енли етип салды (Қ.Айымбетов).

АЛА ҚЫЙҚАШ кел. Аласапыран, ала шаўқым, қыртақырт, қалай болса солай. Қырманның басы *ала қыйқаш* таяқ болды («Сәлем, Октябрь» т.).

АЛАЛЫҚ ат. Тең емес, бир тегис емес, бирдей емес, ала-кула. Куұанды сонда хәммеси, Артықша еди дәмеси, Усылай еди көрген түси, Хеш *алалық* болған емес (Бердақ).

АЛАМАЙ: аламайы менен кел. Барлығы, хәммеси, түп-тамыры. Ол *аламайы* менен көтерди (ққ.х.е.).

АЛАМАН ат. Халық, халайық, жұртшылық, бир топар адамның үйири, бир жерге көп адамлардың топланыуы, бир топар адам. Айымжамал *аламанның* ишине сүнгип кетти (Ө.Хожаниязов).

АЛАМАТ ат. Бүлік, ғауасат, галаұйт, аласапыран, ғауға, жәнжел, сиясий өзгерис, хәдийсе. Дауыл соғып кетти келмеске, Ширик геүде *аламат* заман (Г.Есемуратов). Бердимурат мениң өзим, Ялған емес айтқан сөзим, *Аламатты* көрди көзим, Маған саламат бермеди (Бердақ).

АЛАМАТЛЫҚ ат. Ғауасатлық, ғалаұйтлық, түсиниксиз ғауға, жәнжел, ала топалаң, хәдийсе, аласапыранлық. Бир күн, бир түн урыс болды тынбастан, Арашаның қой дегенин қылмастан, *Аламатлық* бир-бирине тырмасқан, қарыұлы адамның қолы келдилер (Бердақ).

АЛА МОЙНАҚ кел. Қарақалпақ саз әсбапларының түри дуұтарға айтылады. Керегениң басында илдириули *ала мойнақ* дуұтарды алды («Әмиүдәрья» ж.). Егер хәуес етсең мениң сазымды, *Ала мойнағымды* қолға алайын (И.Юсупов).

АЛАМЫШ кел. Ала-ала, хәр түрли, ақ-қызыл, көк, алабажақ. *Аламыш-аламыш* шапанның сыртынан бир шаршы

шалғыш байлап Бухараның кестели тақыясын шекесине қойды (Н.Дәуқараев).

АЛАН-БУРҚАН р. Ала-топалаң, шаңғытыұ, ашыұланыұ, буркасынлаұ, ашыұы келиұ. Бирак, қайықтың ишинде *алан бурқан* болып, жүрегін қарпыған ызалы толқын, ажарына теуіп тур еди (К.Султанов).

АЛАҢ ат. 1. Майдан, майданша, дала, далалық, ашықлық. Тоғайдан шыға бергенде, арасы елиұ-алпыс адымдай *алаңлық* гезлеседи (Х.Сейтов). 2. Алағадалық, кеуіл бөлиұ. ◇ **Алаң болыұ** — алағадалық, кеуіл бөлиұ, зейін аударыұ.

АЛАҢҒАСАР кел. Ауан, ақ көкирек, алып ушпай, алағайым, гөдек. Он сегіз мың әскердің барлығына бас болып, *Алаңғасар* палуанман («Мәспатша»).

АЛАҢЛАҰ ф. Алағада болыұ, тынышсызланыұ, жән-жакқа қарай бериұ. Мен оларға *алаңлап* қарау менен болдым («Әмиүдәрья» ж.). Қоныұға хошы, отырып тақаты болмай үй жағына қарап *алаңлайды* (К.Султанов).

АЛАП ат. 1. Кеңислик, майдан, кең дала, далалық. Көк теңіз яңлы толқыған, Көз жетпес пахта *алабы*, Мийнеткеш жумсап балқыған, Ким сүймес сақый даланы (Б.Қайыпназаров). Не бир шөлдің *алабын*, Салып шөлге салтанатын («Алпамыс»). 2. Ушқын аралас жалын, от ушқыны, хәуири. От *алабы* көринсе де, Қаптан тары шашылғандай (Ж.Аймурзаев).

АЛАПА р. Курыдан қуры, қуры далаға ат шабыұ, мәниссизлик, тийкарсызлық. Колхозда бар, түсинбей турып, *Алапаға* ат шапқан (Х.Ахметов).

АЛА-ПАСЫРЛЫ кел. Ала топалаң, тасыр-тусыр, пасыркы, уллы шаұқым, бакырыс. Бир мүшениң кемислиғи шолақ аяғым шонтанлап, ерден ауып түстим, ғунан *алапасырлыдан* үркип, тапыраклап шаұып кетти (Ө.Хожаниязов).

АЛАРТЫҰ ф. Көзди шеннен тыс адырайтыұ, бир нәрсеге елериұ, бежирейиұ. Бул кетистен жигит кетти. Патшаның қасына жетти, Қыз туұғанын баян етти, Патша көз *алартқан* екен (Бердақ).

АЛАРЫҰ ф. Танлана қараў, едирейиў, хайран қалыў. Сарыгүл қызының бетине *аларып* қарады (К.Султанов). Жәмийланың куйқасы жуўлап, кемпирди бәледей көрди, *аларып* қарады да, шыдай алмай жылап жиберди (К.Султанов).

АЛАСА кел. Төмен, пәс, пәкене, пәскелтек, келте. Балам мениң тамаша: Деме бойы *аласа* (Г.Есемуратов).

АЛА САЛА р. Дәрриў, бирден, шәпик, алыў менен, алыў бойына. Бир ўақта Абыл жерде жатқан айбалтаны *ала сала* маған умтылды (А.Бекимбетов). Апам қолына уршығын *ала сала* алақшынның қасында отыра қалды (Т.Қайыпбергенов).

АЛА САЛЫҰ ф. Бирден алыў, тез алыў, ойламастан алыў. Таўназар жерде жатқан көсеўди *ала салып* кемпирге қарай ылақтырып жиберди (Н.Бөрекешов).

АЛАСАПЫРАН кел. 1. Патырат, шаўқым, тәртипсизлик. Ярым ақшам басланғанда *аласапыран* шаўқым хәммениң уйқысын бузды («Әмиүдәрья» ж.). 2. Түсиниксиз ўақыя, алапасырлы.

АЛАСАР ат. Қустың аты. Қауадан ушқан *аласар*, Урыдай кириў қалаға, Суртайшаға миясар («Қырқ қыз»). Ақ сунқар ма, қусыңыз *аласар ма*? Жапсарыма, кондырсам жарасар ма? Қусыңыз аң қутқармас қыран болса, Бир жеринде қыранлық белги бар ма? (Әжинияз).

АЛАСАТ ат. Фаўға, шаўқым, жәнжел, аласапыран, ўақыя, өзгерис. Ат шаптырды далаға, Жар урдырды қалаға, Қалаға жаў келди деп, *Аласат* урды араға («Мәспатша»). Ағам усы күни бир *аласаттың* болатуғынын сезгендей уйқылы-ояў жатыр екен (К.Султанов).

АЛА СӘХӘР р. Ерте, таң азан, таң қараңғысы, таң атар-атпас ўақыт. ... Бийбихатша апай *ала сәхәрден* турып соған қарап жол тартты (А.Бегимов).

АЛАС-ҚАПАС р. Белгисиз аралық, елеўсиз ўақыт. Усындай *алас-қапаста* Кәраматдийинге некесин қыйдырып қойғанда да хеш гәп болмайды (Ж.Аймурзаев). Ол *алас-қапаста* шығып кеткен (Ө.Айжанов).

АЛАСЛАНЫҰ ф. гөн.с. Ескише емлениу, бәле-мәтерден айырылыу, еппеп-сеплепп кууып салыу, қутылыу. Олар бизиң кеңестен жоқ болыу менен бирге, динниң де бирге *аласланыуына* сөз жоқ («Қыз. Муғ». ж.). Көпшиликтиң ишинен *аласланып* кууылды (Ж.Аймурзаев).

АЛАСЛАҰ ф. 1. гөн.с. Ескише емлеудиң бир түри. Гүлимди хәм *аласлады*, Көп ырымды еткен екен (Бердақ). 2. Жоқ болыу, бир нәрседен қутқарыу, есабын тауып қууыу, айдап салыу. — Мениңше, Митрий төрени арадан *аласлау* керек, — деди (Т.Қайыпбергенов).

АЛАСЫ ат. Алатуғын хақысы, хақы, алыу керек заты. Оның да кассирде *аласы* хақы бар екен (А.Бекимбетов).

АЛА ТОҒАНАҚ I ат. Қустың бир түри, түри ала. Анда-санда сексеуилден сексеуилге ушып баратырған *ала тоғанақлар* көринеди («Сәлем, Октябрь»).

АЛА ТОҒАНАҚ II кел. Шийеленискен, өтлескен, шырмалысқан.

АЛА ТҮТИН. ат. Буркасынланған көп түтин. — Ал, уста қайда? — деп сорады хаялы, — мынаны күн деп отырсыз ба, *ала түтин*, көзинди ашсаң болды моншақ-моншақ жас төгесен (Ө.Айжанов).

АЛАҰАТ ат. Ғауға, жәнжел, ғабырыспа, ғауасат. Қатынларды қырды, шапты, Толтырды өликке жапты, Салды сондай *алауатты*, Қатты қыйын болған екен (Бердақ).

АЛАШ ат. 1. тар. с. Әйjemги қазақ тайпаларының ең дәслепп кәуим болып бириккен аұқамы, «қазақ» деген бурынғы елдиң улыуа аты. *Алаш* кәуимниң биригиуи XIII әсирдиң баслары, Монгол топылысына қарсы шөлкемлескен аұқам екени байқалады (КСЭ). 2. гөн.с. Қазақ урыуларының ерте замандағы ураны. 3. Ел, халық, журт. Әнес Мәлик еки киси, Пайғамбардың сахабасы, Әнес қазақтың бабасы, соннан *алаш* болған екен (Бердақ). ◇ **Алты сан алаш, алты алаш** — а) тар. с. алаш кәуимине кирген ири-ири алты тайпаның аты менен байланысly кәлиплескен атама. XIII әсирде олар «*алты сан алаш*» болып аталса XIV—XVI әсирлерде «*алты алаш*» кәуими, алаш үлеси деп көбирек айтылған

(ҚСЭ). б) дуйым журт, пүткіл ел. *Алты сан алаштың көркі*, Ондай қыз болды ма бәлки (Өтеш).

АЛАША ат. Қолдан тоқылған кишкене төсекше, төсек ушын гейде кийим шапан ушын да исленетуғын материал, жүннен де, пахта, жипектен де қәдимги тауарлардан қалың етип тоқылады, көбинесе төсекке арналады, түрлі бояуларға жипти бояп тоқыйды. Астымызға төседің, Гилем емес *алаша*, Қудашалар сөйлеңіз, Бир майдан болсын тамаша (Қ.Айымбетов).

АЛБА-ДАЛБА кел. Жаман, жыртқы, пәжмүрде кийінген, кийим формасы әжептәуір. Барсаң, үсти басы *алба-далба* болып, Гүлзар апасының қәбириниң басында еңиреп отыр (Х.Сейтов). Мәгар киятырсаң ауыл жағыннан, *алба-далба* жүзиң солған жездежан (ққ.х.к.).

АЛБА-ДУЛБА қ. алба-далба.

АЛБА-ЖУЛБА қ. жыртқы.

АЛБАСЛЫ ат. 1. Ескише жин-жыпыр, шайтан, жалмауыз хәм соған усаған унамсыз мақлуқ, сыртқы көриниси, минез-кулқы әжептәуір (әбес). 2. Шарбая, бийхая, урысқақ, жәнжелпаз хаял-қызларға айтылатуғын унамсыз сөз. Үниң өшкір *албаслы*, жылама сениң обалың жоқ (Х.Сейтов).

АЛБАҰ кел. Арқайын, ууайымсыз, салақ. Усы күнлери де жұмысқа *албаұ*, салақ қарап жүрсе керек (Ө.Хожаниязов).

АЛБАҰЛЫҚ ат. Арқайынлық, босаңлық, ууайымсызлық, салақлық, қайғысызлық, Жоллар алыс белес-белес, *Албаұлық* хеш дәркар емес, Уллы жолда уллы гүрес, Орнасын халық санасына (И.Юсупов).

АЛБЫРАҚЛАҰ ф. Жол таба алмау, сасқалақлау, қысыныу, қәуетерлениу. *Албырақлап* жүрип есикти ашқанда маңлайыма ергенек тийип, көз алдым оттай жанды (Ж.Аймурзаев). Бирақ, бир мәхәли шоршып жалма-жан, *Албырақлап* ушып турдым орнымнан (И.Юсупов).

АЛБЫРАМАҰ ф. Қысынбау, қәуипленбеу, қәуетерленбеу, асықпау, саспау. Қысынбай, *албырамай*, асықпай ойланып айта берің (А.Бекимбетов).

АЛБЫРАСЫҰ Бирден кәуәтерлениу, күтилмеген жерден қысынып қалыу. Анау қайсы атлы? — дегенде хәмме *албырасып* қалды. (Т.Қайыпбергенов).

АЛБЫРАТЫҰ Қыстастырыу, қысындырыу, қолайсыз жағдайда қалдырыу. Ол пақырдың нәрсеси жоқ, Емес тағы қарыны тоқ, Хадалға бир тауығы жоқ, *Албыратты* оны салық (Бердак).

АЛБЫРАҰ ф. Қысыныу, кәуәтерлениу, кеуилсизлениу, гүдиклениу, қолайсыз жағдайға түсиу, жол таппау. *Албыраған* үйрек алды менен де, арты менен де жүзеди (кк.х.н.). Өтемурат үйине ярым ақшамда бийсәубет келген адамның уры я жолаушы екенін айыра алмай, *албырап* тум-тусына сығалап қарады (К.Султанов).

АЛБЫРАҰШЫЛЫҚ ат. Жол таппау, қысыныушылық, сыр бериушилиқ, не ислеуін билмеу. Қызда тағы бир *албыраушылық* пайда болды (Ө.Айжанов).

АЛБЫРТ кел. Мәрт, батыр, бир сөзлі, ер жүрек. Усыған қолын жеткермей, Токтамас *албырт* көкирек, Ұақытты босқа өткермей, Ойлады буны көбирек (Б.Қайыпназаров).

АЛГЕБРА ат. Санлардың аз-көплигине қарамай олардың улыұма нызамын үйрететуғын математиканың тарауы. Дурыс, бир мәртебе *алгебрадан*, бир мәртебе рус тилинен үш алды (Т.Қайыпбергенов).

АЛҒА р. Илгери, алдыға, озық, алдыңғы қатарға. Жүзге толған планыңыз мүбәрек, *Алға* басқан кәдемиңіз мүбәрек! (К.Султанов). Шадлы қосық шарлап *алға*, күш қосады бойына (И.Юсупов).

АЛҒАЛЫ ф. Алғаннан бери, соннан бери. Бул дүнья дүнья болғалы, Патша әдил болған емес, Шайырлар кәлем *алғалы*, Хатка туұры салған емес (Бердак).

АЛҒАН ф. Қабыллаған, таңлаған, сайлаған, қәлеген, билген, сезген, өзине тартқан. Самолётқа билет *алғанлар* минип атыр (С.Хожаниязов). *Алғаныңның* зыя-зулпы тауланар, Зулп жараспас кәлем қасы болмаса (Әжинияз).

АЛҒАҰ-ДАЛҒАҰ кел. Шашыранды, кеуіл пүтин емес, түрлі-түрлі, хәр қыйлы, жыртық-жыртық, енжар. Әзизим, қыялым *алғау-далғау*.

АЛҒӘРЕЗ м.с. Сөздің қысқасы, тоқ етери, жууамағы. *Алғәрез* көрмедим бунындай қызды, Хоширей, хош кеуіл, ашық бир жүзли (А.Бегимов).

АЛҒЫР кел. Жүйрик, өткір, шәпик, қыран, зийрек, шаққан. *Алғыр* қустың пәнжеси, Үш қызының генжеси, Сарыша сулыу дер еди (Қ.Айымбетов). Сен уллы пайтахтсаң, *алғыр* қырағы (Ә.Шамуратов).

АЛҒЫС ат. Рахмет, тәңір жарылқасын, ырзалық. Бул сөзлерди жазды қолым, Бүлбүл яңлы сайрап тилим, Бул бәйитти тыңлап елим, Қандай *алғыс* берер екен (Бердақ).

АЛҒЫС ат. 1. Жақсылық тилеп айтылған, айтылатуғын сөзлер, мактау, дуа, пәтия бериу, ийги тилек. Ақ дегениң *алғыс*, кара дегениң ғарғыс (нақыл). Бул сөзлерди жазды қолым, Бүлбил яңлы сайрап тилим, Бул бәйитти тыңлап елим, Қандай *алғыс* берер екен (Бердақ). 2. Ырза болыу, канаатланыу, мактау билдириуши қол шаппатлаулар. *Алғысына* бөленип ата журттың, Услаттың бизге билимнің гилтин, Сизге тәжим етер хәр бир шәкиртиң, Қанша *алғыслар* айтсақ та аз, Бахытка бөленип жүриңиз, устаз! (А.Сатбаев). 3. Үзликсиз мийнети ушын айтылған рәсмий хүрмет. ◇ **Алғыс жаудырыу** — көп алғыс айтыу, қайта-қайта алғыс айтыу. **Алғыс айтыу**-миннетдаршылық билдириу. **Алғыс алыу** — рахметке, мәрхаметқа ийе болыу, ардакланыу, *Алғыс алған* асқар таудан асарын, Жақсылардың жүреклерде жасарын (Ахмет). **Алғыс жәриялау** — рәсмий түрде марапатлау түри, **Алғысқа бөлениу** — ырзашылыққа, ықласқа ийе болыу, рахмет алыу. **Алғыс сөз** — ырзашылық, миннетдаршылық белгисин билдириу. Соның менен бирге перзентиниз марапат пенен *алғыс* сөзди еситкен сайын ел-халыққа пайдалы болыуға, жақсылық ислеуге асығып турады (газетадан).

АЛҒЫСЛАУ ф. Алғыс айтыу, хүрмет билдириу, алғыс жаудырыу, рахмет айтыу. Парахат мийнеттиң жемиси шийрин, Адамзат кеулиниң кандыпар мийрин. Қырағы ер

жүрек талмас билекли, Бизде халық *алғыслар* мийнеттің ерин (Т.Сейтжанов). Таңға барар путёвканы қолға алып, Қутлықласып бирин-бири *алғыслар* (Т.Сейтжанов).

АЛҒЫСНАМА ат. Үзликсиз мийнети ушын айтылған ямаса берілген рәсмий құрмет белгиси. Хүкімет тәрәпинен берілген рәсмий қутлықлау хаты. Бул урыста фронтқа көрсеткен жәрдеми ушын оларға бас сәркарда Сталиннен *алғыснама* телеграммасы жиберілген (газетадан).

АЛҒЫСТАЙ алғыс сыяқлы, алғыс тәризи.

АЛҒЫСЫЗ 1. Ала алмайтуғын, алынбайтуғын. **2.** Турмайтуғын, арзымайтуғын. Жаманнан жақсы тууады, адам айтса инанғысыз, жақсыдан жаман тууады, ыссы нанға *алғысыз*. (нақыл).

АЛҒЫШ 1. кел. Алыушы. Шатыраш қағаздағы төрт жол қосықтай, Шахматтың таслары сап тартқан қатар. Пилди беркиниске қойып асықпай, Жан *алғыш* Ферзаны алға қаратар (Еркин Вахидов). **2.** кел. Айтқанды тутқыш, қабыллағыш, ала беретуғын, пайда түсиргиш. Тил *алғыш* болса перзентің, ақылы артық кисидей, Тил алмаса перзентің, түсінде көрген исиндей (нақыл). Оның тил *алғышлығы* соншелли, апасының бир рет жап бойына барма деген сөзинен, қасымыздағы насос салмаға да жақынламас еди (А.Бекимбетов). **3.** Аң аулағышлық, аулау қәсийети. (бүркіт, жүйрик тазыларға айтылған қәсийет).

АЛДА р. 1. Алдыңғы қатарда, алдыңғы жақта, илгерилеп, озық, хәммеден бурын. Ең *алда* Азамат — оқыуда да, спортта да, жәмийетлик жумыста да өрнек көрсетип жүр (газетадан). *Алда*, — алысырақта бир-еки жақты жылтылдаған көринеди (А. Әлиев). **2.** Келешекте, алдында, енди болатуғын. **3.** ауыс. Қызықтыру, дәмелендириу, еликлетиу (емекситиу).

АЛДА ф. 1. Биреуді хийле, сумлық пенен отырғызыу, өтирик сөйлеу. Халқын алдаған бий оңбас, қатыны салақ үй оңбас (нақыл). **2.** Алдарқатыу, кеуилин алыу, тынышландыру. *Алдағаны* бала жақсы (нақыл). ◇ **Көз алдады.** Арбады, алдарқатты.

АЛДАҒЫ р. 1. Алдыңғы қатардағы, илгеридеги. 2. Келешектегі, келесі уақыттардағы, болмыста. Маған бұл биресе қуаныш берсе, Қорқаман-тағы да *алдағы* жолдан (М.Дәрибаев). 3. Озық, биріншілерден, таңлаулы, алдыңғы. Орынғұл фермадағы ең *алдағы* сауыншыларымыздың бири (Ж.Сейтназаров).

АЛДАҒЫШ кел. Алдайтуғын, өтирикши, суұкыйды.

АЛДАҒЫШЛЫҚ алдауға тән хәрекет, өтирик айтыушылық.

АЛДАҚШЫ ат. Алдаушы, алдағыш, алдайтуғын, адам алдауыш. Соны да сен алмақшысан, қалай-қалай, *алдақшысан* (ққ.поэз.ант.).

АЛДАМПАЗ ат. Өтирикши, суұкыйды, алдауықшы.

АЛДАМАҚШЫ ф. Алдайжак, алдайтуғын, кеули бар, қыялы бузық, қыялы жаман. Айым оны *алдамақшы*: — қосықтың аты емес, қосықтың ишінде сондайлар бар еді деген соң..., (К.Ирманов).

АЛДАМ-ҚАЛДАМ кел. Бирде олай, бирде булай, ауалақ. Досмухаммедов өзинің *алдам-қалдам* сұйықлық суудыр минези әшкараланып, хызмет жағынан біраз төменледі (Қ.Айымбетов).

АЛДАМШЫ алдайтуғын, алдағыш, көз бояушы, жалған. Дал бедеулер сүрінгенде, жүйрикти де «шабан» десер, Аңғырт минез аламаншы, қыйқыуы өзине қамшы, «Халқым» десе бир *алдамшы*, «Усы керек маған» десер (И.Юсупов). **Алдамшы дүнья** — жалғаншы дүнья, өткинши, көз алдаушы. Аманат бұл жанды сүйредик пул деп, Күн демей, түн демей биз жүре бердик, Саулықты жоғалттық пул деп, *Алдамшы дүньяға* биз ере бердик. (А.Нуратдинов). **Алдамшы көринис** псих. (лат illusion-алдайман) (иллюзия) Түрлі себеплерге байланысly өмир шынлығының терис, исенимсизлик, корқыныш, хүрей сыяқлы психикалық тәсир нәтийжесинде орталыққа исенимсизлик пенен караў, кеуил күйинин бузылыуы пайытында жийирек көзге түседи.

АЛДАН р. Күн бурын, алдын ала, илгери, бурыннан. Оны татқан адам кешеди палдан, Хәм өз келешегин сезеди *алдан*

(И.Юсупов). Бул дүньядан жумғаннан соң көзимди? Буны *алдан* хеш ким айта алмаған, Қалыс хызмет — бизден, несип — Алладан (Х.Дәулетназаров).

АЛДАН ф. 1. Биреудің ойнап, хәзил ушын айтқан өтиригине, жалған сөзине исенип қалыу, инаныу. 2. Қызығыу, ермек етиу, алданыш етиу. Төнепис пайытында көп жигитлер түтин түтетип, шылым менен *алданады* (газетадан). 3. Айланып қалыу, тоқтау, иркилип қалыу, гидириу.

АЛДАНҒЫШ исенгиш, тез исенетуғын, инанғыш.

АЛДАНШЫҚ ат. Ермек, хәлек, хәлекшилиқ, кеуил жубатқыш. Не қылсаң да маған *алданшық* болғандай уақты-уақты менен тамақ писирип, чай қайнатып бергендей биреуді түсирип бер (Ө.Хожаниязов). *Алданшығы* ай бала, Сорып атыр емизик (Г.Есемуратов).

АЛДАНЫУ ф. Биреулерден пәнт жеу, өтирикке исенип қалыу, өтирикке инаныу, қуры далаға хәлеклениу, исеними жойтылыу. Сол уақытта барып Айтымбет *алданғанын* билип жамбасына бир урды (Қ.Айымбетов).

АЛДАНЫУШЫ алданып қалыушы, жәбир шегиушы, исенип қалыушы, инаныушы.

АЛДАНЫШ ат. 1. Дәртке қууат, медет, кеуилге жубаныш, уақыт өткергиш, күш-қууат. Шәжим менен Шамурат усы еки үйдің *алданышы* да, қууанышы да (Қ.Досанов).

Жутым ушын бул не деген дағдарыс, тарыққанда табылмады бир таныс, Мен де келдим Дауыткөлди жағалап, Қурсағым аш, тек қосығым *алданыш* (С.Нурымбетов). 2. Ермек, шуғылланыу. машқ, үйреншикли ис. 3. Уақытша. Орамалымның бир шетин жыртым да, аяғындағы шылғауын алмастырдым, бул да бир *алданыш* еди (газетадан).

АЛДАНЫШСЫЗ Уақыт өткеретуғын ермеги, шуғылланатуғын иси жоқ, кеуил анлайтуғыны жоқ.

АЛДАП ф. Кеулин алып, жубатып, алдастырып, өтирикке инандырып. Базы да алданамыз, базы да *алдап*, Кирип, исенимге түлкидей арбап, Санап аяқ басқан сууысқандай сак, өмир трассасында жолаушылармыз (Ақшолпан Аманияз). Адам *алдап* көрмеген, Сырқиянды билмейди (нақыл).

АЛДАП-АРБАҰ р. Алдап-суұлау, сумлық, хийле менен қолға түсириу, дегенине көндириу, алдастырыу, өтирикке, кеулин алып, кеуил жубатып, хийле менен қолға түсириу, түрли сумлық, хийле-тәсил. Қурбанды жау усылай *алдап-арбады*. Сол себепли кала бетке барғаны (И.Юсупов). Күйеуи әри-бери Зийбагүлди *алдап-арбап* көрип еди, көндире алмады (Ө. Айжанов).

АЛДАП-СУҰЛАҰ ф. Ойындағысын иске асырыу, айтқанын ислетиу, алдарқатыу, жумсартыу, ийкемлестириу. Пердебай *алдап-суұлап* қатын үстине шопан қызды хийле етип алмақшы еди (Ж. Аймурзаев).

АЛДАР ф. Алдастырыу, алдау, алдап-суұлау. Табелышкити *алдар* қуры тил менен, Жалқаудың иси жоқ мийнет күн менен. (С.Нурымбетов).

АЛДАРҚАТЫҰ ф. Алдастырыу, жубатыу, алдап-суұлау, кеулин алыу ушын өтирикке хәрекет етиу. Сиз бизди *алдарқатпай* шынын айтың, Нигархан өлген болса да мен кара басым сеннен кун сорамайман (К.Султанов).

АЛДАРЫ р. Илгери, алдыңғы сапта, өрлеген, алға таман. *Алдары* болса кәдемин, Бермей бизге әдебин, Қақ маңлайға урайык (Бердак).

АЛДАРЫРАҚ р. Алға таман, алғабейим, сәл-пәл алға, азмаз алға. Мылтықлардың дауысы биротала тынғаннан кейин ол гүпсардың үстине минди де *алдарырақ* барып суудан шықпақшы болып, суудың ишине қарай ығыуын дауам етти (С.Айний).

АЛДАСПАН Иймек қылыш, жекпе-жек гүресте қолланылатуғын қурал, сабында полаттан исленген қалкасы болады.

АЛДАСТЫРЫҰ ф. Алдап-арбау, ретин тауып алдау, алдарқатыу, алдап-суұлау, кеулин алыу, жумсартыу, жибитиу. *Алдастырып* шығарып жибергенде болмас па еди (Ж.Аймурзаев).

АЛДАТ Биреуге алдатқызыу

АЛДАТҚЫЗ биреу арқалы алдатыу

АЛДАТҚЫЗЫҰ биреуге алдатыу, исендириу.

АЛДАНҒЫШ Алданып қалғыш, алдауға тез түскиш, биреуге тез исенгиш.

АЛДАТЫҰ Алдау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АЛДАҰ ф. 1. Өтирик алдап биреуди исендирип пәнт бериў, өтирикке инандырыў, өтирик айтыў, өтирик сөйлеў. Аўылда бир молла ийшан, Елди *алдауда* көрсен қашан (ққ.позз.ант.). Надан туўған Айдос бий, *Алдау* тилге инанып, Бир бәле қылып келер деп, Жолын күтип жүр еди (Бердақ). **Алдаўлық пенен** — жол таўып, хийлекерлик пенен, есабын таўып, қолайға түсирип. Бир неше түркмен батырларын *алдаўлық пенен* хан Хийўаға шақырып алып исин жайлапты (Қ.Ирманов). 2. Алдарқатыў, пикирин басқа жаққа бурыў. Сонша ғәптен кейин олардың *алдаўына* көнбес-аў — деп ойланып отырды (газетадан).

АЛДАҰСЫЗ р. Жалған емес, қоспасы жоқ, өтирик араласпаған.

АЛДАҰ ТИЛ ат. Өтирик, мәзи, майлы тил, жортаға инандырыў. Ақылсыз ақмақ Айдос бий, *Алдау тилге* инанып, Бир бәле қылып келдің бе? (Бердақ).

АЛДАҰШЫ ат. Өтирик айтыўшы, өтирик сөйлеўши, өтирикши, хийле менен отырғызып кетиўши.

АЛДАҰШЫЛЫҚ ат. Өтирикшилиқ, жалған жол менен, хийлекерлик пенен, алдауға тән қәсийет. Сондай *алдаўшылық* жол менен Айдос Бегисти де өлтиреді (Қ.Айымбетов). **Көз алдаўшылық** (көз бояўшылық) — алдаў.

АЛДЫ р. 1. Адам бети караған төрепи, қарсы маңлайы, карама-қарсы төрепи, жаны, туп-туўры қарсысы. Аўылдың *алды* мектеп (Ж.Аймурзаев). Усы ғазды хан хәзиреттин *алдына* қояман (Қ.Султанов). 2. Биринши, бурын, әуел, келешек, ең алғашқысы, басламасы. *Алды* менен басшысы, Еки ийнин жалмады. **Алды бурын** — алды менен, хәммеден бурын, биринши, дәслепп, әуел бастан, ең биринши. Сонлықтан, мен де мухаббат *алдында* хәлсизлик етип, өзимди нақ бийлей алмай Мийирханға *алды бурын* қолымды узаттым (Ө.Хожаниязов). **Алды менен** — биринши, ең әдеп, ең дәслепп, әуел бастан, ең биринши. Арзыўдың бағдың қалың

саясынан сууырыла шығып киятырғанын Шыныбийке *алды менен* көрди (Ж.Аймурзаев). Көпшилик кәнигелер *алды менен* аш қарынға суу ишип, соң пал қосылған жыллы суу ишиуге мәсләхәт береді (газетадан). **3.** Үйдің есик шығар есик жағы. **4.** Бир нәрсенің дәслепки гези, басламасы. **5.** Бир нәрсенің ең таңлаулысы, сайландысы, озығы, жақсысы. **6.** Адамның дизеси менен геуде тәрәпи аралығы. **7.** Жас шамасына қарай ең үлкен, жасы артығы. **8.** ауыс. Келешек, беталыс. *Алдына мақсет қойыу. Алды бар, арты жоқ.* Жаманшылығы жоқ, аұырманлығы жоқ, кеги жоқ, ашыуы тез қайтатуғын. (минез). *Алдыңа ас қойдым, еки қолыңды бос қойдым* — өз еркін өзіңе берилди, қысым көрсетилмеди деген мәниде, аұқат тартылған уақытта «алың, алың» деп жүзеки қатнас жасағаннан гөре салмақлырақ, әлпайым айтылыуы. *Алдыңа Кудай келтирсин (алдыңа келсин)* — қылған жаманлығың алдына келсин мәнисінде (ғарғыс). **Бет алды-қарсы алды,** туұры алды бети. **Көз алды** — көзинің маңлайы, асты. **Көз алды булдырау** — көзи қарауытыу, көрмей қалуы. **Маңлай алды** — озық, мақтаулы, ең алды, ең неғизги. **Қарсы алды** — туұры алды, маңлай алды. **Елдің алды жатқан уақыт** — елдің уйқыға жана жата баслаған уақты.

АЛДЫ-АЛДЫНА бөлек-бөлек, жөн-жөніне кетиу.

АЛДЫ-АРТЫ р 1. Алды менен арты, айналасы, маңлайы, жан-жағы. Ояқ-буяқ, дөгерәги, жақын-жууығы өткен хәм келешек, ең биринши хәм ең ақырғысы. Бурынғы камыс қос пенен *алды-артына* шыпта жапқан үйлер (К.Султанов). **2.** Бас аяғы, бар болғаны, питкени. Бары-жоғы, дос-душпаны. Досларым ким, душпаным ким? Биле алмай, *алды-артымды* көре алмай, Төге жазлап калдым мен хақ қаныңды (И.Юсупов). **3.** Жай-жағдай, истин рәмәуизи. Бул истин *алды-артын* ойланбай аға, Мен жетим сорлыға еттин қысымды (Омар). Мениң таяққа жығылғанымның *алды-арты* усы ма (Н.Бөрекешов). **4.** Ең соңы, ақыр аяғы. ◇ *Алды-артына қарау* — изин ойлау, келер-кетерин ойлау, соңына бағыу, жай-жағдайын тексеріу. *Алды-артына қарамау* — иркилмеу,

тоқтамау. **Алды-артына қаратпай** — хеш нәрсеге имканият бермеу, асықтырыу. **Алды-артын аңлау** — жан-жағын байқау, аңғару. **Алды-артын билмеу** — жөн билмейтуғын, парқын сезбейтуғын. **Алды-артын ойлау** — истиң жөн-жосағын ойластырды. **Алды-артын орау** — алдын ала хәрекет жасады, қарсы келиуге пурсат бермеді, кесент етті, бөгет жасау. **Алды-артын таныу** — оң-солын аңлау.

АЛДЫМ-БЕРДИМ ат. 1. Алыс-берис, берис-алыс. Бир-биреудің *алдым-бердимине* де шерик, былайынша ол тилинен де, қолынан да келетуғын адам (Ө.Хожаниязов). 2. Жай, әйтеуір, былайынша нем кетти, зыянсыз сөзлер, үйреншикли. 3. Алғаны, бергени жоқлығы.

АЛДЫН р. 1. Биринши, бурын, әуел, дәслеп, ертерек болып өткен мәнисінде. Бәринен *алдын*, очерк эстетикалық курал болыу жағынан насазлық етті (Г.Есемуратов). 2. Еле болып үлгермеген, енди болатуғын, әмелге асырылатуғын. Биринши жәрдеми берилди хәтте, Емлеұханасына жетпестен *алдын* (Ө.Байназаров). ◇ **Алдын ала** — Күн илгери, күн бурын, бурынырақ. **Алдын ала барлау** — а) әск. Әскерий жүрис алдында қарсылас тәрептиң орналасқан жери менен жайласуғын алдыннан шолып шығыу, б) геод. Геодезиялық ислер алып барылмасынан алдын сол аймақты, орталықты изертлеу, жерди алдын ала барлау.

Алдын ала қамау юрид. Жынаятлық процессте қамауға алыу түрінде айыпланыушыны ямаса судланыушыны уақытша еркинлигинен айырыу. **Алдын ала тергеу** юрид. Исти судта көрип шығыуға дейин жынаятқа тийисли фактлер менен айыпларды анықлау ушын дәлиллерди жыйнау хәм тексериу. **Алдын алыу** — күн бурын илажын көриу, ерте бастан ойланыу, ғамын жеу, ғамланыу. Шопан дәрриу буның *алдын алды*,... (ққ. хрест.). **Алдын орау** — қарсы шығыу, кес-кеслеу. **Алдын тосыу** — жолын күтиу, бөгеу, аңлыу. **Алдын ашсын** — тилек, жолы болсын, бахтын ашсын, жарылқасын. **Алдын кес-кеслеу** — жолын бөгеу. **Алдын ойлау** — келешеги туұралы ғам шегіу.

Алдын алыу термин. **А)** Қәлиплескен жағдайды, тәртіпти сақлауға бағышланған ис-шаралардың жыйынтығы. Хәзирги уақытта хауа райының кескин өзгериуине байланыслы жолаушылардың қәуипсизлигин тәмийинлеу, жол хәрекети хәдийселериниң *алдын алыу* мақсетинде Дамаслар уақтынша тоқтатылады (газетадан). **Б)** мед. Түрли ауырыуларды дәслепки рауажланыу пайытында аныклауға арналған ис-илажлар. Изертлеушилердиң аныклауынша, бир хәптеде еки күн аўкатланбау тәртибине әмел еткен инсанның салмақ арттыруу, көкирек саратаны кеселлигиниң *алдын алыудағы*, қан басымы т.б. кеселликлерден сақланыудағы ең жақсы қуралы болады екен (газетадан).

АЛДЫНА р. Ортаға, көпшиликке, хәммеге. Серимбет орнынан турып, жыйналысты ашты хәм көпшиликтиң *алдына* күн тәртибин қойды (Ө.Айжанов). **Алдына адам салмау** — өз қатарының алды, теңлеси жоқ. **Алдына адам шықнау** — хешким бетине қарсы келе алмады. **Алдына келтириу** — ислеген исин өзине қайтарды, есесин қайтарды. **Алдына салды** — **а)** көзине көрсетти, алдына жайды. **б)** сынатты, сарапқа салды. **Алдына (кесе) тартты** — **а)** усынды, берди, сыйлады. **б)** нәзерге усынды, көрсетти. **г)** мәселе етип қойды, көтерди, есине салды. **Алдына түсти** — **а)** илгери шықты, басып озды, асып кетти. **б)** үлкенниң жолын алды, ағаның алдына түсип дәстүрди бузды. **г)** бағынышлы болды, мойнына алды, айтқанынан шықпады. **Көз алдына келтириу** — ойына алыу, еслеу, ойына елеслетиу. Келешекте ана болыуын *көз алдына келтириу* хәр қандай хаялға қууаныш бағышлайды (газетадан). **Өз алдына** — **а)** жеке, дара. Ал ақыллы хаял әкеси тууралы жақсы сөзлерди жийи-жийи айтыу арқалы бала санасына әкеге деген *өз алдына* хұрмет пенен сыйласықтың урығын егеди (нәсият). **Өз алдына түтин түтетиу** — жеке үй болыу, шаңарақ болыу, отау тигиу, шаңарақ көтериу, бөлеклениу.

АЛДЫНАН р. **1.** Қарсысынан, қақ маңлайынан, туура алдынан. Асығып албырап киятырған адамның *алдынан* сасқалақлап киятырған Саттар шықты (Ж.Аймурзаев). **2.** Бир

нәрсени басламастан алдын, ертеден. Таң азаннан баслап, жаңа жұмыс күни басланыуы *алдынан* жолаушылар хәм автомашиналардың қәуіпсизлигин тәмийинлеу мақсетинде жолларға қум-дуз араласпасы себилип баслады (газетадан). **Алдынан өтти** — а) кеширим сорады, б) ақыл-кеңес сорау. **Алдынан шықты** а) қарсы гезлести, алдына жолықты; б) құрметлеп қарсы алды **Көз алдынан кетпеу** — есине түсире беру, ойынан шықпау. **Көз алдынан өткізиу** — өткенди еслеу, есине түсириу.

АЛДЫНА-АРТЫНА р. Ояқ-буяққа, алдына-кейнине, арман-берман, хәр тәрәпке, хәр жаққа, тум-тусқа. Турдыбай *алдына-артына* қозғалғанды қойды (Т.Қайыпбергенов).

АЛДЫНДА р. Биринши, илгерилеу, бурынырақ. Түни менен ағам екеуимиз қауын қорықта болып, таңның *алдында* үйге келип жаттық (Т.Қайыпбергенов). Анау отырған Құлымбет бай, Таяр *алдында* аппақ май (Бердақ).

АЛДЫНДА 1. Бетпе-бет, көзинше. Тумаристей темир еркжигерли, елин жауға бермеген Гулайымдай батыр, улынын кесилген геллесин алдына әкелип қойса да жау *алдында* көзине бир тамшы жас алмаған Қумар анадай мәрт айбатлы болған (газетадан). **2.** Қарсы алдында, бурын, ертерек. Қандай жарасықлы, жигитим ерлеп, Қасарысса қас душпанды урғаны! Хаял-қыз *алдында* үнсиз дизерлеп, Мухаббатын тауап етип турғаны (И.Юсупов). **3.** Алдағы уақытта, келешекте. Көшеде жүргенде, үйге киргенде, Анаға тәзимде болсын хәр бенде, Перзенттиң *алдында* ана турғанда, өзгелер изинде хызмет жараспас! **Алдында кетиу** — ең жақын адамынан бурынырақ кетти, жақынларынан бурын қайтыс болыу. **Көз алдында** — жүзбе-жүз, көзинше. **Киси алдында** — биреудің көзинше, бетпе-бет. Хешкимге көпшиликтин, *киси алдында* урыспаң, ол перзенттиңиз болсын, жұмыстағы хызметкериңиз болсын (үгит-нәсияттан). **Маңлай алдында** — туұры алдында, карама-қарсы. **Өлим алдында** — жан тапсырар, о дүньяға кетер алдында. **Таң алдында** — таң атар уақытта.

АЛДЫНДАҒЫ кел. Биринши, маңлайдағы, көринип турған. Олар алдыңызға түсип жүрмесе есиктиң *алдындағы*

еки байтеректиң биреуін түбинен шауып жоқ етип, биреуін геллеклеп шырпып келиң депти... (Қ.Айымбетов).

АЛДЫНҒЫ кел. 1. Илгериги, әуелги, дәслепки, алдағы, кейинги емес, озық. *Алдыңғы* арба қайдан жүрсе, соңғы арба да соннан жүреді (ққ.х.н.). Адамлардан алға кеткен *алдыңғы* емес, адамларды изине ерткен *алдыңғы* екен (Т.Қайыпбергенев «Бахытсызлар»). 2. Бұрынғы, өткен уақыт, өткен күн, кешеден арғы күни, балтырғыдан алдыңғы жылы. Он жыл *алдыңғы* ишиіуши өзін-өзі тәрбиялап, ишиіуден ұаз кешпес екен, ол ишиіушилигинше қала береді (газетадан). **Алдыңғы қатарда** — ең озық. **Алдыңғы күни** — кешегиден бир күн бұрын.

АЛДЫРЫҰ ф. 1. Әкелдириу, алғызыу, әкелиүте биреуди жумсау, буйырыу, басқа биреу арқалы жумыстың орынланыуы. Алты ауыз ала болса аузындағыны *алдырады*, Төрт ауыз түел болса төбедегини түсиреди. (ққ.х.н.) 2. Шақыртыу, алғызыу. 3. Асты, тағамды ишкизип-жегизиу, ишимлик иштириу. 4. Сақал-мұртты, шашты қысқартыу, қырғызыу, кескизиу. Өскен шашымды *алдырыу* керек екенін айтты. (Ж.Аймурзаев). 5. Алғызып таслау, жоқ етиу. 6. ауысп. Урлатыу, қоллы болыу. 7. Айырылып қалыу. 8. Услатыу, қолға түсиу. 9. ауысп. Жеңилиу, дize бүгиу. 10. ауысп. Алданыу, исенип қалыу. 11. ауыс. Тоқтап қалыу, гибиртиклеу. **Аяғы алдырмау** — аяғын баса алмау, жүриси қыйынласыу. **Дем алдырыу** — дем бериу, шаршағанын шығартыу, дем алғызыу. **Дем алдырмау** — тоқтамастан, иркілместен. **Ортаға алдырыу** — талқыға салыу, тергеу. **Сыр алдырыу** — сырын билдирип, сездирип қойыу, хәлсизлигин көрсетиу. **Сыр алдырмау** — сыр шашпау, билдирмеу.

АЛДЫРТЫҰ ф. 1. Әкелдириу, алғызыу, әкелтиу. 2. Шақыртыу, қасына алыу. 3. Урлатыу, қоллы қылыу. 4. Ас жегизиу, ишкизип-жегизиу. 5. Хаяллыққа алғызыу. 6. Алғызып таслау. 7. ауыс. Жеңилиске ушырау, дize бүгиу.

АЛДЫРЫҰШЫ ат. Бир затты, бир нәрсени алдыратуғын адам.

АЛЕМ қ. әлем.

АЛЕБАСТР (грек. alabastros) 1. Күйдирилген хәм тойынған ақ ямаса ашық түсли гипс тәризли зат, куйдирилген пор; минерал, гипстин унтақ түри. 2. Қурылыс материалы сыпатында, байланыстырыушы қурылыс гипси; ганч (мүсиншилик, медицина хәм қурылыста ислетиледи).

АЛЕУТ 1. Алеут хәм Командор атауларының тийкарғы халқынан ибарат халық (миллет)тың аты. 2. Сол миллетке тийисли (шахс, жер аты т.б.) *Алеут тили*.

АЛ ЕНДИ к.с. Тынлаушының дыққатын аударуу ушын автордың уақыяға байланысы жоқ, өзінше қолланылатуғын сөзи. *Ал енди*, бай аға барлық уақыяларды өзим деп айтып отырман (Т.Қайыпбергенов).

АЛЖАПҚЫШ қ. әлжапқыш. ат. Жумыс ислеген пайытта кийимге зыяны тиймеу яғный кирлемеу, май хәм басқа да нәрселер тамбау ушын арнаулы тигилген алдыға байлайтуғын форма (фартук).

АЛЖАС ф. 1. Қәтелесиу, жаңылысыу. Жантақзарда *алжас* өсип қалған ба? Қайсы гүлши қалдырыпты тигип нәл? Басқа шөп пе кейин гүлге айланған? Ғаслы ғөззал гүл ғой турман көрип дал... (Х.Аманжолов) 2. Есинен таныу, ақылдан адасыу. **Ақылынан алжасыу** – есинен таныу, ақылынан айырылуы. **Алжасқан болыу** – өзін сезбегенге салып, услап тутыу.

АЛЖАСЫҚ ат. Қәтелик, кемшилик. – Хош, Айсәнемди не қылдық енди? – Не қылатуғын еди .. аламыз, әй бул *алжасық* сөз болыу керек (К.Султанов). Өмиримде усындай *алжасықлар* болады деп ойламаған едим («Әмиүдәрья» ж.).

АЛЖАСЫҚСЫЗ кел. Қәтесиз, дәл, алжаспай.

АЛЖАСТЫРЫУ ф. 1. Қәтелестириу, жаңылыстырыу. 2. Есинен тандыруу, ақылынан адастыруу.

АЛЖАСЫУ ф. Қәтелесиу, кемшилик жибериу, адасыу. Ийт *алжасып* кай тәрепке жүрерин билмей турды (Қ.Аралбаев). Бул дүньялық адамзаттың, Ада болмас *алжасыуы*, Жыртылғанды жамап-жаскар, Тек, өмирлер жалғасыуы. (Х.Дәулетназаров). Алжасқан адамның гүнайыны кеш, *Алжасыу*, адасыу-қылмыс емес хеш, «Қылкөпирден»

кулап түсер ғыйбаткеш, Қәбиринен шығып-гөрден айрылса. (Ә.Әжиниязов).

АЛЖЫҒАН кел. Кәтелескен, бузылған, айныған, алжасқан, сөзін бузған. ... оның хаялы: *алжыған*, келинди кайда апарасан? — деп бақырып еди ... (Қ.Айымбетов). Сен *алжыған* екенсен, бир кемисін сол еди (Г.Есемуратов). Ансат емес басшылық, Аз ба елде *алжыған*? Халық көзінен жас шығып, «Ура» шықты аұзынан. (К.Рахманов).

АЛЖЫҒУ ф. 1. Ақылынан, есінен айырылуы, қартайыу, алжасыу, биймәни ғәплерди сөйлеу. Беу, *алжыған* ғарры-ау. Намазынды бузып қойдың ғой («Әмиүдәрья» ж.). 2. физиол (лат...dementia) Адамның психикалық хәрекетинин кемейиуі ямаса жасы үлкейе келе пайда болатуғын кеселлик. 3. психол. (грек.marasmos) Адамның психикалық ис-хәрекетинин толық дерлик жоғалыуы.

АЛЖЫМАУ кәтелеспеу, есінен айырылмау.

АЛИБИ (лат. Alibi — басқа жерде)хук. Айыплы деп гүман етилип атырған шахстың жынаят етилген пайытта сол жерден басқа жерде болыуы (бул халат оның жынаятқа байланысы жоқ екенлигин тастыйыклаушы дәлил).

АЛИЗАРИН (фр. alizarine; исп. alizarí — *руянный (марена)* курғақ тамыры) Руян өсимлиги тамырынан алынатуғын ямаса жасалма жол менен таярланатуғын бояу.

АЛИК (ӘЛИК) (арабша «алайка» «алейкум» — сөзлеринин бузылған, қысқарған формасы) сәлемге қайтарылатуғын жууап, жууап сәлеми. Алик алыу.

АЛИМЕНТ (лат. alimentum — *қарауында, бағыуында*). Нызамда белгіленген жағдайда шаңарақтың бир ағзасы тәрөпинен басқа ағзасы ямаса ағзаларын қаржылай төмийинлеу ушын мәжбүрий төленетуғын пул, напақа.

АЛИФ I Араб әлипбесинин биринши хәриби хәм атамасы.

АЛИФ II (грекше. aleipha-*май*) өсимлик, тийкарынан зығыр майынан қыздырып таярланған хәм бояуда қолланылатуғын май.

АЛИФМАЙ қ. АЛИФ II

АЛКАЛОИД қ. Алкалоидлар.

АЛКАЛОИДЛАР (араб-силти+грек.eidos-уқсас, көринис) хим. Тийкарынан өсимликлерде болатуғын азотлы органикалық затлар (олардың гейпаралары мыс. атропин, морфин, хинин, кодеин сыяқлылары дәри сыпатында қолланылады).

АЛКАШ (рус. алкаголик сөзинен) с.т. Ишкиликке берілген, соған өш болған.

АЛКЕЙ БӘНТИ (строфа) әдеб. Эрамызға дейинги VII–VI әсирлерде жасап, дәретиушилик пенен шуғылланған грек шайыры Алкей атына қойылған антик қосық бәнтлеринин бири болып, оның хәр бәнти еки он бир буўынлы, бир тоғыз буўынлы, бир он буўынлы бәйитлерден ибарат болады.

АЛКМАН ҚОСЫҒЫ әдеб. Әййемги грек шайыры (эрамыздан бурын VII әсирдин екинши ярымында жасаған) Алкман аты менен аталған антик қосық дүзилиси түрлеринен бири.

АЛКОГОЛИЗМ мед. Саламатлығына хәм мийнет ислеу қәбилетлигине зыян тийетуғын дәрежеде үзликсиз, мудамы шамасынан артық спиртли ишимликлер ишиу, ишкиликке, алкогольға берилиу нәтийжесинде келип шығатуғын кеселлик, (кумарпазлык) мәскүнемлик.

АЛКОГОЛИК алкогольизмге берілген, дуўшар болған шахс; арақхор, ишеуик, пиян, мәскүнем адам.

АЛКОГОЛЬ (араб-жумсақ унтақ, спирт) 1. хим. Молекулалар курамында кислород хәм водород атомлары группасы болатуғын бирикпелер; спиртлер. 2. Арақ, вино спирти хәм улыўма спиртли ишимликлер.

АЛИП қ. әлип.

АЛҚА ат. Хаял-қызлардың безенетуғын затларынын биреуи, алтын-гүмистен исленип қызлар, хаяллар өңирине тағады, хәйкелдин қасына, я хәйкелге жармастырып ислениуи мүмкин, соның ушын «алқалы хәйкел» деп аталады.

АЛҚЫМ ат. Мойын, гегирдек (ийек пенен ийиннин аралығы). Гезлескен хәр бир түбир оның алқымынан алатуғындай сезиледи (Т.Қайыпбергенов). Айырым еллерде

адамлар бууысар *алқым*, Инақ болып жасап атыр елдеги халқым, Бунда енапаттай үлесін келешек жарқын, Дәл усы жерде аға басқадан парқын (О.Турдақов). **2.** Кийимдеги ен жоқарғы мойын тәрәптеги түйме, сәдеп тағылатуғын тәрәпи. **3.** аұыс. Бир нәрсениң қаптал тусы, жийеги. **Алқым астында** жүдә жақын, түбинде. **Алқымынан алыу** — а) жағасына жабысыу, қылғындырыу. б) жанын қысыу, есин алыу, қыйнау. г) асықтырыу. **Алқымынан қысыу** — қылғындырыу, қыйнау. **Жан алқымға келиу** — албырау, қысылыу, қыйналыу, қысылыспаға түсиу.

АЛҚЫМЛАУ ф. **1.** Бууындырыу, алқымынан бууыу, алқымынан қысыу. Егер уры баспашы жол тосып жатса, *алқымлап* бууғанда билмей қаласаң (К.Султанов). **2.** Алқымынан, тамағынан қысып, бууындырып өлтириу.

АЛҚЫНДЫ ат. Сабынның қалдығы, жууылғаннан қалған қалдық сабын. Шеше сабыныннан қалса курттай *алқынды* берсең-о? — Келиншек буйымы питпесин билсе де, баланы аяп кемпирдің ашыуын дәлкек пенен қайтарғысы келди (К.Султанов).

АЛҚЫНЫУ ф. **1.** Ентигиу, қысыу, дем алмау, дем алысы тарылыу, жүрегі аузына тығылыу, хаплығыу. **2.** Туулау, асыптасыу, масайрау. Сен бөлеген бахытын көрип халқымның, Талай сапар йошқа талпындым, Ұаспына хеш ылайық сөз таба алмай, Ой үстине ой тууғызып *алқындым*. (Т.Сейтжанов).

АЛҚЫССА к.с. Сөз басында авторлар тәрәпинен қолланылатуғын кирис сөз, солай етип, қулласы-кәлем, қыскасы, қулласы. *Алқысса*, андан соң. *Алқысса* бұрынғы өткен заманда Рус шәхәрінде Арысланбай деген бир бай бар еди («Гөруғлы»). *Алқысса*, сөзди еситин, Сәйекедей кайкыдан («Қырк қыз»).

АЛҚУЛЫМ: (ар. «аллох» — *илахий күш, қудай*) Алла қолласа, Алла алса, Алла берсе.

АЛЛА ат. дин. **1.** 18 мың әлемди, Қыямет-қайымды жаратыушы Қудай, құдирет ийеси, дүньяның пайда болыуында хәм оның өмир сүриуінде құдиретке ийе. Ал, десе хош болар кеули молланың, бер десе тәрк етер хәмирин

алланың (К.Султанов). Урыс болған жерлер бизден зыят па?! Апатлардан бизди *Аллам* сақласын. (Г.Дәулетова). **Алла ақыйрын берсин** – тилек, Қудай исин оңғарсын, изи қайырлы болсын мәнисінде. **Алла берди** – несип етті, бұйырды. **Алла биледи** – қудай биледи, түсиниксиз, белгисиз, анық емес. **Алланың нуры** – Қудайдың пүткіл әлемге нур, тиришилик беретұғын кәсийети. **Алла жарылқасын (яр болсын)** – тилек, Қудай қолласын, жәрдем етсин, миннетдаршылық белгиси. **Аллаға аманат** – бир Қудайға тапсырдым деген мәниде. **Аллаға аманатын тапсырды** – қайтыс болды, өлди, жан тәслим етті, жан тапсырды, ол дүньялық болды. **Аллаға шүкирлик етиу** – Қудайға ырзалығын билдириу. **Алладан мәдет тилеу** – Қудайдан көмек сорау, жалбарынуу, тилек тилеу. **Алланың әмири (хәмири)** – Қудайдың бұйрығы, хұкими менен.

АЛЛАХУ АКБАР бийтәр. с. 1. гөн. с. Арабша алла уллы деген мәниде. 2. Ишип-жеп болғаннан кейинги ямаса үәдени бир жерге қойып шәртлескеннен соңғы жуумақлау тилек, аумийин. Аумийин-аллаху акбар айтылып пәтия оқылды (Ә.Шамуратов).

АЛЛАБӘРЕКЕЛЛА т. с. Ұақ, әттегене, пай-пай, өкиниш. Оның жоқ екенін сол карада билдик те «Аллабәрекелла» деп санға бир урдық (әд. хрест.).

АЛЛА-ЖАЛЛА т. с. 1. Бирден, аяқ астынан. Ал *алла-жалла* мени билип қалса, мен не деймен, қалай қарайман (газетадан) 2. Өмирде, дым, хеш ұақытта, сирә. Жумақ еки қолын теңнен сермеп, *алла-жалла* деп қутылды (Ө.Айжанов).

АЛЛАТААЛА ат. Алла, яратқан, қудайтаала, құдиретли қудайым. Көрсет заңғар наланды, Шақыр *аллатаалаңды*, Хәддің болса берман кел, Мен көрейин шаманды («Мәспатша»).

АЛЛАЛАУ 1. Аллаға сыйынуу, жалбарынуу.

АЛЛАЯР м. с. Хош, яқшы, сау бол, хош бол. Биз қайтамыз еллерге, Сау-саламат көргенше, Айдос жора *аллаяр* (Бердақ).

АЛЛЕН қ. әллен

АЛЛЕ НЕ қ. әлле не.

АЛЛЕГОРИЯ (грек *allegoria* — *өзгеше аңлатуы*) көркем әдебиетте пикирді туұры айтпай образлы түрде астарлап айтуы арқалы сүүретлеудің бир түри. Ертекерлердеги хайуанлар, тымсаллардағы қатнасуышылар аллегориялық характерге ийе. Қарақалпақ фольклоры менен әдебиетінде кең тарқалған, сум, хийлекерлерди түлкіге, гөрқау-нәпсиқауларды — қасқырға, ақмақ, наданларды — доңызға теңеулер аллегориялық сүүретлеудің көриниси. **Аллегориялық сүүретлеу** — аллегориялық метафоралық астарлы сүүретлеу түри.

АЛЛЕРГЕН (аллергия+грек *genos-тууылыу, пайда болуу*). Аллергияны пайда ететуғын зат. *Химиялық аллергенлер*.

АЛЛЕРГИЯЛЫҚ аллергияға тийисли, аллергия себепли жүзеге келген.

АЛЛЕРГИЯ (грек *allos-басқа+ergon-тәсир*) Организмнің қоршаған этирапта ушырайтуғын, аллергенлер деп аталыушы гейпара факторлар (химиялық затлар, микроблар хәм олардың турмыс шараятында пайда болатуғын өнімлер, азық-ауқатлар) тәсирінде (тийкар) жүдә сезгир болыуы.

АЛЛЕРГОЛОГИЯ (аллергия+грек *logos-тәлиймат*) Медицинада аллергиялық кеселликлердің пайда болыу себеплери, рауажланыу механизми хәм оларды емлеу усуллары менен шуғылланыушы бөлими.

АЛЛЕЯ ат. Пиядалар ушын жол, қыдырыу, дем алыу ушын еки жағына қатар терек тигилген жол, узынша кеткен ашықлық үлкен машиналар жүретуғын жолдың еки қапталындағы тротуар. Дәрұазадан киргеннен бағдың ортасы менен төрге қарай созылған *аллея*. (Н.Дәуқараев). Оның кең көшелери менен *аллеялары* пайызлы бағлары нурға шомылған («Әмиүдәрә» ж.)

АЛЛИГАТОР (исп. *el lagarto* — *кесиртке*) крокодиллер топарына кириуши жер бауырлаушылар семействосы (туқымласы).

АЛЛИТЕРАЦИЯ әдеб. (латын тили — *қайталау*) — көркем шығармада бир-бирине уксас дауыссыз хәриплердің қайталанып келиуи, былайынша биргелки хәрип, сеслердің

қайталаныуы прозалық, дарамалық шығармаларда да ушыраса береді. **Аллитерациялық қосық** — әййемги немец, исланд хәм англосаксон поэзиясында VIII-XIII әсирлерде пайдаланылған қосық. Бунда хәр бир бәйит төрт пәтке ийе болып, бәйитлер еки пәттен ибарат еки бөлімге цезура менен ажыралады. Хәзирги пайытта түркий тиллес халықлар поэзиясында да ушырайды.

АЛЛО м. с. (ингл.hello) Телефон арқалы сөйлескенде «еситип атырман» ямаса «еситип атырсыз ба?» деген мәнилерде қолланылады. Я, аұа, не дейсең. тыңлайман, айта бер, кимсең. *Алло!* Квартира, Алмамысан? кулағыма таныс хаялдың дауысы шалынды (Ө.Айжанов). Хәзирги пайытта сөйлеу тилинде де «мени тыңлап турсаң ба?» мәнисинде қолланылады.

АЛЛОНЖ (франц. Allonge — *үстинен жазыу*). ат. экон. Вексельге жабыстырылған қосымша бет.

АЛЛОНИМ әдеб. Лақап (псевдоним) орнына алынған биреудің хақыйқый аты.

АЛЛОТРОПИЯ (грек. allos-басқа, tropos-қәсийет) ат. Бир химиялық элементтің бир нешше әпиуайы зат түрінде болыу кубылысы. *Аллотропия* кубылысы темир, фосфор, калий т.б. химиялық элементлерде де болады. (Химия пәнинен).

АЛЛОФОН ат. лингв. Белгили бир фонеманың мәни атқаратуғын хызметлерге ийе емес жууан, жинишке аталыуы, түрлери.

АЛЛЮВИЙ (лат. *аллювио* — *уйық*). география. Дәрья алапларында турақлы суу ағымларын қәлиплестиретуғын жатқызықлары. *Аллювиаль алап* — дәрья асты уйықлары-аллювий менен қапланған ойпатлық. *Аллювиаль топырақлар* ямаса қайыр топырақлар — дәрьяның қайырлары менен дельталарындағы пайда болған уйықлардан, яғный аллювиалдан пайда болған топырақлар. *Аллювиаль тегисликлер* — үлкен дәрьялардың аккумулятивлик хәрекетинің нәтийжесинде пайда болған тегисликлер.

АЛЛЮЗИЯ (лат. *allusio* — *хәзил, ым-ишара*) Көркем әдебиятта хәм ораторлық өнеринде тарийхый ҫақыя яки атаклы шығармаларға силтеме (көрсетпе) бериүден ибарат стилистикалық фигуралардың бири.

АЛЛЮР спорт. Аттын жүрисинин түри.

АЛМА I ат. 1. Рәүшан гүлдилер туқымласына киретуғын мийўели жемис ағашы, терек, мийўениң түри. Анаў турған *алма мекен* нармекен. Саясында жатқан бизиң ярмекен (Н.Дәўқараев). **2.** Усы жемис ағашының домалақ түриндеги мазалы жемиси. *Алма* жедим аралап, Тилимди үйирип кетти (И.Юсупов). **Алма бет.** Қызыл шырайлы, жумалақ жүзли, толық жүз яки бет. **Алма қақ** — алма жемисинин кептирилген, қақланған түри.

АЛМА II ф. Қой, алыўға руқсат жоқ, тийме, қозғама.

АЛМАДАЙ кел. I Алма сыяқлы, алма тәризли домалақ.

АЛМАГЕЗЕК р. Гезекпе-гезек, гезек пенен, гезек бойынша, рети менен, ретпе-рет. Қызларгүл менен бирге *алмагезек* бала көтерип есин билетуғынларға ертеқ айтып отыр еди (Т.Қайыпбергенов). *Алмагезек* аяқ көтерип, Шағыр қумда шыдамағаным, Нешше сапар көсиклер терип, талай гөжек куўалағаным (Т.Сәрсенбаев).

АЛМАЗ ат. (түрк алмас, грек адамас-қайтпас). қ. Алмас. Таза кристалл, углерод. Оғада күшли қаттылығы, беккемлиги менен ажыралып турады.

АЛМАЗАР ат. Көпшилиги алма мийўе тереги менен бәнт жер, алмасы көп майдан. Қатар-қатар салмалар, Еки бойы *алмазар*, Жүзим, әнжир, анары, Жесең мийрин қанады. (С.Аббазов).

АЛМАҚ ф. Аласы, алыўға тийисли зат, нәрсе. *Алмақтың* бермеги бар, буны билесең. (газетадан).

АЛМАҚШЫ ф. Алажақ, алғысы, алайын деп турған, алатуғын кейипте, алыўға тийисли зат, нәрсе, аласы. Механизатор қыз деген, Хүрметли атты *алмақшы*, Мийнеттен бахыт излеген, Уқыбын жумсап қалмақшы (Б.Қайыпназаров).

АЛМАЛЫ-САЛМАЛЫ кел. Алып-салып қойыўға қолайлы, кийгизилип шығарылатуғын.

АЛМАС ат. 1. Ғасыл тас, ғәуһар, беккем, 2. Кескир, қыйғыш, өткір. Халқым ушын түүесилмес ғәзийне, Сөзи шықты *алмас* болып Бердақтың. (А.Дабылов). 3. Пәреңи етип шаш алыў, қырыў буйымы. **Алмас қанжар** – өткір, тийген жерин кесип түсетуғын курал. **Алмас қанжар** ай нурында жарқ етип, Қолдан қолға өтип түсти қынапқа,... (И.Юсупов).

АЛМАСТАЙ 1. Алмас сыяклы, кескир, өткір. 2. Беккем.

АЛМАСЛАҰ Гезеклесиў, өзгертиў, бириниң орнына екиншисин қойыў, алмастырыў, жаңалаў. Енди буны *алмаслап* егиў уақты жетилипти (Б.Қайыпназаров).

АЛМАСТЫРЫҰ ф. 1. Бириниң орнына екиншисин қойыў, орнын өзгертиў, бир затты екинши зат пенен алмаслаў. Олар балықшылардан дөнге жас балық хәм қақпаш *алмастырып* алады (А.Бегимов). 2. Басқа кийим кийиў, өзгертиў. Күтимсиз салақ болма, Хәптеге моншаға түс, Ески кийимлеринди жылдам-жылдам *алмастырып* тур (газетадан). 3. Жаңалаў. 4. өзгертиў. 5. Орнын басыў, хызметин атқарыў.

АЛМАСЫҰ ф. Бир-бириниң орнын алыў, ийелеў, жаңалаў, айырыла баслаў, өзгертиў, аўмасыў, орнын өтеў. Талшыбықтай таўланысқан жананлар, Бир батпан тарыға кетти *алмасып* (С.Нурымбетов). «Хәстеси сынған шам» электр жарығы менен *алмасты* (Г.Есемуратов). **Алмасыў тәсири** физ. Элементлер бөлшеклериниң координаторлары өз ара алмасқанда олардың толқын функцияларының симметриялық кәсийетинен пайда болатуғын тәсир. **Алмасыў коэффициенти** экон. Белгили бир өндирис орнының дәл жумыс тәртибин сыпатлайтуғын көрсеткиш. **Алмасыў реакциясы** хим. Атомларды алмастырыў арқалы пайда болатуғын химиялық реакция. **Зат алмасыў** биол. Денедө болып атырған барлық химиялық процесслердин жыйынтығы. Нерв системасы организмдеги барлық уазыйпаларға жууапкер, соның ишинде, жүрек-қан тамыр, асқазан, сидик ажыратыў системасы, *зат алмасыуы* процесслери ушын да жууапкер (газетадан). **Пикир алмасыў** – бир-бириниң пикири менен ортақласыў.

АЛМУРТ ат. 1. Рәушан гүлдилер туқымласына киретуғын бийиклиги 8-15 м ге тең жемис ағашы. Фиолет қалқанлары алма, *алмурт* ерикте жасайды (А.Далжанов). 2. Алмурт ағашының дөңгелек конус тәрізлі, сопағырақ, мазалы жемиси.

АЛОГИЗМ әдеб. (грек *а-бийкарлау қосымтасы*+*logos-никир*) Қандай да бир мақсетте көркем шығармада дәретиуши тәрөпинен сөйлеудеги логикалық байланысты бузып қолланыудан ибарат стилистикалық усыл. Әдетте, көркем шығармада алогизм комиклик жаратыу яки басқа оттенкаларды сүүретлеу мақсетинде қолланылады. Халык ауызеки дәрөтпелеринде алогизм жумбақ жанрында көп ушырайды.

АЛОЭ (грек. *aloe*) 1. Гернайлы ямаса кызғалдақ тәрізлі туқымласларына тийисли, көп суулы хәм жапырағы қалың тропикалық хәм субтропикалық өсимлик. 2. мед. Усы өсимлик жапырағы ширесинен таярланатуғын дәри.

АЛП ат. 1. Әйдемги түркий халықларда еки ләшкерлер ортасында урыс басланбасынан алдын жекпе-жек алысыуда қатнасыушы жауынгер. 2. Фольк. Қарақалпақ халық дәстанларында ғайры-тәбийғый күш-қууаты, мәртлиги, дәўжүреклиги т.б. менен ажыралып туратуғын қахарман. 3. Дәў, күшли, күдирет, таң қаларлық. *Алп* анадан тууады, Ат бийеден тууады (кк.х.н).

АЛПАҚ-САЛПАҚ кел. Әйтеуир, қалай болса солай, жаман-жақсы, парықсыз. Мен де майға түскен тышқандай *алпақ-салпақ* болып жаптан шықтым (Ж. Аймурзаев).

АЛПАҰЫТ ат. 1. Үлкен, зор, ири денели. 2. Қолында бийлиги бар, бай, атақлы. 3. тар. Ири жер ийеси, феодал. Сол сиясат пенен пулдың бәри байлардың қолына, жердин бәри *алпауытлардың* қолына көшти. (С.Мәжитов).

АЛПЫС с. 1. Алпыс бирликтен туратуғын сан, 60 цифры менен санының атамасы. 2. Адамның алпыс жасы. Жасы *алпысқа* келсе де, күш-ғайраты қайтпаған, онша сөзге кумар емес, жүзи күлимлеп туратуғын, ири денели, кыр мурын

киси еди (газетадан). Жасы *алтыс* үшке шыккан мамалар, Бахытым кара дейди шалдан айырылса (Әжинияз). 3. Ақша бирлиги, алты онлык. Алламурат *алтыс* теңге, Елмурат елиү теңге (А.Дабылов).

АЛПЫСЛЫҚ Алпысқа тән, тийисли. **Алпыслық бөлшек** мат. Онлык бөлшеклерден өзгеше бөлшек санлар.

АЛПЫС ТУҰАР ат. Қызлардың ата-анасына төленетуғын қалың малдың белгили муғдары, шамасы, мөлшері. Сөз арғы *алпыс тууар* беріуге шекем барды (Қ.Аралбаев).

АЛПЫСЫНШЫ Санлык сан, алпыс санының (санақ) қатарлык саны.

АЛ-САЛ р. Әжептәуір, бир түрли, еси кирели-шығалы, еси кеткен, аңы ушқан. Урып турған сүйменин қойып, Сапардың да *ал-салы* шығып әкеси бетке жууырыу менен болды (М.Әбдиреймов).

АЛТАИСТ ат. линг. Алтай тиллерин изертлеуши.

АЛТАИСТИКА ат. лингв. Алтай тил билими.

АЛТАҚЛАҰ ф. Көтерилиу, менменсиниу, мардыйыу. *Алтақлама*, талтақлама, Биреу урды деп жылама, Аш боламан деп ойлама, Жигерли бол жастан балам (Бердақ).

АЛТАҚТА ат. Арбаның алды бетинде арбакеш хәм баска да бирли-ярым адамлар отырыу ушын арналған орын. Оның *алтақтасына* қызыл гилем, көкирегине қурақ көрпешелер төселиуде (Т.Қайыпбергенов).

АЛТАҰ с. Санлықтың жыйнақлау түрі, саны алтау. *Алтау* ала болса ауыздағыны алдырар, Төртеу түуел болса төбедегини түсирер (ққ.х.н.).

АЛТЫ с. Санақ сан, саны алтау, есабы алтау. *Алты* қанат ақ отаудың оң жағында халықтың ғарғысы атып жыққан айыұдай теңкейип Шыйықназар сулап жатыр (Н.Бөрекешов). **Алты ортақ** — шериклик, шығыр, өгиз, жер т. б. менен алты адам бирлесип пайдаланыу. **Тили алты қарыс** — урысқак, сөз бермейтуғын, бийхая. **Алты қарыс** — миллет етиу, менменсиниу, талтанлау. **Алты ай жаз, алты ай қыс** ески.этн. — Жыл санауы бойынша сәуір, жауза, саратан, хәсет,

сүмбиле, мийзан сыяқлы жыл айлары менен Плеяда (дәуирлес)ның Шығыстан көринип, Батысқа батқанға дейинги ақырап, қауыс, жедди, дәлиу, хұт, ҳамал сыяқлы сууық айлары; жыл бойы. **Алты айлық жол** — алыс, узак. **Алты ауыз ала болыу** — бириниң сөзине бири көнбей, тыңламау, ауызбиршилик болмау, келиспеу, бирикпеу. **Алты арыс** — алты атадан тараған урпак. **Алты батпан** — ауыр. **Алты қанат үй** — алты бөлек керегеден ибарат кийиз үй. **Алты кулаш** — узын. **Алты қырлы** — түрли-түрли. **Алты мүше** — еки көз, еки аяқ, еки қол.

АЛТЫ АТАР ат. Алты оқ жайғасатуғын наған, курал түри, мылтык. Бәри де қайыс белбеу бууған, белинде *алты атар*. (Н.Дәукараев).

АЛТЫН ат. хим. **1.** Жүдә қунлы, бақалы, жумсақ сары түсли металл. Арпа, бийдай ас екен, *алтын*, гүмис тас екен. (ққ.х.н.). *Алтын* жерден шығады, батыр елден шығады (ққ.х.н.). Тууған жердің топырағы өзге дым, Буйыртса сүртемен көзлериме шын, Бир тасын бермеймен *алтын-зерге* мың, Бир қызың сағынды Қарақалпағын (Г.Курбанбаева). **2.** Алтыннан жасалған ақша, алтын теңге. Жасап атырсаң, ғамсыз бендедей, Еки жағы бирдей *алтын теңгедей* (У.Бижанова). *Алтын* көрип жолдан шықты, болымсыз бир бенделери, Ерназарды атты өзи, Ханаласы, қарар көзи. (Г.Нурлеспесова). **3.** сөйл.т. Усы металлдан исленген зергерлик бұйымлардың жалпы аталыуы. *Алтын* отта билинеди, Ер мийнетте билинеди (ққ.х.н.). **4.** Адам аты, исми. ◇ **Ақ алтын** — пахта тууралы көркемлеп айтылыуы. Мийнеттиң табында пискен халқым бар, Зая етпес *ақ алтынның* бир талын. (М.Жибек). **Алтын балық** — қыялай ертеклерде ушырасатуғын, тилегинди орынлайтуғын балық. Менде кәпестеги *«алтын балықпан»*, Көзлери төрт бөлып күтип жалыққан (Г.Дәулетова). **Алтын бас** — хұрметли, сыйлы, кәдірли. Өсер ата қутлы болсын елиу жасың, Хәмийше жумаласын өрге тасың, Ул-қызыннан ақлық сүйип, денин сау аман болсын *алтын басың* (Ақшолпан Аманияз). **Алтын**

бесик — тууылып өскөн орталык, киндик кесилген жер. Хош анам, белеген *алтын бесикке*, Тал шыбығың тербетилип өсип пе?!, Кетип баратырман өзге есикке, Самай шашларыңды сыламайынба?!. (Г.Дәүлетова). **Алтын босаға** — тууылган, өсип жетискен үйи, жери, отбасы. **Алтын әсир** — рауажланган, гүллеген дәуир. **Алтын дәуир** — 1. Адамның басынан кеширген балалык, жаслык дәуирлери. Эхх балалык *дәуирлердин алтыны*, Уялаттың сезим гөдек еткендей. (Ж.Хожалепесов). **Алтын жалаткан** — ишки тәрәпи басқа металллар, сыртын жука алтын кабаты менен каплау. **Алтын кабак** — түркий халыкларына тийисли мергенлик пенен ержүрекликти сынайтуғын, ақша тигилип өткерилетуғын халык ойыны. **Алтын жұлдыз** — Кеңес хукумети пайытында урыста мәртлик көрсеткен хәм Уатанга көрсеткен мийнетлерин инабатка алып хукумет тәрәпинен берилетуғын ең жокары орден. **Алтын кән** — а) алтын қазып алынатуғын орын; б) таусылмас байлык, руухый байлык. **Алтын гүз** — гүз паслын көркемлеп сүүретлеу. Босатып орынды сен «қыс»қа, Болдыма өмириң дым қысқа? Абыржы кеулимниң намасын, Алып кет! *Алтын гүз* — мә усла! (Ақшолпан Аманияз). **Алтын ғәзнийне** — бахалы, аса қунлы материал, руухый азык. Халықтың *алтын ғәзийнесин* қолга алып, Фарры жырау қыя шөлде толғанып, Алып шығып әсирлердин шыңынан, Жана әуладқа мийрас етти қууанып. (И.Юсупов). **Алтын қор** — а) Қуйылған ямаса монета түриндеги бахалы металллардың мәмлекетлик қоры; б) таңламалы, өзгеше, табылмайтуғын материал. **Алтын медаль** — а) орта мектепти айрықша бахаларға питкерген оқыушыларға мәмлекет тәрәпинен берилетуғын медаль; б) синдирген мийнети ушын берилетуғын рәсмий марапат; г) спорт жарысларында озып шыққан спортшыларға бериледи; Қарақалпақстанлы Зайнаб Дайыбекова хәм Гүлистан Пердебаева Жәхән кубогының командалық жарысында *алтын медальды* қолға киргизди. (газетадан). д) Өндирис, көркем өнерде өткерилетуғын жарыслардың жеңимпазларына бериледи. **Алтын менен тең**

— алтынға барабар, бирдей, қымбат. **Алтыннан қунлы** — аса бахалы, дым қымбат. **Алтын сандық** — таусылмас даналық, шешенлик, шежире. **Алтын Орда** — монғоллардың 1240-жылларыдан бастап 1502-жылларға дейінгі Монғол империясын дүзип, басқарыу дәуірі. Соң оның ата-анасы *Алтын Орданың* пайтахты Сарай қаласына көшип кеткен (шежире). **Алтын таж** — патшалық белгисин билдиретуғын, патшалар кийетуғын алтыннан жасалған таж. **Алтын таж кийиу** — 1. басына бахыт қоныу, дәулеті жүриу. 2. көркемлеу. Ана тилим сен өзіме жақынсан, Басыма кийген *алтын тажымсан*, Қәстерлеймен ғайбар бабам ўәсиятын, Мейли жыллар, мынлап әсирлер ассын (С.Шаддинова). **Алтын той** — елиу жас биргеликте жасаған ерли-зайыплылардың мереке белгилеу тойы. **Алтын ўақыт** — жеке, қунлы ўакты. Дененізде күш, өзинізде имканият барда *алтын ўақытты* пайдалы мақсетке жумсап қалыуға, бахалы өмиринизди сауаплы ислерге сарплауға хәрекет етиң (газетадан). **Ат басындай алтын фольк.** — а) қуймасы әуеле жылқы басының түрінде қуйылған, туяқ көлеминен үлкенлеу алтын; б) таңлаулы, өзгеше. **Қара алтын** — көмир. **Қуйма алтын** — белгили бир қәлипке келтирилип қуйылған, басқа металлдан ажыратылған сап алтын. **Қулағыңа алтын сырға** — ескертиу белгиси яғный муқиятлау, жақсылап еслеп қалыу; **Сары алтын** — 1. салы егинин көркемлеп сүүретлеу. 2. ауыс. Пайдалы. Сабыр түби *сары алтын* (ққ.х.н.).

АЛТЫН-ВАЛЮТА ат. экон. Мәмлекетлик банк қаржы органларында сақланатуғын алтын хәм шет еллик валюта қоры.

АЛТЫНДАЙ 1. алтын сыяқлы, тәризли. 2. Бахалы, қымбат, қадирли.

АЛТЫНШЫ I 1. Көбинесе алтыннан зергерлик буйымларын жасайтуғын уста, зергер. 2. Алтын менен шуғылланатуғын, сататуғын сатыушы.

АЛТЫНШЫ II алты санының қатарлық санлық түрі.

АЛҰАН қ. әлұан.

АЛУАН-АЛУАН к. әлуан-әлуан. Түрлі-түрлі, хәр қыйлы.
АЛХАББИЗ к. әлхәббиз.

АЛХАЗАР (араб-хазар қыл, ықтыят, қырағы, сезгир бол, саклан) **1.** Кудай сакласын. **2.** Я тоба.

АЛХАМДУЛИЛЛО(Х) (араб-Кудайға шүкир) Аллаға шүкир, Кудайға шүкир.

АЛША ат. бот. **1.** Рәушан гүлдилер туқымласына киретуғын жемис ағашы, терек. **2.** Усы жемис ағашының сары ямаса қызғыш түсли дәми қышқыллау болып келетуғын мийуеси.

АЛШАЙЫҰ ф. **1.** Аяқ арасын жақынластырмай, жууықластырмай, алшақ услау, талтайыу, аяқтың арасын керіу, кеңейтиу, тарбыйтыу. **2.** сөйл.т. Еркін, қысынбай услап тутыу.

АЛШАҚ р. **1.** Қайшы, дурыс емес, надурыс, натууры. Гүл мәусими өтер, бәхәри-жазы, Биймезгил урмағай қазан аязы, Ашық Аяз сен деп питкен баязың, Бийдәрт жанлар, *алшақ* диллер аңламас. (И.Юсупов) **2.** Алыс, еки басқа, еки тәрәп. Бизлердің жолымыз бир-биримизден *алшақ* түсти («Жеткиншек» г.). **3.** Арасы алшайған, қашық, талтайған. Тәғдир жоллар *алшақ* түсип айрылып, Кетсең де...қарамай изге қайрылып. (Ақшолпан Аманияз). **4.** Бөлек, дара. **Алшақ басыу** — аяғын талтайтып жүриу.

АЛШАҢЛАҰ ф. Талтақлау, еки аяқтың арасын әдеттен тыс ашық адымлау, талтаңлау, қостаңлау, мақтаныу. Бендеден ийбенбестен басын тик услап, айыбы жоқ адамдай *алшаңлап* келе берди (К.Смамутов).

АЛШЫ р. **1.** Асықтың бахтыбай таслағанда оңына түсиуі, оның кериси тәййе болады. Екеуи соларға қалдырылды, балалар жатырқап бир қарасты да, *алшы*-тәййе деп шауқымласып, ойынның қызығына түсип кетти (К.Султанов). **2.** Истин оңына басыуы, талаптың келисиуі. Көл кәсиби болсын, қыр кәсиби болсын ақ отаудың асығы *алшы* келе береди (К.Султанов). **Асығы алшы болыу** — оңына басыу, әумети келиу, иси сәтли болыу, ойлағаны әмелге асыу.

АЛШЫЛАҰ ф. 1. Асықтың алшы туруы, жерге таслағанда гедир-будырлы жағының жоқары қарауы. Асығы *алшылап* женди. 2. Жумыстың оңға басыуы, истин оңғарылыуы. Оның бәрха асығы *алшы*.

АЛЫҚ 1. Жауласқан еки тәрәптиң жеңген жеңилгенинен алынатуғын мал-мүлк, пул. 2. кел. Билимдан, ақыллы.

АЛЫМ ат. (арабша билимли, илимли, дана, мағлыұматлы) 1. Илимнің қандай да бир тарауы бойынша арнаулы билимге ийе болған инсан. Жас алым. Өзи *алым* заң-законға саз болды, Хат жазып, хат оқып, билимпаз болды. (А. Муұсаев). Билмегенин сорап үйренген *алым*, Арланып сорамаған өзине залым (Науайы). Өзиниң илимине әмел етпеген тақыұасыз *алым*-қолына жалын услаған соқыр киби (Саъдий Шеразий) 2. Улыұма билимли, ақыллы инсан. *Алым* болсаң, әлем сеники (ққ.х.н.). 3. Ер адамлар исми.

АЛЫМСАҚ 1. Тиленши, алғыш, есабын тауып ала беретуғын, алыұды жақсы көретуғын адам, алымпаз. 2. (араб –келисим, уәде, шәртнама). А) **Әлимсақтан қалған.** Жүдә ерте дәуирлерден бери, әййемги заманнан бери, жүдә ески. Б) аұысп. Сыйқасы шыққан, кеуілге тийген. *Әлимсақтан* қалған гәп. 3. Парахор. Әперемен дейсең тилла тағыншақ, Мойнына жарасар маржан мойыншақ, Сени әлпешлеймен жумысқа жибермей, Мейли өзим болсамдағы *алымсақ*. (У.Бижанова).

АЛЫНЫҰ ф. 1. Жыйналыұ, терилиұ. 2. Қабыллау, қабыл етилиұ. Мәрдикарға адам *алынады* дегеннен-ақ ақсақал дизимнің басына Хүрзияның ағасы Айтбайды жаздырыпты (М.Дәрибаев). *Алынған* хабарларға қарағанда сол штабта оғада көп жасырын керекли документлер бар қусайды (Қ.Досанов). 3. Хызмет орнынан босатылыұ. 4. Өзине қаратылыұ, бағындырыұ. 5. Турған жеринен, орнынан қозғатылыуы, әкетилиұ, жылжытыұ. 6. Берилген, көрсетилгенинен көширилиұ, қайталаныұ. 7. Өсип кеткен шаш, сақал-мурт, тырнақ т.б. затлардың артығының кесип, қырқылып тасланыуы.

АЛЫП к. Ал ф. **Алыпқашпа** сөз — рас-өтириги белгисиз, дәлийли жок, өсек, ғауасат. **Жүреги алып-ушыў** — қатты толғанысқа ушыраў, қууаныў. **Алып-ушыў** — сабырсызлық етиў, асығыў.

АЛЫПСАТАР ат. экон. Таяр өнимди сатып алып, үстеме баха қойып, қымбат сататуғын адам, саудагер.

АЛЫПСАТАРЛЫҚ ат. Арзанды қымбатқа сатып, қәсип етиўшилиқ.

АЛЫС I р. 1. Узақ, қашық, шалғай, қыя. Ауыл *алыс* жер шалғай, Жеталмадым жаяўлап (Қ.Айымбетов). Қара даўыл хәлсиз даўысты *алысларға* урлап алып кетти (К.Досанов). 2. Туўысқанлығы жок, атасы бөлек. **Алысқа бара алмаў** — ойлаған нийетин әмелге асыра алмаў, қолынан хеш нәрсе келмеў. **Алысқа кетпеў** — еле жақын жерде, әңгимени көбейтпеў. **Алысқа көз жибериў** — өткенди еслеў, ой жууыртыў. **Алыстан болжаў** — алдын ала ойлаў, тереңнен ойлаў.

АЛЫС II ф. Бирге алыў, усласыў, көтерисиў. Аяқ алысы-а) жүриси, қәдем басыўы, адым атыўы. б) аўысп. Беталысы, бағыты, барысы. Сөзлериңе мақул кулақ түрейин, *Аяқ алысын* бир сынап көрейин. (Ақшолпан Аманияз).

АЛЫС-БЕРИС ат. Берис-алыс, қарым-қатнас. *Алыс-берис* жок сыйласық, Туўысқаның жатқа мегзер (Әжинияз). Нур жайнаған шәменнің ишинде, *алыс-берис* етип келискен елмиз. Жүз жыллап саналған дослық күшинде, Барыс-келис етип енискен елмиз (Б.Қайыпназаров).

АЛЫС-ЖАҚЫН 1. Алыс пенен жақын, бәри, түүел. 2. Туўысқан менен бөтен, жег-жат, өзиң менен өзге. Үйдиң жыллы-суўығын қыс түскенде билерсең, кимнің *алыс-жақынын* ис түскенде билерсең (нақыл).

АЛЫССЫНЫЎ ф. Алыс санаў, жырақ көриў.

АЛЫСТА Жырақта, қашықта.

АЛЫСЛАТЫЎ ф 1. Узаклатыў, қашықлатыў, көзден тасалаў, шетлетиў. 2. Туўысқанлықтан айырыў, жеккелетиў.

АЛЫСЛАЎ ф. 1. Узаклаў, қашықлаў. Бирақ адамның қарасы бир орында турсын ба, кем-кем оннан *алыслай* берди

(К. Досанов). Қалай да көлден бир мезгиллик жол *алысладым-ау* деп шамалады (Ш.Сейтов). **2.** Суұысыу, шетлеу, кеули қалыу. **3.** Уакты өтип кетиу, умытылыу. **4.** Бөтенсиниу, бөлектелениу.

АЛЫСЛЫҚ ат. Узақлық, қашықлық, бир шет, бурыулық. Қалалар мыңлаған километр *алыслықта* турады (газетадан).

АЛЫСПАҚ ат. Гүрес, ат үсти гүресиу, беллесиу, ойын атамасы. *Алыспақ* керек пе? *Шабыспақ* керек пе? Таңла! Шәртим сол, — деп тиренип турды (газетадан).

АЛЫСТЫРЫУ ф. **1.** Жандыруу, тутандыруу, отты жағыу. **2.** Сезимин оятыу, қозғау. Мына сөз Әжинияздың Мақтымқулыға тутанып киятырған мухаббатын *алыстырып* жиберди. (К.Султанов).

АЛЫСЫҚ ат. Алыс-берис, қарым-катнас.

АЛЫСЫРАҚ р. Узағырақ, жырақ, әдеуір жер, бир қыйлы бар, қашықлау, жақын емес, былайырақ. Қәуесет басылып кеткенше *алысырақта* боламыз (Қ.Аралбаев).

АЛЫСЫУ ф. **1.** Бирге алыу, усласыу, көтерисиу. **2.** Беллесиу, гүресиу, тутысыу, айқасыу. Өйткени бул баслықлардың командасы астында жау менен *алысқанда* көп кәрамат ислерди көрсетиу жауға уайқан салғанда есине түседи (Қ.Айымбетов). **3.** Жаныу, өртениу, тутануу. Ушқыннан от дөреп, *алысып* лауласа, Ол зыян емес пе, Зат күйип қалмаса (Х.Турымбетов). **4.** Бөлисиу, хәрким өзине тийисли пайына ийе болыу. — Хе, *алыса* алмай атырған дүнья жоқ (К.Султанов). **5.** Айтысыу, дауласыу, шертисиу, уәжлесиу. **6.** Алмаслау, алыс-берис қылыу. **Қол алысыу** — сәлемлесиу, аманласыу, хошласқанда, уәделескенде еки адамның қол берисиуи. **Пикир алысыу** — ойларын ортаға салыу, ойласыу, ақылласыу, кеңесиу. **Сүйек алысыу** — қыз алысып, қыз берисиу, қудамталы болыу. **Сыр алысыу** — сырласыу, пикирлесиу. **Әжел менен алысыу** — өлимге қарсы гүресиу, тири қалыуға хәрекет етиу.

АЛЫУ I ф. **1.** Ийелеу, менгериу, ийкемлеу. **2.** Бойсындыруу, бийлеу. **3.** Өзине тартыу, өзине бекитиу, меншиклеу. Жағадан тазалап документ *алып*, Баслауыш мектепке берди

балларын (А.Дабылов). **4.** Өшлиге өшин, кеклиге кегин жибермеу, жыйнау, жәмлеу. Оннан да зиядасы бай менен куда болып бақталасып, жүрген ала көзлерден кегин *алыу*... (К.Султанов). **Ала алыу** — алыу, алыуға құдирети келиу, алыуға мүмкіншилиги болыу. Балалар уақты-уақты басларын көтерип бой жазып та *ала алмай* отыр, тек сабақтарын оқығаны болмаса ғауырласады (Ә.Шамуратов). **Алып болар** — қалдырмастан алыу. Кәтқудасы *алып болар*, Ендигине бек бол мүйтен (Бердақ). **Алып бериу** — затты алып хәм бериу, услатыу. *Алып берген* қолына, Езилген ердің өз еркін (А.Дабылов). **5.** Пайда түсириу, кирис киргизиу. Мен болыс болып алайын, *алыудың* көкесин сонда көрсетемен (газетадан). **Билим алыу** — қандай да бир билим бериу орайларында маманлыққа яки жалпы билимге ийе болыу.

АЛЫУ II ат. мат. **1.** Арифметикада санды азайтыу әмели. **2.** Алыу әмелин белгилейтуғын таңба.

АЛЫУШЫ ат. Затты, нәрсени алатуғын адам, алажак киси, аларман. Сайлап қызды *алыушылар*, Жөнсиз зорлық қылыушылар, Бул атауға келген екен (Бердақ).

АЛЬБА Орта әсирлер Батыс Европа әдебиятында «таң қосығы» деп аталатуғын жанр Альбада ашық рыцарьдың гөззал ашығы менен жасырын ушырасыулары тәрийипленеди.

АЛЬБАТРОС (франц albatros) теңиз қусларының бири, тумсығы узын, қанатлары жиңишке хәм кең, ушар ири теңиз қусы.

АЛЬБИНОС ат. биол. Жаратылысынан пигменттин (меланин) жетіспеушилигинен териниң, жүнниң, шаштың аппақ болыуы, ағзаның өзине тән түсиниң болмауына байланысly қалат.

АЛЬБОМ (фр album...лат. albus-ақ, ашық) **1.** Сүүрет салынатуғын, қосық, күнделик т.б. лар жазылатуғын, дәптер халында түпленген қалың бетлер жыйынтығы; фотосүүретлер сақланатуғын яки түрли марка т.б сол сыяқлы жабыстырылатуғын қалың қабатлы дәптер; қандай да бир темаға байланысly сүүретлер, сызылмалар т.б. түсиндирме менен тәмийинленген баспа топлам. Сүүрет, қосық жыйнау ушын

арнаулы түпленген үлкен дәптерше ямаса кітапша. **2.** Кітап түрінде қысқа түсіндірмелер менен берілген сұұретлердің, репродукциялардың, сызылмалардың т.б. жыйынтығы. **3.** Қосықшының, музыканттың, ансамбльдің лентада, дискіде жазылған қосықтар, нағалар тоғламы.

АЛЬБОМЛЫҚ Альбомға тийіслі. **Альбомлық лирика** — орта әсірлердегі француз поэзиясының лирикалық жанры.

АЛЬБУМИН (лат. albumen) ат.хим. Өсімлік хәм жаныұарлар тоқымасында, қанда, мәйекте, қантта, сүтте, өсімлік дәнінің құрамында гезлесетуғын, сууда еріетуғын әпіуайы ақуыз жыйынтығы.

АЛЬВЕОЛА (лат. alveolus) ат. анат. **1.** Өкпе бронхаларының тармақланған ушындағы хауа алмасыу хызметін атқаратуғын кішкене қалташалар. **2.** Жак сүйеклерінің тис орналасатуғын уясы. **3.** Бездің шетіндегі қабақшаларының қуыслары.

АЛЬДЕГИДІЕР (лат. alcoholyd (rogenatum)) ат. хим. Құрамында көмір радикалы менен байланысқан альдегид бар органикалық қосымталар.

АЛЬМАНАХ (араб сөзі, уақыт, шама) хәр түрлі мазмундағы түрлі жанрлардан туратуғын көркем шығармалардың жыйнағы. Бурын арабларда уақты-уақты шығарылатуғын әдебий тоғламларды альманах деп атаған. Олар белгілі бір уақытта, белгілі бір өлшемде шыққан, соңын ала «альманах» әдебий шығармалар жыйынтығы деп түсінілетуғын болған. Хәзіргі пайытта да усы түсінік үстемлік етеді. Көркем-әдебиятлық, тарихый хәм публицистикалық шығармалардың жыйнағы.

АЛЬПЕНШТОК альпинистлер тауға шыққанда пайдаланатуғын ушлы темир таяк.

АЛЬПЕНИАДА Альпинизм жарысы.

АЛЬПИНИЗМ бийік тауларға, тау шоққыларына, тик қыялықтарға, муз тауларына шығу менен байланыслы спорт түрі.

АЛЬПИНИСТ альпинизм менен шуғылланыушы, бийік тауларға шығушы, көтеріліуші адам.

АЛЪТ (итал. alto... лат. altus — жокары, бәлент) муз. 1. Улыўма хорда қосық атқарыўшы хаял-қызлар ямаса балалардын жинишке даўысы (тенордан бәлентирек еситиледи). 2. Усындай даўыс пенен қосық айтыўшы қосықшы. 3. Төмен регистрде гиржек (смычок) пенен шалатуғын, скрипкадан қаттырақ, тарлы музыка әсбабы.

АЛЬТЕРНАТИВ Мүмкин болған еки ямаса бир нешше имканияттан биреўин таңлаўға тийкарланған; *альтернатив хызмет*

АЛЬТЕРНАТИВА (фр. alternative...лат. alter-екеўинен бири)
1. Бир-бирин бийкарлаўшы имканиятлардан биреўин таңлаў.
2. Усы имканиятлардын хәр бири.

АЛЬТИМЕТР (лат. altum-бәлентлик+грек. metron. өлшем, өлшеў) Ушыўшы аппаратлардын жерден бәлентлигин өлшейтуғын әсбап; бийикликти, бәлентликти өлшейтуғын әсбап.

АЛЬФАВИТ (грек. alfabetos-грек әлипбесиниң дәслепки еки хәриби (альфа+бета) атамасынан). 1. лингв. Әлипбе. 2. инф. Программаластырыў тилинде қолланылатуғын шәртли белгилердин жыйынтығы.

АЛЬФАВИТЛИ АКРОСТИХ яғный әлипбе қосық, әлипбе тәртибиндеги акростих. Бәйитлердин бас хәриплери әлипбе тәртипте келген қосық.

АЛЬФАВИТЛИК кел. Альфавитке тийисли, тән.

АЛЬФАВИТСИЗ кел. 1. Альфавити жоқ. 2. Альфавит тәртиби сақланбаған, тәртипке түспеген.

АЛЬФА (грек. alfa) грек әлипбесиниң биринши хәриби хәм сол хәриптиң атамасы.

АЛЬФА-БӨЛШЕК Гейпара радиоактив затлардын бөлеклерге ажыралыўынан пайда болатуғын, оң зарядланған киши бөлшек ағымы.

АЛЬФА-ТЕРАПИЯ Альфа-бөлшеклер тәсиринде емлеў; нур менен емлеўдин бир түри.

АЛЪАНС (фр. alliance — бирлеспе) аўқам, бирлеспе (әдетте мәмлекет, шөлкемлер аўқамы).

АЛХИМИЯ ат. хим. Тәбиятта жок, қыялый тас арқалы әпиұайы металлды қунлы металлға айландырыұды күсеген орта әсирдеги изертлеұ.

АЛЮМИНИЙ (лат. *alumen, aluminis* — *ашыұдас*) Менделеев периодлық системасының III группасына тийисли жеңил, гүмис рең-ақ химиялық әлементи.

АМАЗОНКА 1. Салт атлы ҳаял. 2. Атқа салт мингенде кийетуғын ҳаялдың узын көйлеги. Қәуипли жарқабақта жалғыз алысқан, *Амазонка* яңлы табан тиресип, Жаңа өмир ушын айырылып хуұыштан, Қаҳарман аналар жатар гүресип (И.Юсупов).

АМАЛПАРАЗЛЫҚ әмелпаразлық.

АМАЛЬГАМА (лат. *amalgama* ... араб-*erumne*) сынаптын қандай да бир металл менен еритиндиси ямаса металлардың сынаптағы еритпеси.

АМАН ат. дин. 1. Қәуипсизликке кепиллик. 2. Саұлық, саламатлық, аман-есен. Оған тоқтаұсыз илаж қолланып, оның өмирин *аман* сақлап қалыұ керек (А.Бекимбетов). 3. Түеел, пүтин, шығынсыз. 4. Қуры, бос, қатнасы жок. **Бас аман** — баұыры пүтин, жан-жағы, айланасы, әтирапы, малы түеел. **Жаны аман қалыұ** — тири қалыұ. **Аман бол!** — тилек. Жолға шығып баратырған адам менен хошласыұ. **Мал-жан, бала-шаға аман ба?** — корискенде, ушырасқанда хал-аұхал сорасыұ. **Тил-көзден аман болсын** — тилек. Биреұдин көзи тиймесин деген мәниде.

АМАНАТ ат. 1. Сақлаұ ушын ямаса биреұге саұға ретинде берилетуғын зат, нәрсе. Жәхиллерден хешұақ алма *аманат*, Көтерерсең ақырында жаманат (Бердақ). Бир нәрсени ўақытша пайдаланыұға бериұ, ўақытша тапсырып қойылған зат, биреұдин екинши биреұге өтиниши, биротала емес ўақытша берип қойылатуғын нәрсе. *Аманат* аман сақлар (ққ.х.е.). 2. Орынлаұға тапсырылған миннет, ўәсият. Некемди қыйса да қазы ҳәм молла, Берген *аманатын* алса да алла (Омар). **Аллаға аманат** — аман-саұ жүриұин бир Аллаға тапсырдым мәнисинде. **Аманат дүнья** — *Аманат дүньяға* бес күнлик «мийман», Болсын тилде зикир, қәлбинде ийман,

Жаманлық атаулын шығарып мийден, дүнья дүзеледи, дүзелсе адам (Ақшолпан Аманияз). **Аманатын тапсырыу** — о дүньяға рауана болыу, қаза болыу. Күтпегенде *аманат* жан *тапсырып*, кете бердің тилеп бизге жақсылық (Ақшолпан Аманияз).

АМАНАТ КАССАСЫ ат. Ұақытша ақша сақлап беретуғын мәкеме, ақша салатуғын касса. Аманат сақлау кассасы. Ақшасының көбисин жасырып *аманат* кассасына салды («Әмиұдәрә» ж.).

АМАНГЕР қ. әменгер.

АМАНЛАСЫУ ф. 1. Сәлемлесіу, аман-түуел сорасыу. Бир шопанға жолықтық, *Аманластық* көристик, Азғана емес бираз уак, Отырып бирге сөйлестик (Жийен жырау). 2. Алысқа атланарда, сапарға кетерде хошласыу.

АМАНЛЫҚ ат. 1. Саулық, денинің саулығы. 2. Пүтинлик, түуеллик. **Аманлық сорау** — сәлемлесип, сорасыу. **Аманлық тилеу** — тилек. **Аманлығын билиу** — хал-жағдайын сорастырыу, билиу.

АМАН-ЕСЕН р. Сау-саламат, тири.

АМАНШЫЛЫҚ ат. аманлық, саулық, аман-есенлик.

АМБРАЗУРА (фр. embrasure — *ақым(окон)*) 1. Түрли әскерий қорғанларда топ, пулемёт х.т.б усындай нәрселердің аузын шығарып қойып оқ үзиу, оқ атыу ушын қойылған саңлақ, тесик, ақым. 2. Әйнек, қапы ушын исленген тесик.

АМБУЛАТОРИЯ (лат. ambulatorius-жүріп *орынланатуғын, көшпели*) Қатнап емлениушилерге хәм үйинде жатырған кеселлерге медициналық жәрдем көрсететуғын киши емлеу — профилактика мәкемеси.

АМЕБЕЙ КОМПОЗИЦИЯСЫ (грек. amidaioi — өз ара) көркем шығарманың параллелизмге, қандай да бир тийкарғы бөлеклери яки образлардың тәкиаррланыуына тийкарланған курылысы.

АМЕТРОПИЯ (грек. ametro-өлшеусіз; сәйкес емес+opsis-көриу) Көздің жақтылық нурының натууры өзлестирилиуи нәтийжесинде гүңгиртлесиуи (нурсызланыуы) Бунда көз уақтан яки жақыннан көре алмайды.

АМЕТИСТ (грек. amethystos) ат. мин. Кварцтың күл реңли, көкшил күл рең, мөлдир түрі, қымбат минерал тас.

АМЕБАЛАР ат. биол. (грек. amoibe — өзгеріу) Эпиуайы бир клеткалы тұрақлы дене формасына ийе болмаған омыртқасыз хайуанлар отряды.

АМЕЛДАР к. хәмелдар, лауазымлы адам.

АМИРҚАНЫ кел. Пахтаның сорты, Америкадан әкелинген түрі. Қол ғауашанын орнына, *амирқаны* пахта егилди (Қ.Айымбетов).

АМИН (араб) сөйл.т. Әумейин.

АММИАК (грек. ammoniakon — Ливия шөлистанлығында әйемги Аммоний оазисінде нашатырь (нысатыр) ұсылай аталған). Азоттың водород пенен пайда болған ең әпиуайы бирикпеси; өткір ийисли реңсиз зәхәрли газ. Сұйық *аммиак*.

АММИАКЛЫ Қурамында аммиак болған. *Аммиаклы* бирикпелер.

АММОНИЙ (грек. ammoniakon) хим. Азот хәм водородтан ибарат атомлар группасы (техника хәм ауыл хожалығында кең қолланылатуғын бир қатар дузлар қурамына киреди).

АММОФОС (амм(иак)+фос(фор)) Қурамында азот хәм фосфор болған концентратланған қос минерал төгин.

АМНИСТИЯ (грек. amnestia — *ұмытыу, кешириу*) Жоқары хәкимият қарары менен белгили бир тайпадағы судланған шахслардын жазасын жениллестириу яки болмаса оларды жазадан азат етиу.

АМОРТИЗАТОР (фр. amortir — *хәлсизлендириу, жумсартыу*) урылыу, секириу, соғыу күшин, силкиниуди жумсартатуғын, пәсеңдететуғын, кемейтетуғын әсбап, қурылма (автомашина, аппаратлар, имаратлар, самолёт т.б)

АМОРТИЗАЦИЯ (лат. amortisatio — *қаплау*) 1. экон. Мийнет қуралларының (машина, үскене, имарат т.б) тозыуына, гөнериуине қарап, олардың бахасын белгили бир дәуір дауамында ислеп шығарылып атырған өним үстине қойып, сол жол менен гөнерген затлар бахасын қаплау. 2. Шахс яки шөлкемнің ұзақ мүддетли қарызын сатып алып

үзиуи. 3. Жоғалтыу, урлатыу хәм т.б ақыбетинде қарыз миннетлемесин ҳақыйқый емес деп тән алыу. 4. Автомашина, самолёт, имарат хәм т. басқа нәрселердин урылыу, силкиниу күшин пәсенлетиу. 5. Спорт. Спорттын хәр бир түрине байланыслы хәрекет.

АМОРФ (грек. amorphos — *пишинсиз (формасыз)*) 1. Дүзилиси кристалл формада болмаған, кристалланбаған. *Аморф углерод*. 2. Формаңыз, пишинсиз, шөлкемлеспеген, бирикпеген. *Аморф халат*. **Аморф тиллер** (түбир тиллер) бул типке киретуғын тиллерди ажыратыушы, онда сөзлер арасындағы байланыс, грамматикалық мәни флексияға ямаса аффикслик тийкарға курылған емес, аффикслери жоқ сөзлер гәп ишинде орын алмасыуы аркалы грамматикалық мәни береди хәм гәп мәниси өзгереди. Демек сөзлердин грамматикалық байланысын гәпте сөзлердин орын алмасыуын тәмийинлейди. Бул тиллерде сөз формасы түбирге тең, сонлықтан олар түбир тиллер сыпатында көринеди, онда сөзде, гәпте, пәт хәм интонацияның роли күшли. Бундай тиллерге қытай, тайланд, бирма, тибет тиллери киреди. Тийкарғы белгилери: сөзлер көбинесе бир бууынлы болып келеди аффикс, флексиялар дерлик жоқ, гәпте сөзлердин синтаксислик байланысыуы тийкарынан сөз тәртиби хәм интонация аркалы әмелге асады.

АМПЕР (Француз физик алымы А.Ампер аты менен аталған) Электр токи күшиниң өлшеу бирлиги.

АМПЕРЛИ Белгили бир ампер күшине ийе болған. *Амперли есаплағыш*.

АМПЕРМЕТР Электр токи күшин есаплайтуғын әсбап.

АМПЛИТУДА (лат. amplitudo — *муғдар, шама, үлкен көлем*) физ. Тербелиуши денениң тербелиу (кеңлиги, оның тең салмақлы халынан ең көп ауысыуы) халатына дейинги аралық. Маятниктиң теңселиу *амплитудасы*. 2. Кеңлик, кеңислик.

АМПЛИФИКАЦИЯ (лат. amplificatio — *кеңейтиу*) айырым сөйлеу бөлеклери, бир нешше эпитет хәм уксатыулардын (салыстырыу) избе-из текирарланып келиуинен ибарат

стилистикалық фигура болып, ол сөйлеудің поэтикалық көркемлілігін күшейтіу үшін хызмет етеді.

АМПЛУА (фр. emploi — *пайдаланыу, лауазым*) актёр имканиятларына сәйкес түсетуғын роллер.

АМПУЛА (лат. ampulla — *аузы тар, ортасы кең, екі қулақлы шийше* яки *гүзе ыдыс*) Ишине дәри салынған хәм аузы кепсерленген түтікше тәрізлі шийше ыдыс.

АМПУТАЦИЯ (лат. amputatio — *кесіу, кесип таслау*) Қол-аяқтың зыянлы, сырқаулы бөлегін операция жолы менен кесип таслау.

АМФИБИЯ (грек. amphibious — *еки түрлі өмір кеширіу*)
1. Сууда хәм қурғақлықта жүре алатуғын автомобиль. **2.** Жерден хәм суудан көтеріле алатуғын хәм жерге, хәм суға қона алатуғын самолёт. **3.** Қарда, сууда, музда хәрекетлене алатуғын аэрошана. **4.** Сууда хәм қурғақлықта хәрекетлене алатуғын әскерий машина (танк, бронетранспортер т.б.).

АМФИБИЯЛАР (грек. amphibia — *сууда хәм қурғақлықта жасаушы*) **1.** Зоол. Омыртқалылар класына кириуши сууда хәм қурғақлықта жасауға ийкемлескен хайуанлар. **2.** Бот. сууда хәм қурғақлықта жасай алатуғын өсимликлер.

АМФИБОЛИЯ еки мәнилик. Қандай да бир фразаны сөз тәртібинде қолланғанда яки басқа мәниде қолланғанда басқаша еркін рәуиште оның еки түрлі мәни аңлатыуы.

АМФИТЕАТР (грек. amphitheatron — *еки тәрептеме тамаша*) **1.** Әйjemги Греция хәм Римде ғалабалық тамашалар, театр спектакльлери көрсетилетуғын салтанатлы имарат. **2.** Тамаша залы (театр, цирк)ындағы яки аудиториядағы ярым дөңгелек пишинде қыя көтерілип барыушы орынлықлар. Театрдағы партерден кейинги бийиклеу орын хәм орынлықлар турған театр залының бөлеги. Алдымда кең көше жатыр, Әжайып *амфитеатр* (И.Юсупов).

АМФОРА (лат. amphora — *еки қулақлы үлкен ыдыс*) Гүзе тәрізлі еки қулақлы ылайдан исленген ыдыс.

АНА ат. **1.** Баланың туған апасы, шешеси. *Ананың кеули балада, баланың кеули далада* (ққ.х.н). **2.** Елге сыйлы, жасы үлкен хаял. **3.** ауысп. поэт. Негиз, түп, тамыр. Сөз *анасы* —

кулак, суў *анасы* — булак, жол *анасы* — аяқ (шешенлик сөзлер). **Ананың ақ сүти менен ант етиү** — үәде бериү, орынлаўға кепиллик бериү. **Ана сүти аузынан кетпеген** — еле кишкене, жас, бууыны қатпаған. **Ана сүти менен кирген** — қанына сиңген, әдетке айланған, әбден қәлиплескен. **Ана сүтин ақлау** — ырза етиү, исенимин ақлау. **Ана тили** лингв. — **а)** ересеклердің сөйлеуине еликлеу арқалы баланың тилди меңгериуи, сол тилде сөйлеуи. **б)** Этностың (халық, миллет) өзи менен теңлестирилген тили. **Бир анадан тууғандай** — уқсас, егиз қозыдай. **Ана-Ұатан** — ұатанды образлы көркемлеп сүүретлеу. Олар *ата-анаға* жәрдем бергенде, зұулап комбайндай пахта тергенде (И. Юсупов).

АНА алм. Силтеу алмасығы, силтеп көрсетиү, анау, сол.

АНАБИОЗ (грек. anabiosis — *жанланыу, тирилиу*) биол. Базы бир тири организмлерде тиришилик процесслериниң қолайсыз шараятларда пәсеңлеуи ямаса тоқтап қалыу халаты (мыс, базы қурт-қумырсқалар, жаныуарлардың қыста уйқылауы).

АНАГРАММА (грек. an — *кери*+gramma — *хәрип*) Сөздеги айырым хәриплер орнын алмастырып жаңа мәнидеги сөз пайда болыуы, жана сөз жасаудан ибарат жумбақтың бир түри. Мыс: *Сүт-түс, таза-азат* т.б.

АНАҒУРЛЫМ р. Әлле қайда, бираз, қанша, соншелли, әдеуир, айта қаларлықтай. Өз заманына ылайық басқалардан *анағурлым* билимли, алдағы қатардағы адам болған (И.Сағитов).

АНАДА өткенде, анау күни, сол уақытта, ана бирде.

АНАДАЙ 1. Ана сыяқлы, ана тәризли. **2.** Мийримли.

АНАКОНДА (исп. anaconda) буума жыланлар туқымласларына киретуғын ең үлкен жыланлар түри.

АНАЛИЗ (грек. analysis — *ажыратыу, ажыралыу*) **1.** Тексериу объектін ақылый пикирлеп, қурамын элементлерге ажыратып изертлеу усылы. қ.қ *синтез*. **2.** Бир нәрсени хәр тәреплеме изертлеу. **3.** Затлардың қурамын анықлау. Химиялық *анализ*. Қан *анализи* Сууды *анализлегенде* оның кислород пенен водородтан туратуғынын илимпазлар

әллөқашан-ақ анықлаған. (И.Сағитов). **4. Матем.** Қарастырылып атырған объектти оны қураушы бөлеклерге ажыратыу ямаса оны логикалық абстракция жәрдемінде ойымызша бөлеклеу жолы менен изертлеу усылы. **Математикалық анализ** Жоқары математиканың бир бөлими. **Лингвистикалық анализ (таллау)** тил, сөйлеу бирликлери, мазмуны, уазыйпасы х.т.басқа структуралары көзқарасынан изертлеу тил (сөйлеу) яғный тил хәдийселерин лингвистикалық анализлеу тийкарында әмелий үйренилиуи.

АНАЛИЗЛЕУ Талқылау, бақалау, бақа бериу, додалау, пикир жүритиу, таллау жүргизиу. ...пүтини менен усы уазыйпалар дөгерегинде *анализлеуге* тырысамыз (Қ.Максетов).

АНАЛИЗАТОР опт. Жақтылықтың поляризациялануы қәсийетин аныклаушы әсбап.

АНАЛИЗАТОРЛАР физиол. Жетик дәрежедеги хайуанлар хәм адамлар нерв дүзилисиниң қурамалы системасы (сыртқы орталық хәм организмдеги тәсирлерди қабыл етип, анализ етеди).

АНАЛИТИКАЛЫҚ анализ, таллау усылына тийкарланған; *Аналитикалық метод*. **Аналитикалық геометрия** Математиканың алгебра хәм анализ жәрдемінде геометриялық формаларды тексериу менен шуғылланатуғын бөлими. **Аналитикалық химия** Химия илиминиң затлардың химиялық қурамын анықлау менен шуғылланатуғын бөлими. **Аналитикалық тиллер** гәптеги грамматикалық қатнастар көмекши сөзлер, сөз тәртиби, интонация жәрдеми менен жүзеге келетуғын тиллер; француз, англис тиллери. **Аналитикалық форма** тыянақлы мәниге ийе сөз бенен көмекши сөздің дизбеклесип бир грамматикалық мәни аңлатыуы. **Аналитикалық бағыныңқы қоспа гән** бағыныңқы гәптин баянлауышының қурамына кирмейтуғын қураллар аркалы бас гәп пенен байланысқан бағыныңқы гәптин қатнасынан дүзилген қоспа гәплер.

АНАЛОГИКАЛЫҚ бир-бирине яки басқасына уқсас, уқсаған.

АНАЛОГИЯ (грек. analogia — сәйкеслик, мууапықлық, уқсаслық) 1. Филос. Нәрсе хәм хәдийселердин қандай да бир қәсийетлеринин уқсаслығы. 2. Лог. Жуўмақ шығарыу формасы болып, бунда еки нәрсе, хәдийсе ортасындағы қандай да бир тәрәпи уқсаслық, сәйкеслик тийкарында олардың уқсаслығы хәм басқа да тәрәплери хаққында жуўмақ (нәтийже) шығарылады. 3. хуқық. Қандай да анық хәрекет нызамда өз сәўелелениўин таппаған халда соған уқсас хәрекет (хәдийсе) ти нәзерде тутатуғын хуқықый норманы берилген хәрекетке қолланыў. 4. тил илими. Тил бирликлеринин өз ара қандай да бир мүнәсибет тәсиринде ўазыйпа ямаса басқа тәрәплеринен уқсаслық, бир тәрәплеме қосылыўы Мыс: қара — фейилинин еркин ямаса көмекши фейил халында көр фейилине мәнилес болыўы: оқып көр — оқып қара.

АНАНАС (исп. ananas) 1. Бот. Ананас тәризлилер туқымласына тийисли өсимликлер группасы 2. Усы өсимликлерден гейпараларының үлкен, сопақ, хош ийисли хәм ширели мийўеси.

АНАЛЫ анасы бар, тири. Әкели жетим — қор жетим, аналы жетим зор жетим (нақыл).

АНА-БАЛА ат. Анасы хәм перзенти.

АНАЛЫҚ 1. Төллейтуғын, балалайтуғын, жанлы-жаныўарлар. Фермадағы маллардың *аналықларын* өз алдына «айырды»,... (газетадан). 2. бот. Өсимликлердин көбейиўине қатнасатуғын урықланатуғын аталыққа қарсы жыныс мүшеси. **Аналық без** анат. Аналық урықланатуғын жыныслық қос без.

АНАЛЫҚ II ат. Анаға тән қәсийет, анаға ылайық сыпат, мийирманлық. *Аналық* меҳри төгилип баласына қараған Ымысын (Қ.Досанов). **Аналық меҳир** — анаға тән мийрим, сезим. **Аналық ғамхорлық** — анаға тән мийрим-шәпәәт. **Аналық сезим** — ананың перзентине деген мухаббаты.

АНАЛЫҚ кел. Туўғанлық, ана болғанлық.

АНАЛЬГЕТИКЛЕР (грек. analges) ат. мед. Ауырғанды жеңиллететуғын дәрилер.

АНАЛЬГИН ат. мед. Аўырыуды жеңиллететуғын, аязлаўға қарсы, дене температурасын түсиретуғын дәри.

АНАР (лат *runica*) ат.бот. **1.** Пута сыяклы субтропикалык өсимлик, жемистің бир түри. **2.** Усы ағашта өсетуғын қабығы қалың, қызыл ямаса қызыл сарғыш қатты қабыршақлы, сыртқы формасы домалақ, ишинде қызғылт мөлдир, қышқыл, суулы, дәмлі, шийрин дөнешелери бар жемис. Писип жатқан алма, жүзим, *анары*, Табыстың таўсылмас бийик минары (Т.Сейтмамутов). **3.** көркемл. Хаял төсине байланыслы қолланылады.

АНАРГҮЛ ат. бот. **1.** Анар ағашының гүли. **2.** Қызлардың исми.

АНАРДАЙ кел. Анар сыяклы қып-қызыл.

АНАРХИЗМ (грек. *anarchia* — *хәкимиятсызлық, тыйым салынбаған, бийбас*) Басшы сыпатында тек жеке шахстың тилеклерин тән алып, хәр қандай хәкимият хәм мәмлекетлик дүзимди бийкарлаушы социаллық-сиясий ағым.

АНАРХИСТ Анархизмди мойынлаушы, тәрәпдары.

АНАРХИЯ (грек. *anarchia* — *хәкимиятсызлық*) **1.** Сиясий жәмийетте шөлкемлестириушилиқ хәкимиятының хәмме ушын мәжбүрий нызам-қағыйдаларының, моральлық нормаларының жоқлығы менен характерленетуғын халаты; хәкимиятсызлық. **2.** аўысп. Басшысызлық, бийбастақлық.

АНАСЫЗ анасы жоқ, жетим.

АНАТОМ анатомия алымы, қәнигеси.

АНАТОМИЯ (грек. *anatome* — *кесемен, жарып көремен*). Тири организмнің формасы хәм дүзилиси ҳаққындағы пән. Адам анатомиясы адам организмдеги айырым ағза хәм системалар формасы, дүзилиси хәм раўажланыуы ҳаққындағы илимий-әмелий хәм теориялық медицинаның тийкарғы пәнлеринен бири. *Анатомия* сабағы мектеплердің 5-класынан баслап үйретиледи (газетадан).

АНАТОМИЯЛЫҚ Анатомияға тийисли, тән.

АНАҰ **1.** Әне, силтеу, көрсетиу, нускау. Жүр қыз, *анау* ағарып турған ақ жайға барайық (Ж.Сейтназаров). **2.** өзинен алысырактағы шахс, сол тәризли нәрселерге силтенеди, оны

көрсетеді. Тап *анау* киятырған сол емес пе (К.Султанов). 3. Сөйлеп атырғанда көз алдында жоқ, бірақ мәлім шахс, т.б. нәрселер көрсетиледі, ишара етиледі, айтылады.

АНАҰ-МЫНАҰ ал. Майда-шүйде, оны-буны, шамалы, кишигирим, ол жер, бул жер, қалай болса солай, әлле қалай, әйтеуірден-әйтеуір, жеңил-желпи, қурыдан-қуры. *Анаұ-мынаұ* хызметке шақырса сирә келмейді (Х.Сейтов). Ромео хеш уақытта *анаұ-мынаұды* абайлай бермейтуғын еді (Р.Тагор). **Анаұ-мынаұ менен.** Ол-бул, әхмийетсиз нәрселер менен шуғылланып. Анаұ-мынаұ деп. Хәр нәрсени айта бермей.

АНАФАЗА (грек. *ана* — қарсы, *phasis* — пайда болу, шығыу) ат. бот. Митозлық бөлиніудің үшінші фазасы.

АНАФОРА (грек. *anaphora* — өрлеу, жоқары көтеріліу) ат. әдеб. Поэзияда яки прозада дәслепки қатарлардың бірдей сөзден ямаса биргелкили фразадан басланыуы, яғный бірдей сөзлердің ямаса конструкциялардың қайталанып келиуі арқалы жасалатуғын күшейткиш фигура. Оның сеслик, лексикалық, синтаксислик, строфалық түрлери бар. Қосықтың хәр қатары бир сөзден басланыу стильлик тәсили. Мыс: *Ойлай билмегенлер қайдан түсинсин, Озық ойлы жаңа дүнъя адамы, өзи ушын емес басқалар ушын, өмир сүретуғынлығын мудамы* (И.Юсупов).

АНАХРОНИЗМ (грек. *ана* — қарсы, *chronos* — уақыт) Белғили бир дәуірде болған уақыяларды кәтелесип ямаса биле-тура басқа дәуірге салыстырмалы сәуленендириу.

АНГАР (фр. *hangar*) Самолётлар хәм вертолётлар туратуғын, оларға техникалық хызмет көрсетилетуғын хәм онланатуғын имарат.

АН-ГАРД фехт. Қылышласыушыларға берилетуғын команда.

АНГИДРИД (грек. *а* — бийкарлау қосымтасы+*hydor* — суу) Қандай да бир элементтің кислород пенен бирикпеси; тийисли кислотадан сууды ажыратыу жолы менен алыу мүмкин. Карбонат ангидрид.

АНГИНА (лат. *angina* — *бууылыу*) ауыз кууыслығында танлай безиниң исиниуи менен өткир жуқпалы кеселлик.

АНГИОМА (грек. *angion* — *тамыр*+*oma...omos* — *ызғар, хөл, шийки*) Қан яки лимфа тамырларында пайда болатуғын кәуипсиз өспе, исик.

АНДА р. Анау жер. ол жер, онда, сонда, сол жерде. Сабактан көп қалып қойдым, *Анда* барып, мында барып (Б.Исмайлов). Разыласып кеткил анда ел менен (Өтеш). Ақ жүзинди *анда* көрдим, Каабаға етсек тауап (ққ.х.қ.)

АНДА-МЫНДА р. Ояқ-буяқ, ойер-бүйер, хәр жер, хәр жак, хәр тәрәп, анаяқ-мынаяқ. Усылай *анда-мында* жүргенде қатнап, трактордың барлық майы болып сап (Б.Исмайлов). *Анда-мында* шабады, Қарастырып ауылды, Жүен жона табады (Бердақ).

АНДА-САНДА р. Хәр уақта, сийрек, ара тура, хәр уақта бир. *Анда-санда* әкеме мунлы көзлери менен қарап қояды (К.Смамутов). *Анда-санда* шабаланып үрген ийтлердің сести келеди (Ө.Хожаниязов).

АНДРАГОГИКА (грек. *andros* — *ересек адам, agoge-басшылық, тәрбия*). ат.пед. Ересеклерге билим бериу, оқытуу хәм тәрбия бериудің теориялық хәм практикалық мәселелерин қамтытуғын педагогика тарауы.

АНЕВРИЗМА (грек. *aneurisma*) ат.мед. Артерия тамырының кеңейип қалталаныуы.

АНДЫЗ ат. **1.** Тауларда өсетуғын, мал жейтуғын, узын сабаклы көп жыллық гейде бир жыллық, дәри ушын пайдаланатуғын сары шөптин аты, ауырыуға ем болады. Бул шөп қырда өседи, түри сары болады. **2.** Ауыс. Түр-түси иренсиз, сап-сары, түри қашқан, қансыз, нурсыз, солғын.

АНДЫЗДАЙ кел. Андызға усаған. Бул байлардың жүзлери, *Андыздай* болып сарғайды. (А.Дабылов).

АНЕ қ. әне.

АНЕЙИ р. Анау-мынау емес, бир қыйлы бар. Сен оны *анейи* деп ойлама («Жеткиншек» г.).

АНЕКДОТ ат. (фр. *anecdote*) **1.** Өмирдеги күлкили уақыя, хәдийселер туұралы қысқа, мәниси терең ауызеки күлкили

әңгеме. Түрк тиллес халықтарда Хожа Насраддиннің күлдиргі сөзлери деген *анекдотлар* көп тараған (Қ.Айымбетов).
2. әдеб. Қысқа, күлдиргі әңгеме түріндегі фольклорлық жанр.

АНЕКДОТЛЫҚ р. Күлкилі, күлдиргі.

АНЕКЕЙ қ. Әнекей

АНЕМИЯ (грек. an — *бийкарлау қосымтасы*+haima — *қан*) Қанда эритроцитлер хәм гемоглобин мұғдарының кемейіуі менен характерлениуішi кеселлик; кемқанлық.

АНЕМОНИМ (грек. anemos—*самал*+onoma—*ат*) тәбиятта түрлі апатшылықтар келтириуішi хәдийселердің меншикли атамалары ономастикада анемоним термини менен аталады. Бул термин тийкарында самал хәм оның хәр қыйлы көринислери — боран, сел, торнадо, циклонларға қойылған меншикли атлар, сондай-ақ, тәбийғый апатларға себеп болатуғын жер силкинулер, вулкан, толқынлардың да атлары киреди.

АНЕМОМЕТР (грек. anemos — *самал*+metreo — *өлшеймен*) спорт. Самалдың, хауа хәрекетинің қозғалыу тезлигин өлшейтуғын әсбап.

АНЕРОИД (грек. a — *бийкарлау қосымтасы*+neros—*ығаллық*, суу+eidos — *көринис*) Атмосфера басымын өлшеу ушын қолланылатуғын әсбап.

АНЕСТЕЗИЯ (грек. an — *бийкарлау қосымтасы*+aesthesia — *сезиу*) Көбинесе операция хәм басқа жағдайларда түрлі кураллар жәрдеминде әмелге асырылатуғын ауырыуды сездирмеу, сезиуди жоқ етиу.

АНИЛИН (араб — көк бояуы) Хәр түрлі бояу, дәри-дәрмақ, жарылыушы затлар таярлау ушын қолланылатуғын сасық, зәхәрлі, реңсиз суйықлық; көк бояу.

АНИМАЦИЯ ат. тех. Қозғалыстын түрлі халатларына сәйкес избе-изликте хәр қыйлы көринислерди экранда тез көрсетиу арқалы дене қозғалысы динамикасын сүүретлеу тәсили.

АНИОН (грек. anion) ат.физ. Бир ямаса бир нешше атомнан туратуғын терис зарядлы бөлшеклер.

АНЖАМ қ. әнжам.

АНЖИМАН қ. Әнжуман.

АНКЕР (нем. Anker — *якорь, лабыр, көшкі*) **1.** Саат механизмінің бір жөнли, бір темпте ислеуін тәмийинлейтуғын бөлеги. **2.** Станок, машина, имарат т.б. бөлеклерин бириктириу ҳәм орнатыуда ислетилетуғын деталь.

АНКЕТА (фр. enquete — *сорастырыу, хабар, мағлыұмат алыу*) **1.** Тийисли мағлыұмат алыу, топлау ҳәм белгиленген сорау бети, сораунама. Анкета мағлыұматлары. **2.** Сорау (сауал) арқалы топланған мағлыұматлар, усындай жол менен мағлыұматлар топлау. Анкета өткеріу.

АННАН қ. оннан.

АННАН-МЫННАН р. Хәр жерден, хәр нәрседен, оннан-муннан, ояқ-буяқтан, хәр төрептен (мыннан). Чай үстинде *аннан-мыннан* сөз қозғап әңгиме-дүкәнға киристик (Қ.Айымбетов).

АННАН-САННАН р. Сийрек, хәр жерден, алағат, бир тегис емес. Өзим есапласам пайыма өгиз бенен сыйыр тийеди, кисиге есаплатсам аяғым *аннан-саннан* бир тийеди (Қ.Айымбетов).

АННЕКСИЯ (лат. annexio — *қосып алыу*) Қандай да бир мәмлекет яки халыққа тийисли аймақты зорлық пенен қосып алыу, басып алыу сиясаты.

АННОТАЦИЯ (лат. annotatio — *ойлау, белги, еслетпе*) Китап, мақала ҳәм т. басқалардың мазмуны, әхмийети ҳаққындағы қысқаша мағлыұмат, қысқаша сыпатлама. *Аннотация* жазыу.

АННУЛЯЦИЯ (лат. annulare — *жоқ қылыу*) Хүжжет, шәртнама, хуқықлар яки толық еркил уәкилликтин бийкар етилиуи, хакыйқый емес деп табылыуы.

АНОД (грек anodos — *жоқарыға ҳәрекетлениу, көтерилиу, жоқарылау*) физ. Оң зарядланған электрод. Анод заряд.

АНОМАЛИЯ (грек. anomalial — *тегис емес, нормадан шетлесіу*) Нормадан, улыұма нызамнан шетке шығыу, нормаға, улыұмалық нызамға кылаплық.

АНОНИМ (грекше — *белгисиз*) өзиниң хақыыкый атын жәрия кылмай басылып шыккан китап ямаса хат. Анонимлик усылды қолланыў өткен дәуирлерде көбирек ушырасқан, яғный өзиниң шын атын жасырыў менен анаў яки мынаў жазыўшы куўдалаўшыларға белгисиз болып қалыўды ойлайды.

АНОНС (фр. *annonce* — *ғалаба қурал, дағаза*) Гастроль, спектакль, концерт х.т. басқалар хаққында алдыннан тарқатылған дағаза.

АНОРГАНИКАЛЫҚ (грек. *ап-бийкарлаў қосымтасы+organismus-тири жан*) өсимлик хәм хайўанлар әлемине тийисли болмаған, органикалық емес. *Анорганикалық* затлар. **Анорганикалық химия** — Химиялық элементлер хәм олардан пайда болған бирикпелер хаққындағы илим.

АНОРМАЛЬ (грек. *а — бийкарлаў қосымтасы+погма-қағыйда, норма*) Нормадан шетке шыққан, нормаға, улыўма қағыйдаға туўры келмейтуғын, нормаль емес. *Анормаль* жағдай.

АНСАМБЛЬ (фр. *ensemble-бирге, биргеликте*; бирлик, үнлеслик, сәйкеслик) **1.** Өз ара сәйкес хәм үнлес бөлимлердиң биригиўинен ибарат имарат хәм қурылмалар комплекси. **2.** Бир пүтин көркемлик жактан жәмлескен тамаша көрсететуғын артистлер группасы, жәмәәти. **3.** Театр өнеринде: драматург, режиссёр, сүүретши, композитор хәм актёрлар дәретпесиниң үнлеслиги. **4.** Әмелий көркем өнерде түр-түси бирдей, пишимлери бир-бирине туўры келетуғын, уқсас кийим-кеншеклер жыйындысы.

АНТ ат. **1.** Бир нәрсе менен исендириў аркалы берилетуғын үәде, ықрар, лебиз, серт. Өтирикшиниң болмас *анты*-ийманы (Әжинияз). Мен хеш кашан сени алдамаўға қудайды ортаға салып *ант* етейин (Р.Тағор). **2.** Хадаллыққа, заңға сәйкес хәрекет етиўге, қандай да бир миннетлемелерди орынлаўға салтанатлы рәсмий түрде берилетуғын үәде. Ұатанына *ант* етип, фронтқа батыр жөнелди (Ә.Шамуратов). **◇ Антын алыў** — сертин, үәдесин алыў. **Антын бузбаў** — үәдесинде турыў, айтқанында, сөзинде турыў. **Ант етиў** —

сөз бериў, ўаде бериў, ант ишиў, серт етиў. **Ант еттим** мен сол ўақытта, Халық ушын жан аямасқа (Ж. Аймурзаев). **Ант қылыў** — төтепки жасаў, ўайран қылыў. **Ант ишиў** — қуран, нан сыяқлы кәраматлы, уллы нәрселерди ортаға қойып, биреўди исендириў ушын ўаде бериў. **Ант урыў** — оңбаў, айныў, алжыў, сөзинде турмаў. ... мәрт болған ўадеде турар, Сөзин бузғанды *ант* урар. Төрттиң бирине дийқан турар, Тең бөл деди. Айдос баба (Бердақ).

АНТАЛАСЫҢ ф. 1. Айнала әтирапын қоршап, жан-жақтан дөниў. 2. Ынтығыў, жеп қойыўға тайын турыў, үстине дөниў. Неге десеңиз ол жерде өмир менен өмир *анталасып* тур ғой... (Ө.Хожаниязов).

АНТАЛАҢ ф. Ынтығыў, жутыныў, үстине дөниў, үмитлениў. Әри-бери үндемей отырып едим, хәр ким хәр жағымнан *анталап* — «бир нәрсе айтса екен?» дегендей көзлери жеп баратыр (Ө.Хожаниязов).

АНТАГОНИЗМ (грек. *antagonisma* — *айтыс, гүрес*) Келисимге келип болмайтуғын қарама-қарсылық, душпанлық.

АНТАГОНИСТЛИК Бир-бирине улыўма қарсы, душпан болған; келисимге келмейтуғын, сапластырып болмайтуғын. *Антогонистлик* қарама-қарсылықлар.

АНТАРКТИДА Кубла полюс аймағының орайлық бөлегин ийелеген материк.

АНТАРКТИКА (грек. *anti* — *қарсы, кери*+Арктика) (А-үлкен) Жер шарының Кубла полюс аймағы; оған Антарктида материги, оның әтирапындағы атаўлар киреди.

АНТЕННА (лат. *antenna* — *кеме мачтасындағы көлденең ағаш; қурт-қумырсқа мурты*) Электромагнит толқынларын кеңісликке жеткерип бериўши яки қабыл етиўши үскене. Телевизор *антеннасы*.

АНТИ (грек. *anti* — *қарсы, кери*) Белгили бир сөзлердин алдына қосылып, сол сөз сыпатланған нәрсе (белги, хәрекет)ниң қарама-қарсы, керисин билдириўши қосымта. Мыс: *антисанитария*.

АНТИБИОТИКЛЕР (анти+грек *bios-өмир*) Гейпара микроорганизмлер, хайуанлар хәм өсимликлер турмыс шараятында ислеп шығылатуғын хәм түрли микроблардың өсиуи хәм рауажланыуын токтатып қоятуғын дәри-дәрмақлар.

АНТИВИРУС (грек. *anti-қарсы*, лат. *virus-уу*) ат. **1.** мед. Микробқа қарсы денеде пайда болатуғын белоклық зат. **2.** инф. Компьютер программаларына зыян келтиретуғын вирусларды тауып, олардың кери тәсирин (зыянын) жоқ ететуғын, сапластыратуғын программа.

АНТИГЕНЛЕР (анти+грек *genos — нәсил, келип шығыу*) Организмге жиберилгенде, қан хәм басқа тоқымаларда антиденелер исленип шығыуы хәм иммунитет пайда болыуына себеп болатуғын затлар, денелер.

АНТИК (лат. *antiquus — әйемги*) Әйемги Греция ямаса Рим социаллық дүзимине, мәдениятына, көркем өнерине тийисли яки тән. *Антик* дәуір.

АНТИНОМИЯ (грек. *antinomia — ызымның ишки қарама-қарсылығы*) Логикалық жақтан хәр бири дәлилленетуғын еки ызым, тартыс яки шешим ортасындағы қарама-қарсылықлар.

АНТИПАТИЯ (грек. *antipatheia — кимди ямаса қандай да бир нәрсени унатпау*), хош көрмеу, жақтырмау мүнәсибети, сууық мүнәсибет.

АНТИСЕМИТИЗМ (анти+Сом-Нух *пайғамбардың улларынан бириниң аты*) Миллий хәм диний келісімге келмеушилиқ формаларының бири болып, ол еврейлерге қарсы душпанлық көзқараста сыпатланады.

АНТИДЕНЕЛЕР Организмге белокларға ийе затлар (антиген) киргизилгенде, оған қарсы пайда болатуғын денелер.

АНТИТЕЗА (грек. *antithesis — қарама-қарсы қойыу*) **1.** әдеб. Поэтикалық сүүретлеудиң бир түри, сыпаты, минези, қурылысы жағынан қарама-қарсы еки нәрсени қарсы алып, бир-бирине қарсы қойып сүүретлейди. Мыс: *Жақсы тауып сөйлейди, жаман қауып сөйлейди*. **2. к. антитезис**

АНТИТЕЗИС филос. Тезиске қарсы қойылған хүким, тартыс, пикир; карама-қарсы тезис.

АНТИФРИЗ (анти+анг freeze — *музлатыу*) Төмен температурада истейтуғын иште жаныу двигатели хәм б. түрли қурылмаларды сууытыу ушын қолланылатуғын, жүдә пәс температурада (-75°ге дейин) музламайтуғын суйықлық.

АНТИФАШИСТ (анти+фашизм) Фашизм душпаны, фашизмге қарсы гүресиуши; фашизмге қарсы гүрес катнасуышысы. *Антифашистлик* хәрекет.

АНТИЦИКЛОН (анти+циклон) метеор хауа ағымы хәрекетинен пайда болатуғын жүдә үлкен атмосфералық ийрим (қурдым).

АНТОЛОГИЯ (грек, грек anthologia ... anthos-*гүл*+lego-*териу*, *гүллер дәстеси*) поэзиялық шығармалардың таңдаулы үлгилери. Бурынғы грек әдебиятында поэзияның гүли есапланған шығармалардан арнаулы топламлар курастырылған, яғный ол ең сапалы шығармалардан курастырылғаннан кейин «гүл териу» мағанасына ийе болған. Мысалы, 1956-жылы қарақалпақ поэзиясының *антологиясы* шығарылды.

АНТОНИМ (грекше, карама-қарсы атамалар) мәниси жағынан бир-бирине карама-қарсы сөзлер, атамалар. Антонимлер әдебиятта антитезалардың жарыққа шығыуын тәмийинлейди, оның бир көриниси. **Антоним топонимлер** — мәнилери бир-бирине карама-қарсы болған топонимлер. **Антоним фразеологизмлер** — карама-қарсы мәниге ийе фразеологизмлер. Мыс: *аузы гәжседей қайнау* — *аузына қатық уйытыу*.

АНТОНИМИЯ Антонимлик хәдийсе.

АНТРАКТ (фр. entracte ... entre-*арасында*, ортада+acte-*ис*, *хәрекет*) Спектакль перделери ямаса концерт бөлимлери арасындағы тәнепис.

АНТРАЦИТ (грек. anthrakos — *көмир*) Дым қара, жалтырақ, тығыз, күшли ыссылық беретуғын таскөмир.

АНТРОПО (грек. antropos — *адам*) адамларға байланысly яки тийисли сөз жасаушы курамына кирген бөлеги.

АНТРОПОЛОГ Антропология алымы, қәнигеси.

АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ МЕКТЕП (грекше, адам хақында билим) бул фольклористика хәм этнографияда пайда болған илимий мектеп. Тийкарғы өзгешелиги жәмийетлик-сиясий хәм мәдений жақтан бир-бирине жақынласпайтуғын, шығысы, этникасы жағынан узақта турған халықлардағы уксаслықларды үйренеди. Хәр бир халық турмысындағы салт-дәстүр, фольклорындағы өзгешеликлер, дәстүрлер бир-бирине байланыссыз, өз алдына дөретилген деп пикир жүргизеди. Фольклористикада мифологиялық мектеп хәм көшпели сюжетлер хақында теорияны бийкарлады. Тийкарын салыушылар инглис илимпазы Эдвард Тейлор (1832–1917), Джеймс Фрезер (1854–1941) т.б. есапланады.

АНТРОПОЛИНГВИСТИКА (антропологиялық тил билими) тил билиминің өз жазыуына ийе болмаған тиллерди үйрениу шакабы.

АНТРОПОМЕТРИЯ (антропо..+грек. *metreo* – *өлшеймен*) Антропологиялық изертлеулерде адам денеси хәм оның ағзаларын өлшеу усылларының бири.

АНТРОПОНИМ (антропо..+грек. *onoma* – *ат, исм*) адамның меншикли аты. Ономастиканың адамларға тийисли болған адам атлары, әкесинің аты, фамилиясы, лақаплары, титул атлары, атақ атлары, псевдонимлери сыяқлы меншикли атлардың лексикалық курамын, семантикалық өзгешеликлерин, грамматикалық курылысын үйренетуғын тарауы. Мысалы; Мехрибан (мийримли адам), Абдулла (Алланың кулы).

АНТРОПОНИМИКА (антропо..+грек. *onoma* – *ат, исм*) Ономастиканың (киши) адам атлары, олардың келип шығыуы, тарқалыуы х.т.б мәселелерин үйрениуши бөлими.

АНТРОПОТОПОНИМ адам атлары, фамилиялары хәм лақапларынан пайда болған топонимлер: *Абдулла жер, Абен жап, Ахымбет шұңғил* т.б.

АНТУРҒАН 1. Қудай урған, оңбаған, айтқанында турмайтуғын, тутырықсыз. **2.** Қудай урған, оңбаған адам мәнисинде.

АНУРИЯ (грек. *an-бийкарлау* қосымтасы+*uron-сидик*) Сидик тутылыуы (бүйректе пайда болған сидик қууыққа түспеуі).

АНШЛАГ (нем *Anschlag-афиша*, ғалабалық дағаза) Театр, кино хәм басқалардың кассаларында билетлердің сатылып болынғанлығы хаққында арнаулы дағаза.

АНЫ ал. Ана нәрсени, оны, соны, сол нәрсени. Талап ислеп тап дүньяны, Сүттен ақдур билсең *аны* (Бердак).

АНЫҒЫ ат. Дурысы, ырасы, дәл өзинен келгенде, негизи, шынында. *Анығынан* келгенде әкемди жаманлаған адамды жек көретуғын едим, оны еле жаман атқа таңбайман (К.Смамутов).

АНЫҒЫНДА м. с. Дурысында, ырасында, негизинде, шынында да*анығында* тек 5369 гектар ғана жер таярланды («Әмудәрья» ж.).

АНЫҒЫРАҚ кел. Дурысырақ, тәуирирек, айқынырақ, белгили. Дауыс кем-кемнен жақынласып, *анығырақ* еситиле баслады (М.Абдиреймов).

АНЫДАҒЫ ал. Оныдағы, сол нәрсени, соны, соны да. Дарғадан өттик аржаққа, Интизар болдық бер жаққа, Жүресен деди сол жаққа, *аныдағы* умытпаспан (Күнхожа).

АНЫҚ (араб — нәзик, түсиникли, рәушан) 1. Еситиу, көриу, түсиниуі бойынша жақсы, толық түсиникли. 2. Хақый-катқа сәйкес, хақыйқый, нағыз. 3. Сөзсиз, тууры 4. Белгили, мәлим. 5. Пикирдің ырас екенлигин аңлатады; әлбетте, шубхасыз, дәл, белгили, нақ, гүмансыз. Қашқын путалықтан сүмирейип шықты, турқы менен түр-түсин *анық* көрдим (Ө.Хожаниязов). Сол жолбарыс пенен анық еки күн, «Балшық кумның етегинде айқасқан (Т.Қабулов). **Айдан анық** — дауысyz, гүмансыз, айқын.

АНЫҚ АТЛЫҚЛАР ат. лингв. Объектив дүньядағы анық предметлердің, адам хәм жанлы предметлердің, сондай-ақ, көз бенен көрип санауға болатуғын факт хәм кубылыс-хәдийселердің атын билдиреди: *қәлем, китап, қағаз, суу, тас, дауыл, т.б.*

АНЫҚ ЕМЕС АТЛЫҚЛАР ат. лингв. Предметтин, сөйлеуші менен тыңлаушыға анық емес екенлигин билдиреди хәм олар алдында анықсызлық артикль хызметинде «бир» сөзи қолланылатуғын атлықлар. Мысалы: *Бир күнлери узын бойлы киси кирип келди.*

АНЫҚЛАМА I ат. 1. Белгили бир зат яки нәрсеге, уғымға берилетуғын қысқаша түсиник, сыпатлама. Кең мағанасында уғымның мазмунын ашыуға көмеклесетуғын логикалық әмел. 2. Қағыйда, баянлама, түсиник. *Анықламаға* қоса мына нәрселерди белгилеп өтиу керек (Қ.Мақсетов).

АНЫҚЛАМА II ат. 1. рәсмий. Жеке хәм заңлы шахс тууралы мағлыұмат беретуғын, сол мағлыұматтың заңдылығын тастыйықлайтуғын хужжет. 2. Биреу яки белгили бир нәрсе тууралы жыйналған, яки берилген мағлыұмат, хабар. **Анықлама жүргизиу** юрид. Белгили бир мәселе, ис бойынша алдын-ала хабар жыйнау. **Анықлама қағазы** — қандай да бир мағлыұматты тастыйықлайтуғын тийисли орыннан берилген хужжет.

АНЫҚЛАУ 1. Сорап анығына жетиу, анық мағлыұмат алыу, билип алыу. Мәселени *анықлау* 2. Түпкири, уақыя жағдайын белгилеу. Аралықты *анықлау*. 3. Болып атырған исти табыу. Жер асты кәнлерин *табыу*. 4. Анығына жетиу, жете билиу, түсиниу. Енди Қосыбай Ержанның ауылынан шыққан сыпсың гәпти *анықлау* ушын астыртын жансыз жиберди (К.Султанов). 5. Туұрылау, дурыслау. **Анықлау бюросы** — белгили бир мәкеме, кәсип орны т.б. қурамындағы халыққа мәкемениң жұмысына тийисли мағлыұмат бериу менен шуғылланатуғын бөлим.

АНЫҚЛЫҚ Анық сыпатлама. Анықлык, дәллик. Өлшеу әсбапларының *анықлығы*.

АНЫҚЛАСТЫРЫУ анық, рәушан болыу, билиу, изертлеу.

АНЫҚ-ТЫНЫҚ түсиникли, анық, белгили етип түсиниу, түсиндириу.

АНЫҚЛАУЫШ ат. лингв. Предметтин белгисин билдиретуғын екінши дәрежелі ағза. Сонлықтан предмет

мәнисин билдиретуғын гәп ағзаларының (баслауыш, толықлауыш, атауыш, баянлауыш) хәр қыйлы белгилерин аныклап келеди. Мысалы: үлкен орамал, жалғыз қыз, бийик өкшели етик, т.б. Анықлауышлар қайсы ағзаны анықласа сол ағза алдында турады. Оның кейнинде анықланатуғын сөз болыуы тийис, егер олай болмаса анықлауыш бола алмайды. Анықлауышлар анықлайтуғын сөзи менен жупкерлесип (ақыллы адам қор болмайды) хәм изафетлик (оқыудың пайдасы көп) усылларда байланысады. **Анықлауыш бағыныңқылы қоспа гәп** — қоспа гәптин бағыныңқылы гәпи бас гәптеги атлық ямаса қатнаслық алмасығынан болған бас ағзаның мәнисин түсиндирип, аныклап келеди.

АНЫҚЛАҰШЫ Заттың сыпатын қәсийетин билдириуши, айқынлаушы.

АҢ I ат. 1. Адам руұхый ғалатының жоқары формасы, санасы, инсанның пикирлеу қәбилети; ақыл, еси. Сана, сезим, ес-түс, ақыл-ес. Баланың аңын өсириу. Аңы ушып Айпара апай қалып қойды үйде жалғыз (Ж.Аймурзаев). **2.** Адамның ямаса адамлар топарының социал турмысты түсиниуи, сезиуи, оған мүнәсибети. Сиясий аңы. **3.** филос. психол. Болмыстың инсан мийинде оның пүткил руұхый искерлигин өз ишине алған хәм мәлим бир мақсетке бағдарланған халда сәуелелениуи. **4.** филос. Белгили бир социаллық топар уәкили болған инсанлардың психологиялық, сиясий хәм философиялық көзқараслары; диний, кәркем көзқараслары жыйынтығы.

АҢ II Ети хәм териси ушын аўланатуғын дүз яғный жабайы қуслар хәм хайуанлар. Жартысы жанған көсеулер жыртқыш аңлардан қорғаныуда қурал болды (Б.Бекниязова). **Аң алыу** — үйретилген қустың, тазы ийттин аң услауы. **Аң аўлау** — белгили тәсил менен аң услау, аңды қолға түсириу. **Аңға шығыу** — аң аўлайтуғын қурал-сайман менен қуралланып, күнкөрис мақсетинде ямаса дем алыс т.б. ушын аңшылық етиу. **Аң баспаса, жан баспаған** (жер) — адам аяғы жетпеген. **Көктеги қус, жердеги аң** — барлық қуслар менен жаныуарлар.

АҢДАЙ Аң сыяклы, аң тәризли. Қақпанға түскен *аңдай* — усыланып қалған сыяклы, қутыла алмайтуғындай.

АҢШЫЛЫҚ ат. аң аұлау менен шуғылланыу.

АҢГӨДЕК кел. Ақ көкирек, сумлықсыз, кеулинде гирбин жок, аңқау. *Аңгөдек* жас қызды жалынға туншықтырып таслаулары қалай (А.Оразов).

АҢҒАЛ кел. Истин алды-артын аңғармайтуғын аңгөдек, геуек, нақолай. Жоқ хәзир Мәулен үңгир менен көл ишин мөкан еткен бурынғы азғын *аңғал* емес, сақал-муртын қырып тасласа, бети бөтекедей жас жигит (Ө.Хожаниязов).

АҢҒАЛАҚ ат. 1. Ойынның түри, ортаңғы шуканаққа дөгеректеги шуканақтағылар таяқ пенен урып түсирип ойнайтуғын ойын, муздың үстинде хәзирги хоккей ойынына усаған ойын түри. Мен *аңғалақ* ойнағанда таяқ тийгенликтен тобығым аұырып кәтте жатыр едим, орнымнан турғаным жок (К.Смамутов). 2. Алды-артын аңғармайтуғын, урыншақ, ушкалак. 3. сөйлеу тилинде. Онкология.

АҢҒАР ат. сөйл.т. Қамба.

АҢҒАР ат. 1. Бағдар, ағыс, бахыт, ынғай. Қосықтың улығма руўхый *аңғары* мәлим еди: Бултлар көз жасын төгип,... Қусларға сайрап, ышқы-мухаббат кәсийетлериниң ушы қыйыры болмады. (Р.Тагор). 2. Мәнисин түсиниу, билиу, байқау.

АҢҒАРЫУ ф. 1. Сезиу, абайлау, байқау. Түн тастай қараңғы болғанлыктан бурын көрип кеткен төбени хәзир *аңғарыу* қыйын еди (Ш.Сейтов). 2. Көриу.

АҢҒАРҒЫШ кел. Сезимтал, байқағыш, түсингиш.

АҢҒАРДАЙ кел. Үлкен, арандай, кең.

АҢҒАРТЫУ ф. Билдириу, байқатыу, ескертиу, түсиндириу.

АҢГИМЕ қ. Әңгиме

АҢҚ Аңқ етиу — бирден, тез, сол ўақытта айтып қойиу.

АҢҚА ат. анат. Жутқыншақтың хаўа өтетуғын бөлими. *Аңқасы кеуиу* — қатты шөллеу, суу ишкиси келиу.

АҢҚАУ 1. Ес-хуўшын дәрриу жыйнап ала алмайтуғын, гәпке де дәрриу түсинип жетпейтуғын, аўсар, есер, бийғам,

ойсыз. **2.** Питирсиз, ақ көкирек, гөдек, ашық, кеулінде кир жоқ, ақкеуіл, кеулінде сумлығы жоқ. Батыр *аңқау* ер гөдек, Айдос бийликти алып ақыбети не болды (К.Султанов). **Аңқау басым** сөйл. экспр. Өзинің исенгишлигин, аңгөдеклигин, өкиниш пенен сыпатлайтуғын сөз қолланылыуы.

АҢҚАҰЛАНЫҰ к. Аңқаұсырау.

АҢҚАҰЛЫҚ аңқауға тән қалат, жағдай. **1.** Өмірге бейимсизлік, ойсызлық, бийғамлық. **2.** Ашық ауызлық, инанғышлық. **3.** Сумлықты билмейтуғын, пәклик.

АҢҚАҰСЫРАҰ Аңқаулардай сасқалақлау яки өзін аңқаулыққа, аусарлыққа салыу, өзін аңқаулыққа салмақ, өзін аңқау, хеш нәрсени түсинбейтуғын, аума, паллауыз етип көрсетиу, билмегенсиу.

АҢҚАЙЫҰ **1.** Күтпеген жерден болған иске, аң-таң болыу, таңырқау, аузы ашылыу, серсиз турыу, абайсыз турыу. Дәруазаның алдында турман *аңқайып*, Мысал топты күткен вратарь. (И.Юсупов). **2.** Есиктің аузы ашылыу. **Аңқайып аузын ашыу** — аңырайыу, таң қалыу, аң-таң болыу.

АҢҚЫЙЫҰ ф. **1.** Аузы ашылыу, аңы ушиу, серсиз турыу. **2.** Қапының, есиктің толық ашылып турыуы. Балдағым тарсылдап дәлизге кире бергеним, төр беттеги есиги *аңқыйып* ашылған өжиреден баслықтың ашшылау дауысы шықты (Ө.Хожаниязов).

АҢҚАЛ-САҢҚАЛ **1.** Ашық-шашық, аңырайған. **2.** ауысп. Қалай болса солай, қараусыз.

АҢҚЫЛДАҚ кел. Ишинде нәрсеси жоқ, қалмаған, иши геуек, кеуип қалған. Бир *аңқылдақ* шортан жөне ылақа, он күнде алғаным усы Айырша (Омар). **2.** Геуек, гөдек. **3.** Аңқаулық, ақ көкирек.

АҢҚЫЛДАҰ ф. Пикирсиз, ашылысыу, ақтарылыу, хақ көкиреги менен сөйлесиу, кеуиллениу, ықлас төгиу. — Сау жүрсең бе бала?, ... қайнаға төндар отырып па өйтеуір,... — деп жеңгей ақ көкирегін ашып *аңқылдау* менен болды (Ө.Хожаниязов).

АҢҚЫРЫҰ ф. Аңырау, бар дауысын жиберіу, дауыслау. Ешеклер *аңқырды*.

АҢҚЫҰ ф. Ийислениу, ийиси күшейип кетиу, ийисли, ийиси шыгыу, ийиси бурқырау, ийиси дегерекке жайылыу. Аркадан ескен өлпең желден жуусан ийиси *аңқыды* (Сейтов). **Аңқыған хош ийис** — ийисли, ийиси күшли, ийиси бурқыраған. Жерлери аңқыған *хош ийисли* гүлдей, Басыңнан дәураның тайды Көк өзек (Өтеш).

АҢЛА ф. 1. Аңғарыу, байқау, жән-жағын бақлап карау. 2. Абайлау, алды-артын ойлау, түсиниу, билиу, пәмлеу. Усы жерде айтпайман шебин-оңын, жигит болсаң, *аңла* сен истин сонын (Әжинияз). 3. Бахалау, парқын ажыратыу.

АҢЛАҒЫШ кел. Байқағыш, сезгиш, аңғарғыш.

АҢЛАМАСТАН ф. Абайламастан, байкамастан, сезбестен. Бир қауынды бузды билмей Баймурат, *аңламастан* тийип кетип аяғы (кк.поэз.ант).

АҢЛАСТЫРЫҰ ф. Байкастырыу, хабардар болыу, сорастырыу. Қасына келсе бир қабан, Белгили ол өткен душпан, Сондайлардан болың аман, *Аңластырып* кара балам (Бердак).

АҢЛАТЫҰ 1. Сыпатлау, билдириу, ескертиу, ескериу. Бул олардың дослығының беккем өмирлик екенлигин *аңлатады* (Г.Есемуратов). Өз-өзинен мақтанып, Бары-жоғын *аңлатты*. 2. Сездиреу, белги бериу.

АҢЛАҰ 1. Гәп, пикир, сәубет т.басқа да мазмунын билиу, түсиниу. 2. Қабыллау, түсиниу, пәмлеу. 3. филос. Дүньяны, коршаған орталықтағы кубылысты сол күйинде (турысында) өзгериссиз қабыллап, оны адам санасында сезиу формада сүүретленетуғын билиу процесинин дәслепки дереги. **Өзлигин аңлау** (өзин аңлау) өзинин хақыйкатында ким екенлигин түсиниу, қабыллау. Байқау, абайлау, билиу, сезиниу. Көрмеген жерди *аңлап* бас, Қурып қойған ау болмасын (С.Мәжитов). **Гәпти аңлау** — бир айтқаннан түсиниу, мәнисин аңғарыу. **Аңғысын аңлау** — бир нәрсенин бет алысын, ыңғайын түсиниу, бақлау, абайлау. **Аяғын аңлап басыу** — сақ болыу, абайлап жүриу. **Қас қабағын аңлау** — кеулин табыуға тырысыу.

АҢЛАМАЙ Абайсызда, байқамай, сезбей, билмей. *Аңламай* сөйлеген, аўырмай өледі (ққ.х.н.). Өзлігін *аңламай* кетпесін десең, Ел-журтқа шерменде етпесін десең, Дүньядан иймансыз өтпесін десең, Балаңызға хәйийү айтың аналар (Полат Карим).

АҢЛАТПА ат. лингв. (лат. annatio) **1.** Книгаға берілген қысқаша түсиник. **2.** матем. Көлеген санлар, хәриплер хәм белгилеринин бирикпеси. Барлық математика *аңлатпалардан* ибарат деп айтыўымыз мүмкин (сабақлықтан).

АҢЛАҰСЫЗ р. Байқаўсыз, абайсыз, билместен, елеўсиз. Сыртқа қарай жуўырдым, *аңлаўсызда* басым қапыға сарт етип соғылғанда мийим шайкалып кеткендей болды (К.Смамутов).

АҢЛЫ кел. Сезимли, байқайтуғын, серли, сезими бар, если, еси дүзиў, сезгир. Бираз *аңлы* болсаң сен де, Кеўлиң жақсы сезер сениң (С.Мәжитов).

АҢЛЫҒЫШ Баклағыш, сезгир.

АҢЛЫСЫҰ ф. Сынасыў, көзден таса қылмаў, кемисин көриў, бакласып жүриў. Хаялынан оның кимде қандай дығы барын, ким менен сөз алысып, көз астынан *аңлысып* жүргенин душпанның бары-жоғын сорап көрди (Т.Қайыпбергенев).

АҢЛЫҰ ф. **1.** Баклаў, көзде тутыў, көрип жүриў, байқап жүриў, қадағалаў. Алыстағы душпаннан *аңлып* жүрген дос жаман (ққ.х.н.) **2.** Изине түсиў. **Аңлыўда болыў** — изине түсиў, баклаўда жүриў. **Аңлыўға алыныў** — баклаўда жүриў, изине түсиў, басқан кәдемин баклаў. **Аўзын аңлыў** — хәр бир сөзине итибар бериў, айтқанларын қалдырмай қылт етпей тыңлаў. **Бирин-бири аңлыў** — өз ара қарсылас болып, бакласып жүриў. **Жолын аңлыў** — жолында жасырынып, изине түсиў.

АҢЛЫҰШЫ ат. **1.** Изине түсиўши, тосыўшы. **2.** Қараўыл, гүзетши **3.** Тексеріўши, қадағалап баклаўшы.

АҢСАР ат. қыял, кеўил, зейин, дыққат, аңсаған, кеўли күсеген. Детдомға таслаған жетим баладай, Шалқыған дәуирин, шадлығын *аңсар* (М.Картбаева). **Аңсары аўыў** —

куштар болуу, кеули ауйу, кумартуу, хәуес етиу. Қамсығар биразлар ығбалы жанбай, өзи сүйилмеген, сүйсе де жандай, Көрип аккууды *ауар аңсары*, Деп кояды: «Бул куслар бахытлы қандай!». (Бахытлы Сарыбаев).

АҢСАТ кел. Женил, қыйын емес, оңай, қолай. Нәмнаған, ап-ауыр жиғиттиң геүдесин көтерип келиу Надеждаға *аңсат* болған жоқ (Ж.Аймурзаев).

АҢСАТЛАСТЫРУУ ф. Жеңиллестиріу, мүмкиншилик ислеу, оңайластыруу. Олардың мүмкиншилигин *аңсатластырды*.

АҢСАТЛЫҚ ат. Жеңиллик, оңайлық, қолайлық. *Аңсатлық* пенен табыс жоқ, бирақ ойлан (Ө.Хожанов).

АҢСАУ ф. Күсеу, сағыныу, әрман етиу, үмитлениу. Мароккода қайғы шегип жабығып, күн нурын *аңсаған* лала сулыу қыз (Ш.Мәмбетмуратов). Айыбы сол: ығбал *аңсап*, сүйген дослық, тынышлықты (И.Юсупов).

АҢСЫЗ кел. 1. Абайсыз, серсиз, ойсыз, аңлаусыз, байқаусыз. Ушса парлар қырғауылдың қанаты, Оннан үркеp *аңсыз* жолаушы аты (Ж.Аймурзаев). 2. Бийғам, алаңсыз, ойланбай. Бир мәхәлде *аңсыз* турған Айқыздың қасына мылтықтың дауысы гүрп етти (А.Беғимов).

АҢ-ТАҢ р. Хайран, әжептәуір, бир түрли. Ол сиңлиси менен Атажанды көрип *аң-таңы* шығып, есик аузында не қыларын билмей силейип қатты да қалды (А.Бекимбетов). ◇ **Аң-таң болыу** – хайран болыу, түсине алмау, таң қалуу. Еситкенлер *аң-таң болып* карасар, «Байғус ауырған ғой» десип аясар.

АҢШЫ ат. 1. Мерген, қусшы, аңшылық пенен шуғылланыушы, кәсип етиуши инсан. *Аңшы* пейлин анда көрдим, Жан себил шикаpда көрдим, Пайда кууған саудагердин, Шыруан енер түслерине (И.Юсупов) 2. Бир нәрсениң изине түсиуши, аңлыушы. Шешен сөзшил келеди, *аңшы* изшил келеди (кк.х.н.).

АҢШЫДАЙ кел. Аңшы тәризли, аңшы сыяқлы.

АҢШЫЛЫҚ ат. Қус салыушылық, аң аұлаушылық, мергеншилик, аң аұлауды кәсип етиушилик. Кердер турғынлары хәр қыйлы балық түрлерин-сүуен, шортан, ылака, сазан, сыла, шабақ балықларды аұлаған, *аңшылық* пенен де шуғылланған, бул жерлерде жолбарыс, куланлар көп болған. (тарийхый дереклерден).

АҢЫЗ ат. (лат. *legenda*) **1.** Өмирде болған адамлардың, тарийхый тулғалардың басынан кеширгенлери туўралы халық аўзындағы әңгиме. Байлық емес, *аңыз* болып исин қалар, ол ислерин айдын жолды беккем салар, Оны көрип жана әулад үлги алар, Мазмунлы хәм шарапатлы жасап үйрен (Т.Қарлыбаев). Бердақ шайыр белгили қарақалпақ шайыры, аты *аңызға* айланып, халық тәрәпинен «шайырлардың — шайыры» атағы берилген (газетадан). **2.** Әдеб. Ел, тайпа, урыўлардың шыққан теги, кешкен жолы ямаса тарийхта болған белгили шахслар туўралы тарийхый шынлыққа тийкарланған, көркемлик сыпатқа ийе фольклорлық, прозалық жанр. *Аңызлардағы* сөз етилетуғын ўақыялар, хәдийселер, образлар дүркини тарийхый турмыс пенен тығыз байланыста болып, тарийхый фактлерге тийкарланған, атқаратуғын ўазыйпасы бойынша қандай да бир болып өткен тарийхый ўақыяларды, турмыста жүз берип атырған елеўли хәдийселерди, белгили адамлар ҳаққындағы, анық географиялық орынлар, урыў, кәўим, халық атамалары туўралы зәрүрли мағлыўматларды әуладтан-әуладқа жеткерип туратуғын өзгешеликлери менен көринеди. (Ққ.фольк.). **3.** Атыз, қыйтақ, егин жер. Гәй жерлерде бийдай *аңыз* көринеди («Әмиўдәрья» ж.). **Аңыз етиў** — белгили бир ўақыяны, жағдайды, хәдийсени сөз етиў.

АҢЫЗ-ӘҢГИМЕ Аңызлар менен әңгимелер жыйынтығы.

АҢЫРАЙЫҰ **1.** Ес-хуўышын жоғалтқандай, албыраў, бийпәрўа караў. **2.** Хайран, таң қалыў, аўзы ашылыў, лал болыў, серсиз қалыў. Қыз әлле бир сумлықты сезгендей лал болып *аңырайды* (Х.Сейтов.). **3.** Есиктин, қапының ашық турыўы. **4.** Бакырған даўыс шығарып бозлаў.

АОРТА (грек aorte ... aeiro-көтеремен) анат. Жүректин шеп қалташасынан басланатуғын ең ири тамыр. Оннан тарқалатуғын артериялар пүткіл ағза хәм тоқымаларды кислородқа бай қан менен тәмийинлейди.

АПА ат. 1. Ана, баланың тууған анасы, шешеси. Әкем неге екени белгисиз, *апама* бир, маған бир көз таслап, қып-қызыл болып кетти (К.Смамутов). Алыстан аңсап келемен, «Үлкейемен еле мен, *Апама* жәрдем беремен, Ислеринди сағындым» (Ү.Тәжимуратова). 2. Әжапа, қыз апа, бирге тууысқан қыздың үлкени. Ол хәзир Хемиолидин оғада жас шағында қайтыс болған *апасы* хәкқында ойлады (Р.Тагор). 3. Әкесиниң яки анасының анасы, әжеси, кемпир апасы. *Апам* шаулық, анам аклық көрсем деп, Ал иним жүр алдым ашық жүрсем деп (Қ.Бабаниязов). 4. Жасы үлкен хаял адамды хұрмет етиү, хұрметлеү мәнисинде қолланылады. «*Ана*, енди теңиз жоқ, кемелер қатнамайды, балаңыз қайтса машинада ямаса самолётта келиүи мүмкин, бирақ теңиз жолы менен емес» — дейди (газетадан).

АПАЖАН ат. 1. Апасына еркелеү, қәстерлеү мәнисинде қолланылады. 2. Жасы үлкен хаялларға миннетдаршылық, хұрмет көрсетиү мәнисинде қолланылады. Ақшолпанның хұрметі бар, орны бар, Жас кишилер *апажан* деп орынлар, Менде сени хұрметлеймен өзгеше, Жүрегимде достым деген орын бар (М.Бабаназаров).

АПАЙ ат. Жасы үлкен хаялларға, өзинен жасы үлкен қыз-келиншеклерге айтылады, улыўма сыйласық ретинде де қолланылады. Жигитлер хәм қызлар Ақназар ата менен Бийбигүл *апайға* көз айдын айтты (Т.Нәжимов).

АПА-СИҢЛИ ат. 1. Бир-бирине тууысқан ямаса тууысқанлық байланысы бар хаял адамлар. Дүньяда өзи дийдарынан, әсиресе ағайин-тууысқан, дос-яран, аға-ини, *апа-сиңли*, ата-ана дийдарынан әзиз, қууанышлы не бар? (газетадан). *Апа-сиңли*, қарындаслар ийбели, Мәкан тутқан жери Байсын жийдели. Шашлары қырк өрим, түймели, Дүнья аналардан жаралған дейди (Қ.Дәулетниязов). 2. Сыйласық, хаял-қызларға қарата айтылған қатнас жасау мүнәсибет

билдириү. Үйде бос отырған *апа-сиңли*, аға-үкелерди Кегейли районына пахта жыйын-теримине мирәт етемиз (газетадан).

АПАЛЫ-СИҢЛИЛИ р. Үлкен-кишили, жақын, туұысқан хаяллар, қызлар.

АПАҚ-ШАПАҚ р. Уақты хошлық, кеуиллери хош болыу, биргелесип кууанысыу. Жадырасып жақсы күтип алысты, *Апақ-шапақ* кууанысып қалыстық, газ плита гүрлеп жанып, шай қайнап, Жыллы жерге қалың төсек салысты (И.Юсупов). Отырсам болдым опак, Түргелсем болдым сопак, Күнлер қайда *апақ-шапақ*, Өттің бе бастан өмирим (Бердақ).

АПАЛАҚЛАҰ ф. Албырау, асығыу, хаплығыу, не ислерин билмеу, айрықша кууанғанлықтан ямаса албырағанлықтан саскалақлау, абыржыу. Екеуимиз де әдеп *апалақлап* калдық, Соңынан Мийирхан басын сәл көтерінкиреп питегене мыйық тартты да қойды (Ө.Хожаниязов).

АПАЛАҰ ф. Анасын шақырыу, қайта-қайта апа дей бериу, апа деп төкирарлау. Ең ақырында болмаған соң *апалап* айбарақ салып бақырдым (Ж.Аймурзаев).

АП-АЛЫС р. Дым алыс, жүдә алыс, оғада алыс, әдеуір жер, узақ. Сууы да жүдә там-тарыс, өрис қалды *ап-алыс* (Т.Жумамуратов).

АП-АҢСАТ кел. Аңсат, жүдә аңсат, дым аңсат, оп-оңай, жеп-жеңил. Маған да *ап-аңсат* дәлил табылады (Т.Қайыпбергенов).

АП-АНЫҚ кел. Жүдә анық, түсиникли, беп-белгили, жақсы белгили, қайнақай. Жаздың айы, қара үй шийшен, сырттан келген адам *ап-анық* көринеди (Қ.Айымбетов). Билди қыз жауды *ап-анық*, Ханнан келгенине қанық, Тағы күшін жыйды анық, Есигин бекитти беккем (Бердақ).

АПАРЫҰ ф. 1. Бир нәрсени екінши бир жерге жеткериу, алып барыу, өзи менен бир нәрсени алып барыу. Ала ғарга нанымды алды, *Апарып* салмаға салды (Қ.Айымбетов). Базарға сатсам *апарып*, Жалғыз қара болмайды, Барлық көрпе төсегим (А.Дабылов). Сондай «сөз бенен ис бирлиги» десен, Базы басшы бас қатырар бул гезде: Әуел сөзди иске апарсақпекен, Я исти *апарыу* керек пе сөзге? (И.Юсупов).

2. Алып кетиў, соңына ертиў, баслаў. 3. Жақынлатыў, жеткерий. Сол гезлерде Қоразбек маңғытлардың ийесиз қалған жерлерин абат етиў ушын суў *апарыў* ислери менен машкул болып жүрген болады (газетадан). 4. Жумысты жүргизиў, ис алып барыў, ислеў. **Апарып соғыў** – тап болыў, ушыраў, жетиў. **Бираз жерге апарыў** – мақтаў, гәп етиў.

АПАРҒЫЗЫЎ Затты, нәрсени бир жерден екінши жерге алып барғызыў, апартыў.

АПАРҒЫШ апара бергиш, апарыўға кумар, тасығыш.

АПАРЫЛЫЎ бир жерден екінши жерге әкелиниў, тасыў.

АПАРТЕИД (африка. Apartheid – *бөлек-бөлек жасау*) Расалық кемситиўлердің ең жаўыз көриниси.

АПАРЫЎШЫ алып барыўшы, жеткерийши.

АПАТИТ (лат. apatetikos – *алдаушы, адастырыушы*) Вулканнан атылып шыққан көп жыныслардың бәркулла курамында бар болған минерал (әсиресе фосфатлы төгинлер ислеп шығарыў ушын қолланылады).

АПАТИЯ (грек. apthateia – *немқурайдылық, қызығыудың жоғалыуы, бийтәрәуалық*) 1. Адамның этирапта, орталықтағы ўақыя хәм хәдийселерге бийтәрәуа болып қалыў халаты. 2. Мед. Сыртқы орталыққа қызықпай, пүткиллей бийтәрәуа болып қалыўы менен сыпатланатуғын кеселлик.

АПАТ ат. 1. Қәўип-кәтер, қырғын, бахытсызлық, күтилмеген жерден болған аўыр ўақыя, тосыннан келген қәўип. Тосаттан келиўши *apat*, бөлелер, Тарийхқа айланар қара сәнелер (С.Курбанов). Гүрес бир абырай, урыс бир *apat*, Кисини кемситпек саған кәсапат (Мақтымқулы). 2. Машина ямаса басқа техниканың бүлиниўи нәтийжесинде адам күшли жаракатланыўы яки өлимине себепши ўақыя. Ашылмастан, он гүлиңнен бир гүлиң, Ах! Жол *апатына* тап болып синлим, Кең дүньяны бизге тар қылып кеттиң (Ақшолпан Аманияз). **Апатқа ушыраў (болыў)** – шығын болыў, қаза табыў, қыйраў, бүлгиншиликке ушыраў.

АПАТШЫЛЫҚ ат. Аш-аптадалық, елдің қорланыўы. Хәзир нелер болмай атыр дүньяда, Бир жақларда суўы сыймай дәрәяға, *Апатшылық* көрип атыр тасқыннан (И.Юсупов).

Бул ашлық бир *апатшылық* болды ғой, не илаж?. ... — деп өзинен-өзі сөйледі (Б.Бекниязова).

АП-АҰЫР кел. Дым аұыр, тәуирақ аұыр, жүдә аұыр, аұырлығы жетерли. Аздан соң еңкейип шыға бергеним *ап-аұыр* денем еңсесинен баса кетти (Т.Қайыпбергенов). *Ап-аұыр* сөз айтса ойыңнан кетпес, Сасық ойларына ақылын жетпес (Омар).

АП-АШШЫ кел. 1. Дым ашшы, жүдә ашшы, уу зәхәр. Нақыл ғой ол билсең халықтың мүлки, Билмесең бил, журтка боласаң күлки, Неге шоршып түстің туұлап нағашым, Жеп қойғандай ыршып *ап-ашшы* түрпи! (Ақшолпан Аманияз). 2. Аұыс. Адамға аұыр тийетуғын, қатты бататуғын, кеулине азар беретуғын: Ашшы хақыйқат. Тили ашшы. Сынақлы дүньяда сүриндим қалдым, *Ап-ашшы* хақыйқат бүгилип жандым (Зульфия).

АП-АШЫҚ кел. Қалай болса солай ашық, толық ашылып турған, кере ашық. Түннің аз-маз аязы болмаса, аспан *ап-ашық* (Ш.Сейтов).

АП-АЯН кел. Белгили, ап-анық, мәлим, түсиникли, аттан-анық, беп-белгили. Бул мәстанның минези бизге *ап-аян* («Әмиүдәрә» ж.).

АПЕЛЬСИН (голл. appelsien — «қытай алмасы») 1. Кубла тәреплерде өсетуғын бәрқулла жасыл цитрус терек ямаса пута. 2. Усы теректің қабығы тоқ сары, жуқа перделер менен тилимлерге бөлінген домалақ хәм созылмалы суұлы мийуе түри. *Апельсин* тери дүзилисин тынықластырады, оны қабыл етиу стрессти кемеитетуғынлығы дәлилленген (газетадан).

АПЕЛЛЯЦИЯ (лат. appellatio — *мәмле етиу, арза*) 1. Қандай да бир қарар, пикир, алынған нәтийже ушын жоқары шөлкем яки мәкемеге шағым арза менен жолығыу. 2. Суд хұкими, қарарынан наразылық билдирип, оның тийкарына қарай қайта көріп шығыу хұқықына ийе болған жоқары судқа шағым арза етиу формаларының бири. 3. Мәсләхәт беріу, қоллап-қууатлау ушын қатнас.

АПИКАЛ (лат арх-үстки, ушы, жоқарғы) тилдің алдыңғы бөлімі тил ушы менен бирлікте аздап көтеріліп жоқарғы тислерге тийіуі арқалы апикал дауыссыз сеслерди жасайды. Олар d, t, c, l, n сеслери

АПҚАЛ ат. 1. Пейил, минез, қулық, кейип, әдет. *Апқалына қарасеш, Туұрайжақ бизди үзбендей* (А.Дабылов). 2. Сөйлеу т. Алып қал мәнисинде.

АПҚАН ат. Тилек, нийет, әрман. Анасы айтты күймеспен, Өли тиринди билмеспен, Әжел жетпесе өлмеспен, Дейип *апқан* қылған екен (Бердақ).

АПОГЕЙ (грек. apoгеios — Жерден узақта (жайласқан)) астр. Жер жолдасы орбитасынын Жер орайынан ең узақ ноқаты.

АПОПЛЕКСИЯ (грек apopresso-соққы менен зәлел жеткермен) Бас мийине қан қуйылыуы яки мий тамырына қан қоқымының тыгылып қалыуы нәтижесинде есинен кетиу яки болмаса лән болыу менен өтетугын кеселлик халаты.

АПОРТ(ЛАР) (лат. apporto — келтиремен, алып келемен) 1. Сатылған акцияларға төлеу сыпатында акционерлик жәмийетине келип түсетугын мүлк. 2. Алма мийуеси, таулы аймақларда өсетугын сууыққа шыдамлы сорты.

АПОСТЕРИОРИ (лат. a posteriori — кейингисинен, кейин турғанынан) филос. Тәжирийбеге тийкарланған, тәжирийбеден келип шығатуғын.

АПОСТРОФ (грек. apostrophos — шетке, арқа тәрепке қараған, қаратылған) Жазыуда (гейпара тиллерде) хәриплик белги менен көрсетилмейтуғын үнли орнына қатар үстине қойылатуғын яғный үтир белгисине уқсайтуғын (') вергул көринисиндеги белги. Тағы да жазыуда шет тилинен кирип келген меншикли атлардағы жанапайларды бөлип көрсетиу ушын сөздің үстине қойылатуғын белги. Мыс: Жанна *д'Арк, о'Генри*. 2. Фонетикалық транскрипцияда дауыссызларды жинишкертип көрсетиу ушын сөздің үстине қойылатуғын белги.

АПОСТРОФА (грек — шетлеу) Стилистикалық усыллардың бир түри болып, гейде шайыр жансыз нәрсеге

жанлы нәрседей, жоқ нәрсеге бардай қатнас жасау. Мыс:
Бир келиппен келмей-келмей,

Есигинди көрдим төрдей,

Сенде мениң Әмиуимдей,

Аш қушақты маған, Дунай (М.Сейтназаров).

2. Бар, қатнасып отырғанға қарата туұрыдан-туұры яки тиккелей қатнас жасалмай айтыу, пикир билдириу.

АПОСТОЛ ат. (грек apostolos) диний. Христианлардың ертедегі бір қәуимнен екінші қәуимге жаяу жүріп жетіп, динди тарқатқан әулийелер.

АПОСИОПЕЗА (грек aposiopesis-жасырыу) Оқыушы ямаса тыңлаушының айтылажақ ойға, пикирге дыққатын аударуу ушын гәптің ортасында яки кейнинде үзилиске түсіп тамамланбай қалыуы. Мыс: Яқ...қыстаусыз... Жақында сайлау бар. Күтип отыр ол жақта, — деди (И.Юсупов).

АППАҚ кел. **1.** Қардай, ақ түсли, дым ақ, жүдә ақ. Ренине тәрип беріп өтейин, Сары түсин жарық күнге теңейин, *Аппақ* ренин нуры дейин үйіннің, Ал қарасын көзлеріңе мензейин. (У.Бижанова). *Аппақ* қарға асығып, алақанын тутады, Оннан сайын мәс қылып, Жапалақлап жауады. (Д.Оразов) **2.** Пәкизе, таза, гирбиңсиз. кирсиз, гүнасыз, кеуилинде кири жоқ. Киши менен кишидей, Үлкен менен үлкендей. Ашқан *аппақ* жүрегін, Тәсил-пәсил бүркемей (Т.Жумамуратов). Сени мегзетемен — Қарақалпағым, Қалби *аппақ* нәрестеге саудырақ, Сумлығы жоқ айтып сөздин анығын, Туратуғын еки көзи жаудырап (Ақшолпан Аманияз). **3.** Еркелетиу, марапатлау, гирбиңсиз, таза, пәк мәнисінде. Айланайын *аппағымау*, Қозы жүнли қалпағым, Журт сүймесе сүймесин, Өзим сүйген *аппағым* (ққ.х.с.ж) Фарға сүйер баласын *аппағым* деп, Кирпи сүйер баласын жумсағым деп (нақыл). **Аппақ куұдай** — **1.** Боп-боз, жүзинде бир тамшы қаны жоқ; **2.** Толық ағарып кеткен.

АППАРАТ (лат apparatus-таярлық, буйым, үскене) **1.** Қандай да бир жумысты орынлау ушын хызмет ететугын әсбап, үскене, механизм хәм усы сыяқлылардың улығма аты. Телефон *аппараты*, Фото *аппарат*. «Замин» халықаралық

жәмийетлик фонды тәрәпинен 200 дана еситиў *аппараты* менен тәмийинленеди (газетадан). Жүрек гүрс-гүрс, шүйкилдейди *аппарат*, Тири болсаң тири тилде даңқ тарат, Импульс барма жатпа бийкар жалт қарап, Тилиң дүньялық тилге кириўи керек (А.Дәрменов). **2.** физиол. Белгили бир ұазыйпаны орынлаўшы ағзалар Көриў *аппараты*. Дем алыў *аппараты*. **3.** Басқарма яки хожалықтың қандай да бир тараўында хызмет етеуғын мәкемелер жыйынтығы, усы мәкеме хызметкерлери. Мәмлекетлик *аппарат*. Басқарыў *аппараты*.

АППАРАТЛЫҚ аппаратқа тийисли.

АППАРАТУРА 1. Белгили бир исти орынлаўшы аппаратлар жыйынтығы; лаборатория, цех, үлкен қурылма х.т.б да әсбап-үскенелер. Химиялық аппаратура. **2.** инф. Компьютердин техникалық қураллары менен физикалық үскенелери. *Аппаратура*-механикалық, электрлик ҳәм электронлық қурылмалар, яғный компьютердин қурамындағы қурылмалар: клавиатура, монитор т.б. (информатика сабақлығы).

АППЕНДИКС (лат. appendix — *артықша, өсимте*) анат. Соқыр ишектің қурт сыяқлы өсимтеси.

АПЕНДИЦИТ ат. Аппиндикстің исиниўи кеселлиги. *Аппендицит* кесели ўақтынан кешиктирмей операция ислеўди талап етеди, болмаса өмирге кәўип туўады (газетадан).

АППЛИКАЦИЯ (лат. applicatio — *мейиллик, бирлесиў, қосылыў*) **1.** Қандай да бир гезлеме, қағазға рәңбөрең гезлеме ҳәм қағаз бөлеклерин жабыстырып яки тигип нағыс салыў усылы. **2.** Сол усыл менен салынған сүўрет, нағыс, сондай нағыслы буйым.

АПРЕЛЬ (лат. aprilis ... apricos — *қуяш ысытатуғын*) Жаңаша жыл есабында төртинши ай, он еки айдың бири, бәхәр айы. *Апрель* айының биринши ярымынан баслап, сәўирдин самалы есип, жер дарайы көйлегин кийип, көк шөплер менен безелди (Ө.Айжанов).

АПРИОРИ (лат. *a priori* — *әуелден, әуел басынан*) филос. Тәжірийбеге тийкарланбаған, тәжірийбеден алынбаған, тәжірийбеден алдынғы.

АПРОБАЦИЯ (лат. *approbatio* — *мақуллау, тастыйықлау*) Тексеріу, сынау хәм додалау тийкарында рәсмий түрде мақуллау.

АП-САП р. Тамам, кейин, тып-тынышлық. Той *ap-san* болғаннан кейин Омардың шешеси баласы менен келинине кара үйдин оң қапталына төсек салыпты. (М.Абдиреймов).

АПТАП ат. **1.** Эптап, күн, қуяш, ашық, тынық, таза, күннің көзі, сәулеси. Мың санлы садаға басқан изинен, мисли *аптап* киби йүзлери бардур (Әжинияз). **2.** Күннің, қуяштың қызыуы, ысыуы. *Аптап* урса оттай қарып, Шөмен жанып күл болсын деп, Бағ еседі бүртик жарып, Жәхән толы күл болсын деп (Б.Қайыпназаров).

АПТЕКА (грек. *apotheke* — *склад*) **1.** Врачлардың жазып берген рецептлерине қарап дәри таярлайтуғын, сондай-ақ, дәри-дәрман хәм басқа медицина товарларын сақлайтуғын хәм сататуғын мәкеме, дәрихана. Түстен кейин *аптекадан* хаялым дәри әкелди (А.Бекимбетов).

АПТЕЧКА Биринши медициналық жәрдем көрсетиуде, тийкарынан өз-өзине яки өз ара жәрдем бериуде қолланылатуғын дәри-дармақлар хәм солар сақланатуғын қутыша. Хәр түрлі дәрилери бар *аптечканың* бар болыуы шәрт (А.Джальменов).

АПТЕКАШЫ **1.** Аптекада дәрилер таярлайтуғын қәниге; фармацевт. **2.** Аптека ийеси, хожейини.

АПЫЛ-ТАПЫЛ р. Жүрер-жүрмес, жығылып-сүринип, шала-шарпы адым атлау, зордан-зорға, жүриуге енди ғана үйренип киятырған. Бир жасына шықты *апыл-тапыл* жүрди, баланың қызығын көрди («Мәспатша»). Көсип жатқандай жалаң аяқлы, *Апыл-тапыл* жүргендеги излерим, Имма деуге зордан келген сыяқлы, Жанғырып турғандай шала сөзлерим. (Б.Қайыпназаров).

АПЫР-ТАПЫР р. Баса-бас, қалай болса солай, асығыс, әй-пәйине қарамастан, тез-тез. Айпараны тута алмай, Есабы

жок көп қалмақ, *Апыр-тапыр* болады («Мәспатша»). Хәмме хаулығысып сыртқа қарай *апыр-тапыр* атлығып шықты (А.Баймуратова).

АР I Адамгершилик кәсиейет, намыс, уят, хұждан. Асыраймыз, айбатым деп, *арым* деп, Ялғаншыда, өмирлигим, барым деп. (С.Кунназаров). Қарақалпағымсаң — намысым, *арым*, Ал мен перзентинмен, мәңги диярым! (Г.Есемуратов). *Ар көриу* — намысланыу, уят санау. *Арын арлау* — намысын қорғау, пәклигин дәлиллеуге хәрекет етиу, көмеклесіу. *Арын сақлау* — намысын қорғау, адамгершилигин сақлау. *Арын сатыу* — намысынан беziу, уятқа қалыу. *Арын төгиу* — намысын қорлау, уятқа қалдырыу. Пәнт жедим, *ар-намысым* ишиме сыймай жүрегимди жандырып жиберди (А.Бекимбетов).

АР II (фр. *are* ... лат *area* — *майдан, бети, жүзи*) Метр өлшеми системасында жүз квадрат метрге тең жер өлшеу бирлиги, бир гектардың жүзден бир бөлеги.

АР III ар жақ. 1. Қарсы жақ, арғы бети. **2.** Изи, дауамы **АР-НАМЫС** Адамгершилик, кәсиейет, ар, уят, намыс.

АРА ат. **1.** Орта, ашықлық, уақыт, аралық. Ашыңыз енди *араны*, Хаялға нәубет қарады (А. Дабылов). Мақсым, Әмет кармалауға тал таппай, Қашқан еди бир ақшамда *арадан* (И.Юсупов). *Арадан* неше күн өтеди, бай сол баяғыша түнде кетеди, азанда келеди (К. Айымбетов). Енши тийип еки теңиз *арасы*, Қолында қалқаны, қылыш, найзасы, Қара қалпақ кийип, ата мийрасы, Хак пәтия алған ана тилинде (Ж.Өтениязов). **2.** Адамлардың өз ара қарым-қатнасы. Кеуил жақын, *ара* алыстай, Әнтек бопты жүрген таныспай. (Ақшолпан Аманияз). **3.** Ортасында, ишинде араласып жүрген. *Араға от түсиу* — ренжисиу, аразласыу. *Араға шайтан араласыу* — сууысыу, урысу, өшигиу. *Арадан қыл өтпес* — татыу, сыйласықлы. *Арасы алыслау* — **1.** узақласыу; **2.** Ренжисиу, аразлау, өкпелесиу. *Арасы аспан менен жердей* — уқсамайтуғын, парық қылатуғын, өзгеше. *Араға түсиу* — араласыу, арашалау, қорғау, бириктириу. *Қас пенен көздиң*

арасында — демде, тез. **Екеу ара** — екеу-екеуден, **Тез ара** — тезлик пенен, **өз ара** — өзлі өзі. **Ара тура** — арасында. Күн ара — еки күннен бир күн, хәр күни емес.

АРАДА еки ортада, белгили пайытта. Жакын арада — тез күнлерде, жақында.

АРА-АРАСЫ р. Хәр дайым, гейде, гей уақлары, ретинде. ... *ара-арасында* жәмийетлик жерге де қатнаса баслады, лекциялар да оқып жүрди (Қ.Айымбетов).

АРА-АРАСЫНДА р. Гейде, гей уақытлары.

АРАБ н. арап. 1. Азияның Парсы қолтығы менен Жер Орта теңизи арасы бөлімінде Африкада жасаушы, соми́й тиллериниң биринде сөйлесиуши халық, миллет аты, араб еллериндеги халықлардың жалпы аталыуы, сол халықлардың уәкили. 2. Усы халыққа (миллет) тийисли (шахс, мәмлекет хәм т.б) **Араб алфавити** — араб хәрип таңбалары жыйынтығы. *Араб хәриплери* — араб тилиндеги сеслерди белгилеу ушын алынған таңбалар. **Араб жазыуы** — Әййемги Вавилондағы аккад, шумер тайпаларының жазба хәриплери негизинде пайда болған ески жазыуы. **Араб тили** — семит-камит тиллер семьясының семит тиллер топарына киретуғын тил. **Араб цифры** (санлары) — математикалық таңба.

АРА БЕРИУ ф. Пардозлау, өзине қарау, пәкизелеу, сулыулау, сыйпанып тарануы. *Ара берип* ақ жүзиңе, муртыңа, Атланып бар балам дайы журтына (А.Дабылов).

АРАБЫ Арабларға хәм Арабстанға тийисли. *Арабы ат.*

АРАБИЗМ араб тилинен өзлестирилген сөз яки сөйлемлер (ибара).

АРАБЫ кел. қ. әреби.

АРАБША 1. Арабларға, араб әлипбеси, тили, әдебияты хәм мәдениятына тийисли. *Арабша жазыу.* 2. Араб тили

АРАЗ (араб тилинен — бийкарлау; терис қарау) Айыплап, гүнәкарлап, гийне сақлап сөйлеспеу, байланыс жасамау халаты, татыу емес. Мақсетиң араға от салып, *араз* қылмақ ушын сөз тауып жүрсең («Мәспатша»). Ашыу — *араз*, ақыл — дос (нақыл). Көрсетип хұрмет үлкенге, Иззетти жақсы

еткенге, *Араз* болып көп кеткенге, Мүриүбетлик байрам келди. (У.Тажимуратова).

АРАЗЛАСЫҰ ф. Урысыу, өкпелесиу, кеуил қалысыу. Татыу едик, бирге жедик тапқанды, Бай, орташа *аразласқан* жок едик (И.Юсупов).

АРАҚ (араб тилинен — тер, пуулануу) Суу хәм этил спирти араласпасынан таярланатуғын ишимлик, шарап. *Арақ* ишип мәс болған, Өз-өзине қас болған (А. Бегимов). Кафе тойлар еди буннан тысқары, *Арақ* болды сәл ғыйт етсе қушқаны, «Жүз грамм куй» — сылтауының биреуи, Таң азанда турса шеке қысқаны (Ж.Хожалепесов). Бар тапқанын ишип жүрген заңғар бул, Алтын менен *арақ* турса алдында, Ойланбастан шайтан шайын таңлар бул (Ж.Хожалепесов).

АРАҚҚУМАР р. Ишимликке берилген, арақхор.

АРАҚХОР Ишиушиликке берилген, арақты көп ишетуғын, мәскүнем. Ақмақ жөнсиз қаңғыйды, *Арақхор* дүкән анлайды (кк.х.н.).

АРАҚХОРЛЫҚ Арақты көп ишиушилик; майхорлық, ишкиликпазлық.

АРАҚ-ШАРАП ат. Ишимликтин жалпы аталыуы.

АРАЛ ат. геоғр. Жан-жағы суу менен қоршалған курғақлық, атау.

АРАЛАС 1. кел. Бирдей емес, хәр түрли. *Аралас* санлар. Дәрьяның еки бойы тал *аралас* тораңғыл тоғай болған (К.Султанов). **Аралас егинлер** ауыл хож. — Бир танапта бир уақытта өсирілген бир неше дақыл. **2.** Қосылған, қарысып кеткен, сиңискен, бирге (түрли инсанлар, нәрселер). Сууымды сағалас еткен, Елимди *аралас* еткен, Түркменге намалас еткен, Ғардашы көп тууысқанлық (И.Юсупов). **2.** көм с. **Аралас қоспа гәп** — дизбекли, бағыныңқылы, дәнекерсиз қоспа гәплердин аралас байланысынан дүзилип келгенде де, дүзилиси, орын тәртиби хәм мәнилері жағынан хәр түрли болып келеди. **Аралас-куралас** — қосылып, биригип кеткен.

АРАЛАСПА Бир түрдеги, бир жыныслы болмаған заттардың, элементтердің механикалық қосылмасы; түрлі заттардың биригіуінен пайда болған өнім. *Хлорлы араласпа.*

АРАЛАСТЫРЫҰ араласыу фейилинің өзгелик дәрежеси. Бир нешше затты қосыу, бириктириу.

АРАЛАСЫҰ 1. Бир-бирине қосылыу. 2. Қандай да бир топар, группаға т.б қосылыу, кириу. 3. Бас қосыу, қатнасыу (гәп-сөз, ис т.б.) 4. Байланыс, мүнәсибетте болыу; адамларға қосылыу. Жигитлер бир-бирине қарасып, мақулласып ымласты. Сөзге тағы Әжинияз *араласты* (К.Султанов).

АРАЛАС-ҚУРАЛАС араласқан халат.

АРАЛАСЫҰШЫ ат. Қосылыушы, қатнасыушы адам.

АРАЛАТЫҰ аралау фейилинің өзгелик дәрежеси.

АРАЛАҰ Ишинде жүриу, қыдырыу. Көп жылқыны *аралап*, Әкесинің малындай, Қырқ атты таңлап алады (Бердақ).

АРАЛЫҚ ат. 1. Қашықлық, еки ортасы, арасы. 2. Ұақыт, мезгил, гез.

АРАЛЛЫ ат. Арал бойының адамы, халқы. *Араллылар* менен карақалпақлар жийи-жийи отырған аўыллардың орны, гөне жоллардың қалдықлары, бир жерлердің абат болған, үстинде сығасқан ел отырғанын дәлиллейди (Н.Дәўқараев).

АРАН ат. 1. бот. Көкнар туқымласына жататуғын бир жыллық өсимлик, шөптің түри, аран жаўын менен қырда өседи. *Аран* менен селеуди, Аттың оты дер еди («Алпамыс»). 2. Ерте заманларда өмир сүрген хайуанаттың бир түри. *Аран* киби ашылғанда аўызы, Сәл созылып саўмалаған саўрысы (Т.Қабулов). 3. Гербиш пенен темирден жасалған қоршау. 4. Аң аўлауда қолланылатуғын үсти жабылған терен ор, шуқыр. Үстирттеги бул сырлы объектлердің сайғақ, қулан, арқар, жайран киби мыңлап топарласып жүретуғын дүз аңларын массалық түрде аўлау ушын қурылған қурылыс-*аран* екенлигин дәлилледи (газетадан). 5. Нәпси, қулқыны. **Араны ашылыу** — нәпсиси ашылыу, ашкөзлениу, қанаат етпеу, mise тутпау, қунығыу.

АРАП ат. қ. Араб. Арап халқы. Шах жас бала ерке улы, хуп демеклик *аран* тили (Бердақ).

АРА-ПАРАСЫ р. Ретинде, басқа жұмыстардың арасында. Мийирхан екеуиміз *ара-парасында* көз жиберисип отыр едик, бир қарағанымда ол маған атқан оқтай тигилди (Ө.Хожаниязов).

АРАПША р. Араб тилинде. Шала сауатлыларды оқыту жолы булар жоқарғылардан басқарак, *арашаға* қолы келмейтуғын орашолақ («Қыз. муғ». ж.).

АРАСАТ (араб тилинен — майданлар; хәулилер) 1. дин Ислам дининде айтылыуы бойынша қыямет қайым болғанда, барлық адамзат тирилип топланатуғын қорқынышлы даланлық, қыямет майданы. 2. Ауысп. Шаўқым-сүрен, ала-топалан, қырғын. Жан-жақта жәнжел, *арасат*, Қубласы жоқ арқаның (И.Юсупов). **Арасатта қалыу** — я ояқлы, я буюқлы бола алмай, еки ортада, не қыларын билмей, саскалақлау. **Арасат оты** — қыямет майданында жанған от.

АРАСЫНДА р. Гейде, хәр гезде.

АРАСЫНША соның арасынша, тез, сол бойы.

АРА-ТУРА р. анда-санда, сийрек, гейде, ара-арасында... *Ара-тура* салған жылым абағым, майлағанда үйип келер қабағын (С.Нурымбетов).

АРАША ат. Төрелик, кәтқудалық. **Арашаға түсиу** — айырыу. — Ким жағымпаз?...Қой, енди Батыр, деди Камал *арашаға түсип*. (К.Рахманов). Турым *арашаға түсип* «Тоғайлы жер аңсыз болмас» деген, жасауыл тақсырлар Бозатауда бар бала Хийада жоқ па? (К.Султанов).

АРАШАЛАУ ф. 1. Айырыу, жәнжелди басыу, урыскан еки адамды жарастырыу, тоқтатыу. Жигитлер өрре турып, Қудиярды Қәлменнің қолынан зорға *арашалап алды* (К.Султанов.) 2. Сөзин сөйлеу, болысыу, көмеклесиу.

АРБА (араб тилинен ароба) Тийкарынан еки ямаса төрт дөңгелекли, ат, ешек яки өгизге жегилетуғын, адамлар, жүк тасыйтуғын, арбакеш басқаратуғын транспорт куралы, ағаштан соғылған арнаулы көлик. Қаладан алғаным алты *арба* аскабақ (Н.Дәўкараев). Алдыңғы *арба* қайдан жүрсе, соңғы *арба* соннан жүреді (ққ.х.н). **Өз арбасын тартыу** — өз исин, өз тиришилигин өзи көриу.

АРБАБ қ. әрбап.

АРБА ЖОЛ ат. 1. Үлкен жол, арба, машина жүретуғын арнаулы кең жол. *Арба жолдың* бойында қалып еді пақырлар, Қызыл құмның ойында (С.Мәжитов). 2. Мектеп оқыушылары пайдаланатуғын дәптер түрі.

АРБАКЕШ 1. Арба менен жүк тасыушы, арба миниуши, басқарушы адам. Алтақтаға жанбаслаған *арбакеш*, Артта отырған адамға сөз салмас хеш (И.Юсупов).

АРБАЛАҰ ф. Арба менен тасыу. Алтын барма, гүмис барма алып *арбалап* қаладан шығара баслады (Қ.Ирманов).

АРБАЛЫ Арба жеккен, арбасы бар. Асықпаған *арбалы* қоянға жетеді (ққ.х.н.). Алыстағы арбалыдан, жақындағы дорбалы.

АРБАНЫҰ алданыу, өзін алдастыруу, өзін-өзі арбау.

АРБАҚЛАҰ ф. Хәрекеттің ебетейсиз қозғалуы, ебетейсизлениу, әдеттен тыс хәрекет. Арқаландық *арбақлап*, Ақырет көрдик өлимнен (Жийен жырау).

АРБАҰ ф. Көтермелеу, жақсы сөз бенен жубатыу, алдастыруу, кеулин бағыу. Соларды алдап, *арбап* соңына ертті («Қыз. муғ». ж.).

АРБАША Арбаның кишкенеси, арба сыяқлы көлік. Чайдаковты кишкентай арбашаға жатқарып операция жайына киргизди (А.Бекимбетов).

АРБАШЫ ат. 1. Арбакеш, арба айдаушы адам, киши. 2. Арбада жаксы жүретуғын көлік.

АРБИТР (лат. arbiter — *гүуа, тамашагөй; судья*) 1. Тәреп-лердің разылығы менен сайланатуғын судья. 2. Спорт ойындары, жарыслардың қағыйдаларына әмел кылууды жүзетип, бақлап барыушы, бахалаушы судья.

АРБИТРАЖ (фр. arbitrage — *басқару суды*) 1. хук. Тартыслы мәселелерди шешиу ушын арнаулы шөлкемлестирілген хәм хәрдайым хызмет көрсететуғын суд органы. 2. Пайда алыу ушын бир валюта базарынан алынған сырт ел валютасының курсы бойынша парқына карап екінши валюта базарында сатыу.

АРГО (фр. argot — *жаргон*) Жасалма тил. Қандай да бир социаллық топардың (мыс, студентлер, спортшылар, урылар

т.б) өзіне тән басқалар түсінбейтуғын сөзлик бирліклеринен ибарат тил.

АРГОН (грек. argos — *хәрекетсиз*) Химиялық элемент, хауа курамында болатуғын реңсиз хәм ийиссиз газ (электр лампалары хәм жарық түсириуши реклама әсбаплары ишин толтырыу ушын қолланылады).

АРГОТИЗМ (фр. argotisme ... argot — жаргон) тил билими. Белгили бир социаллық топардағы адамлар арасында қолланылатуғын шәртли сөз яки сөз дизбеклери. Онда турпайылық, кемситиу мәнилери болмайды. Қандай да бир аргодан әдебий тилге өзлестирилген сөз яки ибаралар. Мыс: *қоян* (билетсиз жолаушылар — айдаушы тилинен), *уйқылатыу*, *паңқы*, *темағо* (*бәри жақсы*), *көпирме*, *антеннасы тартпау* (студентлер тилинен).

АРГУМЕНТ (лат. argumentum — *анық дәлил*) 1. Пикир, дауа х.т.б дәлиллеуши тийкар, дәлил. 2. мат. Еркин өзгериуши муғдар. Дәлил, себеп, тийкар, исенерли уәж.

АРГУМЕНТАЦИЯ (лат. argumentatio — дәлиллеу, дәлил келтириу) Керекли пикир яки қағыйданы дәлиллеу ушын дәлиллерди шөлкемлестириу, талқылау.

АРҒАЛЫ ат. Қой нәсили.

АРҒЫ кел. 1. Ана шети, аржағы. *Арғы* қыздың бергиси, берги қыздың *арғысы*, Хийуалысы қайсысы (Қ.Айымбетов). 2. Түп-дәреги, төркини. Баян етсем хасыл затын, *Арғы* атасы Есенгелди (Бердақ). 3. Сырт, шетки жер. 4. Бурынғы, ертедеги, өткен. 5. Кейинги, соңғы, түпки. 5. ауысп. зор, қыйын. **Арғы ата** — үлкен ата, бабасы. *Арғы* күни — ертенинен келеси күн, кейинги күн.

АРҒЫ-БЕРГИ р. Бурынғы-соңғы, барлық, пүткіл. Арғы-берги жағы — ол жақ, бул жағы, шамасы, мөлшері.

АРҒЫМАҚ ат. Хасыл, шапқыр, жүйрик, атларға берилген улыума аты. Азамат ердің белгиси, аз ғана сөйлеп көп тынлар, *арғымақ* аттың белгиси, аз ғана отлап көп жуұсар (ққ.х.н.).

АРҒЫТ ат. Үлкен ағаш, мықлы, жууан ағаш. Узыны келискен жууан бир *арғыт*, Саны жүз сапасыз талдан жаксырак (Бердақ).

АРДАҚ 1. Иззет-хүрмет, әдиўлеў сезими, усындай сезимли мүнәсибет. 2. Аяўлысы, әдиўлиси. 3. Қымбатлы, қәстерли, хасыл (жер, мәкан).

АРДАҚЛАТЫҰ ардақлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

АРДАҚЛАҰ 1. Иззет-хүрмет, қәдир-қымбат, сыйласық пенен мүнәсибетте болыў. Атты бақсан, *ардақлап*, жаўға бермес тар жерде (ққ.х.н.). 2. Қәстерлеў, абайлаў. Енди тоқталмасын билген соң жиғитлер *ардақлап* баратырған батырдың соңына ерди (К.Султанов). 3. Тәбият байлығын, руўхый, мәдений қунлылықларды қәстерлеў, бахалаў.

АРДАҚЛЫ Иззет-хүрметке, қәдир-қымбатқа ылайық. Ақ көкиреклик етип, алдаўға инанып, *ардақлы* Бегислерди таслап та кеткен (Ж.Аймурзаев).

АРДАНА: ардана болыў ф. 1. Мийрас болыў, тийисли болыў. 2. Өзинен ауыспаў, өзине буйырыў. Масқарапаз ҳеш уақытта илинбес санға. Ол *ардана* болсын Абдираманға (И.Юсупов).

АРДАП ат. Жарма, шубат, ең суйық әхери жоқ аўқат, күшсиз аўқат, негизинен арықлаған ылақ, бузаўларға бериў ушын арнаўлы қайнатып исленген аўқат. Хәмийше *ардабың* қайнап қойылмай, Суйық болып жарман кетти костарым (А.Дабылов).

АРЕАЛ (лат. *агеа* — *мәкан, майдан*) 1. Өсимлик яки хайўанлардың қандай да бир түри, отряды яки туқымласы тарқалған аймақ. 2. геог. Картада уақыя хәм хәдийселерди сүүретлеў усылы. Олардың шегарасы үзликсиз сызық, рен яки штрих пенен көрсетиледи, гейде А ишине белгилер қойылыўы ямаса түсиник берилиўи мүмкин. Бул усылдан геоботаник, зоогеографик, экономикалық карталар х.т.б пайдаланады. 3. Тил қубылыслары — фонетикалық, лексикалық х.т.б қубылыслар тарқалған жер, лингвистикалық ареал. **Ареал атамалар** — бир түрдеги географиялық термин ямаса топоформант (топоним жасаўшы қосымта) жәрдемінде жасалған топонимлер тарқалған аймақлар: — абад — Гүлабад, Дийқанабад, Халқабад, — кент — Ташкент, Паркент, — төбе — Қараўылтөбе, Ақтөбе т.б. **Ареал лингвистика** — 1) Тил

билиминин лингвистикалык ареалларды изертлеу менен шуғылланыушы тарауы. 2) Тил илиминде лингвисткалык ареалларды изертлеуде айрықша итибар бериуши бағдар.

АРЕНА (лат arena-қум) 1. Әйемги Рим тамаша көрсетиу орынларының амфитеатр ортасындағы қум себилген айлана майданы. Спорт ойынлары, гладиаторлар урысы, өлимге хуким етилгенлердин жабайы хайуанлар менен гүрес тамашасы ушын арналған; 2. Хәзирги заман циркинде тамаша орны, ойын майданы, майданша, кеңислик. Ол хәзир манеж деп аталады. Цирк Аренасы диаметри 13,5 м; 3. Спорт майданы – арнаулы спорт түрлери бойынша оқыу тренировка шынығыулары хәм жарыслар өткериуе арналған майданша, ашықлык, кеңислик. 4. Майдан, көпшиликке тарқатыу. Олар әдебиятымызды кең *аренаға* шығарыуда шын кеуилден хызмет етип атыр («Әмиүдәрә» ж.).

АРЕНДА Уақытша пайдаланыу ушын алынатуғын жер. ...карақалпақларға жерлерди *арендаға* алып ислеуе туура келди (Н.Дәуқараев).

АРЕНДАЛЫҚ арендаға, жаллауға алынған.

АРЕНДАТОР ат. Жаллауға берилгенди пайдаланыушы адам.

АРЕОМЕТР (грек. araios – *тығыз болмаған*, бос; суйық+metreo-*өлшеймен*) Суйықлық хәм жылжымалы (төгилетуғын) қатты денелердин тығызлығын өлшейтуғын әсбап.

АРЖАҚ р. 1. Қарама-қарсы жақ, арғы бет, арғы тәреп. Аламан деп малды төгип *аржақтан*, Келди Досмухаммед саған Бийбайша (Омар). 2. ауыс. Дауамы, жалғасы, изи, соңы. Ол *аржағын* айтпай гилт иркилди (Ж.Аймурзаев).

АРЖАҚ-БЕРЖАҚ Арғы тәреп, берги тәреп. *Аржақ-бержақ* болып еки сан болған, Бөлим-бөлим жерлер карақалпақта (Әжинияз).

АРЗА (араб тилинен – *арзнама, илтимаснама*) 1. Белгили бир мәкеме ямаса лауазымлы шахс атына жазылған өтиниш, усыныс, шағым мазмунындағы рәсмий хұжжет. *Арза* бериу,

арза жазыў. **2.** Шағым етиў, арыз. Үш күннен кейин Қаражан Алпамыс достына *арза* қылды («Алпамыс»).

АРЗАГӨЙ 1. Арза менен келген яки хабарласқан шахс. *Арзагөйди* услап алды, Мойнына қыл арқан салды, Қарқыратып малдай шалды, Халықты жаман қысқан екен (Бердақ). **2.** Биреудің ямаса бир нәрселердің үстинен арза бергиш, арза жазыў менен шуғылланыўшы киси.

АРЗАН (парс — *баҳасы төмен, қәдири кем*) **1.** Баҳасы, нырқы жоқары болмаған, қымбат емес. Суў мол болғай! Гази жоклар газ жаққай, *Арзан* турғай бәрха ун менен ақ май. (Ж.Анетеев). **2.** Шамасынан баҳасы пәс, төмен баха. *Арзанның* сорпасы татымас (ққ.х.н.). Белгили жерден жүдә *арзан* сатып алып, қымбатыйман дегенше басып қояды. **3.** аўыс. Қунсыз, қәдирсиз. Бизде бар, *арзан* қосық кеткен сыры, Сыядан бурын кеўип аты сөнген (И.Юсупов). **4.** Куры, әйтеўир, бос. **5.** Жеңил жол менен, қыйыншылықсыз. *Арзанға* түсиў.

АРЗАН-ГИРЕЎ Тийкарғы баҳасынан бираз пәс, арзымаған пулға, төмен баха менен. *Арзан-гиреўге* сатып алыў.

АРЗАН-ҚЫМБАТ 1. Баҳасы нырқы пәс-бәлентлиги. **2.** аўысп. Жаксы-жаман, қәдир-қымбат. *Ким билсин жарлының арзан-қымбатын*, Көрдим талай қыздың сулыў-сымбатын (А.Дабылов).

АРЗАНЛАТТЫРЫЎ арзанлаў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АРЗАНЛАТЫЎ 1. Негизги баҳасынан кемитиў, нырқын пәсейтиў. **2.** Қәдинин кетириў.

АРЗАНЛАТЫЛҒАН Баҳасы кемитилген, қуны түсирилген.

АРЗАНЛАЎ Баҳасы кемиў, нырқы кемиў, баҳасы төменлеў. ...буның баҳасы *арзанлаў* (Ө.Айжанов).

АРЗАНЛАСЫЎ Баҳасы, нырқы пәсейиў, арзан болыў.

АРЗАНСЫНЫЎ Негизги баҳасынан, нырқынан арзан сораўшы, алыўшы айтқан баҳаны, нырқты кем деп билиў.

АРЗАНШЫЛЫҚ Нырқ, баҳаның арзан халаты, пайыты, сатып алыў баҳасының төменлиги.

АРЗАШЫ 1. Адамларға арза жазып бериўди кәсип етип жүрген киши. **2.** Лаўазымлы шахсқа яки қандай да бир мәкеме т.б. арза берген, арыз қылған шахс.

АРЗНАМА өтинишнама, арза.

АРЗЫ (араб тилинен — *баян, билдириу, усынуу*) **1.** Татыу, жарау, енбегине турарлық. **Арзымайтуғын нәрсе** — түкке турмайтуғын, арзымас, бос, мәниссиз. **Айтыуға арзымайды** — сөз етиуге турмайды. **2.** Дәрт, хәсирет, шағым тәризиндеги (тийкарынан аўызеки) гәп, мәмиле қылу. **Арз етиу** — **1.** Билгенин, ойлағанын яки дәрт-хәсиретин аўызеки айтыу, баян етиу, өтиниш пенен қатнас жасау. **2.** Шағым етиу. **Арз тыңлау** — Өтиниш яки шағым менен келгенлерге, оларды тыңлап, тийисли жууап, мәмиле етиу.

АРЗЫ-АҰХАЛ ат. Жай-жағдай, хал-жай. Болды енди *арзы-аұхалыңды* соң айтарсаң (*Р.Тагор*).

АРЗЫЙТУҒЫН Турарлық.

АРЗЫМАС Онша әхмийети болмаған. *Арзымас ис.*

АРЗЫМАҒАН қ. Арзымас. *Арзымаған бәне. Арзымаған гәп.*

АРЗЫМАҰ ф. Турарлық болмаған, арзымаған, арзымайтуғын.

АРЗЫРЛЫ кел. арзығандай, арзыйтуғындай.

АРЗЫҰ 1. Белгиленген яки соралған (алынған, сатылған) нырққа ылайық, сай, турарлық болу. Бул атты қаншаға алса да *арзыйды*. **2.** Бағалылығы хәм әхмийетлилиги тәрепинен тең келиу, бирдей болу. Он жигитке *арзыйды*. **3.** Ылайық, мүнәсип болу. **4.** Ақлау, зая кетпеу. Тер төгиуге арзыйтуғын ис. **Арзымайды** — миннетдаршылық белгиси «рахмет»ке (кемтарлық) кишипейиллик пенен қайтарылатуғын жууап сөз.

АРЗЫҰ-ӘРМАН ат. Мурат-мақсет, әрман, тилек, келешек, үмит. Елатым Мүйтенди, Өтешдур атым, *Арзыу-әрман* менен қалдың Көк өзек (Өтеш). Ләблеринг пистедек, тислеринг маржан, Көрген *арзыу* менен көрмеген әрман, Хәрбир сөзинг дәртли күнлерге дәрман, Хабарын бер перийзатым йол болсын (Әжинияз).

АРЗЫҰЛЫ Эрманлы, керекли, интизарлы, үмитли, қәдирли, қымбатлы. Кимсениң қыз-уғлы, *арзыұлы* яры, Кимнің қасы кара, көзи кунқары, Әсир болып телмирисип хәр-сары, йығлап ат алдына түшти Бозатаў (Әжинияз).

АРЗЫ-ХАЛ өз аўхалы, хал-жағдайы хаққында аўызеки баян, дәрт-хәсирет, өтиниш етиў. Улларыңыз түсип залым қолына, Кимлер кулақ салар *арзы-халыма* (Әжинияз). Жигитлер айтайын тынлаң арзымды, Мен баян етейин *арзы-халымды* (Бердақ).

АРИСТОКРАТ Аристократияға, аксүйеклерге тийисли шахс; аксүйек.

АР-ИЙМАН ат. Ар-уят, намыс хәм ийгилик, адамгершилик.

АРИСТОКРАТИЗМ Аристократларға, аксүйеклерге тән қәсийетлер, аристократлық характер, жүрис-турыс.

АРИСТОКРАТИЯ (грек. aristokratia — *жақсылар хәкимияты*) 1. Экономикалық жақтан хұкимдарлыққа ийе класс ўәкили, аристократлардың сиясий хәкимияты, хұкимдарлығы. 2. Кулшылық хәм феодаллық мәмлекетлерде жеңилликке ийе қатлам (буржуазлық мәмлекетлерде белгили жеңилликлерди сақлап қалған).

АРИТМИЯ (грек. arhythmia — *барысы, ритмнің бузылыўы*) мед. Жүрек урыўындағы әдеттеги ритмнің барысының бузылыўы.

АРИФМЕТИКА (грек. arithmetike — *есап ҳаққындағы пән ... arithmos-сан*) Математикалық санлардың әпиўайы қәсийетлерин хәм олар ўстинде орынланатуғын әмеллерди (қосыў, алыў, көбейтиў, бөлиў) ўйренетуғын бөлими, есап. Әўеле ең қыйынырақ сабақ арифметикадан мәселе шығарды (Ө.Айжанов).

АРИФМЕТИКАЛЫҚ кел. Арифметикаға тән, тийисли. *Арифметикалық блок, арифметикалық прогрессия, арифметикалық символ.*

АРИФМОМЕТР (грек. arithmos — сан + metreo — *өлшеймен*) Арифметикалық әмеллерди механикалық рәўиште орынлайтуғын ықшам есаплаў машинасы.

АРИЯ (итал *aria*-косық) Оркестр ямаса басқа музыка әсбаптары менен қосылып шертилиуі арқалы бір адам атқаратуғын вокал дәретпе, қосық (көбинесе опера, оратория хәм т.б. сол сыяқлы құрамындағы бөлегин аңлатады).

АРКА (лат *arcus* — ярым шеңбер; ярым шеңбер тәрізлі (дуга)) **1.** архит. Төбеси ярым шеңбер формасында салынған дәруаза, есик, айна т.б. **2.** Усындай дәруаза формасындағы көркем имарат.

АРКТИКА (грек *arktikos*-*арқа*) (А-үлкен) Жер шарының арқа полюс бөлегі.

АРҚА ат. **1.** Адамның арқасы, жотасы. Қан басымын пәсейтиу хәм қан айланысын жақсылау үшін жыллы душ қабыл етип, сууды мойныңыз хәм *арқа* тәрәпинизге жөнелтириң (газетадан). **2.** анатом. Мойыннан сегізкөзге дейинги адамның дене турқының сыртқы жағы. Абайлаңлар бирак көралмас пәстен, *Арқа* пышақ урар нәмәрт, нәкәстен, Жаудың ең жаманы шыққаны иштен, Хәр бир Ерназардың жолға ғауы бар (З.Жоллымуратова). **3.** аұыс. Туу сырт, арт жақ, артқы, арт бети, бир нәрсениң терис жағы, изде. **3.** аұыс. Өтип кеткен уақыт, пайыт. *Арқаға* көз таслау. **4.** геогр. Тәрәп, бағдар, географиялық атама. Қублаға қарай *арқа* шығыстан, Көкшил бултлар шығып барады (Ш.Мәмбетмуратов). **5.** Кублаға карама-қарсы тәрәп. *Арқа*, Шымбай тәрәпте күн шығыста, Кегейлинин бойларында шабыста. Илхам пери услап жағыстан, Бир шайыр дүньяға келди де кетти. (А.Ережепов). **6.** аұыс. **Арқасы бар** — гейпара адамлардың лау етип қызбалық, өзгеше елиргиш қәсийети бар екенлиги. **Арқа сүйеу** — тирек, сүйениш, арқа сүйер, жәрдемши, нсенимли адам. *Арқа сүйер* жалғыз тауы қыз апасы Айсултан еди (Х.Сейтов). Қойып өз орнына иззет-хұрметин, Қәдирлең барында етип хызметин, Ким сыйлаған сизге жасау ләззетин? *Арқа сүйер* ата-анаң ғәниймет. (Б.Сарыбаев). **Арқасы қозыу** — қызығыу, кеуил кетиу, қызып кетиу, Сөйлесе *арқасы қозған*, Жүйрик болып кимнен озған (Өтеш шайыр). *Денсаулықтың арқасы* — аұырмай дени сау болыуы, сап денели. *Денсаулықтың арқасында* жүзге шығыуыңыз ушын,

өзлеримизди күтіуіміз керек (К.Смамутов). **Арқасын қағыу** — хошаметлеу, марапатлау, құрмет көрсетуі үшін қолланылатуғын ишара. **Арқасы музлап қоя бериу** — сескениу, түршигиу. **Арқасынан жүк түсиу** — мүшкили жеңиллесиу. **Арқа тиреу** — сүйениу, исениу. **Бир арқа** — шамасы келетуғындай, арқасына сыйғанша. **Ийт арқа** — жайды салыудың бир түрі. Бул жайды салып болып, бастырғаннан кейін қырық ешектең ямаса ийттең арқасына ұқсаслығына байланысly келип шыққан болыуы мүмкін. 7. Көмеги менен, арқалы.

АРҚА-БАСЫ ат. Үсти-басы, денеси.

АРҚАЙЫН кел. Ууайымсыз, қайғысыз, жай-парахат, емін-еркін. Мени сизлер қайғырман. Бола берің *арқайын* (Ш.Мәмбетмуратов).

АРҚАЙЫНЛЫҚ ат. 1. Тынышлық, жай-парахат. 2. Бий-пәрұалық, немқурайдылық. *Арқайынлық* адамды, Алдастырады жолдан, Ислер қызсын егиске, Таярлық көріп молдан (Б.Қайыпназаров).

АРҚАЙЫНШЫЛЫҚ ат. Қайғысызлық, ғамсызлық, ууайымсызлық, пәрұайысызлық.

АРҚАЛАМАЙ: арқаламай отын. кел. Азғантай, көп емес, бир арқалайтуғын.

АРҚАЛАНЫУ ф. Затты арқасына салып көтеріу, көліксиз зат көтеріу, жерсиз-мәкансыз затларын бәрха ийніне салып жүриу. Елден елге барғанда, *Арқаланбай* көшпеген (А.Дабылов).

АРҚАЛАСЫУ арқалау феиилинің шериклик дәрежеси,

АРҚАЛАТЫУ арқалау феиилинің өзгелик дәрежеси.

АРҚАЛАУ ф. 1. Көтеріу, бир затты ийніне, арқаға салып алып жүриу ямаса бир жерден екінші жерге алып барыу. Бағдагүл қабағын *арқалау* менен үйге сөйлей кирди (Т.Қайыпбергенов). 2. Баланы арқасына салып көтеріу. 3. ауыс. Қайғы шегиу, ғамгүн болыу, кеули кирлеу. Әсирлердин ауыр шерин *арқалап*, туқыл ашып, жауыр болған тийегім (И.Юсупов). 4. ауыс. Пайдаланыу, исениу, арқа тутыу.

АРҚАЛЫ к. с. 1. Бойынша, үсти менен, үстинен, жәрдеми менен, соның арқасынан. Соннан кейін телефон *арқалы*

сөйлесе аламыз (Әд. хрест.). Әжинияз усы Гүлбий *арқалы* қыз бенен тиллесермен бе деп киятыр (К.Султанов). **2.** кел. Арқа тирегиши бар. **3.** Гейбир адамларға тән өзгеше елиргилиги, қызбалылығы бар; қозбалы. **4.** Салдарынан, кесиринен. **5.** Нәтийжесінде.

АРҚАЛЫҚ ат. **1.** Арбаның үскенелеринің бир бөлеги, арбаның тийкарғы аұырлығын аттың (ешектин) белине түсирип туратуғын кам шеримнен, арқан т. б. исленетуғын зат, Арбаның *арқалығын* әкеліп қойды (Қ.Айымбетов). **2.** қурылыс. Жайларға, шертеклерге хәм басқа да нәрселерге салынатуғын үлкен жууан ағаш. Еки жағы еки бакан, бир ағашты кесе салған. Аман кетпес оған барған, *Арқалықлы* дар бар екен (А.Дабылов). **3.** Аұ хәм жылымлардың бир бөлеги. Айқыз қолға тутқан аұының *арқалық* жибиниң ушынан тутып... (А.Бегимов). **4.** Орынлық хәм т.басқа затлардың арқа тирейтуғын жери, сүйениши. **5.** Бесиктин еки басын көтерип туратуғын қондырғысы.

АРҚАН ат. **1.** Зығыр, кенеп, кендир, пахта жип, жүннен, қылдан, хәзирги ұақытлары синтетик тапшықлардан, сымнан да есип таярланатуғын, байлау ушын қолланылатуғын буйым. Жүн арқан. Қыл арқан. Сым арқан. Аұмасын деп жолларда, *Арқан* менен берк тартты («Алпамыс»). ◇ **Арқан бойлы** — арқанның бойындай, онша жоқары емес, жаңа тикленген, жаңа ғана көтерілип киятырған. Биз аұылдан шығып далаға жыйнала баслағанымызда күн *арқан бойлы* көтерілип, нурлы сәулеси менен жер жүзин жайнатып қыздыра баслаған еди (Н.Дәўкараев). **Арқан салыу** — **1.** мөлшерлеу, өлшеу, салыстыруу — Айтқаның өзине жөн шығар курдас — деди Гүлбий узак, жақын аұылда деп, *арқан* салып өлшеп отырғанымыз жоқ, молла қайнағаның баласы деп, орынды саған бердик. Әпиу етесиз (К.Султанов). **2.** **Арқан есиу** — ертеде қыл менен қылшық араласқан түтилген жүннен бурау, есиу арқалы қолланылатуғын жууан, узын жип жасау усылы. **Арқанды узын (кең) таслау** — өз жөнине қойып, билгенин ислеуине жол қойып бериу. **Арқанда жүрген** — арқанлаулы, байлаулы, өриске жиберилмеген. **Кендир арқан**

— ертеде кендір өсімлігінен есіп жасалған жууан, беккем жип. **Мойнына арқан салыу** — жипсиз байлап қойғандай, айтқанын қылдырып қойыу. Қыл арқан — о дүнья яки өлім мәнісін аңлатады. **2.** Қара үйди кийіз бенен орап таңатуғын бау-шууы.

АРҚАНЛАУ ф. **1.** Отлау ушын үй хайуанларын узын арқан менен казық ямаса басқа нәрсеге байлап қойыу. Үлкен балаларға еликлеп, мен де баспағымды узын жипке *арқанлап қояман* (Ө.Айжанов). **2.** ауыс. Сүйеп салдыға салып қойыу, жумысын питкermесе де қуры хәлек етип қоя бериу, хәлеклеп қойыу. Гүнәкарларды узын *арқанлап*, кең тусап, тек ғана керек адамын камайтуғынның өзи екенин... (Қ.Ирманов) .

АРҚАНЛАУЛЫ р. Арқан менен узын етип байлаулы. Үйдің қасында *арқанлаулы* турған қара ешек, ишин тартып ақырып жиберди (Ө.Айжанов).

АРҚАН ТАРТЫУ **1.** миллий ойын. Еки топарға бөлинип, арқанды еки ушынан тартып, ортада сызықтан асыруға күш сынасатуғын миллий ойын түри. Хәзирғи уақытта спорт жарыслары түрине енгизилип еки командаға бөлинип күш сынасады. **2.** Ески арқан керіу түри.

АРҚАР ат. Орта Азияда тауларда жасайтуғын қошқардай мүйизи ири, қой теклес жабайы хайуан. Қаратау арқары, Қызылқум арқары. ... ушы-қыйыры жоқ даланлықларды гезип жүретуғын *арқар*, маралдай кеңисликке шығыуды ойлады (Н.Дәуқараев).

АРҚАРДАЙ арқар сыяклы, арқар киби.

АРҚА ТАСПА ат. Хайуанлардың териси. Солай етип бала жолбарыстың *арқа таспасын* кесип алып ишинен белине кыстырды да,... (Қ.Айымбетов).

АРҚАУ ат. **1.** Улыума тоқылатуғын (тауарлардың) затлардың кесе тартылған жиби. ... үстине бөзден *арқауы* ерисинен көре сийрегирек тоқылған алашада тигилген гөне күнлик шапан кийилген,... (Қ.Ирманов.). **2.** Сүйениш, тирениш бир нәрсениң екнши бир нәрсеге қосент, толықтырыу, биреуиниң кемисин екншиси толықтырыу мәнисинде. Биреу *арқау*, биреу ерис, Апа бала усап *арқау*

ериске. Сол азалы жылы мынау қызымды, Атландырған едим бир үлкен иске (И.Юсупов). ◇ **Арқау етиу** — негиз қылыу. **Арқауы бос** — тәбияты жеңил, бос. **Арқау-ерисли** — бир-биреуге мәдет, ес, тирек. ... солай болған соң *арқау-ерисли* болып күн көрмесек бола ма? Басына түссе баспақшы боларсаң — деген (Қ.Ирманов).

АРҚАҰЛЫҚ кел. Күш-қуат берерлик, арқау боларлык, тирениш.

АРҚАШ ат. Дүмпешик, қайыр, бәлентлеу жер, төбешик. Сен тезек териуге шығып *арқашқа*, Гейде қандай жақсы қосықлар айттың (И.Юсупов).

АРҚЫРАТЫҰ арқырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

АРҚЫРАҰ ф. Күдиретли дауыс шығарыу, қатты бақырыу, сүрен салыу.

АРЛАНЫҰ ф. Ары келиу, намысланыу, намысы келиу, ызаланыу.

АРЛАҰ ф. Арын әпериу, сөзин сөйлеу, хақлау, тәрөпин алыу, жырлау. **Арын арлап, жырын жырлау** — болысыу, көмеклесиу, сөзин сөйлеу, намысын қорғау. Бәримиз де мийнеткеш халықтың *арын арлаймыз, жырын жырлаймыз* деп гүнәкар болып отырмаз (Қ.Ирманов).

АРЛЫ кел. Намыслы, ары келетуғын, сөз көтермейтуғын. Жарлы болсаң *арлы* болма (ққ.х.н.).

АРШЫЛ кел. намыслы, ар-уятлы.

АРЛЫ-БЕРЛИ р. Арман-берман, артқа-алға, ояққа-буяққа, анда-мында. Азық, аұқат комиссары тағы да өжиреде *арлы-берли* жүріп, тосаттан Антонның алдына келип тоқтады (А.Макаренко).

АРМАҒАН қ. арман.

АРМАН р. Армаған, кейин, басқа жақ, узақ, аұлақ. Булар көрген сайын ол *арман* жүргендей болады (А.Бегимов). ...Гүлайымды айтсаңшы алдыма қойып, *арман* қарайсаң да аға бултыйып (Омар шайыр).

АРМАН-БЕРМАН р. Ары-бери, ояққа-буяққа, арлы-берли, алға-артқа, Үйдің айналасында *арман-берман* жүрди (Х.Сейтов).

АРМАНЫРАҚ р. Кейинирек, арырақ, былайырақ, узағырақ, баска жерге. Себеби ол хәммеден де алыска жолдас болып *арманырақ* узатыў керек (Т.Қайыпбергенев).

АРМАТУРА (лат *armatura* — *қурал-жарақ, қурал түри*) тех. 1. Аппарат, машина, имарат хәм усы тәризлилердин тийкарғы белегине кирмейтуғын жәрдемши бөлеклери жыйынтығы. *Пуу қазаны арматурасы*. 2. Темир бетон имаратлардың полат сымларынан ибарат каркас, каркас дийуал, сондай-ақ, имаратларды беккемлеу ушын олардың араларына қойылатуғын металл бөлеклери жыйындысы. *Шлюз дийуаллары арматурасы*.

АРМАТУРАШЫ Арматура таярлаушы яки орнатушы иши.

АРМИЯ ат. (лат *armare-қуралландыру*) 1. Мәмлекеттин барлық қураллы күшлери жыйындысы. Республикамыз армиясы. **Хәрекеттеги армия** — Армияның урыс уақтындағы фронтта болған бөлимлери. 2. Қурғақтықтағы қураллы күшлер. 3. Бир ямаса бир нешше Мәмлекетлик қураллы күшлердин жәми, әскерий күшлер жыйнағы. **Армия генералы** — бир қатар мәмлекетлер қураллы күшлеринин жоқары офицер қурамындағы атағы. ◇ **Армияға шақырылу** — уатан алдындағы азаматлық уазыйпасын орынлауға тайын жасларды әскерий хызметке шақыру.

АРМЯН 1. Армения Республикасының жергиликли халқы, миллет аты. 2. Усы миллетке тийисли шахс. **Армян тили** усы халыққа, миллетке тийисли тил.

АРНА ат. 1. Гейпара жерлерде мысалы Хорезмде үлкен, бас канал. 2. Гейпара Өзбекстаннын бир жерлерде диалектлеринде кишкене жарлық мәнисинде 3. Дәрья өзени, курғақ жап мәнисинде. Мәселе айтпаған улама, Сууы жоқ *арнаға* мегзер (Әжинияз). 4. Үлкен тыңнан жарылған жап, суу жолы. Ауылдын шетине шығып, гөне *арнаның* ултанына түсти (К.Султанов).

АРНАЛУҢ ф. Бағышланыу, тигиу. Жүректен шыққан *арналып*, мухаббат жырын жырлайды (Б.Қайыпназаров). «Ак

алтынлы атыздың азаматлары» повести колхоз ауылы турмысына арналған (Г.Есемуратов).

АР-НАМЫС ат. Хұждан, адамгершилик, сақлық. Адам баласында болсын *ар-намыс*, Ең кеми жүз болсын көз көрген таныс (Бердақ). Тууған елдің *ар-намысын* алып кел, Душпанның басына сауда салып кел (С.Нурымбетов).

АР-НАМЫСЛЫ кел. Хұжданлы, адамгершиликли, хадал. Ана ушын таяр хәрұак, *Ар-намыс*лы хәрбир адам (Ж.Аймурзаев).

АРНАЙЫ 1. Арнап, адайы. 2. Биреу ушын. 3. Өз алдына, жеке, дара.

АРНАҰ ф. 1. Бағышлау, бериу, меншиклеу, белгилеу, қойыу, тигиу, нийетлеу. Тири болса бийшара, Ырза болар өзине, Мийри қанар пақырдың, Айтқан *арнау* сөзине (ққ.поэз.ант.). 2. әдеб. Әдебий шығарманың басында берилетуғын, сол шығарманың кимге, қандай уақыяға байланысly екенин көрсететуғын, көбинесе қосық түринде, гейде шығармаларда ушырасатуғын автор сөзи. 3. Биреу ушын жасау, өмирин бағышлау.

АРНАҰЛЫ кел. 1. Бағышлаулы, тийисли, дәркар. *Бизлер, арнаулы* кемеге миндик («Әмиудәрья» ж.). Ерназарды жасауыллар *арнаулы* үйге айдап алып кетти (Т.Қайыпбергенев). 2. Тек өзине тән, тийисли. 3. Арнайы бағышланған. 4. Маманлыққа, илимий тарауға тийисли. Арнаулы баклау комиссиясы, *арнаулы* оқыу орынлары арнаулы *салық* режими.

АРПА ат. Ғәлле, дәнли өсимликлер қатарына киретуғын, дәнли ауқат хәм жем сыпатында пайдаланылатуғын бир яки көп жыллық ғәлле өсимлиги хәм оның дәнли, ғәллеси. *Арпа* еккен *арпа*, бийдай еккен бийдай алар (ққ.х.н.). Ертеңине азанда үйден шыққанда атқа берермен деп алып шыққан ат дорбадағы *арпа* ядына түсти (М.Абдраймов.). **Арпа уны** — арпадан исленген ун. ауыс. **Арпа ишинде бир бийдай** — жалғыз, коптин ишинде өзгеше, айрықша. **Арпа тақан** — арпадан исленген тақан.

АРПА-БИЙДАЙ ат. Дәнли дақыл, азықлық егинлер жыйынтығы. *Арпа-бийдай* ас екен, алтын-гүмис тас екен (ққ.х.н.).

АРПАЛЫС ат. 1. Талас-тартыс, ұзақ дауам еткен гүрес, қым-қыйқаш, түсиниксиз уақыя. Басланды қалды *арпалыс*, Ашыұлы Арал гүрсинди (К.Султанов). 2. Жан талас.

АРПАЛЫСЫҰ ф. Гүресиу, тартысыу, урысыу, жәнжеллесиу, төбелесиу, айқасыу, өз ойы менен өзи гүресиу. Ыза ашыудың *арпалысқан* толқыны жатыр (К.Султанов). Кемпир түпсиз тунғыйық ойдың хәсиретине батып, гә кууарып, өкиниш сезим сүргининде *арпалысын* жүр (К.Султанов).

АРПЫЛДАҰ ф. 1. Жөнсиз биреуге бақырыу, қатты сөзлер менен урысыу, ауызын тартып урыу, арсылдау. 2. Ийттиң ызаланып айбат көрсетиуи, дауыслауы, қатты үриуи. Турым сабырын услап тура алмады, — Кудияр мына *арпылдаған* төбетлеринди байлайсаң ба, я жоқ па? (К.Султанов). 3. Аұыс. Ашыұлы түрде бақырыс. Ашыұланып *арпылдап*, Қолы барды жағаға (А.Дабылов).

АРСАРЫ: арсары шығыу р. Хайран болыу, әжептәуір, бир түрли, үрейлениу.

АРСЕНАЛ ат. (фр. arsenal-*устахана*) 1. Курал-жарақ, оқ-дәри ислейтуғын, онлайтуғын, сақлайтуғын орын; курал-жарақ склады. 2. ауыс. Көп сандағы қандай да бир нәрсе, үлкен запастағы (қор) турған көп зат, нәрселер.

АРСЫЗ кел. Ары жоқ, хұждансыз, адамгершилик қәсийети жоқ. Ол хеш уақытта буншама *арсыз* болыуға бармайды (Р.Тагор).

АРСЫЗЛЫҚ ат. Ар-намысы жоқ адамның адамгершиликке жат минез-құлқы, уятсызлық, намыссызлық, ары жоқлық, адамгершилиги кемислик. Қыз келисим бермесе де *арсызлыққа* салып өзиниң сөзин дауам етти (Қ.Айымбетов).

АРСЫЛДАҰ ф. 1. Ашыұланыу, бақырыу, жөнсиз дауысты көтеріу. 2. Шабаланып үриу.

АРСЫНЫҰ ф. Ары келиу, арланыу, намысы келиу, намысланыу, Ашыұланып *арсынып*, Елден шығып кетерсиз («Қырк қыз»)

АРТ ат. **1.** Белгили бир заттың алдыңғы бетине қарама-қарсы жағы, бети. **2.** Бир нәрсениң кейинги жағы, тәрәпи. **3.** Бир нәрсениң тамамланыуы, соңы. Адаस्कанның *артына* бак, Намыссызбан жүзим, кеўлим қап-қара (И.Юсупов). **4.** Өзинен кейин, соңында. **5.** Жаныуарлардың куйрық жағы. ◇ **Артта қалыу.** экон. **а)** экономикалық, шаруашылық мәдений, т.б тәрәпинен рауажланбай, изде қалыу. **Артында туяқ қалмау** — дауамшысы болмау, урпақ қалмау. **Артына қара ермеген** — изинде урпақ қалмаған. **Артын ойлау** — бир нәрсениң салдарын, тийгизетуғын тәсирин жан-жақлама ойлау.

АРТЫҰ ф. **1.** Жүкти тийеу, жүк салыу. **2.** ауыс. Жүклеу, тапсырыу. **3.** Молайыу, абырайы асыу. **4.** Исеними артыу, үмити артыу. **Арта түсиу** — улғая түсиу, күшейе түсиу.

АРТЕЗИАН (фр. artesian-Франциядағы Артуа (лат Artesium) областы атынан) **артезиан суулары** — Басым тәризинде болған жер асты суулары, олар суу өткермейтуғын қатламлар аралығында пайда болады. Бурғылап ашылғанда (бурғы қудықлары) атылып шығады. **Артезиан қудық** Бурғылап қазып алынған терең қудық.

АРТЕРИОСКЛЕРОЗ (артерия+грек. sclerosis-*қатып қалу*) мед. Артериялар дийуалларының қалынласыуы хәм тығызласыуы нәтийжесинде жүз беретуғын созылмалы кеселлик.

АРТЕРИЯ (грек. arteria — *дем алыу жолы*; aertereo — саклау) мед. Кислородқа тойынған қанды жүректен ағзалар хәм тоқымаларға жеткерип бериуши тамырлар. *Өкпе артериясы. Артерия басымы. Уйқы артериясы* — мойын бойлап таралған үлкен артерия.

АРТЕЛЬ ат. (фр. artel ... итал arteire — *өнермен*) Пукаралардың, кәсип-өнер ийелериниң бирлесип, жәмәәт болып ислеу ушын дүзилген шөлкемлердиң бири. *Артель* болып гүллән исти өндирип, қыйын исти мийнетине көндирип (Ж.Аймураев).

АРТЕЛЬЛЕСИҮ ф. Шөлкемлесиү, биригип ислесиү, жәбдилесиү, қосылысып ислесиү, артельге биригиү, артель болыү. Жаңа туқым усылайынша себилди, *Артельлесиү*, мине усылай кеўилли (И.Юсупов).

АРТИЗАН қ. Артезиан.

Артикль (лат. *articulus* — сөйлеу бөлеги, бөлим) тил билими. Гейпара тиллерде атлық, атлықласқан (субстантивлескен) сөзлердің хәм сөз бирикпелеринин алдында қолланылатуғын айрықша анықлаушы сөз. *Анг(a, an, the) нем(der, die, ein, eine), фр(la, le, les; un, une, des)*

Артикул (лат. *articulus* — бөлим, бөлеги) **1.** Гейпара нызам хәм рәсмий хұжжетлерде арнаулы статья (пункт). **2.** Өним, товар түри, сондай-ақ, оның санлы хәм хәриплик белгиси (формулировка).

Артикуляция (лат *articulatio ... articulare* — анық айтыу) **1.** тил билими. Сөйлеу ағзаларының (ерин, тил т.б.) сестин айтылыуында сөйлеу ағзаларының хәрекети хәм олардың орналасыу халаты. Ауызлық артикуляция. **2.** муз. Дөретпени сазда ямаса дауыс пенен атқарыу усылы.

Артиллерия ат. (лат *artillere-таярлау*) **1.** Топ, миномёт хәм т.б. усы тәризли оқ атыу қураллары жыйынтығы. Зенит *артиллериясы*. Палаткада отырғанымызда *артиллерия* атыспаларының хәм снарядлардың жарылған дауыслары анық еситилип турды (Н.Дәўқараев). **2.** Усындай қураллар менен қуралланған әскерлер топары. **3.** Топ, снарядлар хәм олардың дүзилиси, урыста қолланылыуы хәққында пән.

Артиллерияшы Артиллерияда хызмет ететуғын әскер, офицер.

Артист ат. (лат. *ars artis* — кәсип, өнер, көркем өнер) **1.** Көркем шығарманы тамашагөйлер ушын атқарыушы, ойыншы. Эстрада *артисти*. Опера *артисти*. **2.** ауыс. Қандай да бир ис-хәрекет, ойын т. басқаларды артист сыяклы орынлап, оның кәбилетлерине ийе, артистке тән хәрекет, қылықларға ийе шахс. Мине халық *артистлери* Айымхан, Жапақ бақсы қарақалпақ мәмлекетлик театрының еки машинасы менен келип жетти (Н.Дәўқараев).

АРТИСТКА артист хаял.

АРТИСТЛИК Артистке тән хәрәкәт, кылык.

АРТҚА р. Кейинге, изге, арқасына, соңына.

АРТҚЫ кел. 1. Арт жақтағы, арт жағындағы. Назлы кемпир қара үйиниң *артқы* шийин түрип таслады (К.Султанов). 2. Кейинги, изги, ақырғы, соңғы.

АРТТАҒЫ 1. Арт жақтағы, соңғы, кейинги. 2. Артынан ерип киятырған, кейинги жас урпак. 3. аұыс. Өтип кеткен гездеги.

АРТРИТ (грек. artron-бууын+it(is)-жарақатланыуы аңлатыушы қосымта) Бууындар жарақатланыуы, кеселлиги.

АРТРОЛОГИЯ (грек. artron-бууын+logos-тәлиймат, илим) бууын хәм оның кеселликлерин үйренетуғын илим.

АРТТА р. Изде, кейинде, соңында. Алтақтаға жанбаслаған арбакеш, *Артта* отырған адамға көз салмас хеш (И.Юсупов).

АРТТАҒЫ кел. 1. Арт жақтағы, кейинги, соңғы, кейинде. 2. аұыс. Кейинги дауамшылар, жас урпак. 3. аұыс. Кейинги, өткен уақыттағы. 4. аұыс. Қалып қойған, илесе алмаған.

АРТТЫРЫУ ф. 1. Жүкти тийетиу. 2. Көбейтиу, үлкейтиу, нобай етиу, молайтиу. Жаңа күшим жаңа кууат *арттырған*, Елимди шад еткен Съездим болды (С.Нурымбетов). 3. Күшин көбейтиу, күшейтиу. 4. аұыс. Истин сапасын арттырыу, дәрежесин жоқарылатыу. **Бахасын арттырыу** — қунын асырыу, абырайын көтериу. **Қәдирин арттырыу** — абырайын көтериу, сый хурмети асыу.

АРТТЫРЫУШЫ ат. Бир нәрсениң көлемин яки сапасын бурынғысынан өсириуши, өзгертиуши, жақсылаушы адам.

АРТЫ 1. ат. Заттың, адамның алдына қарсы тәрәпин билдиретуғын көмекши сөз. Еки қолын *артына* қайырып кишкене бир банканы услап тур. (Ө.Айжанов). 2.р. соңы, дауамы, изи, аржағы, терис тәрәпи, кейни.

АРТЫҚ 1. кел. Зыят, көп, аұысық, жеткиликли, мөлшерден тыс, жоқары, шамадан артық, мол. Томас Эдисон мыннан *артық* әуметсиз тәжирийбелерден кейин ғана лампочканы ойлап тапты (Р.Киосаки). Қайсар минез *артық*

келип күшинен, Елдің жүгин байлап тартқан белине. Басқа емес оның өзи түсинген, керек адам екенлигин елине. (Ө.Байназаров). **2.** Артып қалған. **3.** Басқа менен салыстырғанда кунлы, сапалы, бахалы, артық. Сәрүидей екен бойлары, Қатардан *артық* ойлары, Келискен сийне сәнлери, Салланған айымды көрдим (Бердак). **4.** Дурыс, қолайлы, ең жақсы. **5.** Тийимли, пайдалы. Жолым еди халқым жолы таңлаған, Ел-халқымнан *артық* емес жан маған (Ж.Анетеев). **6.** Соннан басқа, бөтен, өзге. Меннен *артық* дос таптыңба, Айжамал?! Ыразы болғайсаң жаным, Айжамал!! (Г.Дәулетова). **7.** Өзгеше, басқаша, басқа. Шалқыды ел-халық қайнап қазанлар, айралықтан *артық* қандай жазан бар? Енди Әмиу емес дәртли дәрьяман. (Г.Дәулетова). Инсанға сөзден *артық* тәсир ететуғын курал жоқ. (газетадан). **8.** Бир нәрсенің заттың, истин, қәсийеттің, несийбениң көбирек болыуы. Ерте турған жигиттің ырысы *артық*, ерте турған хаялдың бир иси *артық* (ққ.х.н.). Азанда ерте турған кисинің бир несийбеси *артық* (ққ.х.н.). **9.** Өз қунынан жоқары, кымбат. **Артығы менен қайтарыу** — еселеп қайтарыу. **Артық болды** — асып кетти ямаса жақсырақ болды. **Артықлық етпейди** — пайдасы болмаса, зыян келтирмейди. **Артық кетти** — қаттырақ кетип, ренжитип алыу. **Артық сөз** — жөнсіз сөз айтыу, байқамай айтылған артық сөз. **Артық тууған** — өзгеше жаратылған. **Басы артық** — пайдаға аспайтуғын, қажетсіз. **Артық көриу** — а) кәдірлеу, кымбатлы; б) унатпау, унамсыз есаплау. **10.** Ер адам аты.

АРТЫҚ-КЕМ **1.** Асып кеткени, барлы-жоқлы, жетпей қалғаны. **2.** Өзгеше көзге түсетуғын жақсылы-жаманлы қәсийети.

АРТЫҚЛАУ кел. **1.** Молырақ, көбирек, артығырақ. **2.** ф. Илгерилеу,

АРТЫҚЛЫҚ **1.** Мол, көплик, артық болыушылық. **2.** өзгешелик, айрықша.

АРТЫҚСЫНЫУ **1.** Өзин басқалардан артық санау, жоқары санау. **2.** Көпсиниу, зыят есаплау.

АРТЫҚМАШ кел. **1.** Айрықша, өзгеше, зийрек, айдан арыу, күннен сулыу, жақсы. Қарасын үзип кетпесе.

Артықмаш қарыу етпесе, Жүйрик қоянға жетпесе, Қайын тазы неге керек (Бердақ). Сәл *артықмаш*, кем де болдым, Ийтке-қусқа жем де болдым, өзіме-өзім дауасыз дәрт, өзіме өзім ем де болдым (Х.Дәулетназаров).

АРТЫҚМАШЫЛЫҚ ат. 1. Өзгешелик, айрықшалық, өзіншелик. Соннан кейін дийқанлар биротала *артықмашылық* алады (Т.Қайыпбергенев). 2. Тийимлилик, пайдалылық. 3. Кемшилик, артық кетиушилик.

АРТЫҚША кел. 1. Зыят, айрықша, басқаша. Қуғанды сонда хәммеси, *артықша* еді дәмеси (Бердақ). 2. Қосымша.

АРТЫЛЫҰ ф. 1. Мингесиу, бирине-бири жабысыу, бириниң үстине екіншисиниң миниуи, қаптырылыу. Қашар *артылып* ғарры өгизге, Қоңырат зорлық қылған екен (Бердақ). 2. Биреуден асып кетиу, мөлшерден асып кетиу. 3. Бир нәрсениң көлікке т.б. тийелиуи, жүклениуи.

АРТЫНАН соңынан, изинен.

АРТЫНДА изінде, ақырында, соңында.

АРТЫНЫҰ ф. 1. Ийнине, арқасына бір нәрселерді жүклеп көтеріу, арқалау. 2. Денедегі яки оның қандай да бір бөлегіндегі ызғар, хәлді сүлгі менен ысқылап кетіріу.

АРТЫНЫҰ-ТАРТЫНЫҰ ф. Ийнине, қолына, арқасына жүкті бірден көтеріу, көтериниу.

АРТЫСЫҰ тийесиу, көмеклесиу, жәрдемлесиу.

АРТЫҰ ф. 1. Көбейиу, молайыу, асып кетиу, тасыу. Көтерил көкке, Өрле бийикке, Сезимин *артып* (Г.Есемуратов). 2. Жүклеу, тийеу. Жастан солып қызыл гүлим, Гүнлердей байланды тилим, Қайысты қайғыдан белім, Дуз *артқандай* куба нарға (Бердақ).

АРТЫҰЛЫ кел. 1. Тийеули, жүклеули. Ортамызда бир ешек, көрпе-төсек *артыұлы*, Бәри ғана олардың, Жаксысы жоқ жартыұлы (Жийен жырау). 2. Көбейиуи, артыуы, молайыуы.

АРТЫНША Истин соңын ала, изинше.

АРУЗ (арабша-қосық өлшемі) 1. әдеб. Араб поэзиясында қосық дүзилісі бойынша илимий қағыйда. Аруз — ұзынлы-

кыскалы бууынлардың өз ара тәкирарланып келиуіне негизленген күтә қыйын қосық өлшеми. Ол қосықтың турақлы қағыйдасы сыпатында арабларда белгили илимпаз Халил ибн Ахмед тәрөпинен тийкар салынады, кейин бир қатар күншығыс халықларының поэзиясына таралады. Аруз өлшеминде алпыс қосықтың түри бар, соннан кең пайдаланатуғынлары-хаджаз, раджаз, рамал, мутакариб, мудари, вафир, камил, басит т.б. **2.** Косық өлшемлери хаққындағы тәлиймат.

АРФА (нем *Harfe* – итал. *Agra*) Үшмүйешли ертедеги көп тарлы музыка әсбабы.

АРҰАҚ қ. әрұак. (араб тилинен) ат. диний. **1.** Жан денеден бөлек деген исеним бойынша өлген инсанның тиришиликтеги адамларды қорғап жүретуғын руұхы. **2.** аұыс. Қуу сүйек, қуры дене. **3.** аұыс. Қәсийетли, кийели деп есапланатуғын орын, мәкан. **4.** аұыс. өзгеше, айрықша, руұхлы, арқалы күш. **Арұағы басым** – арұағы күшли. **Арұағы услау** – күшейиу, күш алыу. **Арұак яр болсын** – диний тилек. **Арұак қоллап-қуұатласын**, жәрдем етсин, жолың болсын деген мағанада. **Арұак қысыу, Арұак қозыу** т.б.

АРҰАҚТАЙ кел. **1.** Өлген, жансыз адам сыяқлы. **2.** Куп-куу, боп-боз, аппак.

АРҰАҚЛЫ кел. Қәсийетли, кийели, арқалы.

АРҰАНА қ. әрұана. Бир өркешли, түйениң урғашысы.

АРХАИЗМ (грек. *archaios* – *ең биринши, ертедеги*) линг. Белгили дәуир ушын гөнерген, қолланылыудан шығып баслаған тил бирлиги, өзиниң мазмунына қарай салт-дәстүрди, диний түсиниклерди, хожалық затлары менен хәр түрли атамаларды аңлататуғын сөзлер. Мыс: *Онсери* бел менен *сийсери* кетпен, жантақ дәстелетип, томар геўлеткен (И.Юсупов). Ертеде *онсери, сийсери* – салмақты белгилейтуғын өлшем бирликлери болған.

АРХАИК Гөнерген, қолланылыудан қалған.

АРХЕОЛОГ Археология алымы, қәнигеси.

АРХЕОЛОГИЯ (грек. archaios — *әййемги, ертедеги* + logos — *тәлиймат*) Әййемги мәдений мийраслар тийкарында халықлардың тарийхый өтмишин, турмысы хәм мәдениятын үйрениўши илим. *Археология музейи.*

АРХИВ (лат archivum хәм грек archeion — *мәкеме*) **1.** Барлык тараў бойынша мәмлекетлик, өндириллик хәм мәдений, ески хұжжетлер, жазба хәм графикалық мийрасларды сақлаў, системаластырыў сүүретлеў ушын шуғылланатуғын арнаўлы мәкеме. *Мәмлекетлик архив.* **2.** Мәкемениң ески хұжжетлер, тамамланған жумыслар т.б. сақланатуғын бөлими. *Институт архиви.* **3.** Қандай да бир мәкеме яки шахстың жумысына тийкарланған хатлар, фотосүүретлер т.б. жыйындысы. *Жазыўшы архиви.*

АРХИВШИ архив хызметкери, архивте ислеўши.

АРХИЕПИСКОП (грек. archi — сөз жасаўшы сөзлердин биринши бөлеги болып, «жоқары», «жоқары дәреже» «үлкен» мәнилерин билдиреди; archiepiskopos — *үлкен епископ*) Епископтан жоқары атак хәм усы атакқа ийе болған руўханий.

АРХИЕРЕЙ (грек. archiereus — *биринши, үлкен руўханий*) Христианлар ширкеўлеринде; жоқары дәрежели руўханийлар (епископ, архиепископ хәм митрополит)дың улыўма аталыўы.

АРХИМАНДРИТ (грек. archimandrites) Еркеклер монастыры баслығының хәм монахлардың жоқарғы атағы хәм сол атакқа ийе болған шахс.

АРХИПЕЛАГ (грек. arche — *баслы*; + pelagos — *теңиз*) Бир-бирине жақын жайласқан теңиз атаўлары группасы, атаўлар.

АРХИТЕКТЕНИКА (грек. architektonike (techné) — *қурылыс (санааты)*) **1.** архит. Санаатта, әсиресе архитектурада бир пүтинниң айырым бөлеклери ортасындағы сәйкеслик, сайма-сайлығы; көркем элементлердин өз ара муўапықлығы, сәйкеслиги. **2.** әдеб. Шығарманың қурылысы, яғнай композициясы.

АРХИТЕКТОР (грек *architekton-архитектура қәнигеси*) Архитектура қәнигеси, имаратларды жобаластырыушы яки қурыушы қәниге.

АРХИТЕКТУРА (лат *architectura ... грек architektonike*) Имарат хәм қурылысларды жобаластырыу, қурыу хәм безеу өнери. *Заманагөй архитектура.*

АРХИТЕКТОРЛЫҚ Архитектор кәсиби, архитектураға тийисли.

АРЬЕРГАРД (фр *argire-арптағы+ garde-сақшы*) Әскерий жүрис, хұжим хәм шегиниу ўақтында тийкарғы күшлердин изинен барыушы хәм оларды душпанның арттан келип хұжим етиуинен сақлаушы әскерий бөлим.

АРША ат 1. Кийим-кеншек, дәскелер ямаса ыдыс-табақлар т.б. салып қойыу ушын, ағаштан исленген қуты. Қәне, енди баламның хатын маған бер, *аршаның* түбинде естеликке сақлап қояман (Ө.Хожаниязов). 2. Кипарислер туқымласларына тийисли, хәрдайым жасыл, бүршикли тереклер түри — ёлка. *Арша* ағашты қулатты (Қоблан). 3. Усы теректиң жаңа жыл байрамларында кесип алып безетилген шақалары яки түби. *Арша безеу. Арша байрамы* балалардың безелген арша әтирапында өткеретуғын байрамы.

АРШЫЛ кел. Сөз көтермейтуғын, камшы сүймейтуғын, намыслы, кекшил. Ол оғада кекшил, *аршыл* хайуан болды дейди («Әмиүдәрья» ж.). Ержан артта қалыуды сүймейтуғын *аршыл...* (Т.Есемуратов).

АРШЫЛЫҒ ф. Қабығынан тазаланыу, қыршылыу.

АРШЫН ат 1. Метр өлшем системасына кирместен алдыңғы қолланылған узынлық өлшем бирлиги (0,71 метрге тең). Ол төрт-бес *аршын* бийикликте дәрўазаның үстине шықты (С.Салиев). 2. Усы өлшем бирликтеги өлшеу әсбабы; гез, адым. 3. аұыс. Биреуге, бир нәрсеге ямаса ўақыяға өзинин жеке көзқарасы бойынша баха бериу, өлшеу, салыстырыу. Өз перзентине берген ананың биринши *аршыны* тийкарсыз болмайды (К.Досанов).

АРШЫНЛАҰ ф. 1. Метрлеу, өлшеу, мөлшерлеу. 2. ауыс. Аяғын кең басыу, адымлап басыу.

АРШЫҰ ф. 1. Қабығынан тазалау, қыршыу, алыу. Ымысын шабақларды *аршып* тазалағанша, Шәжим бир кепшик жүерини қонсысының дигирманына барып майдалап тартып келди (К.Досанов). 2. ауысп. Кеуіл кирип кетириу, өкпе-гийнени жазыу, кеуіл алыу. Әжинияз әкесиниң бопсасы менен өкпесин *аршыу* ушын жымыйып күлди (К.Султанов). 3. ауыс. Қайта қозғау, қопарыу. **Басын аршып алыу** — бәледен, гинадан ақланыу, бойын аулақ салыу.

АРЫ қ. Әри. 1. Турған жеринен қашығырақта, буннан кейин. 2. Басқа жақта алысырақта. **Ары кетсе**....көп дегенде, шама менен. Ары қарай — оннан ары, буннан былай. **Ары тарт, бери тарт** — бир пикирге келе алмай, жан-жаққа, бири олай, бири булай тартыу. **Не ары, не бери.** Не боларын билмей, я ары емес, я бери емес.

АРЫ-БЕРИ р. 1. Алай-булай, арман-берман, олай-булай, ояққа-буяққа, алдына-артына. Екеуи машинаның жанында аз ғана турды да, *ары-бери* жүре баслады (Ө.Хожаниязов). 2. Тынымсыз, не ислерин билмей.

АРЫЗ қ. арза. ат. (араб тилинен) 1. Мүтәж, муң, тилек. 2. Арыз сөз, өкпе сөз. 3. Өтиниш. Арыз айтыу — өтиниш жасау, жағдайын айтыу, көмек сорау. Арызы жетиу — айтқаны болыу, сөзи өтиу, тилеги орынланыу.

АРЫЗДАР ат. Арза бериуши, арза қылыушы адам. Намаз рууза қарыздар, Болсын бир адамға атам, Қалайша болдың *арыздар*, Себеп недур маған атам (Бердақ).

АРЫЗШЫ ат. Арзагөй, биреудиң үстинен арза бериуши.

АРЫҚ кел. 1. Ети жоқ, жүдеу, азғын, тозған. *Арықларды* бағыуға, Семизлерди байлауға, Халқына беккем тапсырды («Қырқ қыз»). 2. Майы жоқ, майсыз. 3. ауыс. Жарлы-жақыбай, жупыны, гедей. 4. ауыс. Қунарсыз, өним бермейтуғын. Күйдиреди *арық* жер, Төккен маңдай теринди (Б.Қайыпназаров).

АРЫҚАҚСАҚАЛ аш. Әмелий елдің бийи, ақсақал, басшылық ис алып баратуғын, суұмурап, хәзирги гидромелиорация ислери бойынша ис алып баратуғын суұмурап. ...шегинди болған соң қанша дем алсан алабер,— деди *Арықақсақал* (А.Бегимов).

АРЫҚЛАҰ 1. кел. жүдә арық емес, арығырақ, пәслеу, орташа. Ол *арықлау* ұзын бойлы, кара шашы қап-қалың келиншек екен (К.Смамутов). 2. ф. Жүдеу, азыу.

АРЫҚЛЫҚ ат. Пәжмүрделик, жүдеулик, болдырғанлық, халы жоқлық, хәлсизлик. Махийтабан емес мәжнүн көринди, Шапқан атым *арықлықтан* сүринди, Кем-кемнен аңланар сөзлерим енди, Бәршеси дүньяның ялған көринди (Бердақ).

АРЫҚ-ТУРАҚ кел. Арықлаудан келген, арықлау, арықторыдан келген, ебиндей, орташа. Менлибай Ешниязов сылынғырдан келген *арық-турақ* бала еди (Ж.Аймурзаев).

АРЫҚ-ТУРЫҚ кел. Жаман-жуман, жаман-жәудик, пәжмүрде, азғын. Баспақ, тана *арық-турыққа* қолдан жылытып суу бермек керек (С.Мәжитов).

АРЫЛДАУ Хайуанлардың, аңлардың айбат шегиуи, ырылдауы.

АРЫЛМАС кел. Таусылмас, изи жоқ, ада болмас. Бул ис болар *арылмас* дәрт. Белди бууып болайын мәрт (Өтеш).

АРЫЛМАУ ф. Жазылмау, сауалып кетпеу, тәуір болмау, қутылмау. Қулласы усы бала тууғалы ауырыудан *арылмайды*. (ққ.х.е.). ◇ **Басынан таяқ арылмау** — урып-соғыудан, қорлық, азаптан басы шықпау. **Қайғы арылмау** — ууайым-қайғы кетпеу. **Қонақ арылмау** — келим-кетим үзилмеу, қонақсыз отырмау.

АРЫЛТЫУ ф. 1. Тазартыу, ада етиу, тауысыу, адақлау, жоқ қылыу. Дағын *арылт* қысыуметтин, Жолын кес ески әдеттин, Дәртке аспаған жигиттин, барынан жоғы жақсы (С.Мәжитов). 2. Ажыратып алыу, бөлип алыу, тазартыу. 3. Босатыу. 4. Емлеу, аласлау.

АРЫЛЫУ ф. 1. Айрылыу, жоқ болыу, тазарыу, жақсарыу, қутылыу, азат болыу, жуда болыу. Асау толқынлы

Әмиүдәрья, Қысқы муздан *арылды*, Қызкеткеннің тарнауында, Сарқырады сарылды (Т.Сейтжанов). **2.** Арықлау, етинен айрылу. **3.** ауыс. Ақланыу, өз басын арашалау.

АРЫМАУ ф. Азбау, тозбау, жүдемеу, шаршамау, еттен түспеу, жалықпау, болдырмау, сыр бермеу. «Ақыл *арымайды*» алтын ширимейди (ққ.х.н.).

АРЫРАҚ р. **1.** Кейинирек, узағырақ, арманырақ, аұлағырақ. *Арырақ* барса, өлип атырған қасқыр менен түлкінің териси жатырған екен, оны алып өгізге арта береді (ққ.х.е.). **2.** ауыс. Тереңнен, алыстан, арманнан.

АРЫС ат. **1.** Арбаның екі қапталының ұзын ағашы, арбаны атқа. өзгізге т. б. жегиүде ең керекті жақлау ағашы. Арбаның қасында қалған баспашылар адамларды тегіс байлап болған соң, атларды *арыстан* шешіп алды. (К.Султанов). Сығасқан көп арба. Арбаға байлаулы, ертлеулі, өгіз сыйыр, жылқы екі-үштен хәр арбаның *арысына* байланған (К.Султанов). **2.** Ауыс. Бир қапталы, бир жағы, теңбе-тең, ауырлықты тең тартыушы, қайғыны, қуанышты тең бөлісетуғын адамның биреуі, ер адам, азамат. Екі *арыстың* бирісең, арбаны тең тартасаң, — деді Асқар сөзді кесіп («Әмиүдәрья» ж.). **3.** Үйдің төбесін жапқанда қолланылатуғын көлденең, бел ағаш.

АРЫС ат. **1.** Урыулық бир тайпаны құрайтуғын аталар, тийре. **2.** тарих. Тайпалық өз ара жақын урыулар бирлеспесі. Пәлекеттің туысқан дайысы қарақалпақтың он төрт урыу *арысының* қытайының қуыын тийресінен еді (А.Бегимов). **Екі арыс** — ерлі-зайыпты, жұбай.

АРЫСЛАН ат. **1.** Пышық тәрізділер туқымласына киретуғын тырнақлары өткір, күшли, ирі жыртқыш сүт емізіуші хайуан. Жигит сөзінен, *арыслан* изине қайтпас (ққ.х.н.). **2.** ауыс. Күшли, айбатты, бахадыр, дәуір, өжет, қайсар, батыр, жигиттердің султаны адам халқында (усы хайуанға салыстырып сыпатланады). Айбатына қарасаң, Адам түе досларым, *Арыслан да* қорққандай («Қырқ қыз»). **3.** Ер адамлар аты. **4.** астроном. Эклипикадағы он екі зодиак шок жұлдызлардың бири.

АРЫСЛАНДАЙ кел. Арыслан сыяклы, күшли, жүдә күшли, айбатлы, құдиретли. Жигит болсаң *арысландай* туғылған. Хызмет, еткіл, удайына халық ушын. Жигит болсаң *арысландай* туғылған, Қашпас хәзге қара бастың ғамы ушын (Бердақ).

АРЫҰ кел **1.** Сулығ, сымбатлы, айрықша, көркем, оғада жақсы, ақ билек, ақ дене. Суғ ишиғте бир *арығ* арал, Саған мегзеп қалды, Әмиғдин қызы (И.Юсупов). **2.** поэт. Көрикли, сәнли, шырайлы. **3.** Хасыл, таза қанлы.

АРЫҰАНА қ. әрұана.

АРЫҰЛАҰ ф. диний. Мейитти ақ жуғып, ақ бөз бенен орағ; қәстерлеғ.

АС ат. **1.** Адамзаттың керекли заты, тағамы, ишип-жеми, ағқат. Отағға Мүширип келип, *ас* таяр болғанын хабарлады (К.Султанов). Мийнет пенен от жақпаған, *Ас* нанның қәдири билмес (А.Дабылов). Ағайин татығ болса ат көп, абысын татығ болса *ас* көп (нақыл). **2.** дин. Қәдирли, атақлы адамның қайтыс болғанына бир жыл яки бир неше жыл өткен соң еслеғ, руғхына арнап қуран оқығ, белгилеғ, садақа. **Хадал ас** — ислам шәртлери толық сақланған, ишип-жеғте толық жарамлы ас, тамақ, тағам. **Ас батпағ** — тамақ сиңире алмағ, кеули, мазасы болмағ, қапа болығ. **Ас болсын** — тилек. Жегениң сиңсин. **Ас писирим** — еки-үш сааттай уақытты билдиретуғын ески өлшем бирлиги. **Ас дузы** — ағқатқа салынатуғын дуз. **Асын ишип, асына түпириғ** — қәдири билмеғ, жақсылыққа жаманлық ислеғ. **Аузы асқа тийиғ** — жасағ шараяты жақсыланығ, тәуирлесиғ. Жарлының аузы *асқа тийсе*, мурны қанайды (ққ.х.н.). **Ас бериғ** (тарқатығ) — инсанды еске алығ ушын садақа бериғ. **Жерик ас** — таңлаулы, таңсық тағам, хәмиледар хаяллардың жегиси келген жемиси. **Ишкен асы бойына тарاماғ** — кеули кеншимеғ, тыныш емес, алаң болығ.

АСА кел. **1.** Артық, көп, аслам. *Аса* билим шайырлық жоқ өзимде. Көп кемислер қалды айтқан сөзимде (Бердақ). **2.** ф. Ауызды толтыра тамақ жеғ, же деген мәнисинде. *Аса*

палауды деп. Тазшаның алдына қойды (ққ.х.е.). **3. аұыс.** Пайда көриү, есабын табыү, биреудің есесинен пайдаланыү. Есабын тапқан еки *асар* (ққ.х.н.). **Аса силтеү** — шамадан тыс кетиү, еркинсиү, артық кетиү. **4. р.** Өте, сонша, дым.

АСАБАТ ат. дин. Өлиге тийисли садақа, өлгеннен кейинги берилетуғын қарасы, жетиси, қырқы, жүзи, жылы. Малың сойды ет болды. *Асабаты* көп болды, үш-төрт күннің ишинде тарқатып бөрин жеп болды (А.Дабылов).

АСАЛЫҰ ф. **1.** Улғайыү, асқыныү, жаман болыү, үлкейиү, жараның, күйиктин, кеселдің қозып, аынып, кетиүй. **2. Аұыс.** Озыү, асып өтиү, жетиү. Айрылдым жалғыз қостарым. Манлайы дөнес қошқардан, *Асалмай* қалдым асқардан. Не боларымды билмедим (Бердақ). **3. Желиниү, ишилиү.**

АСАМ: бир асам; кел. Аұыздың бир толысы. «Таудан тастан қайтпаған жүрегим бир *асам* майдан қайтама» деп ойлады Сапар ишинен (М.Абдиреймов).

АСАТЫҰ асаү феиилинің өзгелик дәрежеси.

АСАҰ кел. **1.** Бойсынбаған, адамға үйретилмеген, жууас емес, күш бермей ерксіз кететуғын. Әри дайымдикине бараман, әри *асаү* тайымды үйретемен (ққ.х.е.). **2. аұыс.** Инсан еркине бойсындырылмаған, жылауланбаған (тәбият күшлери) *Асаү* дәрья. **3.** Ерке, тентек. **4. ф.** Аұзын толтырып жеү, аұзына аұқатты сыйғанынша тығыү. Есабын таұып еки *асап*, Ислемай күн көрип жасап, Суү жуктырмас пукта қусап, Етек-жеңин түргенлер бар (С.Мәжитов). **Еки асап, бир жалмаү** — тез жеү. **Асарын асап, жасарын жасаү** — узақ өмир сүриү, қартайыү.

АС-АҰҚАТ ат. Тамақ, ас, нан, ишим-жем, азық-аұқат. Күн өтти, шабысқан аттай, Тек жүрдим жүрекке *ас-аұқат* батпай (М.Дәрибаев).

АСАҰЛАНЫҰ ф. Күш бермеү, туұлаү, жөнсіз кетиү, турпайыланыү. *Асауланып* жигитине тасланар... Еки жаста тоймас сыбыр-сыбырдан (Т.Сейтжанов).

АСАҰЛЫҚ ат. Үйренілмегенлик, көнликпеушилик, жатырқаушылық, мойынсынбағанлық, ысылмағанлық.

АСБЕСТ (лат *asbestos-өшпейтуғын, жемирилмейтуғын*) Отқа шыдамлы, кислота хәм силти тәсир етпейтуғын, ыссылық хәм электр өткермейтуғын талшықлы минерал.

АСЕПТИКА (грек. *а-бийкарлаушы қосымта+septikos — ириңли*) Ириңли жарақатларға инфекция түсирмеўге қаратылған шара-илажлар системасы.

АСИЛИК қ. әсилик,

АСИММЕТРИКАЛЫҚ Симметрикалық болмаған, симметрикалық емес.

АСИММЕТРИЯ (грек *asymmetria-өлшеми бир емес*) симметрияның жоқлығы яки бузылғанлығы; симметриясызлық. ант. **Симметрия**.

АСКЕР қ. әскер.

АСКЕТ (грек *asketes — шынығыу ислеуши, дәруиш*). Аскетизм тәрепдары, жападан-жалғызлықты таңдаушы, кәлендер, дәруиш.

АСКЕТИЗМ 1. Хәмме дүнья нәрселеринен ұаз кешип, тәрки дүнья қылыу, дәруишликти үгитлеуши диний-нәсиятлық теориясы. **2.** Өмир ләззетлеринен, хәмме дүнья ислеринен, бахыт-саадаттан ұаз кешиу, тәрки дүнья қылыу, дәруишлик, кәлендерлик.

АСКИЯ (арабша *зийреклик, тапқыр*) **1.** Өзбек халық дәрәтпелеринин бир жанры болып, онда сөз ойынына, астарлы сөзлерге тийкарланған еки ямаса оннан артық адам я болмаса тәреплер жарысады. **А.** әдетте той-тамаша, сейил, зыяпат сыяқлы жыйынларда өткериледи. **Аския айтысыу — 1.** жарыста қатнасыу. **2.** Сөз ойыны, астарлы сөзлер менен маскаралау, мазақ етиу.

АСҚАБАҚ ат. Тамақ ретинде пайдаланылатуғын ири жемисли бақша егинлеринин түри. Гүлдей жайнаған жүзин сууық урған *асқабақтың* пәлегиндей солдырды (А.Бегимов).

АСҚАБАҚТАЙ Көлемли, үлкенлиги асқабақ сыяқлы.

АСҚАЗАН ат. Ишкен-жеген аұқаттың сақланатуғын хәм сиңирилетуғын ишки қурылыстағы адам организми, ас сиңириу мүшеси. Бул үйдегилер Ромештин өкпесине сууық тийер деп, соншелли қорықса да *асқазан* бузылар-ау деп

ойламайтуғын еди (Р.Тагор). Асқазан аұырыуы, асқазан рагы, асқазан жарасы т.б.

АСҚАН 1. ф. Озған, айрықша, артықмаш, өзінше. Көпке гүрес тутпак итибар емес, Журттан *асқан* артық күши болмаса. (Әжинияз). 2. кел. Аса, дым, жүдә, зор.

АСҚАР кел. 1. Бийик, зәулим, бәлент. Қарамындай *асқар* таудың, Өрман зили белге түсти (И.Юсупов). 2. ат. Тау, шын. 3. аұыс. Қыйыншылық, аұырманшылық, салмак, аұыр жүк, қайғы-нәпес. Асып өтин талай гүрес *асқарын*, Изинде көп жаңа әулад жасларың (И.Юсупов). 3. Адамның аты, меншикли аты, исми. *Асқар* қоянларға уя дүзетти («Жеткиншек» г.) **Асқар тау** — тирениш, сүйениш. **Асқар тау, шалқар көл** — алыс, қыйын — қыстау, узақ сапар.

АСҚАРДАЙ кел. 1. Асқар сыяклы, тәризли, бийик. 2. Сүйенетуғын, исенетуғын.

АСҚАРЛАУ бийиклеу, бийикке көтерілиу, шарықлау. 2. поэт. Толқынланыу.

АСҚАТЫҚ ат. Азык, аұқат. Жармаға қататуғын айран, қатық. сүт, ағарған. Сыйырын саұып, гүбисин писип, *асқатықлық* айран алып киятырман (А.Беғимов).

АСҚЫЗЫУ ф. қазан көтерип, тамак, ас таярлатыу.

АСҚЫНДЫРЫУ ф. 1. Аұырыуын гүжитип алыу. 2. Исти насырға шаптырыу, шийеленистириу. 3. Күшейтиу, үдетиу.

АСҚЫНЛАУ ф. 1. Толып-тасыу, кеуилди хәдден тыс көтериу, анау-мынауды писент етпеу. Сен *асқынладың*, қәтелестин, бир күнлери өкинерсең... 2. аұыс. Улғайыу, аұырыуы күшейиу, айныу. Аұырыуы *асқынлады* ем көрмей, Жаным қатты шаншып атыр — шеңгелдей (Т.Жумамуратов). 3. Шектен шығыу.

АСҚЫНЫУ ф. 1. Улғайыу, аұырыуы күшейиу. 2. Күш бериу, айныу. Халық ағылды тезден ески қорғанға, Фәзеп оты көкиректе *асқынды* (И.Юсупов).

АСҚЫНЫУШЫЛЫҚ ат. Асқынып кетиушилик, шектен шығыушылық.

АСҚЫШ: кулак асқыш. Тил алғыш, тыңдағыш.

АСЛА қ. хасла.

АСЛАМ 1. кел. Артық, көп, зыят, артығырақ, үстем. 2. р. Белгили бир мөлшерден, шамадан артық, көп. Бәри жабылып жүзден *аслам* саўын сыйыр саўады (К.Султанов). Операция басланғалы арадан төрт сааттан *аслам* ўақыт өтти (А.Бекимбетов).

АСЛАМЫРАҚ кел. Артығырақ, көбирек, молырақ, бираз, тәўирақ. Хәзир мениң сеннен хат алмағаныма он айдан *асламырақ* ўақыт болды (Г.Изимбетов).

АСЛАҰ Ағаштан исленген үлкен ыдыс. *Аслаўға* дуздан сүр болып шыққан балықларды салып адамлар, тазалап жуўып атыр (К.Султанов). *Аслаўыңа* дән салдым, кел тезирек көре ғой (Х.Тәжимуратов).

АСЛЫ қ. хаслы.

АСЛЫ-ПАСЛЫ ат. Негизғи, түп дереги, туқымы, шыққан жери, шығысы, ата теги. Есенгелдиннің *аслы-паслын* билип сөйлесиўге қумар етеди (Қ.Ирманов).

АСМАН қ. аспан.

АСПАНИЙ-ЗӘМИЙИН ат. Жердин асты-үсти, дүнья жүзи. *Аспаний-зәмиийиннің* асты қапылып, Мөтен жыртық шайыр болған емес пе (А.Муўсаев).

АСПА ат. Асып қойылған, илинип турған, асылып турған зат. Аспа шыра, аспа календарь, аспа көпир, аспа саат.

АСПАЗ ат. Аўқат писириўши, аспазлық кәсиби менен шуғылланыўшы адам. Аспазлар қасық-табағын жап-жақсы етип жуўады (Жайен). Аспаз пуўға (ққ.х.е.).

АСПАЗЛЫҚ ат. Аўқат писириўшилиқ, аўқат писиретуғын кәнигелик, кәсип.

АСПАЗШЫ ат. сөйл. **АСПАЗ**. Қуўырдақшы, кәбапшы, Ас писирип аспазшы. («Ер Зийўар»).

АСПАЗШЫЛЫҚ ат. сөйл. **АСПАЗЛЫҚ**

АСПАЙ-САСПАЙ ф. Асықпай, албырамай, әсте-ақырын. Дәрья кең пейил, мәрт дәрья ғана *аспай-саспай* созылып ағып тур (К.Султанов.).

АСПАҚ ат. гөнер. Дар ағашы, жазалаў куралы.

АСПАЛЫ кел. Асыулы турған, асып қоятуғын, илиули. Аспалы саат.

АСПАН ат. Жердің ямаса басқа да астрономиялық объекттің жоқарғы қатламы, төбемиздегі кеңіслік. Бадам пақыр түйеде аяқласа, Мен *аспанның* ақ бултын жарып келдим. (Т.Жумамуратов). *Аспан* шыршалаған бадыядай көк. (И. Юсупов). **Аспанға балта ылақтырыу** — ашыуланып қутырыу; аспанға көтеріу, **аспанға шығарыу** — асыра мақтау, марапатлау, құрметлеу; **аспандағы айға қол созыу** — шамасы келмейтуғын іске урыныу; **аспанды еки ели әкеліу**, **аспанды жерге түсіріу** — 1) қорқытыу; 2) уғайымлау, қайғырыу; **аспанды тиреп турыу** — құдіретке ийе болыу. Егер сен *аспанды турсаң да тиреп*, аттан түсіп сәлем бермегің керек. (И.Юсупов). **Аспанның түскендей** — 1) тосаттан, бірден; 2) хабары жоқ; 3) түсінбейді. **Аспан үзіліп жерге түсе**ме — уғайымлама, қайғырма, қорқпа.

АСПАНЛАТЫУ Жоқарыға шығарыу.

АСПЕКТ ат. (лат. Aspectus — *көзқарас, көриніс*). Белгили бир мәселе, кубылыс, түсиник хәм т.б. соларға уқсаған фактлерди үйрениуге тийкар болатуғын көзқарас.

АСПИД I ат. 1) уулы жылан; 2) сөйл. Жауыз, залым, хийлекер.

АСПИД II ат. тау жынысының түрі.

АСПИРАНТ ат. (лат. aspirans, aspirantis — *талпыныу*). Аспирантурада оқып атырған илимпаз. Жоқары оқыу орнында ямаса илим изертлеу институтында илимий, илимий-педагогикалық хызметке хәм кандидатлық диссертациясын қорғауға таярланыушы кәниге.

АСПИРАНТКА аспирант хаял-қыз.

АСПИРАНТУРА ат. Жоқары оқыу орынларында яки илим изертлеу институтларында профессор-оқытушылар хәм илимий кадрларды таярлау системасы, нәтийжеде диссертация қорғалыуы хәм илим кандидаты илимий дәрежеси берилиуі есапланады. *Аспирантураға* қабыл етилиу. *Аспирантураны* тамамлау.

АСПИРАТОР ат. 1. хаўадан ямаса газден олардын курамын, тозаңланыўын анализлеў мақсетинде үлги алыўда қолланылатуғын қурылма; 2. өндириллик орынлардан шаңланған хаўаны сорып алыўға арналған аппарат; 3. мед. Аспирацияны иске асырыўшы әсбап.

АСПИРИН қ. Ацетилсалицил кислотасы

1. Әййемги Рим монетасы (теңгеси); Әййемги Рим аўырлық өлшем бирлиги.

2. Асс- Ассос — Әййемги Мизиядағы (Мисия) порт хәм қаланың атамасы.

АС-САДАҚА ат. дин. Өлген адамларға арналып берилетуғын ас-суў, өлиниң жолына берилетуғын қудай жолы, садақа. Шанааш түбинде мардан қуўысында қалған азы-кем напақа менен кемпир *ас-садақа* бергиси келмеди (К.Аралбаев).

АССАЛАМ 1. Туўры формасы: ассалаўма әлейкум. 2. Сәлем жоллаў, қутлықлаў формасы.

АССАЛАЎМА ӘЛЕЙКУМ қ. с. 1) Сәлем бериў, сәлемлесиўдин түри. *Ассалаўма-әлейкум*, — деп даўыслап сәлем бердим (Ә.Шамуратов). Балалар дүркиресип хәр қайсысы еки қолын қаўсырып, ... *ассалаўма әлейкум* деп арты менен шығып кетип атыр (Ә.Шамуратов). 2) Аўыс. кек етип сөйлеў мәнисинде. *Ассалаўма алейкум*, хош, енди қалайсыз?

АССАМ ТИЛИ линг. Хиндстанның Ассам штатының рәсмий тили. Сондай-ақ Бутан хәм Бангладеште де кең тарқалған. 15 миллионнан аслам адам бул тилде сөйлейди.

АССАМБЛЕЯ фр. (*assemblee-мәжилис, жыйналыс*)

1. Халықаралық шөлкемлерде гейпара басқарыў органлары аты. Мыс: *Бирлескен Миллетлер Шөлкеми Бас Ассамблеясы*
2. Жыйналыс.

АССИГНАТЛАР фр. (*assignats лат. assigno*) Уллы француз революциясы дәўириндеги қағаз пуллар.

АССИГНАЦИЯ 1. тар. Россия империясында 1769-жылдан 1849-жыллар аралығында кредит билет енгизилгенге шекем өмир сүрген қағаз пул белгиси.

2. гөн. ассигнациялық рубль Россиядағы биринши қағаз пул билети.

3. тар. ассигнат; Уллы француз революциясы дәуірінде қағаз пул белгиси сыпатында Францияда шығарылған бахалы қағаз түри.

4. фин. Бир тәрәптің екінши тәрәпке қандай да бир мақсет тийкарында белгили суммадағы пул, бахалы қағазлар ямаса басқа да бахалы затлар түрінде бериуі ҳаққында шәртнама.

АССИМИЛЯЦИЯ (лат-assimilatio-*уқсатыу, салыстырыу, теңлестирилиу*). **1. биол.** Өсимлик яки жәниуар организми искерлиги процесинде сырттан қабыл етилген затлардың өзлесиуі, сиңиуі, өзлестирилиуі, синдирилиуі.

2. Бир халық (яки оның бир бөлегиниң) басқа бир халық үрп-әдетлерин, мәденияты хәм тилин өзлестирип, өз тилиниң, мәдениятының хәм миллий сана-сезиминиң жоқ етилиуі нәтийжесинде усы халыққа қосылып кетиуі. **3. линг.** Бир сестин екінши бир сес тәсиринде уқсас (бир түр) формаға өтиуі. Мыс. Жууазшы-жууашшы.

АССИМИЛЯЦИЯЛАНЫУ ассимиляцияға ушырау, өзлестирилиу.

АССИМИЛЯЦИЯЛАУ ассимиляция еңгизиу.

АССИРИОЛОГИЯ Ассирия, Вавилония хәм Месопотамия тарийхын, мәдениятын, тиллерин хәм жазыуларын үйренетуғын комплексли гуманитар пән;

АССИСТЕНТ (лат assistens, assistentis — *қатнасып атырған, жәрдемлесип атырған*) **1.** Қәнигениң жәрдемшиси. Профессор *ассистенти*. **2.** Жоқары оқыу орынларында киши оқытыушы лауазымы хәм усы лауазым ийеси.

АССИСТЕНТЛИК Ассистент жумысы, лауазымы. *Ассистентлик етиу.*

АССОНАНС фр. (assonans латынша *assono* — *уйқас еситилемен, үйлесим*) поэтикалық ямаса прозалық текстте дауыссы сеслердиң үнлесип қайталаныуы.

АССОРТИ (фр. assorti – *жақсы сараланған*) Бир текли затлардың арнаулы жыйнағы.

АССОРТИМЕНТ (фр. assortment – *терме, топлам, сараланған, топланған*) Товарлардың хәр қыйлы түрлері, атлары хәм сортларына қарай топламы.

АССОЦИАНИЗМ психикалық процесслердин динамикасын ассоциация принципі менен түсіндіретуғын дүнья жүзилик психологиялық бағдарлардың тийкарғы түрлериниң бири.

АССОЦИАТИВ ПСИХОЛОГИЯ (Ассоцианизм) – XVIII-XIX әсирлердеги психологиялық концепциялар хәм мектеплер жыйынтығы болып, онда ассоциация сана хызметиниң тийкарғы ямаса хәтте жалғыз механизми болып саналды.

АССОЦИАТИВЛИК А. алгебра, А. кольцо.

АССОЦИАЦИЯ (лат. *associatio* – *бирлесне, қоспа*)

1. Тийкарғы мақсетке ерисіу ушын дүзилген шөлкем, аўқам.
2. псих. Нерв-мий искерлиги менен байланыслы болған өз алдына психикалық акт, яғный елес, пикирлер, сезимлер арасындағы байланыс хәм усы байланыс тийкарланған қабыл етиу. 3. филос. Психикалық элементлер ортасындағы байланыс. А. басқаша.

АС-СУУ ат. Азық, азық-аўқат, ишимлик-жеғилик. ...Адамлардың *ас-сууына* қарап бир кисиниң жумысын қылып, үйдегиниң барған-бармағанын билдирмес едим (Қ.Ирманов).

АСТАН-КЕСТЕН р. Ала топалаң, асты-үстине шығыу, ойран болыу, қыйратыу, түсиниксиз, тәртипсиз, бирден болған қыян-кести ўақия, жердин асты-үстине шығып бузылыуы. Гранаттың түскен жери жасыл түскендей болып *астан-кестен* болды (газетадан). ◇ **астан-кестенин шығарды** – 1) қыйратты, бұлдирди; 2) масқара қылды; *астан-кестени шықты* – 1) ойран болды; 2) есерленди; 3) әбигерленди.

АСТАПЫРАЛЛА қ. **АСТАҰПЫРАЛЛА** (араб тилинен Қудай, өзин сақлағайсаң; Қудайым өзин кеширгейсен)

1. Әжеплениўди, таң қалыўды билдиреди. **2.** Фәзеп, ашыўланыў аралас таңланыў, наразылықты билдириў.

АСТАР ат. (араб тилинен — *перде, жаўлық, парсы* тилинен-ишинен тигилген гезлеме) **1.** Кийим яки көрпе, көрпеше сыяқлы нәрселердин ишки қабаты, ишки тәрәпине тигилген гезлеме (материал). Еки қолы менен шапанының ишки *астарынан* ушлап, қаўсырынып алды (Ж.Аймурзаев). **2.** аўыс. Сөздин басқаша, екінши мәниси. — Ақсақал да бөле екен заңғар! Гәпимнің *астарына* түсинип шақақ атып күлди де, табакқа қол ура берди... (Т.Қайыпбергенов).

АСТАРЛАТҚЫЗЫҰ Көрпеше яки кийимге басқа адам тәрәпинен астар салдырыў.

АСТАРЛАТЫҰ астар салдырыў.

АСТАРЛАҰ астар салыў.

АСТАРЛЫ кел. **1.** Астары бар, астар салынған. Астарлы көрпе. **2.** Басқаша мәнили, екінши мәнидеги, лийкинли. Мақалалардың ғейпаралары *астарлы* идиомалық мәниске ийе болып отырады (Қ.Айымбетов).

АСТАРЛЫҚ ат. Астар етиўге жарамлы, астарбап. *Астарлық* шыт.

АСТАРСЫЗ кел. Астары жоқ, астар салынбаған. *Астарсыз* шапан.

АСТАҰПЫРАЛЛА таңл. (араб. Қудай, өзин сақла; қудай өзин кешир) **1.** Әжеплениўди, таңланыўды билдиреди. *Астаұпыралла* бала, мына шаппаттай қыздың көтергидей сөзлерине ҳайран қаламан-аў (Г.Есемуратова). **2.** Фәзеп, ашыўланыў, наразылықты билдиреди. Алыўда — биссимилла, бериўде — *астаұпыралла* (Нақыл-мақал).

АСТАҚТА ат. Қамыр жайыў ушын ағаштан арнап соғылған тахта, тахтай. Ол түйиншикти анасының дастығының астына тықты да, печтиң қуўысында жатқан папка ишинен бир дәптер алып, *астақтаның* үстине жайды, бирақ не жазарын билмей, қәлемин бармақларының арасына қысқан ҳалында ийегин еки алақанына басып отырып қалды, узақ отырып қалды (Т.Қайыпбергенов).

АСТЕНИЯ мед. (грек. күшсизлик), хроникалық (созылмалы) шаршау синдромы – кеуіл-кейпиятының аса тураксызлығы, өзін тутыудың хэлсиреуі, шыдамсызлық, бир жерде отыра алмаслық, уйқының бузылыуы, узақ ақылыи хэм физикалық күш салыу уқыплылығының жоғалыуы, шауқымды, жоқары жақтылықты, өткир ийисти көтере алмау белгилеринде көринетуғын жоқары шаршаушылық пенен наўқасланыу жағдайы.

АСТЕРОИДЛАР астр. (грек. aster – *жұлдыз* + eidos – *көринис*; уқсас) Қуяш системасының Марс хэм Юпитер орталығында айланатуғын киши планеталар, киши аспан денелери; киши планеталар.

АСТМА мед. (грек. asthma – *халласлау, бууылып қалыу*) Бронхлар тесигиниң тосаттан тарайып қалыуы яки жүрек кеселликлери нәтийжесинде тутылатуғын буулығып дем жетпеуи.

АСТРА ат. (грек. astron – *жұлдыз*) бот. Қурамалы гүллер туқымласларынан түрли реңдеги ири гүлли бағ өсимлиги. Күлип жатыр Ялта менен Гафра, *Астра* хэм Цитруска көмилип (Т.Мәмбетмуратов).

АСТРО (грек. astron – *жұлдыз*) Қоспа сөзлер қурамындағы сөзлердиң алдында келип, жұлдыз хэм планеталарға байланыслылығын аңлатады.

АСТРОБИОЛОГИЯ (астро...+ биология) Әлемдеги тиришиликтиң барлық түрдеги көринислерин үйренетуғын илим. А. астрономия, биология, биохимия тарауларындағы илимий нәтийжелерге тийкарланады. Гейбир мәселелерди шешиуде А. космослық биология хэм космослық медицина менен тығыз байланысады.

АСТРОБОТАНИКА (астро... + ботаника) Астрономияның планеталардағы (биринши гезекте Марстағы) өсимликлерди үйренетуғын бөлими.

АСТРОГРАФ (астро... + *жазаман*) аспан объектлерин сүүретке алыушы телескоп.

АСТРОГРАФИЯ Галактиканың орналасыуын хэм оның хәрқыйлы тәбийғый хэм жасалма кубылысларын изертлеуши,

соның менен бирге жұлдызлар ара кеңіслік карталарын дүзиу менен шуғылланыушы илим.

АСТРОЛОГ Астрология менен шуғылланыушы шахс, кәниге; болжаушы.

АСТРОЛОГИЯ (астро... + грек logos — *тәлим, түсиник*) Ертеде аспандағы жақтырткыш денелердин халатына карап пал ашыудан ибарат болған жасалма илим.

АСТРОЛЯБИЯ (грек astrolabion <астро+labe — *улау, тутып алыу*) Астрономияда узынлық хәм кеңісліклерди анықлау ушын XVIII әсирге дейин қолланылып келген мүйешлерди өлшеу әсбабы.

АСТРОМЕТРИЯ Астрономияның тийкаргы ұазыйпасы — аспан денелеринин геометриялық хәм кинематикалық қәсийетлерин изертлеуден ибарат болған бөлими.

АСТРОНАВИГАЦИЯ Ушыу аппаратының ямаса кеменин аспан денелери бойынша бағытын хәм координаталарын анықлауға имкан бериуши әмелий астрономияның усыллар топламы.

АСТРОНАВТ қ. Космонавт.

АСТРОНАВТИКА (астро+грек nautike — *кемени басқару*) қ. Космонавтика.

АСТРОНИМ (астро (жұлдыз) + ним (ат, исим)) автордың исмин алмастырушы жұлдызлар. Космик объекттин меншикли атамасы.

АСТРОНИМИКА Аспан денелеринин меншикли атамаларын хәм олардың жыйынтығын үйренетуғын ономастиканың бөлими.

АСТРОНОМ Астрономия алымы, кәнигеси.

АСТРОНОМИЯ (грек. astronomia <astron+nomos — *нызам*) Аспан денелери, улыума әлем, галактика дүзилиси хәм рауажланыуы хаққындағы илим.

АСТРОНОМИЯЛЫҚ Астрономияға тийисли. *Астрономиялық әсбап. Астрономиялық санлар* — жүдә үлкен санлар менен сыпатланатуғын муғдарлар, көлем (шама).

АСТРОФИЗИК Астрофизика менен шуғылланыушы алым, кәниге.

АСТРОФИЗИКА (астро+физика) Астрономияның аспан денелеринің физикалық халатын хәм химиялық курамын үйренетуғын бөлими.

АСТРОФОТОГРАФИЯ, АСТРОГРАФИЯ, АСТРОНОМИЯЛЫҚ ФОТОГРАФИЯ астрографлар жәрдемінде аспан денелерин сүүретке алыў тийкарында астрономиялық баклаўлар өткериўдин бир усылы.

АСТРОХИМИЯ (молекулярлық астрофизика) — астрофизика хәм химия илимлериниң биригиўиндеги жулдызлар орталығындағы атомлар, молекулалар хәм шаң дәнешелери арасындағы химиялық реакцияларды, жулдызлар хәм планеталардың пайда болыў фазаларын, сондай-ақ, атомлар хәм молекулалардың космик нурланыўы менен өз ара тәсирин үйренетуғын илим тараўы.

АСТЫ р. Төмен, асты бети, төмен тәрәпи. Көрпе астында хаўа жетиспей буўлығып, еки ийнинен зорға-зорға дем алып жатыр. (Т.Қайыпбергенов). Себеби Гүлим менен Әмет екеўиниң ара-тура көз *астынан* бир-бирине нәзерлесийи Қуўанышбай ағаны гүманландырайын деди (Т.Қайыпбергенов). Апай көз әйнегин кийди де, дастығының *астынан* китабын алып оқый баслады... (Г.Есемуратова). ◇ **астына көпшик қойды** — мактады; жалпылдады, жарамсақланды.

АСТЫНҒЫ кел. Астындағы, төмендеги, пәстеги, төменги. Жумабайдың және сөйлегиси келип, қызға бир нәрселерди айтыўға оқталды да, әлле қандай бийжөн сөз бенен ямаса натуўры хәрекет пенен зейнине тийип алыўдан қорқып, *астынғы* ернин тиследі. (Т.Қайыпбергенов). Келиншек *астынғы* ернин тислеп, босанғысы келип түргелди, босана алмады. (Т.Қайыпбергенов).

АСТЫН-ҮСТИН р. Астын-үстине шығыў, ала-топалаң. *Астын-үстин* жердиң бети, суўсыз қамыр қарығандай (Ә.Шамуратов). ◇ **астын-үстин болды** — 1) бүлинди, қыйрады; 2) есерленди, қутырды.

АСТЫРТЫН р. Билдирместен, жасырын, сырттан, купыя. Әбден кешиккен соң, *астыртын* Турымды жиберип еди (К.Султанов).

АСТЫРТЫҰ 1. Аўқат асқызыў, писиртиў, таярлатыў.

2. Илип қойдырыў, дарға асқызыў.

АСТЫРЫҰ асыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

АСТЫ-ҮСТИ р. Ояқ-буяқ, жағымлы жағына шығыў, хәр түрли хәрекет ислеў. *Асты-үстине түсип* жалынады (ққ.х.е.).

◇ **Асты-үстине шығыў** — жағымпазланыў, хұрмет көрсетиў.

АСФАЛЬТ ат. (грек asphaltos-*таў смоласы, қара май*)

1. Жоллар, тротуарлар қурыўда хәм өндиристин базы бир тармақларында қолланылатуғын тәбийғый яки жасалма, қара, смола сыяқлы зат. *Асфальт жатқарыў*. 2. Жолға, жер бетине жатқызылған усындай зат қатламы. Хасла өкинбеймен, балалық изим, *Асфальт* жол астында қалғанлығына. (И.Юсупов).

АСФАЛЬТЛАНЫҰ Асфальт пенен қапланыў.

АСФАЛЬТЛАҰ Асфальт жатқарыў, асфальт пенен қаплаў.

АСФАЛЬТЛЫ кел. Асфальт төселген, асфальтланған.

Асфальтлы көшелер.

АСФАЛЬТСЫЗ Асфальт төселмеген, асфальт пенен қапланбаған.

АСФЕН мед. (Asphenum) Ацетилсалицил кислотасы менен фенацетинниң бирикпесинен жасалатуғын дәрилик зат.

АСФИКСИЯ (грек а — *бийкарлаў қосымтасы* + s rhyxia-пульс) Буўылып қалыў — организмде кислород жетиспей, карбонат ангидрид көбейип кетиўи нәтийжесинде пайда болатуғын патологиялық халат.

АСХАНА ат. 1. а) Үйдиң ишиндеги аўқат писиретуғын орын, тағам таярлаўға арналған өжире. Турымбет балта сорап усы *асханаға* киргенде, ол шығып кетежақ болып турды да, және оны көрмеген киси қусап бир қырынлап жатты. (Т.Қайыпбергенов). б) Аўқатланыўға арналған бөлме. *Асханадан* азанғы аўқатымызды жеп болып палатаға келдик. (Г.Есемуратова). 2. Жәмийетлик аўқатланыў орны.

АСХАНАСЫЗ асханасы жоқ, ас писириўге арналған өжиресисиз.

АСХАНАШЫ Асхана ийеси.

АСЫҒЫП-ҮСИГИП Шыдамсызлық пенен, қатты асығыс түрде, тезлетіп.

АСЫҒЫС р. 1. Тез орынланыуы لازم болған, кешиктирип болмайтуғын, қыстаулы. Асығыс буйыртпа. Асығыс мәжилис. 2. Қыстау, жылдам, шаққан, ғапыр-ғұпыр, тез-тез, дәрриу. Келдик деди Хұрзия *асығыс* түрде (Ж.Дәрибаев).

АСЫҒЫСЛЫҚ ат. Шыдамсызлық, тезлик, жылдамлық, шаққанлық. Ең шатас жол *асығыслықта* басланған жол деп бабалар айтып кеткен даналықты еситпеген бе едің? (Т.Қайыпбергенов). Айша *асығыслық* пенен жақынлап Ханымгүлдің қарнына ыңқ еткизіп бир тепти, оның қолы босады. (Т.Қайыпбергенов).

АСЫҒЫСТА р. Асыққан уақытта, тығын-таянда. Хатты алып Гүлайым *асығыста* оқыды («Қырк қыз»).

АСЫҒЫҰ ф. Гөзленген истин, мақсеттин тез әмелге асыуы ушын умтылыу, сабырсызлық пенен хәрекет етиу; тез ислеу, жылдамлатыу, тезлетиу, шаққанлатыу. Жумабай паданың изинен *асығып* кетти. (Т.Қайыпбергенов.)

◇ **Асығып-үсигиу** — қалай болса, солай, тез-тез, шаққан, ғапыр-ғұпир. Йолшыға итибар берместен *асығып-үсигип* сөйлей баслады (Айбек). **Асыққанда ләббай табылмау** — асыққанда якшы деуши болмау. Асыққанда ләббай табылмас (қ.х.н.) **Асыққанда күн өтпеу** — қ. уақыт өтпеу. *Асыққанда* күн өтеме, үш күннен кейин келди (Ө.Айжанов).

АСЫҒЫҰ-АЛБЫРАҰ тез, жылдам, жән-жағына қарамастан хәрекет етиу, сасқалақтау.

АСЫҚ I ат 1. Қойдың, ешкениң хәм де усы сыяқлы майда жанлы-жаныуарлардың артқы еки аяғында болатуғын дизедеги сүйек, буның менен балалар ойнайды. Түски бос уақтымызды *асық* ойнау менен-ақ өткеремиз (Ә.Шамуратов).

◇ **Асығы алшы** — иси сәтти, ис жүрген, бахытлы, әумети келген. **Асығы алшылау** — иси жүриу, жолы болыу, дегени орынланыу. Азап берип залым Хийуаның ханы, *Асығы*

алшылап женди ығбалы (газетадан). **Асығы алшы турыў** — иси жүрисиў, әўмети жүриў, иси оңынан келиў.

АСЫҚ II. Асығыў фейилиниң буйрық формасы.

АСЫҚҚЫШ кел. Асығатуғын, асыға беретуғын, мудары асығып жүретуғын. *Асыққышпан-аў* мен оғада, Питсе деймен бәри бирден (И.Юсупов).

АСЫҚПАЙ-АЛБЫРАМАЙ р. Жай паракат, әсте.

АСЫҚПАҰ ф. Жай паракат қыймылдаў, бир жумысты әсте ислеў. Соң *асықпай* барып алдындағы жаптың рашына минди (Т.Қайыпбергенов).

АСЫҚТЫРЫҰ асығыў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АСЫЛДЫРЫҰ асылыў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АСЫЛЫСЫҰ ф. Жармасыў, қолын услаў, иркиниш жасаў, тырмасыў. Олар селт етпестен ийттиң орнына келип бир-бирине *асылыса* отырды (Т.Қайыпбергенов).

АСЫЛЫҰ ф. 1. Илиниў, салбыраў, асылып турыў, жармасыў, услап қалыў, еки қолы менен услап турыў, услаў, сүйениў. Светлана анасының бетин зорлық пенен ашыў нийетинде изине ерип жүрип көрпесине *асылды* (Т.Қайыпбергенов). 2. Дарға асылыў — қазаланыў, өлиў. 3. Аўыс. Қазан көтериў, писириў.

АСЫМ: бир асым ат. Азырақ, қазанға бир салым, бир тамақлық. ...не болады! Сойың, алысқанда жигитлерге бир *асымнан* жетеме деп оны да азсынды (Қ.Ирманов).

АСЫМДАЙ бир асым шамасында.

АСЫМЛЫҚ ат. Қазанға бир саларлық, бир тамақлық, бир писиргендей, шамалы, боларлық. Көлге Пирман аў салайық, *Асымлық* балық алайық (Өтеш).

АСЫНЫҰ ф. Тағыныў, белине, ийнине жарақ ямаса мылтық қыстырыў. Бүгин атасының базарлап кеткенин такыйық билип, Ерназар анасының тилин алмай, мылтығын *асынып*, тазысын ертип, шикарға шығып кеткен еди (К.Султанов).

АСЫП-САСЫҰ Асығып-үсигиў, сасқалақлаў, албыраў, хаўлығыў.

АСЫП-ТАСЫҰ 1. Дәрья сууының жийегинен асыуы. 2. аўыс. Дәулеті артыуы, шексиз байуы. 3. аўыс. Жағымсыз. Молшылықты көтере алмау, шалқайуы.

АСЫРАЛЫҰ Бағылыу, күтилиу.

АСЫРАНДЫ кел. 1. Асырап алынған, асырап сақлаған, келеге келтирген, екінші биреудің сақлағаны. Хинд қолына түскен *асыранды* пилдей, Үнсиз жетеғиңе ере бердим мен, Мениң жигит уақтым сениң қыз уақтың (И.Юсупов). 2. Қолда өскен, қолға үйретілген.

АСЫРАП-САҚЛАҰ ф. Бағып-қағыу, күтиу.

АСЫРАТЫҰ ф. Бактырыу, күттириу, өсиртиу.

АСЫРАҰ ф. Сақлау, тәрбиялау, күтиу, бағыу, тәмийинлеу, өменгерлик етиу. Мен соң билдим, олар бийперзент ата-аналар екен, жетимлерден бала қылыу үшін *асырауға* алады екен. (Т.Қайыпбергенов).

АСЫРАҰЛЫ кел. Бағыулы, күтиули.

АСЫРАҰСЫЗ кел. Қараұсыз, қарауы жоқ, кеуил бөлінбеген, тәрбиясыз, әдеп көрмеген, тәртип көрмеген. Бир дегенде не жаман, *Асыраұсыз* өскен ул жаман (кк.х.к.).

АСЫРАҰШЫ ат 1. Бағып-қағатуғын, тамақ тауып беретуғын адам. 2. аўыс. Өмир сүриу, тиришилик етиу орталығы.

АСЫРЫЛЫҰ ф. Бир нәрседен өтиу, асырылып түсиу, ысырылыу, алға илгерилеу. — Есик қайда? Есик — деп Перихан дүүденге салынған бұлбұлдей тыпыршылап, хәр мүйешке бир соқлығысу менен бирден балконның ашық қалған есигинен сүңгип кирип, сол пәти менен балконның решеткаларынан арман *асырылып* кетти. (Т.Қайыпбергенов).

АСЫРЫМ: жети асырым ат. 1. Қарақалпақ халық наамаларынан бириниң аты. Сазла бақсы дуұтарынды, *Жети асырым* наамасына (И.Юсупов). 2. Белгили бир өлшемлик жол, мөлшер.

АСЫРЫҰ ф. 1. Арттырыу, өткеріу, бийиклетиу, жоқарылатыу, рауажландырыу, көбейтиу, ысырып салыу. Еки

молла биринен-бири кишипейилликти *асырып*, «сиз алын, сиз алың» менен бираз отырғаннан кейин барып, биреуи биреуинен көбирек айтқысы келгендей «биссимилланы» ағыл-тегил етип табаққа қол урысты. (Т.ҚайыпбергенOV).

2. Жүзеге асырыу, иске асырыу — орынлау.

АСЫҰ I ф. Илдириу, байлап қойу, салбырату. Дарға асыу.

АСЫҰ II ф. Писирип қайнатыу, қазанға салыу, қазан көтеріу. Жумагүл қазан *асыуға* киристи. (Т.ҚайыпбергенOV).

АСЫҰ III ф. 1. Артыу, артық, мөлшері көп, асып-тасыу. 2. Узақлау, екінші тәрепке өтип кетиу, көп жерге жүриу. Әтирек, Гүрген, Хажар *асты* Бозатау (Әжинияз). Түңги саат екиден *асты*. Ол еле гүбирленип жатыр. (Т.ҚайыпбергенOV).

АСЫҰ-АСЫҰ р. Көп-көп, бираз, талай-талай. *Асыу-асыу* жолдан өтип, Ойға алған жерге жетти, Таярлықты хәм үдетип, Төрткүлге де барсаң нетер (Қ.ИрманOV).

АСЫҰЛЫ кел. 1. Илиули, илдириули. Оның көзи *асыулы* себетке түсти (С.Айний). 2. Қайнатыулы, қазан көтерілиу. **Асыулы** қазан, писиули ас (ққ.х.н.м.).

АТ I ат. Жылқы, жылқының еркеги. Торы *ат* ийесине усап күтә жууас еди. (Т.ҚайыпбергенOV). ◇ **Ат байрақ — а)** ат шабыстан, жарыстан, озып келген атқа берилетуғын зат, байрақ; **б)** ат шабыстыру, жарысқа қосыу. Тап *ат байраққа* жиберер уакта Айдос пенен Аймурза бай да барады (ққ.х.е.); **Ат басындай** — айрықша, жақсы, ортаң қолдай, мине дегендей, үлкен. **Ат басындай** ул тууды, Ақ жарылқап күн тууды (ққ.х. н.). Йүреклері *атбашындөк* батырлар, Қатынша йок ат-ярағы болмаса (Әжинияз); **Аттың геллесиндей** — үлкен, нәхән; **Ат жибериу — а)** хабарлау, хабар айтыу, ат жоллау. Тум-тусқа ат жиберип, ат жетер жердеги жерлерге хабар етти (А.БегимOV); **б)** шабысқа, жарысқа қосыу; **Ат кейнине салыу** — хорлау; **Атты (атын) қамшылау, атына қамшы басыу** — асығыу, тезлетиу; **Аттың қасқасындай** — ап-анық, айқын, хәммеге белгили; **Ат қашыру** — атты байраққа жибериу, байраққа ат қосыу. *Ат қашыраp* жерлері, Он күншилик жер

еди («Қырк қыз»); **Ат күйрығын кести** — аразласты, қатнасықты үзді, өкпеледі; **Атқа миніу** — қатарға қосылу, теңдікке ерисиу, қатарда жүриу; **Ат ойнатыу** — тәртипсизлік, бұлгиншилик, үстемлик, хұким сүриу, ғазабатлық көрсетиу. *Ат ойнатпай* қаламда, Түсе бергил жолына («Қырк қыз»); **Ат салыу** — ғайратланыу, жигерлениу, күшке миніу, хәмме ғалаба қарыу салыу, жеделлениу. Бахадырлар алла дейип *ат салар*, Нәмәрт жемин таппай жайында қалар (Әжинияз); **Ат салысыу** — жәрдемлесіу, көмеклесіу, үлес қосыу; **Атына терис мингизіу** — жаманлау, жаман атлы қылыу; **Ат терлетти** — ұзақ жол жүрди; **Ат шабар** — хабаршы, бұйрыққа таяр туратуғын адам, хызметкер, атты байраққа қосыу ушын сейисленгеннен кейин оны минип шабатуғын бала. Хасаны қолына алып *атшабар* баладай сазланды («Мәспатша»); **Ат шабыу** — ат жиберіу, ең тезлигине салыу. Ұзын-құйын жалғыз өзи *ат шауып* киятырған адамды көрип турған Иран әскерлери хайран калып қарап турды (қ.х.е.); **Ат шаптырым жер** — ұзақ жол, алыс; **Ат шаптырыу** — ат жиберіу, хабар жеткизиу, асығыу, *Ат шаптырып* далаға, жар салдырып қалаға, гүреспаз палуан болсан, *ат шабар* болсан, бақсы-жырау болсан келе бересен деп дағаза қылды («Қоблан»); **Ат үсти** — жеңил-желпи, әйтеуір, қалай болса солай, кеуилсиз, үстиртин, арнаулы түрде емес; жол-жөнекей, асығыс. Ол жумысты тек *ат үсти* ислеиди; **Ат үсти қарау** — немқурайды болыу, әхмийет бермеу.

АТ II 1. Адамның жеке исми. Жақында тууылған үкеме Айгүл деп *ат* қойды («Жеткиншек» г.). ◇ **Ат қойыу** — бала тууылғанда исм бериу. Үш күн, үш түн өткен соң көпшилик жыйылып келип, балаға Дәулет деп **ат** қойды (Ө.Айжанов). **Атын аузына алмау** — бир адам туұралы улыұма сөз етпеу, ол адамды еслемей; **Атымды басқа қояман** — үәде беремен, ант ишемен; **Аты жер жарды** — данқы шықты, аты елге жайылды; **Атына дақ түсириу, атына шық жуқтырыу, атын былғау** — 1) масқара етиу; 2) масқара болыу; **Атына дақ түсирмеу, атына шық (шан) жуқтырмау** — белгили бир адамға сөз келтирмеу,

жаман ат илдирмеу; **Аты өлмейди (өшпейди)** — өзи өлсе де, сөзи менен иси умытылмайды.

2. Лақап, атақ. Оның үстине, дурыслықты талап еткен бийтапларға *ат тағып*, тентек деген айдар қойып сөйлейтуғынын қайтерсең. (Г.Есемуратова). **Ат көтеріу** — атағын алыу: ийе болыу, ат тағылыу. Патша деген *ат көтердим* («Мәспатша»); **Ат көтермес** — ат көтермейтуғын, сөз сүймес, аршыл, назлы, салтанатлы. Посып кетти *ат көтермес* беглер, Хош аман бол бизден қалдың Жаңа суу (Омар); **Ат қалыу** — өзи өлсе де, ислеген иси, даңқы қалыу. Тоймады халықтың сулыуына, Кейнинде *ат қалыуына*, Тағы қызды алыуына, Патша талап еткен екен (Бердақ); **Атын сатыу** — биреудің арқасында күн көриу, пайдаланыу; **Ат тағыу** — жала жабыу; **Атқа шығарыу** — жақсысын асырыу, елге танытыу, мақтау абырайын көтеріу. Ер жигиттің хаял атын шығарар, Жаманға гез болса жигит не қылар (Бердақ); **Аты шығыу** — атағы шығыу, даңқы жайылыу, лақап ийелеу, елге танылыу. Гүлистанда мийнет етип шыныққан, Пахтакешсең *аты шыққан* аўылда, Қайсар едің қыйынлыққа, аўырға, Сунқар едің өрлеп ушқан даўылға (Т.Сейтжанов); **Атқа шыққан** — даңқы жайылған, тәрийпи елге түскен, атақлы абырайлы; **Аты өшти** — умыт болды, жоқ болды, қурыды.

3. Үйретілген хайуанлардың лақабы.

АТ ІІІ қ. атыу.

АТ АРБА Атқа жегілген арба.

АТ ДОРБА ат. Атқа жем бериу ушын материалдан исленген қалта. Ертеңине азанда үйден шыққанда атқа беремен деп алып шыққан *ат дорбадағы* арпа ядына түсти (М.Әбдиреймов).

АТ ЖАҚЛЫ кел. Узын жақлы, бети жумалақ емес узынша, бети сопақ жақлы. Досберген ол жаңа толысып киятырған узын бойлы, *ат жақлы*, сары сынлы, жасы үлкен, жасы кишилердің алдында өзинің ашық жүзлі мүләйимлиги менен үлкен абырайға ийе (А.Бегимов).

АТ ЖЕМ ат. Атқа берилетуғын жем, от-шөп, дән т. б.

АТ ЖОЛЛАҰ ф. Хабарлау, хабар жиберіу, ат жиберіу. Дәрбент жолдың аузына, Сархабын бәлент ойдырып, Узағына хат жоллап, Жақынына *ат жоллап*, Ели журтын жыйдырып (Н.Дәуқараев).

АТ ОТЫ ат. Ат жеми, от-шөп, беде, жоңышқа. Бозатау дегениң әжеп жай екен. Қамыслары *ат отыға* сай екен, Қызлары салланған ели бай екен, Хош аман бол, бизден қалдың Бозатау (Әжинияз).

АТ САЙМАН Ат хәм оған керекли жабыулар; ер-турман, қамыт-сайман.

АТ СЕЙИС қ. сейис.

АТ-ТОН Минер ат, кийер кийим-кеншек.

АТ-ТУРМАН ат-сайман, ер-турман.

АТ-ТҮЙЕ: ат-түйедей. Қәдирли, қымбат.

АТШЫ 1. Ат бағыушы адам. **2.** Арбаның атын жүргизиушы адам, арбашы.

АТА ат. Әке, әкесиниң әкеси. Адам қартайса балаға айланады дейди. *Атамның* зейнине тийип алмаңлар!... (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Ата душпан** — бурыннан соңғы душпан, әзелден дос емес. Қулласы хан үжипли дәлил таба алмай үш баланы өзиниң *ата душпаны* қалмақ ханына жумсайды (ққ.х.е.). **Ата жолы** — бурыннан киятырған ата-бабасының көрин тутыу, солардың кәсибин ислеу. Хүким қылып көп халыққа, *Ата жолын* қуған екен (Бердақ). **Ата-журт (мәкан)** — бурыннан соңғы ата-бабасының отырған, қоныс басқан жери, ата мәканы. Өзиниң атақлы «Посқан ел» поэмасында қарақалпақ халқының *ата журты* Түркстанды таслап кетиуине ел ишиндеги байлары менен бийлердиң, молла ийшанлардың себепши болғанлығы әшқараланған (Б.Исмайлов). **Ата кәсиби** — **1)** ата-бабасы шуғылланған кәсипти дауам етиу, жалғастыруу; **2)** бойына синген әдет. **Ата қораз** — ең үлкен, қартайған, жасаған қораз. Ауылдың арқа шетинде еки адамның *ата қоразының* урысып атырғанын көрип қалды (Т.Қайыпбергенов). **Аталар сөзи** —

жасы үлкенлердин, тәжирийбели кисилердин нәсияты, кенеси. Аталар сөзи – ақылдын көзи (ққ.х.н.). **Ата теги** – шыққан жери, ата-бабасы туұралы мағлыұмат.

АТА-АНА ат. Өке-шеше, ата-ене. *Ата-анам* ядқа түсти нәйлейин (Омар).

АТА-БАБА ат. Бурында жасап кеткен, ата-тек. *Ата-бабам* малды жыйнап, Шыбын жанын бәрха кыйнап (Бердақ).

АТАВИЗМ (лат *atavi-ата-бабалар*) биол. Әййемги ата-бабаларда болған белгилердин бир нешше ағзаларында жоқ болып кетип, соңынан басқа әуладларда және пайда болыұуы.

АТА-ЕНЕ Күйеуиниң ата анасы; қәйин ата, қәйин ене.

АТАЖАН қ. с. Ата жаным, жаным атам. Мәхшәримде йолдаш болсын ийманым, Ғамхорым, *атажан* қолың бер инди (Өжинияз).

АТАЙЫ кел. Нағыз, ҳақыйқат, бурыннан соңғы, өзелги. *Атайы* (өзелги) душпан ел болмас (ққ.х.н.).

АТАКА ат. Атыс, хұжим, оқ жаұдырыұ.

АТАКАЛАҰ хұжим жасаұ.

АТАҚ ат. Даңқ, дәреже, абырай, хұрметли ат. Мине кандай! Арал теңизи уллы *атаққа* ийе! (Ө.Шамуратов).

АТАҚЛЫ кел. Аты шыққан, атақ алған, атаққа ерискен, даңқы жайылған, танымалы, даңқлы, дәрежели, абырайлы, белгили. *Атақлы* пахтакеш Айым Камалованың шақырығына ол қосылған еди («Әмиүдәрья» ж.).

АТАҚЛЫЛЫҚ ат. Даңқлылық, танымалылық, абырайлылық.

АТАҚСЫЗ кел. Даңқсыз, дәрежесиз, абырайсыз, аты шықпаған.

АТАҚСЫЗЛЫҚ ат. Даңқсызлық, атаққа ийе емеслик.

АТАЛАС кел. Өкелери туұысқан, ағайин, туқымлас. Ауылласын ким болса, *аталасың* сол болады. (ққ.х.м.).

АТАЛМЫШ Жокарыда аталған, сөз болған.

АТАЛЫ Өкеси бар, өкеси тири. Аналы жетим зор жетим, *Аталы* жетим қор жетим (ққ.х.н.).

АТАЛЫ-БАЛАЛЫ Өкеси менен баласы яки балалары.

АТАЛЫҚ I ат. 1. Революцияға шекемги пукара халықтың үстинен хұкимлик етиүши, ел басқарыушы, әмелдар киси. Дийқаншылыққа қолайлы жерлер *аталық* байлардың қолында болды (Н.Дәуқараев). 2. Ауыс. Ғамхорлық, қайырқомлық. Пүткил жүрегинен шыққан *аталық* сөзин айтыу менен бирге мени қайта-қайта қушақлайды, аймалайды (Ж.Аймурзаев).

АТАЛЫҚ II 1. Атаның өз перзентине болған мүнәсибетлери хәм сол мүнәсибетлерге байланыслы халатлар. ◇ **Аталық етиу** — аталарша ғамхорлық, меҳрибанлық көрсетиу, жәрдем бериу.

АТАЛЫҚ III 1. биол. Жаныуарлар менен жәнликлердин аналыққа қарама-қарсы жыныс уәкили. 2. бот. Гүлдин көбейиу мүшеси.

АТАЛЫНЫУ Белгили бир ат пенен айтылыу, белгилениу.

АТАЛЫУ ф. Атын атап бериу, инам етилиу.

АТАМА бир нәрсениң ямаса кубылыстың аталыныуы, термин.

АТАМАН 1. тар. Патша Россиясы заманында әскерий, хәкимшилиқ, полициялық хызмет атқаратуғын баслық. 2. Пукаралық урыс уақтындағы ақ гвардияшылардың басшысы. 3. сөйл. т (ауысп.). Топар басшысы.

АТА МӘКАН ат. Тууып өскен жер, ата-бабаларынан берли жасап отырған орны. Ел айрылды *ата мәкан* жеринен, Ак қуу ушты тууып өскен көлинен (Әд. альм.).

АТАМ ЗАМАН кел. Әййем заман, өткен заман, ертедеги. Өзиниң *атам заманынан* киятырған жериниң байлықларын пайдаланыу, тоғайларды хәм тың жатырған далаларды қулпырған егислик жерлерге айландырыу каракалпақлардың көптен берли ойлап киятырған әрманы еди («Әмиудәрья» ж.)

АТАМТАЙ к. хатамтай.

АТАН ат. Пиштирилген түйе. Сәхәр турып *атанға* жүк арттырдың, Аумасын деп арқан менен тарттырдың («Алпамыс»). Алты ай *атан* болғанша, алты күн буйра бол (ққ.х.н.).

АТАНАҚ ат. Төрт мүйешликтің ортадағы ашықлығын төртке бөлгендегі сызықтардың дәл ортасындағы кесіскен жери, ұзынына бір, кесесіне бір тартылған сызық.

АТАНАҚЛАҰ ф. ұзынына, кесесіне айқастырыу. Төрде сегіз қызыл қур, маңлайша үстінде төрт ақ қур, *атанақлап* айқастырып байланған (К.Султанов).

АТАНЫҰ ф. Аты шығыу, аты жайылыу, кәнигелиги, өнері, іскерлігі менен танылуы. Перзенти Тазағұл жетімліктің кесапатынан қандай болып өседі?... Жесір ана тәрбиялаған «көрмедік қыз» *атанып* кетеді. (Т.Қайыпбергенов).

АТАҢА НӘЛЕТ қ. Нәлет.

АТАСТЫРЫҰ ф. Жаслайынан қызды я баланы әкешесі тәрбиесінен күйеуге ямаса келин алыу ушын және биреудің қызына я баласына басын байлау, уәделесіп қойыу. Қыз бесікте жатқанда белгили биреуге *атастырады* (Н.Дәуқараев).

АТАСЫДҰР ф. Атасы еді, оның атасы. *Атасыдур* Бекмурза ийшан, өзі халықтан шыққан душпан. Ұслада хуқықын берегөрмен (А.Муұсаев).

АТАТЕК ат. Туқым-теберік, шығысы, аты-жөні. Мен оны *ата тегінен* бери билемен (Қ.Айымбетов).

АТАҰ I ат. Көлдің ортасындағы суу шықпаған ашықлық жер. *Атау* ишіндегі ағайын-тууғанларға кетеміз (К.Аралбаев).

АТАҰ II ф. Атын айтыу, атап өтіу, белгилеп кетиу, айта кетиу, сызып өтіу, еслеп кетиу. Неге сизлердің бәріңіз мени Сушила деп *атайсыз?* — деп сорады қыз бірден (Р.Тағор). Атымды *атап* сыбағамды ийтке сал (қ.н.х.).
◇ **Атап өтіу** — белгилеп кетиу, айта кетиу, сызып өтіу. Бұнда мына нәрсені *атап өткен* дұрыс болар еді (Қ.Максетов).

АТАҰЛЫ кел. Атындағы, сол ат пенен аталған, барлығы, бәрі, түел, хәммеси. ...Жәрдемлесіу балықшы *атаулыға* дәстүр (ғазетадан).

АТАҰЫЗ ат. Қысқыш, тистеуіш. Ағам қобдыйдан шәккіш пенен *атауызын* алып, созанын сабақлай сала, геуішін жамауға киристи (Т.Қайыпбергенов).

АТЕИЗМ филос. Динди, диний тәлийматты, қудайды, улыўма иләхий күшлерге исенимди инкар етиў.

АТЕИСТ филос. Атеизм тәрәпдары. Бердақтың қосықларына қарағанда ол диннен биротала безген — *атеист* болған адам емес (И.Сағитов).

АТЕИСТЛИК Атеизмге қатнаслы, атеизм руўхындағы, динге қарсы қаратылған. *Атеистлик әдебият, атеистлик пропаганда.*

АТЕЛЪЕ 1. Сүүретши, мүсинши, фотографтың жұмыс ислейтуғын ханасы.

2. Кийим-кеншек, етик хәм т.б. сол қусаған затларды тигиў, радио, телевизор хәм сол қусаған затларды онлаў менен халыққа хызмет көрсетиўши устахана.

АТЕРОСКЛЕРОЗ биол. Артерия қан тамырларының тарайыўы хәм функцияларының әсте-ақырын бузылыўынан келип шығатуғын кеселлик.

АТҚАМИНЕР ат. Ийге тартар, үлкен, хәмелдар, ири баслы. Бирақ өзін сақ болып ғана жүр, *атқа минерлер* изиңе жаман түсе қалды (Қ.Ирманов).

АТҚАРАЗ ат. Ат қосатуғын қараз, үлкен қараз, дигирман.

АТҚАРЫЛЫҰ ф. Ислениў, орынланыў, бежерилиў. Бириншиден дәстанның дәретилиў, екиншиден, *атқарылыў* жағы... (Қ.Мақсетов).

АТҚАРЫСЫҰ Бирге атқарыў, биргелесип орынлаў.

АТҚАРЫҰ ф. Орынлаў, ислеў, жұмыс апарыў, жұмысты жүргизиў. Нөкис қалалық *атқарыў* комитети (газетадан).

АТҚАРЫҰШЫ Қандай да бир жұмысты орынлаўшы, бежериўши адам.

АТ ҚОСШЫ ат. Жәрдемши, көмекши, жүрген жерде атын байлап от салатуғын, басқа да жұмысларын ислеп жүретуғын адамы, не айтса соны орынлаўшы. Айт қәне, жас бий, жасаўыл *атқосшыға* қайсы бийдің баласын қәлейсең? (Т.Қайыпбергенов).

АТҚУЛАҚ ат. Жабайы өсимлик, аттың қулағындай ири жасыл жапырақлы өсимлик. *Атқулақтың* жапырағын жулдым.

АТҚУЛАҚТАЙ кел. Атқулаққа усаған. Ҳақыйкатында Аллаярддың дәл өзи жалпақ мурын, қысық көзли, басы тандырдай, қулақлары *ат қулақтай*,... (Т.Қайыпбергенов).

АТҚЫШ кел. Жақсы ата алатуғын, Һақыйқат мерген. ...бизин батальонның орнына *атқышлар* дивизиясы келди (Ө.Хожаниязов).

АТЛАНДЫРЫҰ ф. Атка миндириу, жолға салыу, баслап бериу, узатыу. Бир топар қыз-жигитлер оны узақ сапарға *атландырыуға* келген (Ж.Сапаров).

АТЛАН-ШАП р. Қыстаулы хабарды жеткериуши адам, қыстаныу, асығыу, кууанышта, қыстаулы уакта, қайғыда, анда-мунда жууырысыу, шыр-пыры шығыу, аяқларына қоз басылғандай тез хәрекет етиу. Маманларға хабар жетип жән-жакка, *атлан-шап* атлылар кетти (Т.Қайыпбергенов).

АТЛАНЫС ат. Топылыс, жайлауға шығыу, урысқа атланыу. Сол мәхәллери Хорезмнің елине монғол басқыншылары *атланыс* жасайды (ққ.х.е.).

АТЛАНЫҰ ф. 1. Атка миниу; 2. жолға түсиу, сапарға шығыу, жол алыу. Анасы оның жүрис-турысына қарап хәм бүгин бахыт жолына *атланатуғынын* сезип кууанады, әттең кийимин көрип ренжийди. (Т.Қайыпбергенов). Узақ сапарға *атланар* алдындағы мухаббат күниниң тамашасы өз алдына ғой (К.Султанов).

АТЛАС I ат. 1. Гезлеме, материалдың бир түри, жүзи жылтырак, жүзлеме жипек. Қазының алдына *атлас* дастурхан жайылды (К.Султанов). 2. Географиялық атама, карта.

АТЛАС II кел. Адам атларының бир болыуы, аты бир.

АТЛАСТАЙ кел. Атлас сыяқлы, дөнетуғын, жылтырак. Бәхәрги уакыт жер бети *атластай* дөнип, адамның көзин, ойын өзине еркисиз тартады (М.Дәрибаев).

АТЛАСЫҰ ф. Өтлесиу, биригиу. Мен апамның не дегенин есите алмадым, кирпичлерим *атласып* қалғып кеттим (К.Смамутов).

АТЛАТЫҰ атлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

АТЛАҰ I ат. 1. Айран атлайтуғын, ағаштан арнап соғылған зат, предмет. *Атлауды* ала жууырып еди, ана хаял шақалақлап кулип жиберди (К.Султанов).

АТЛАҰ II ф. Өтиу, секириу, ырғыу. Зордан *атлап* өттим, түсте салманды, Дийқан аштан өлер болды қазы ийшан (ққ.х.қ.).

АТЛЕТ қ. атлетикашы.

АТЛЕТИКА ат. Гимнастикалық шынығыулардың жыйындысы. Жеңіл атлетика.

АТЛЕТИКАШЫ Атлетика менен шуғылланыушы спортшы.

АТЛЫ кел. 1. Атқа минген киси, атта отырған адам, атлы жүрип киятырған адам. Ай астынан көринген жекке *атлы* олардың қоңсысынан Сәнем кемпирдің үйін сорап келе берди. (Т.Қайыпбергенов). 2. Аты бар, сондай атлы. Анам бир үлкен мерекеге барғанда сол тойды басқарып, кәтқудалық етип жүрген сын-сымбаты келген Гүлайша *атлы* шырайлы, кейуаны хаялды көрип унатып қалған (Г.Есемуратова).

АТЛЫ ӘСКЕР ат. Ат пенен тәмийинленген әскерлер. Балаңыз батыр шақырық комиссиясының пүткіл қарауынан жарамлы болып өтип, *атлы* әскер қатарына саналды (Ө.Шамуратов).

АТЛЫҒЫҰ ф. 1. Тасыу. тасып кетиу, сыймау, ыдыстан шығып кетиу. Сондай сулыу жер бар тау арқасында, Мың көзден булақтар *атлығар* онда (И.Юсупов). 2. Зуулау, зытыу, зыңғыу.

АТЛЫ-ПИЯДА р. Әсте-ақырын, атлы хәм пияда.

АТМА-АТ р. Хәр кимди хәр басқа, өз алдына атын атау, хәр кимди өз аты менен. Сизде солардың дизими бар. Мына бийлерге *атма-ат* оқып, көширип бер (К.Султанов).

АТМОСФЕРА 1. Жерди басқа базыбир планеталарды орап турған газге уқсас қабық. Жер атмосферасы, Қуяш атмосферасы, атмосфера басымы. 2. физ., тех. Басымды өлшеу бирлиги.

АТМОСФЕРАЛЫҚ Атмосфераға қатнаслы; атмосферада болып өтетугын. Атмосфералық электр разряды.

АТОЛЛ геог. Ашық теңизлерде архипелаг формасында ушырасатуғын қалқан тәризли маржан атаулары.

АТОМ ат. Химиялық элементтің барлық қасиетлерін өзінде сақтаған, ядро электронлардан құралған ең майда бөлегі. Тауды, тасты, теңизді де, Ғасыл байлық кәні қылдың, Қудиретли *атом* күшін, Шын өмірдің сәни қылдың (Т.Сейтжанов).

АТОМИЗМ Ғәмме нәрсе ғәрезсиз элементар атомлардан құралған ғәм ғәмме нәрсе усы элементлердің араласыуы, бирлесиуи ғәм ажыралыуы тийкарында жүзеге келетуғынлығы ғаққындағы тәлиймат. Материяның атомлардан жасалғанлығы ғаққында тәлиймат.

АТОМИСТИКА қ. атомизм.

АТОМПАЗ Атом құралынан пайдаланыу тәрепдары.

АТОМШЫ 1. Атом энергиясын ажыратыу ғәм оннан пайдаланыу бойынша кәниге, илимпаз. **2.** аұыс. Атом құралын агрессиялық мақсетте қолланыушы адам.

АТОНИЯ мед. Улыұмалық аұқатланыудың жетиспеушилиги, нерв системасының бузылыулары, жукпалы аұырыулар, эндокрин безлери хызметиниң бузылыуы ақыбетинде раұажланатуғын скелет булшық етлериниң ғәм ишки органлардың нормал тонусының болмауы.

АТПА-АТ қ. атма-ат.

АТРИБУТ 1. филос. Зат яки ҳәдийсениң өзине тән, ажыралмас ең зәрүр характерли қасиети, белгиси. Ғәрекет материяның атрибуты болып есапланады.

2. линг. Ғәптин қандай да бир бөлегиниң сыпатын, белги-қасиетин характерлеп келиуши екинши дәрежели ағза; анықлауыш.

АТРИБУТИВЛИК линг. Атрибутқа, анықлауышқа қатнаслы; анықлайтуғын, анықлаушы. Сөзлердің атрибутлық байланыуы. Сөзлердің атрибутивлик байланысы.

АТРОПИН бот. Пасләнлар туқымласына тийисли өсимликлер: беладонна, мындууана, бәңгидийуананың ғейбир түрлери құрамында бар болған өсимлик алколоиды.

АТРОФИЯ 1. биол., мед. Азықланыудың бузылғанлығынан ямаса узақ ғәрекетсизликтиң себебинен органның ғәм тоқыма клеткаларының семин киширейиуи. **2.** аұыс. Қандай да бир қасиетин жойтыу.

АТРОФИЯЛАНЫҰ Өсиуден қалыу, рауажланыудан қалыу.

АТТАЙ кел. 1. Ат сыяқлы, мықлы, қайнақай, анық. Алмастан қайтқан полаттай, Порсаң аяқ жаман *атмай*, Жарықтағы жарғанаттай, Болған жигит неге дәркар (А.Дабылов). 2. Нақ, хақыйқат. Қәллибек Турдының қолында, *атмай* бес жыл жүрди (А. Бегимов).

АТТАШЕ Дипломатиялық ўәкилликтің қасындағы бир тараў бойынша қәниге адам. Әскерий атташе, саўда атташеси.

АТТЕСТАТ ат. Гүўалық. гүўалықнама, 1. Орта мектепти питкергенде берилетуғын гүўалық; ержеткенлик гүўалығы. Светлана оныншыны питкеретуғын жылы бәхәрде бийшара кемпир аўырыўға шатылып, ақлығының *аттестатын* көре алмай-ақ дүньядан өтти. (Т.Қайыпбергенов). 2. әскер. Әскерий хызметтегилерге пул, зат хәм т.б. азық-түлик алыўға ҳуқық беретуғын ҳужжет. Пул аттестаты.

3. Илимий ямаса арнаулы атақты алғанлығы жөнинде гүўалық.

АТТЕСТАЦИЯ 1. Биреўдиң искерлигине, уқыбына баха бериў. 2. Бир нәрсеге ямаса биреўге берилетуғын баха, минезлеме.

АТТЕСТАЦИЯЛАҰ 1. Атақ бериў. 2. Аттестациядан өткизиў, баха бериў, баҳалаў.

АТТРАКЦИОН Цирк ямаса эстрада бағдарламасының тәсирли номери.

АТТЫРЫҰ атыў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АТХАНА ат. Ат байлайтуғын, бағатуғын сайлайтуғын жер, орын, там. *Атхананың* аржағындағы намбардан алып, тартпа бойындағы жүўериниң үстин төге бер (А.Бекимбетов).

АТШАБАР *ғөнә.с.* Хәкимниң, бий-болыслардың ҳүким-қарарларын халыққа жеткизетуғын хабаршы, шабарман.

АТ ШАПТЫРЫМ кел. Әдеўир, бираз, узақ жол, аралық, бир талай жер. ...қалаға ат шаптырым жерде бир таў бар (ққ.х.е.).

АТ ШОҚАЙ ат. 1. Ашлықта адамлардың жеген заты, жерден көгерип шығатуғын өсимликтің тамыры. *Ат шоқайды* бир табақ етип, *Ат шоқай* қыяметин ашлықта көрдик

(Әжинияз). **2.** Өлеңдер туқымласына киретуғын, бойы 30-120 сантиметр келетуғын, көп жыллық шөп денели өсимлик.

АТЫ-ЖӨНИ ат. Түп-дәреги, ким екенин жөн-жосағы, ата-теги, шығысы. Болажақ күйеудің *аты-жөнин* биле алмады (Қ. Аралбаев).

АТЫ-ЖУРТЫ ат. Арғы, түби, шығысын, теги, жөн-жосағы.

АТЫЗ ат. Егин егилетуғын улыўма жердің бир бөлшеги, кишкене бөлеги. Ол өзиниң еки қыйтақ *атызында* кешке шекем жүриўди жақсы көрди (Қ.Досанов). ◇ **Атыз көти** — суўғарылатуғын, егилетуғын жерлерде суўды тиккелей алмай басқа бир атыз арқалы алыў, суўғарыў. **Атыз көти мирәт** — әйтеуір, мәзи, қуры, өтирик. Сениң *атыз көти* мирәтиңе ким барады (газетадан).

АТЫЗ-АРЫҚ ат. Егилетуғын жерлер, жап-шеллер. Тап усындай бир күнде менде *атыз-арықты* көрейин деп шыққан едим, шайқалған пахта атызларына бараман дегенше қара суў, қара терге шомылдым (Ө.Хожаниязов).

АТЫ-ЗАТЫ ат. Түп-дәреги, негизи, дәреги. Енди қайтып мен көрген қайғы-муң хешкимнің басына түспесин, *аты-заты* көкке күл болып ушсын, биротала мәңгиге өшсин!.. (Ө.Хожаниязов).

АТЫЗЛЫҚ ат. Барлығы атыз иши, өне бойы егислик жерлер. Мен апамның зорлығына ушырап, бузаўға қала сыртындағы *атызлықлардан* пәшек, суўшигин әкелип салыў ушын кетип баратырман (Ә.Шамуратов).

АТЫЗ-ШЕЛ ат. Атыз, атыздың жийеги, шети, ана-атыз бенен мына атыздың шегарасы, атызлардың шет-шебири. Шамурат *атыз-шелдің* арасы менен аўылдың арқасындағы қумға туўрылап жүрди (Қ.Досанов).

АТЫЛЫҢ ф. **1.** Оққа түсиў, жазаланыў. **2.** Курал-жарақтан оқ шығарылыў.

АТЫМ: бир атым кел. Аз муғдар, аз мөлшер, азғантай, көп емес. Адамның кеўили бир *атым* насыбайдан қалады (ҚК.Х.Н.).

АТЫСПА ат. Атысыў, оқ жиберисиў. Үйренискен жаў *атыспаға* жаксы (ққ.х.н.).

АТЫСПАҚ қ. атыспа.

АТЫСЫҰ ф. Бир-бирине оқ дөндириў. Жол бойына *атысыў* менен алға илгерилей берди (А.Бегимов).

АТЫҰ I ф. 1.Жығыў. өлтириў, нәзерлеп түсириў, оққа тутыў, гөзлеп оқ тийдириў, кулатыў. Жапалақ көрсең *атып* ал, Жаманнан бойың сатып ал! (ққ.х.м.). **Атыўға (атарға) оғы жоқ** — бир адамды қатты жек көриў; **Тас атыў** — жаманлық ислеў, душпанлық ойлаў. **2.** Тазалаў, айырыў.

АТЫҰ II **Атыўға** — Күннің шығыўы, жаңа күннің туўылыўы, жарық түсиўи.

АТЫҰ III **Атыўға** — насыбайды аўызға салып нәшелениў.

АТЫҰ IV **Атыўға** — гүллеў, гүллердин ашылыўы.

АУДИЕНЦИЯ Жоқары дәрежели хызметтеги шахстың рәсмий түрде қабыллаўы.

АУДИТ ат. Аудиторлық хуқыққа ийе шахслар (аудиторлық фирмалары) тәрәпинен хожалық субъектлери финанс есабатының экспертизасы хәм анализи.

АУДИТОР ат. Белгиленген тәртипте аудиторлық искерлиги менен шуғылланыў хуқықын алған хәм аудиторлардың кәсиплик дизимине киргизилген шахс (кәниге).

АУДИТОРИЯ ат. 1. Лекция, баянат өткерилетуғын хана, бөлме. 2. Халайық, тынлаўшылар. *Аудиторияның* бағытына карай дәстанларды гейде созып, гейде қыскартып айтыў жағдайлары болған (К.Мақсетов).

АУКЦИОН экон. Ўжди көпшилик алдында артық пул усыныўшыға сатылатуғын бәсекилес, жәрия түринде сатыў тәртиби; сатыў өткизилетуғын орын.

АУКЦИОНШЫ ат. Аукцион менен шуғылланыўшы.

АУРА биол. Парапсихологияда: биологиялық организмлердин өз дөгерегинде пайда етиўши көзге көринбес майданы.

АУТ 1. Спорт ойындарында: топтың, шайбаның хәм т.б. белгиленген шектен өтип кетиуи. **2.** Судьяның боксшы нокаутда екенин жәриялауы.

АУТСАЙДЕР 1. Монополиялық бирлеспе менен бир қатарда хәм бир уақытта хәрекет етиуши, бирақ оның қурамына кирмейтуғын киши ямаса орташа өнди́рис тарауы. **2.** Жарыста ақырғы орынлардан бирин ийелеп турған спортшы ямаса команда. **3.** ауыс. Қандай да бир истиң ең ақырында, артта жүрген адам.

АУТОСКОПИЯ ат. Субъекттин өзин, өз денесин сыртынан, аралықтан турып өз алдына бөлек сыртқы объект сыпатында көриуи. Бул әдетте кеселленген жағдайда болады.

АУТОТРЕНИНГ мед. Өзин исендириу методы менен өз бетинше сыртқы тәсирсиз булшық ет хәм нерв күшлерин алып таслау.

АУТОЭКОЛОГИЯ Организмнің қоршаған орталық пенен қарым-қатнасын үйренетуғын экологияның бир бөлегі.

АҰ ат. **1.** Балық тутатуғын үлкен тор. Ол күнде Қәлли өзе́ктің жағасында *ау* салатуғын еди (Қ.Айымбетов). **2.** Жаманлық, дузақ, душпанлық, хийле. Көрмеген жерде аңлап бас, Қурып қойған *ау* болмасын (С.Мәжитов) **3.** Табыс, ишип-жем, керекли азық-ауқат. Аштың *ауы* жүрмейди (ққ.х.н.). Бир түлки өзинің күндеги әдети бойынша бир *ауылға* келип *ау* қыдырып жүр еди (ққ.х.е.).

АҰА м. с. **1.** Және, тағы. *Ауа*, шырағым, тағы не сорайсыз? -деди ғарры, Қәлек артына қайырылып (Қ.Ирманов). — *Ауа*, оны қайдан билеміз? (Ж.Аймурзаев). — *Ауа*, *ауа* айта гөр кәне? Айтпашақ, оны келипти деп еситип едик ғой (Ө.Хожаниязов). **2.** Солай, яқшы, мақул, дурыс. Сонда *ауылымыз* қаладай бола ма? *Ауа*, ол сөзсиз (Ә.Тәжимуратов). **3.** Өзгериу, солыу, қыйсайу, ауысу. Кеулиң *ауа* берсе көрген қызға, Қандай адам болса да болар қызба, Еситкен ерсилерге елереңлеу, Айтыңызшы уқсамай ма ақылсызға (Әжинияз). Түн ортасы *ауа* үйине келип, азанда таң қараңғысында излеп жүрмейин деп кийимлерин бас ушына қойды да төсекке бойын таслады (К.Султанов).

АҰАН кел. Еси жоқ, әумелек, ақылсыз, еси кеткен, бир түрли, ауыш, ар-сар. Халықтың арын арламаса, Бары-жоқты

барламаса, Аш хәм тоққа қарамаса, *Ауан* басшы неге керек (Күнхожа).

АҰАНЛЫҚ ат. Бассызлық, ақылсызлық, аұышлық. *Ауанлығың* толып еди, Гоя гүлиң солып еди, Кеүйп қаның кашып еди (С.Мәжитов).

АҰАРА кел. Саны, муғдары. Үш *ауара* табак тартылды.

АҰАРА-САРСАҢ р. Қалай ислеуди билмей хайран болыу, не қыларын билмеу, ойланыу. Муптилла *ауара-сарсаң*, өзи ортаға түсип зорға нан сындырысқан курдасына ойқан салыу тағы қыйын (Н.Бөрекешов).

АҰ-ӘСБАП ат. Ау салыу ушын керекли курал-сайманлар. Бул бизиң *ау-әсбапларды* тоқыу-сеплеу бригадамыздың жумысы (Ә.Шамуратов).

АҰҒАН ат. 1. Ыссы аңызак самал, хәуирли самал (бул ауған сөзи түркменлердиң айырым тайпаларында айтылады).— Және де бар «*Ауған*» деген жыртқыш кузғын, Уясынан ушса, олар, от қанлайды қойнын дүздин,.. (И.Юсупов). 2. қ. аұыу.

АҰДАҢЛАУ ф. Ояқ-буяғына теңселиу, аяғын хәр жаққа бир таслап басыу. — Хош халқым, — деп жууап қайтарды да, кыстастырып турған жасауыллардың алдында *аудаңлап* жүрип кетти (К.Султанов).

АҰДАРМА ат. Сөзлердиң екннши бир тилдеги мәниси. Оригинал шығарма емес, *ал аударма* («ҚҚ.Р.С.»).

АҰДАР-ТЕҢКЕР р. Астын-үстин, ала топалаң, қалай болса солай, тәртипсиз. Сонда машина *аудар-теңкер* болып кетти де, нениң не екенин билмей қалдым (К.Рахманов).

АҰДАРТЫУ аударыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АҰДАРЫЛЫУ ф. Төғилиу, астын-үстине шығыу, бир жағынан екннши тәрөпине өзгөрилиу. Ал жылым салғанда жылымлары *аударылып*, жылым аудың табаны шыйратылып бос шыға берди (А.Бегимов).

АҰДАРЫС қ. аударыспақ.

АҰДАРЫСПАҚ ат. Төнкериспек, революция, бир тәртиптиң орнына екннши бир тәртиптиң орнауы, көтерілис. «Қарақалпақстанда Октябрь *аударыспағына*

шекем тек еки мектеп болып, онда 45 оқыўшы оқыған» (Қ.Ирманов).

АҰДАРЫСТЫРЫҰ ф. Араластырыў, былғастырыў, аудар-төңкер етиў, астын-үстине шығарыў. Оны әтештанның ернегине қойып кесеў менен ошақтағы күлди *аударыстырып* еди, пештеги қоздың арасына таслаган жас тезек шала жана келген екен (К.Султанов).

АҰДАРЫСЫҰ аударыў фейилиниң өзлик дәрежеси.

АҰДАРЫҰ ф. 1. Төңкеріў, қопарыў, көз аударыў. Шақылдаған таяқ биреўинен соң биреўиниң басына тийип *аударып* таслай берди. (А.Бегимов). 2. Жер сүриў, бел хәм кетпен менен жерди аударыў. 3. Кеўил бөлиў, дыққат, аударыў. Мине хәзир ол мениң аңсарымды *аударып* тур (Ө.Хожаниязов). 4. Көз аударыў, алартыў. ◇ **Дыққат аударыў** — кеўил бөлиў, көзге түсиў, көзге илиниў, ой бөлиў. Ислеген хызметлериңиз көзге илерлик хәм дыққат *аударарлық* (А.Бекимбетов).

АҰ-ДУЗАҚ ат. Балықшылыққа тийисли курал-сайманлар. Қазы салып *ау-дузағын*, Алды көлдиң ақ шабағын (Бердақ).

АҰДЫРЫҰ ф. Қыйсайтыў, бир жағына бейимлестириў. Тек көз ушында кара торы ғунан ерин *аудырып* тур (Т.Қайыпбергенов).

АҰ-ЖАЙ ат. Кусларды аұлайтуғын жер, орын, ...әстен аяғын ғаз-ғаз басып *ау-жай* тәрәпке қарай жүрди (А.Бегимов).

АҰ-ҚАЙЫҚ ат. Балық аұлаўға тийисли затлар, курал-сайманлар.

АҰҚАМ ат. Шөлкем, бирикпе, қурама, куралпа, бас қоспа.

АҰҚАМЛАС кел. Бириккен, шөлкемлескен, бириккли.

АҰҚАМЛАСТЫРЫҰ ф. Шөлкемлестириў, бириктириў, аўкам дүздириў.

АҰҚАМЛАСЫҰ ф. Биригиў, бирлесиў, шөлкемлесиў, жәмлесиў, аўыз бирлестириў.

АҰҚАМЛЫҚ Аўкамға байланыслы.

АҰҚАТ ат. Тамақ, тағам, ишим-жем, ас-ауқат, азық-түлік. —Кәне, енди бизиң үйге кирейик, *ауқат* тайын, — деп кемпир Периханның қолларынан сүйип, үйине карай тартты... Анасы оған селтең бермей *ауқатын* писириу менен бәнт болды (Т.Қайыпбергенов).

АҰҚАТЛАНДЫРЫҰ ф. Тамақландырыу, ауқат жегизиу, тойдырыу, хәллендириу. Буннан кейин сауыншы малды уактында *ауқатландырып*, мезгилинде сууғарып турыудың үлкен әхмийетке ийе екенин айтты (Ж.Сейтназаров).

АҰҚАТЛАНЫҰ ф. Тамақ жеу, тойынуу, ауқат жеу, хәлленуу. Ал енди бизлер қай жерден *ауқатланамыз*, соны ойласып алайық (Р.Тагор).

АҰҚАТЛАСЫҰ ф. Ауқатты биргелесип жеу, бирге тамақ жеу. Кеште қонағымыз *ауқатласып* болып үйине қайтты (Қ.Айымбетов).

АҰҚАТЛЫ кел. Қурғын, жағдайы жақсы. Қәндеклинин ишиндеги *ауқатлысы* да, инабатлысы да Сейдулла (Н.Дәукараев).

АҰҚАТЛЫҚ Ауқат болғандай, ауқат писириуге мөлшерленген. Ауқатлық зат.

АҰ-ҚУС ат. Аң аулауда пайдаланатуғын қус, қус пенен аң аулау. Кел, Аманбай сорасалы. Не *ау-қусдур* жибергенин, Ақ-қызыл сары жипек пе? Аяқ бауына өргенин (Бердақ).

АҰЛА кел. Артық, зыят, ағла, зияда. Сан мың қулдан *аула* болды, Қырқ жигиттиң айбаты, Тайынбай урыс қылыпты, Мына мөхмин зуряды («Қоблан»).

АҰЛАҚ кел. 1. Узақ, алыс, бөлек, қашық, сақ. «Хасыл ийт өлигин *аулаққа* қалдырып өледі» дейди... (Т.Қайыпбергенов). 2. Адам жоқта, жекке. Жан бар жерде қапалығын билдирмей, *Аулағында* өксип-өксип алады (Т.Жумамуратов).

АҰЛАҚЛАСТЫРЫҰ ф. Узакластырыу, алысқа жиберу, өзинен бет бурғызыу, жақынлатпау. Оны өзинен *аулақластырыуға* умтылды (ққ.х.е.).

АҰЛАҚТА р. Узақ жерде, адамсыз, тынышлықта, купыяда. Дем алғың келсе *аулақта*, Саяманлы тал болайын (И.Юсупов).

АҰЛАҚШЫЛЫҚ ат. Адамсыз, жан жоқ, тынышлық, купыя, жеке, өз-өзі. Хәзир бул мәжилисте әңгиме қылып отырмайық, *аулақшылықта* тағы бир ойласып көрермиз (К.Ирманов).

АҰЛАНЫҰ ф. Тутылыу, услануу, топлау, жыйнау. Балық *аулануу* мәселеси қаралды (газетадан).

АҰЛАҰ ф. 1. Қолайын табыу, ретин гөзлеу, баклау, аңлуу, есабын табыу, колға түсириу, шанышқыға илдириу, услау. Гүз болып мийзан түссе қайтар кийик, Мергенлер кийик *аулар* шокай кийип (Әжинияз). 2. Кеуил бағыу, кеулине карау. Ғәрип анам мунлы кеулим *ауланды*, Өзи ишпей-жемей мени сайлайды (А.Бегимов).

АҰМА кел. Ессиз, еси жоқ, аумесер, есауан, әумелек.

АҰМАҚАЙ кел. Табансыз, тураксыз, ерме. *Аумақайың* шығып жүре берме, тез келерсен... (Ө.Айжанов).

АҰМАСТЫРЫҰ ф. Өзгертиу, орнын өзгертиу, алмастырыу. Соннан бери көйлек-дизкийим де *аумастырып* киймеген (Н.Бөрекешов). Айдың жарық нуры өз орнын *аумастырып* (А.Бегимов).

АҰМАСЫҰ ф. Өзгертиу, алмасыу, гезеклесиу, орнын бериу. Гүз бенен орын *аумасып*, Кутлы болсын, — деди жаз (Ж.Аймурзаев).

АҰМИЙИН м.с.дин. Пәтияның жуумаклауы. Халық *аумийин* деп қол көтерди дууаға, Жаман сөз айтқанлар қалды табаға, Уллы киши жылап қәдир кудаға, Хан әдил болгай деп дууа қылдылар (Бердақ).

АҰМЫЛТЫҚ ат. Аң атыуға арналған мылтық.

АҰНАТЫҰ аунау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

АҰНАҰ ф. Жерге жатыу, жерде домаланыу, жерге сүйкениу. Астындағы торысы қамшыға шыдамай аспанға бир секиргенде, Жумабайдың салмағына шыдамай гөне айыл үзилип, ол ер менен қушақласа артқа *аунап* түсти (Т.Қайыпбергенов).

АҰСАР кел. Еси жоқ, еси жарым, анқау, гөдек. Олжа қыздур маман нашар, Оннан туған түбін кулшар, Кул туқымы кулға усар, Досым *аусар* бабаң сениң (Бердақ).

АҰСЫЛ ат. Малларда болатуғын ауырыудың түрі. *Аусыл* болған бир-еки баспақты басқа малларға қоспай бөлек жайда сақлатты (Ө.Айжанов).

АҰХАЛ ат. Жай, жағдай, хал, хал-жай. Ауылда усындай *ауҳал* болып атырғанда көлде жүріп аман қалатуғын қандай адам. Бул *ауҳалдан* жаңа ғана қутылып ауылға келгенде Айқыз турмысында екінші бир уақияға тап болды (А.Бегимов).

АҰШЫ ат. Қус салатуғын, аң аулайтуғын киси. Тауларда гезген таушыман, Қусларды салған *аушыман* («Алпамыс»).

АҰШЫЛЫҚ ау менен шуғылланатуғын.

АҰЫЗ ат. 1. Адам, жанлы-жаныуарлардың тамақ жейтуғын ағзасы, бир мүшеси. Бет *ауызын* лаудан көйлегиниң жеңи менен көлегейлеп, көзиниң қыйығын салды (К.Султанов). Жарлының *аузына* ас тийсе, мурны қанайды (ққ.х.н.). 2. Бир нәрсениң ауызы, тесиги. ◇ **Ауыз ашар, ауызбастырық, ауызбирлик, ауыз суу, Ауыз салыу** – а) ауыз қойыу, тесик ислеу. Қой қораға *ауыз салып* болдым (М.Дәрибаев). б) тислеу, умтылыу, жулып алып, екінші биреуге орынсыз урысыу. Жолдан нәдәуир жер қашықлаған уақытта танадай бир хайуан кесе белден шыға келип, зәңгиликке *ауыз салды* (К.Султанов). **Ауыз тийиу** – ауқаттың, нанның улыума тайын турған тамақтың шетинен шымтып ауызға салыу, дәмин татыу. Тандыр жапқан жеңгейлерден бар мирәт, Руксат жоқ *ауыз тиймей* өтиуге (И.Юсупов).

Аузы ашылып қалыу Оның шеберлигине кемпирдің *аузы* ашылып қалды (Т.Қайыпбергенев). **Аузынан сууы ағыу** Кисини жақтырмайтуғын Гүлбийке кемпирге шекем мақтағанда *аузынан сууы ағады* (Т.Қайыпбергенев). **Аузы бос адам** Өсекке жақын адам. Күлсе күлсин, көкиреги хақ, жолы дүзиу ғой. *Аузы бослар* айтар да қояр! (Т.Қайыпбергенев).

АҰЫЗБИРШИЛИК ат. Татыұлық. — Баяғыда сен Турымбеттің хаялын Төребай алды дегенинде ишимнен еки миллеттің қазаны бир қайнамас деп ойлап едим. Олардың *ауызбиршилиги* мени хайран қалдырды ғой. (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫЗҒЫ кел. Есик беттегі, шеткі. Ауызғы жай.

АҰЫЗДА р. Ауыз бет, есик жақ. Буннан соң ол *ауыздағы* жайға шықпақшы болып қапыны тартты, есик ашылмады, ол сырттан қулыпланған еди (С.Айний).

АҰЫЗДАҒЫ кел. 1. Ауызға түсіп, айтылып жүрген, ауызға салыұлы. Алтау ала болса *ауыздағыны алдырар*, төртеу тууел болса төбедегини түсирер (ққ.х.н.). 2. Есик аузындағы, есик жақтағы, ауызға таман.

АҰЫЗДАН-АҰЫЗҒА р. Биреуден-екіншиге, екіншиден-үшіншиге өтип жүрген. ...олар неше жүз жыллардан бери атадан балаға, *ауыздан-ауызға* өтип, умытылмай сақланып киятыр (И.Сағитов).

АҰЫЗЕКИ кел. Ауызша, ауыз бенен сөйлеп бериу арқалы. *Ауызеки* әдебияттың арнаулы атқарыушылары болады (Н.Дәуқараев).

АҰЫЗ ЖАЛАСЫҰ ф. Биригиу, ауыз бириктириу, қосылып пайдаланыу. Қарақалпақ бийлери Хийуа ханы менен *ауыз жаласып*, сатылып кетти (Әд. хрест.).

АҰЫЗҚАБАҚ ат. Мал сауыуға арналған суу қабақтан исленген ыдыс. —Қәне тыңлаң! — деп Перихан үлкен қазанның қасына қойылған шелеклер менен *ауызқабақлардың* ортасында тикейип турып, асығыс түрде дауыслап оқый баслады (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫЗЛЫ кел. 1. Қайтпай сөйлейтуғын, қаймықпай айтатуғын адам. Ерназар ала көз өз заманындағы *ауызлы* адамлардың бири болған (Қ.Айымбетов). 2. Ауызы бар, ауыз қойылған, есикли. Маған арнап үлкен етип меруерт тастан бир *ауызлы* гүмбез дүзеттир (Қ.Айымбетов).

АҰЫЗЛЫҚ ат. 1. Аттың аузына салынатұғын жүуеннің темирден исленген бөлегі. Ат басына күн туұса, *ауызлығы*

менен суу ишер, Ер басына күн тууса, етиги менен суу кешер (кк.х.к.). **2.** Аўыздың еки қапталы, шети, езиуи.

АҰЫЗША р. Аўыз бенен ғана айтылатуғын, тек сөз жүзинде. Коллектив тәрөпинен дөрөтилген *аўызша* атқарылатуғын дәстанлар (Қ.Мақсетов). Бул хәдийселерди Кәмал маған *аўызша да*, хат пенен де билдирген еди (Ө.Шамуратов).

АҰЫҚ кел. Қыйсық, дүзиу емес, бир жағына мейил берген, тең емес, бир жағы басым, бир жағына бейим. Болмасын деп үсти ашық я жабыуы *ауық*, Сени тынышайтып болып, жатар едим басым мауық (Қ.Ирманов).

АҰЫЛ ат. Жабан, елат. Бул *ауыл* өзи тууылып өскен *ауылға* қарағанда бираз көркемликерек усаған (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫЛ-АЙМАҚ ат. Қыр-дөгөрек, алыс-жақын, бөри, қонсы-қоба. Достым сәлем дегил ата-анаға, Қызды өсирген *ауыл-аймақ* калаға (Ө.Шамуратов).

АҰЫЛ-АРАСЫ р. Елдин, ауылдың, отырған жердин иши, қонсы-қоба. Машина узақ жолды куусырып, *ауыл-арасына* кирип қалды (Ө.Айжанов).

АҰЫЛ-ЕЛ ат. Ата, мәкан, тууылып өскен жер. Аман ба екен мениң *ауыл-еллерим*, Бул дүньяға шыққан менен не пайда (Күнхожа).

АҰЫЛЖЫҰ ф. Бир түрли болуу, жүректин әжеп-тәуир болууы, мийдин айланыуы. Жайдың төбеси еденге түсип, едени жоқарыға көтерилип баратырғандай мийи *ауылжып*, түбинен кесилген ағаштай әсте-әстелеп дүс төменине жығылды (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫЛЛАС ат. Бир ауылда туратуғын, бирге бир мәканда жасайтуғын адамлар, ауылы бир, қонсы, бир-бирине жақын туратуғын адам. Ал, мениң *ауыллас* достым әудийип, Турар қапталында улындай оның (И.Юсупов). Бул жағдай оның *ауылласларына* меҳирин күшейтип, ким ушын келин, ким ушын қыз атанып, падашылық жумысын дауам етти (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫЛЛЫҚ ат. Аұыллық жердеги, аұылдағы, аұыл ишиндеги, аұылдан, аұыллық жер. Әжинияз дәслепп ески *аұыллық* мектептерде оқып саұат ашқан, кейин, өз илимин Хийұадағы медреседе тереңлестирген (Б.Исмайлов).

АҰЫЛМА-АҰЫЛ р. Хәр аұылды аралаұ, аұылларды гезиұ, аұылдан-аұылға өтиұ. Әдетте баслық күн шықпастан бурын турып, *аұылма-аұыл* пахта аралап кеңсеге 10-11 лерде келетуғын еди (Ө.Хожаниязов).

АҰЫЛ СОВЕТ гөне. с. Аұыл кеңес, аұыллық ақсақал. Бердақтың ақлығы Айкенинң баласы Сейтназар, хәзир Шымбай районының Калинин *аұыл советиндеги* Каганович атындағы колхозда турады (Қ.Айымбетов).

АҰЫР кел. 1. Салмақлы, зилдей, салмағы басым. Тереңлиги бес метрге жақын бул фронтқа *аұыр* жүги бар ири суднолар тоқтайды (газетадан). 2. аұыс. қыйыншылық, шыдамаслық, қайғылы. Өмир оны *аұыр* сынаққа түсирди (З.Насруллаева). 3. Өтлескен, қурамалы. Кесели *аұыр*, өзи жүдә әлжуұаз болып қалған кемпир екен (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Аұыр сөз.** Кетерде ағам менен урысып қалдың ба?.. *Аұыр сөз* айтты ма?.. (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫР-ЖЕҢИЛ р. Жаксы-жаман, парықсыз, парықлай алмастан. Сонда да олардың балалыгыма, кисилик жарыстырғаныма, әйтеұир сөзининң *аұыр-жеңилине* сер салмай кеулине келгенин ислегиси келеди (Қ.Айымбетов).

АҰЫРЛАНЫҰ ф. 1. Салмақлы болыұ, салмак басыұ, кыйналыұ. *Аұырланып* адым басты, Өмирбайдың изи менен (Ж.Аймурзаев). 2. Қыйналыұ, жәбирлениұ.

АҰЫРЛАСЫҰ ф. 1. Аұыр болыұ, бурынғыдан аұырлап кетиұ, кыйынласыұ, жүк миниұ. 2. Қайғы басыұ, ууайымланыұ. 3. Кесели күшейиұ, зорайиұ. Арыұханның аұхалы кем-кемнен *аұырласып*, тула бойы от болып жанды (А.Бекимбетов).

АҰЫРЛАТЫҰ ф. Жүкти көбейтиұ, жүклеұ. Оған буны айтпай кетиұ гүнәсын *аұырлататуғындай* болып сезилди (Ө.Айжанов).

АҰЫРЛАҰ р. Аұырырак, жәбирлеу, салмақлы, салмағы басымырак, кеуілдегиден зыятлау. Жетимнің еңсесине минген жүк жасы артқан сайын усылай *аұырлап* барды (Н.Бөрекешов).

АҰЫРЛЫҚ ат. 1. Салмақлылық, аұыр жүклилик. Онсери *аұырлық* өлшеуі — батпанның төрттен бири (Қ.Айымбетов). 2. Қыйыншылық, қапашылық, хәсирет басыу, жәбирлилик.

АҰЫРМАНЛЫҚ ат. Қыйынлық, қыйыншылық, жууапкерлик, жәбирлилик. Наданлықтар енин жайып, *Аұырманлық* түсти баска (Ә.Шамуратов).

АҰЫРМАНШЫЛЫҚ ат. Жууапкершилик, қайыр-комлық, миннетдарлық. — Жоқ, шәртимиздің хәшбир *аұырманшылығы* жоқ (А.Бекимбетов).

АҰЫРСЫНЫҰ ф. 1. Қыйналыу, азапланыу, шыдамау. Аяғын қозғалта алмай *аұырсынып*, көзине жас алды (Ш.Сейтов). 2. Қайыл болмау, жәбирлениу.

АҰЫРТЫҰ аұырыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

АҰЫРЫҚ ат. Ший тоқыу үшін ылайдан ямаса кесектен сопақлау белинен жип байлау үшін арнаулы исленген зат, курал.

АҰЫРЫҚТАЙ кел. Аұырыққа усаған. Мәтқурбан жан-жағына карап турды да баланың қолынан *аұырықтай* қорғасынлы, сары сақаны жулып алды (К.Султанов).

АҰЫРЫҰ ф. Наұқасланыу, бийтапланыу, кеселлениу, сырқасланыу. «*Аұырыу* қалса да әдет қалмайды» деп Төлепберген талай жерде дәкки жесе де, бул әдетин қоя алмады (Қ.Айымбетов). ◇ **Бас аұырыу** — бастан тутатуғын кесел. Бас аұырыуы геүдесинен кетпеген. Доктор келсе қашар буғып шет пенен (С.Нурымбетов). **Ас қазан аұырыу** — иши, қарыны аұыратуғын наұқас. Ол жердің суы асқазан *аұырыуына* ем болады (Р.Тагор).

АҰЫРЫҰ кел. Наұқас, бийтап, кесел. Палұанның анасы *аұырыу*, өзлери көмбағал екен (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫРЫҰЛЫ Аұырыуы бар, бийтап адам.

АҰЫРЫҰ-СЫРҚАҰ қ. аұырыу.

АҰЫРЫҰХАНА к. емлеухана.

АҰЫСҚАН к. аұысық.

АҰЫСПАЛЫ Астарлы мәнис.

АҰЫСТЫРЫҰ ф. 1. Қалдырыу, гизнеу, сақлау, сүйистириу. Мениң де санитаркалық жумыстан *ауыстырып* жүрген пулларым бар еди, той жасадық (Т.Қайыпбергенов). 2. Алмасыу, өзгертиу, бир жерден екінши жерге көшириу, басқа жумысқа өткериу, алмастырыу. Қәдирди мениң усынысым бойынша басқа цехқа *ауыстырыу* керек (Оразов).

АҰЫСЫҚ кел. Қалған зат, сүйисик, артықмаш, зыят. Есабын тапсаңыз, *ауысық* пулыңызға сатып алыңлар (Т.Қайыпбергенов). Тек азаматы бар деген атағы болмаса, олар да камбағаллау! *Ауысық* неси бар дейсең? (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫСЫҰ аұысып қалыу, артық, зыят болыу.

АҰЫТ-АҰЫТ р. Ретінде, анда-санда, ара-тура. Гунанның *ауыт-ауыт* жорғасы да бар, бірақ жолым өнбегендей және жүринкиресе екен деп қулшынаман (Ө.Хожаниязов).

АҰЫТҚЫҰ ф. Мең-зең болыу, мий айланыу, жүрек уйытқыу, әжептәуир болыу. Мең-зең болып *ауытқып* мийим, жатырман бийтанис жайда (И.Юсупов).

АҰЫҰ ф. 1. Айныу, өзгериу, бузылыу, бурылыу, бир жағына басымланыу, екінши тәрепке бейимлениу. Хәммениң кеули Айымжамалға *ауды* (Ө.Хожаниязов). Апамды дарға асқан жауыз жәллатлар, Адамзаттан *ауған* фашист әуладлар (Ә.Шамуратов). 2. Бир жаққа қарай жылысыуы, жылжыуы, сүйисиуи. Қуяш *ауыуға* мейил берип, тас төбеден сәл еңкейген еди (Т.Қайыпбергенов).

АҰЫШ кел. Ақылы жоқ, есинен айрылған. Бир *ауышқа* теңгердин, Токтаполат өзинди («Ер Зийуар»).

АФАЗИЯ мед. Еситиу қәбилети сақланған халдағы сөйлеу қәбилетиниң бузылыуы менен қәлиплесип болған сөйлеудин (алалиядан айырмашылығы) белгили дәрежеде жетиспеушилиги ямаса бузылыуы.

АФАКИЯ мед. Көз гәуҳарының жоқлығы менен характерленетуғын патологиялық жағдай.

АФЕРА ат. Тәуекел ис, иплас ис, хийле.

АФЕРИСТ ат. Ипласхор, хийлекер.

АФИША ат. Лекция, концерт, спектакльлер тууралы жазылып, көшелерге, белгили орынларға илдирилип койылатуғын дағаза.

АФОНИЯ мед. Дауыстың улыўма шықпай, еситилмей калыу жағдайы.

АФОРИЗМ ат. Өткир, мәнили, ушырма сөз, мазмуну күшли, баянлауы аз, нақыл есабындағы сөз. Әжинияздың көпшилик косықларында *афоризмлик* қатарлар ушырасады (Б.Исмайлов).

АФРИКАЛЫЛАР Африка материгиниң негизги халықлары.

АФРОДИТА миф. Он еки уллы олимп қудайларының бирине киретуғын грек мифологиясындағы гөззаллық хәм ышқы-мухаббат қудайы.

АФФЕКТ миф. Сыртқы ямаса ишки тәсирлер себебинен тез пайда болатуғын, қысқа мүддетли өзін тута алмай қатты ашыулануы, қызбашылық.

АФФЕКТАЦИЯ Жасалмалық, жөги көтеринкилик.

АФФИКС ат. линг. Сөзге қосылып, жаңа сөз ямаса сөз формасын пайда етиуши тил бирлиги; жалғау, қосымта.

АХИЛЛ (АХИЛЛЕС) Әйjemги грек мифологиясының персонажы, Троя урысының қатнасыушысы, Гомердин «Илиада»сының баслы қахарманларының бири. Эакидлер әуладынан Пелея хәм Нереида Фетиданың улы.

АХМАҚ сөйл. қ. Акмақ.

А(Х)ҚРАП ат. Ескише Октябрь айына туура келетуғын ай аты. Ахрапта сууық урмаса, ақыретте де сууық урмайды (ққ.х.н.).

АХУН ат. 1. тар., гөне. с. Дин хызметкери. Арнаулы диний мектеплерде оқып билим алған хәм диний мектеплерде оқытыушылық ететуғын ямаса мешитлерде иймамлық қылатуғын молла. Оның екінши гилти тек Турымбеттин

алдынан шығатуғын *ахунда* ғана (Т.Қайыпбергенов). **2.** Халық ишинде уйғырларға қойылған лақап.

АХ т.с. Гүрсиниұ, таңланыұ, әжеплениұ. Ол әуелги күнлери, *ах-ух* деп ауыр гүрсинип жүрди (Ж.Аймурзаев). Скамьяға барсам жақын, Еситтим ашықлардың «ахын» (И.Юсупов). *Ах-дүнья-ай қалай-қалай* заман болды (Б.Бекниязова). **◇ Ах урыұ** — ғам шегиұ, қайғы жеұ, гүрсиниұ, зарланыұ. Тек сен ушын *ах* урады жүрегим. Сен дегенде қан қақсайды сүйегим (Ө.Шамуратов). *Ах* урса жетеме бендениң дады. Бул дүньяға шыққанымнан не пайда (Омар). **Ах шегиұ** — қайғыланыұ, қайғы шегиұ, азап көриұ, қыйланыұ, жапа шегиұ. *Ах* шегип бағын сөкмәгәч, көзинен яшын төкмәгән (Өжинияз). **Ахыұ-зар** — ынтық, зар қайғы, хәсирет, интизар, зар-гирян. Қәдирданым мениң шын *ахыұ-зарым*, Екеұимизди қосар күнлер бармекен (ққ.х.к.).

АХЛАҰ ф. Зарлаұ гүрсиниұ, зар шегиұ, *ах урыұ*. Алла көрсе алла дийип *ахлаған*, Пинхамы ислерден өзін сақлаған (Өтеш).

АХЫҰ-АФҒАН ат. Зар-гирян, уұайым, қайғы, жапа, қапа. Балалар менен оқып қуран, Биле алмасам бағрым гирян. *Ахыұ-афған* күнлерим (Бердақ).

АХЫҰ-ЗАР Мүтәж болыұ.

АШ кел. **1.** Аұқат ишпеген, тамақ жемеген, жарымаған, тоймаған. — Палұан ғой! Дайысы менен. Еле *аш* жүрипти. Менсиз аұқат жей алмайды, апа! (Т.Қайыпбергенов). **2.** Жарлы, гедей, кәмбағал. **3.** қ. ашыұ.

АШ БҮЙИР Иши куұсырылған, карны тартынқы бүйир.

АША ат. Айры, ағаштың еки айырылған жери. Дастурханды зорға дегенде, ағаштың *ашасына* таңды (ққ.х.е.).

АШАЛАҚ-ЖУМАЛАҚ р. Дәрриұ, тез, уйқыдан оянар-оянбас, көзди ашар-ашпас, есин жыйнар-жыйнамас. Егер уйқылап қалса апасына «неге оятпадың, деп өкпелеп қай биреулері жылап, жыламсырап, тамаққа, жуұыныұға қарамай *ашалақ-жумалақ* мектепке қарап жуұырады (С.Мәжитов).

АШАЛАНЫҰ Еки бөлиниұ, екиге айырылыұ.

АШАМАЙЛЫ ат. Урыудың аты. Дөңгелек көлди айланып отырған қыят, *ашамайлы* ишіндегі бескемпир, қолдаулы өзімізге белгили Досбергеннің дайысы Палеке (А.Бегимов).

АШАР ат. Ашқыш, бурап ашатуғын темирден исленген, ағаштан сабы бар курал.

АШАРШЫЛЫҚ ат. Жоқшылық, ашлық, кемтаршылық, кәмбағаллық, ишип-жейтуғын аұқаттың жоқлығынан болған гүйзеліс. Ас қәдирин билмесен, ашаршылық берер жазанды (ққ.х.н.). Ел *ашаршылық*, халық теңселиуде (Н.Дәуқараев).

АШ-АРЫҚ ат. Жарлы-жақыбай, тоны жамбасына жетпеген, аш-жалаңаш, кәмбағал. Суўға, жерге ийе болып, Оңалып қалды *аш-арық* (Х.Тәжимуратов). Қыйын болды бизлердей *аш-арыққа*, Қәдірли шийрин жан сеннен не пайда (Омар).

АША ТУЯҚ ат. Айры туяқ, ешки туяқ.

АШ-ӘПТАДА кел. Жарлы, хеш нәрсеси жоқ, кийерге кийими, ишерге тамағы жоқ. Ұақ кеширсин жазығымны, Қыамет күн ғазабыны, Ада қылмас азығыны, *Аш-әптада* болған екен (Бердақ).

АШ-ӘПТАДАЛЫҚ ат. Жоқшылық, жарлышылық, қорланыулық, гедейлик. Халық адам шыдамаслық жағдайда аұыр мийнет етти, *аш-әптадалық* турмыс кеширди (Б.Исмайллов).

АШ БЕЛ ат. Адамның белинің ең жинишке жери, нағыз ортасы. *Аш белине* түскен шашы өрилип, Ер жетипти басарына еринип (Т.Сейтжанов). Қарамады жайына, *Аш белинен* майырды («Қырк қыз»).

АШ БҮЙИР ат. Адамның иши, бир қаптал бүйири, жан жери, қабырғаның дәл ортасы, асты. Мурат жығылды, оқ аяққа емес, Мураттың *аш бүйирине* тийген еди (С.Айний). «Гейбиреуди *аш бүйирден*» (Б.Исмайллов).

АШ-ЖАЛАҢАШ кел. Жарлы-жақыбай, кәмбағал, турмысы төмен, төмен халлы, ишип-жеп жарымаған. Жаўза басланыудан гилең *аш-жалаңашлардың* жолы болып қалды (Т.Қайыпбергенов).

АШКӨЗ кел. Қызғаншақ, көрмедик, қанаатсыз, көзі тоймайтуғын. Той болса бай баласы қамқа кийер, Қарама *ашкөз* неме көзін тийер (Әжинияз).

АШКӨЗЛИ кел. Аш көзге усаған. *Аш көзлі* аңшыдай дауыл масайрап, Атты найзағайын жасыл садақтан (И.Юсупов).

АШКӨЗЛИК Қызғаншақлық, көрмедиклик, көз тоймаслық.

АШҚЫЗЫҰ қ. Аштырыу.

АШҚЫЛТЫМ кел. Ашшылау, қышқылт, ашшырақ, дузы өтकिрик, дузы басым. Жалғас пискен қауын менен дузланған қыярдың *ашқылтым* ийиси аңқыған үлкен үй жайда ала пышықтың көзине айна менен сәуле түсирип ойнап отыр екен (К.Султанов).

АШҚЫШ қ. ашар.

АШЛЫҚ ат. Жоқшылық, қыткершилиқ, кийерге кийім, ишерге тамақ жоқ уақыт. Дүзде *ашлық* машақатын көрмеген, Үйде ыссы нанның қадирин не билсин (Әжинияз). Ағалар сорасаң кеулімде әрман, *Ашлықтан* кетип тур дизеден дәрман (Әжинияз).

АШЛЫҚ-ЖАЛАҢАШЛЫҚ ат. Жоқшылық, елдің азып-тозыуы, гедейлік. Қарақалпақтар өзлеринің отырған жерлерин таслап *ашлық-жалаңашлыққа* ушырап бүлінген (Әд. хрест).

АШЛЫ-ТОҚЛЫ кел. Жарып-жалшымаған, тамаққа кийімге жарымаған, оңлы емес, тойып тамақ ишпеген, жарып кийім киймеген, бірде аш, бірде тоқ.

АШНА ат. Тамыр-таныс, яр-дос, кеуіл жақын адам, жақынлығы бар адам. *Ашна* болыу аңсат, айырылысыу қыйын (ққ.х.н.). Кеулім айтар ана *ашна* болсам деп, Жолына жанымды пидә қылсам деп, Мүбәрек жамалын және көрсем деп, Хеш тақатым қалмас көргеннен бери (Әжинияз).

АШНАШЫЛЫҚ Таныс-билислик.

АШНА-ЯР-ДОС ат. Қатар-қурбы, дос-яран, кеуіл татыу, көз көрген таныс, тамыр, ағайын-тууған. Үйде өзің жоқ

болғанда, *Ашна-яр-досың* толғанда, Өзи билип жәулан урсын, Кеўлиндегини айтпай билсин (Өжинияз).

АШӨЗЕК ат. Аш, дым жемеген, аш қарын, аўқат жемеген, аштан-аш. Көз жиберип қарасам, Еки бирдей жолдасым, *Ашөзекке* түсипти (С.Мәжитов).

АШӨЛЕҢ кел. Жуқа жүзлі, арықтан келген. Мурат шайықтың есиги алдына келип, хызметкерлердің шығыўын күтип, торысының жүўенин тартқан *ашөлең* узын қара жигит зәңгиге ширенип турып, таў басында жанлы еки ноқат көрди (Т.Қайыпбергенов).

АШТАН р. Аўқатсыз, тамақсыз, аўқат жеместен. Тамақ бермей суў бермей, Базын *аштан* өлтирди («Қырк қыз»).

АШТАН-АШ р. Тамақсыз, аўқат жеместен, аўқатсыз. Атасы пақыр *аштан-аш*, маңдайына түспей қуяш, Кула дүзде жайып кулаш, Өлерменлер болған екен (Бердақ).

АШТЫРЫҰ ашыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

АШШЫ кел. 1. Дузланған, зәхәрдей, уўдай, бурышлы, өтकिр. 2. Жаман, жағымсыз. Билгенинди еттиң маған, Не айтайын енди саған, Өзин жәлладқа усаған, Тилиң *ашшы* уў екенсең (Бердақ). *Ашшы* даўысты жанлы мақлук еситпедиме, даладан ҳеш ким сылт етпеди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Ашшырақ салыў** — көбирек, басымырақ. Сандырақлама чайды *ашшырақ сал* — ол алдындағы чайнегиниң қақпағын ашып хаялына қайырып берди (Т.Қайыпбергенов).

АШШЫ-ДУШШЫ кел. Жақсы-жаман, түрли жағдай, хәр қыйлы қыйыншылық. Неше жыл рус жерлеринде жүрип, *ашшы-душшыны* татқан (Қ.Аралбаев.)

АШШЫЛАСЫҰ ф. Мәлеллесіу, урысыу, жәнжеллесіу, кеўил қалысыу, бақырысыу, сөгисіу, өкпелесіу. Апамның да мен ес билгели биреу-миреу менен *ашшыласқанын* көрген емеспен (К.Смамутов).

АШШЫЛАҰ I. кел. 1. Азырақ ашшы, жүдә ашшы емес, өткирлеу, ашшырақ. 2. Қаттырақ, күшлирек. Балдағым тарсылдап дәлизге кире бергеним, төр беттеги есиги аңқайып

ашылған өжиреден баслықтың *ашшылау* дауысы шықты (Ө.Хожаниязов).

АШШЫЛАУ II. ф. Бир ашшы затты жегиси келиу, ашшылағысы келиу.

АШШЫЛЫҚ ат. 1. Улыұма ашшы зат, өткір нәрсе, қышқылт, дузланған нәрселер. 2. Қыйыншылық, аұырманшылық. Елди титиркетип залымлық ууы. Уудың көтерілип *ашшылық* пууы (Ж.Аймурзаев).

АШЫҒЫРАҚ кел. 1. Анығырақ, түсиниклирек. Хәзир бизге бул хаққында кеңнен *ашығырақ* түсиндириуди Қылышевтан талап етемиз (А. Бекимбетов). 2. Кеңирек, далаңырақ. — *Ашығырақ* жерге барайық деди Курбаниязов жыйналғанларға (Т.Қайыпбергенов). 3. Ақ тәризли, аққа бейимирек, ақ түсли.

АШЫҒЫҰ ф. Аш қалыу, ашлықтың жәбирин шегиу. *Ашығып* келген бес қасқыр, қыласынды қылыпты («Қырк қыз»).

АШЫҒЫҰ-ШАЙДА ат. Ашық болыу, ашықлық есин алыу. Қыз *ашығыу-шайда* болды, Кеули күнде айда болды. Соннан хәмле пайда болды, Күннен бәхәр алған екен (Бердак).

АШЫҒЫШ Тез ашыйтуғын, тез айныйтуғын, бузылатуғын зат.

АШЫҚ I кел. 1. Гирбиңсиз, таза, тынық, кирсиз. Аспан *ашық*, асықтай булт жоқ, хауадағы шарбы яңлы ақ бултлар байраққа шабылған атлардай изли-изинен өтип атыр (А.Бегимов). 2. Анық, хақыйқат, нақма-нақ. Бундай *ашық* гәп айтылады деп ойламаған Жумабайға айрықша йош енип, бир аяғының майыплығын биротала умытты (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Ашық жүзли** — жүзи адамға ысық, түри-түси жағымлы, жарқын. Столдың аржағында *ашық жүзли*, кең маңлайлы, шашын оң жағына қаратып тараған узын бойлы хәм арықтан келген бир адам отыр (Сейтеков). **Ашық кеуил** — кеули ашық, минези ашық, жақсы, кеулинде кир жоқ. *Ашық кеуил* атқан тандай, Рус қызы — мәрт келиншек (И.Юсупов).

АШЫҚ II ат. Жаксы көриў, сүйиў, биреўге ықласы кетиў, сүйиўшилик. Хәр бәхәрде биреўге *ашық* болатуғын жеңил минезден аўлақпан хәзир (К.Смамутов). **Ашық болыў** – биреўге кеўил берип қалыў, жигиттиң қызды жаксы көрип қалыўы, ессиз, түссиз кеўил бериўи. Не жананлар *ашық* болып, Қөп интизар болған жигит, Мерекеден тасып толып, Орын алған алдан жигит (Т.Сейтжанов).

АШЫҚ III кел. **1)** Жабылмаған, бекитилмеген. *Ашық* дәруазадан төрт-бес есик көринеди (Т.Қайыпбергенов). **2)** Панасыз, үстінде жабыўы жоқ, қақпақсыз, бастырылмаған. Үстимде жаман ылашық, Оның да бәри жери *ашық*. Не боларымды билмедим (Бердақ).

АШЫҚ I ат. Еки жастың бир-бирин сүйиўи, жаксы көриўи, бир-бирине ықтыярсыз берилиўи. Бул сапары неликтен де, олар сағынысқан *ашықларға* усап, кушакласып көриссе де, бир бирине айтарға сөз таппады (Т.Қайыпбергенов).

АШЫҚ II кел. **1.** Қақпақсыз, беклеўсиз, қаўсырылмай турған. Шыра жанып, дәлиздеги дүрсилди басылған соң Жумагүл далаға шығып еди, қонақлар отырған бөлмениң қапысы пышақ арқасы *ашық* екен. (Т.Қайыпбергенов).

2. Анық, қыпсырмастан, жасырмай, тиккелей. Шаңқай түсте атасына барып болған хәдийсени буйынтықламастан *ашық* баянлады (Қ.Айымбетов).

АШЫҚ-ЖАРЫҚ кел. Күннің жүзи ашық, даланың кебиў хәм қуяшлы болыўы. Адамлар күннің *ашық-жарығынан* пайдаланып, от-шөбин жыйыстырып алады (газетадан).

АШЫҚЛЫҚ ат. **1.** Бир-биреўди сүйип қалыў, бир-биреўин унатыў, бирин-бири жаксы көриў, бир-биреўине ықласы кетиў. Күнде саған қарап қумар етипти, *ашықлығын* жазып баян етипти (Т.Сейтжанов). **2.** Майданша, тазаланған бир бөлек көлемли жер, қыя майдан, даланлық. *Ашықлықты* зейни илди, сер салды қыйыр қыяға («Мәспатша»). Арғы басы жақын еди, демде-ақ *ашықлыққа* шықты (Т.Қайыпбергенов).

АШЫҚТАН-АШЫҚ р. 1. Жасырмастан, тиккелей, тайсалмастан, туұрыдан-туұры, иркилместен, ...бірақ ол езилген жарлы халықты эксплуататорларға қарсы *ашықтан-ашық* көтеріліске шақырған (И.Сағитов). 2. Жауыұсыз, беклеуісиз, қауысырыұсыз.

АШЫЛЫСЫҰ ф. Кеуілди ашыұ, шын кеулин билдириұ, бары-жоғын ортаға төгиұ, жарқылдаұ. Имтихан пайытында қызы менен бір ай бирге турса да, анасы менен қызы усап өмир, жаслық хәм ғаррылық туұралы *ашылысып* сөйлесе алмады (Т.Қайыпбергенев).

АШЫЛЫҰ ашыұ фейилиниң өзлик дәрежеси.

АШЫМ-АЙРЫҚ: ашым-айрық болыұ ф. Биротала қол үзиұ, бір жағына шығыұ, үзил-кесил араны үзиұ, анығына шығыұ. Енди қызды бір көрип тиллесем, бәри *ашым-айрық* болады (Ө.Хожаниязов).

АШЫНАРЛЫ кел. Жан ашыйтұғын, жан ашыұға турарлық, қыйналғандай, қызғанышлы, аянышлы. «Қырк қыз» бизиң ата-баба қонысы, Босқа жатыр *ашынарлы* соңысы (Т.Сейтжанов).

АШЫНАРЛЫҚ қ. ашынарлы.

АШЫНЫҰ Қыйналыұ.

АШЫРҚАҰ ф. Аш болыұ, тамағы тоймаұ, жоқ-жуқаланыұ, жоқ болыұ, жарып-жалшымаұ. Хәрким өзи көмешине күл тартқан, Баспана жоқ *ашырқады* кеуип ел (С.Нурымбетов).

АШЫРЫМ ат. 1. Усыл, гүрестеги еки кисиниң бир-бирине салатуғын тәсиллериниң бири. Атаңа нәлет Бөке дәу, Мойнынан *ашырым* алады, Иштен шалып кәпир дәу, Белли ғайрат салады («Қоблан»). 2. Жүкти арқалағанда айқастырып атанақша тартылған жип, арқан.

АШЫТҚЫ ат. Қамыртырыс, нанға, бауырсаққа я басқа да қамырдан исленетуғын нәрселерди писиргенде оны көмпейтиұ, көтерилдириұ, порсылдатыұ ушын салынатуғын ашытылып қойылған нәрсе. Оған *ашытқы* салып, үстин бастырып қойғаннан кейин де, қайта-қайта жақсы қызғанын,

қызбағанын билиў ушын тандырдан хабар алып жүрди (Чимбергенов).

АШЫТЫҢ ф. 1. Ауыртығ, қыйнағ, күйдириғ. Бир жерине тийип кетсе, хәрре шаққандай *ашытады* («Әмиўдәрья» ж.). 2. Ашшы болып кетиғ, быршығ, аңқығ, ашығ.

АШЫҢ I ат. Қәхәр, ғәзеп. — Бир *ашыуыңды* бер, шабазым! Енемде өлеси адамғой, оның барлық азабына шыдайын, мынағ нәресте жетим болмасын! (Т.Қайыпбергенов). **Жаны ашығ** — аяғ: Келеси күни азан менен есигиниң алдында Ақбоз атын ертлеп атырған қыз қорадағы паданы шығарығға киятырған Жумабайдың бет әлпетинде ағыр зерде сезип оған *жаны ашыды* (Т.Қайыпбергенов).

АШЫҢ II ф. 1. Бир нәрсениң қақпағын ашығ, пердени ашығ, ағзын ашығ, бетин ашығ, жүзин ашығ. Неше жылғы көмиўли, *Аштым* оның урасын («Қырк қыз»). — Айша — деди көзин *ашып* үш жасар Орынбек, ... (Т.Қайыпбергенов). 2. Жибериғ, ағызығ, айдағ. Жигит истиң көзин-танып, қандай жерге суғ *ашығ* кереклигин биледи (Г.Есемуратов). 3. Гижиниғ, өшигиғ, қарсыласығ, қарсы шығығ. Бизин аўқамласларымыз екінши фронтты *ашады* екен ямаса ўәдесин умытып кетти ме (Қ.Ирманов). 4. Қашықлағ, узақласығ, аразласығ. Араны тәўир-ақ *аштым* дегенде ғана артыма бир қарап едим, куўғыншым жерди еле сабалап тур екен (Ә.Айтжанов). *Ашыңыз* енди араны, Хаялға нәўбет қарады. (А.Дабылов). 5. Көз ашығ, кеўлин оятығ, сергеклениғ, дүньяны танығ, үйрениғ, табығ, оянығ, өнер шығарығ. Бахыт берип *ашқан* мениң көзимди, Мәңгиликке нурландырған жүзимди (Х.Сейтов). 6. Бахытлы болығ, жолы болығ, ығбалы жүриғ, иси келисиғ, табысқа ерисиғ, жаналық табығ. Перделенген қанатынды паршалап, түбинде *ашарман* нурлы күнимди (К.Султанов). Куўанып дүнья қарасын. Қарапайым устаның, Қарапайым баласы, Жулдызға жол *ашқанын* (И.Юсупов). 7. Быршығ, ашшыланығ. 8. Сыр ашығ, әшкаралағ. **Ашығ араз** — ашығдың жаман нәрсеге алып барығуы, апарығуы, соғығуы. *Ашығ-араз*, ақыл дос (ққ.х.н.).

АШЫҰ-АРЫҚ ат. Аш-жалаңаш, жарлы-жақыбай, пақыр-пукара, жарлы халық, жоқ-жуқа, гедей. Алағат көресен *ашыұ-арықты*, Ау салған сууатымның аты Айырша (Омар).

АШЫҰ-КЕК ат. Өкпе-гийне, ыза-хорлық. Сырттан сирә билинбейди *ашыұ-кек* («Әмудәрья» ж.).

АШЫҰЛАНДЫРЫҰ ашыұланыу фейилинің өзлик дәрежеси. ...Жумабайдың Периханнан хештеңе сорамағаны рас еди, себеби жас қыздың зейніне тийип, *ашыұландырып* алыудан қорқатуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

АШЫҰЛАНЫСЫҰ ашыұланыу фейилинің шериклик дәрежеси.

АШЫҰЛАНЫҰ ф. Ашыуы келиу, қәхәрлениу, жинигиу, гижиниу, қатты қәхәри келиу. Айнаның алдында өз өзинен күледі, *ашыұланады*, қас қағады, хәттеки жылайды (Т.Қайыпбергенов).

АШЫҰЛЫ кел. Қәхәрли, жиниккен, жинленген, гижинген, кеғи қайнаған. Айзаданың бетине тикленип қарасам, цилиндр төбесин сәл қыйсайтып, оймақтай аұзын бир жағына бурып, мени унатпай *ашыұлы* тур (Т.Қайыпбергенов). Тууысқан солдатлардың қәбири басында, Бултқа шаншылып тур *ашыұлы* минәр (И.Юсупов). Қаншама *ашыұлы* отырса да, Бағдагүл орнынан ушып турғанын сезбей-ақ қалды (Т.Қайыпбергенов).

АШЫҰШАҚ кел. Тез-тез ашыұланатуғын, ешейин нәрселерге *ашыұлана* беретугын, тез пейил. Сағынсаң да, излесең де бәрхама, *Ашыұшақ* қыз қорқытасаң соншама (И.Юсупов). Пәтиұасыз хәм умытшақ, Суу көтермес ол *ашыұшақ*, Еллерде болар мақтаншақ (Әжинияз).

АШЫҰШАҢ Ашыұлана беретугын, ашыұланғыш адам.

АШЫҰ-ЫЗА ат. Ашыу хәм ыза, қорлық, қәхәр, ашыұ-кек. Гүлайшаның *ашыұ-ызасы* қайнап кетти, бақырып жибере жазлады (И.Қурбанбаев). Апамның жүрегінде *ашыұ-ыза* тағы қайнады (Х.Сейтов).

АЦЕТИЛЕН м.хим. Углерод пенен водородтан құралған реңсиз газ.

АЦЕТОН хим. Органикалық бирикпе, өзине тән өткір ийіске ийе тез тарқалыушы, хәрекетшен, ренсиз жанатуғын суйықлық. Техникада, медицинада хәм араластырып еритиу ушын да қолланылады.

АЦИДОФИЛИН Айрықша бактериялардың жәрдеми менен ашытылған сүт.

АЭРАРИЙ м. мед. Хауа ваннасын қабыл алыуға қолайланған майданша.

АЭРОБЛАР биол. Тек ғана қосымтасы жоқ кислородта жасайтуғын организмлер.

АЭРОБИКА музыка астында атқарылатуғын, саламатлық ушын пайдалы болған дене шынығыулары; ритмикалық гимнастика.

АЭРОВОКЗАЛ ат. Аэропортларда хауа транспорты жолаушыларына хызмет көрсетилетуғын имарат яки имаратлар комплекси. Олар маған хақ жол тилеп *аэровокзалда* қалды (Қ.Қалбаева). Узатыушылар *аэровокзал* жанына жыйналғанша самол т шарқ урып лашындай сырқты да көкке ушып кетти (С.Хожаниязов).

АЭРОДИНАМИКА Хауа хәм газлердин хәрекетин хәм олардың қатты денелер хәрекетине көрсететуғын тәсиirin үйренетуғын илим.

АЭРОДРОМ ат. Ушыу аппаратларының турыуы, ушып кетиуи, қоныуы ушын керекли нәрселери менен үскенеленген арнаулы майданша. Эне *аэродром* да көринди (Н.Дәуқараев).

АЭРОКЛУБ Авиация хәуескерлеринин клубы, авиация менен шуғылланыушылардың шөлкеми.

АЭРОЛИТ м. астр. Аспан кеңлигинен жерге түскен тас.

АЭРОЛОГИЯ Атмосфераның жоқарғы қатламларының (мезосфера, термосфера хәм экзосфера) физикалық, химиялық хәм басқа да қәсийетлерин изертлейтуғын илим.

АЭРОНАВИГАЦИЯ Хауа навигациясы — ушыу аппаратларын белгиленген жол менен апарыу жөниндеги илим.

АЭРОНАВТ Хауада ушыушы, аспанда ушыушы.

АЭРОНАВТИКА Хауада ушыушылык, аспанда ушыушылык.

АЭРОПЛАН ат. Адамлар ушын хәм жүк тасыу ушын хауа менен қатнас жасайтуғын хауа кеме, машина, самолёт. Әскерлер хауа *аэропланы* менен хәммесин көрди (Қ.Ирманов).

АЭРОПОРТ ат. Үлкен аэродром, самолётлар ушатуғын хәм қонатуғын жер-порт. Бир неше рет қаланы айланып ушып *аэропортқа* түсти (Ж.Аймурзаев).

АЭРОСТАТ Хауа шары.

АЭРОСТАТИКА Газлердің теңлесиу нызамлары жөніндеги илим.

АЭРОСУҰРЕТ Ушыу аппаратынан түсірилген сүүрет.

АЯ ат. Алақанның шуқыр жери. Мандайда болса көрермен, *Аямда* болса жаларман (ққ.х.н.).

АЯДАЙ кел. Алақандай, кишкене, азғантай, тап-тар, гирттай, курттай. Енди басқа жағым қапылып, *аядай* бетимнің жыртық болайын дегени ме? (Ө.Хожаниязов). Ашлықтың азабын көрдилер елим. Жер бети *аядай* маған көринди (Бердақ).

АЯЗ ат. Сууық, боран, шымыры сууық. Күн *аяз*, әтираптың бәри де жым-жырт тыныш еди (А.Бегимов). Жоллар узақ куұраған кум, Дауыл күшли дым *аяз* күн (Әбдираман).

АЯЗ АТА қ. Аяз баба.

АЯЗ БАБА ат. Аяз ата, қар баба. Ақ жипек шапан жамылып, Ғасыл зат қоймай тағынып, *Аяз баба* келипти, узақтан, Бизлерди күтә сағынып («Жеткиншек» г.).

АЯЗДАЙ кел. Сууықтай, жаман, өткір, қатты, дым әдеуір. Ағамның узақ сапардан ренжиіп келгени *аяздай* батып, сыртқа шықты (К.Султанов).

АЯЗ ҚАЛА ат. Жердің аты, ески қаланың орны, турған жери. Кәт, Қырқ қыз, *Аяз қала*, Топырақ қалалар жер менен жексен болып, сениң қушағыңа кирди (Н.Дәуқараев).

АЯЗЛАНЫУ Аязлап калыу.

АЯЗЛАТЫҰ ф. Сууық тийдириу, тумаулаттырыу, сууық тартыу, сууықлатыу. Күн қыскарып *аязлатып*, Болды ма екен күзек айы, жылқы да көп отламайды, Ойнақласып қулынтайы (С.Мәжитов).

АЯЗЛАҰ I ф. Сууық тийиу, сууық урыу, тумауратыу. Түңги карауылда турып *аязладым*, соннан кейин ығырақ жер излеп жүрип сабанның үстинен шығып қалдым (Ө.Айжанов).

АЯЗЛАҰ II кел. сууықлау, шымырылау.

АЯЗЛЫ кел. Сууық, бир қыйлы сууық, тәуирақ аязы бар. Сайрайды хауаз қосық етип сайрап, Ойына кирип шықпай *аязлы* қыс.

АЯҚ ат. 1. Адамның, малдың, улыұма жанлы-жаныуарлардың аяғы, он еки мүшениң биреуі. *Аяққа* алмадың бир пушта етик, Бул дүньяға шыққан менен не пайда (Омар). Қорққанымнан *аяғымнан* дәрман кашты (Ж.Аймурзаев). 2. Кейин, изи, ақыры, төмен. Мудамы *аяқта* баралмай өрге. Есикте орны бар шығалмай төрге (А.Дабылов). Усы орташа халдан *аяққа* шығып кетемен бе деген гүдикте жүрди (К.Султанов). Ол жумыстың *аяғын* жыйнаса, басы шубалысып дағдарысқа түсти (К.Султанов). ◇ **Аяқ алыс** — жай-жағдай, истин бағдары, рәмәуизи, түр-түси, жағдайы, биреудин ис-хәрекеті, жүрис-турыс, Жетим жолға түсти, бирак *аяқ алысынан* аяғының ауырғаны сезилип туратуғын еди (С.Айний). Апа, енди тыныш бол, келини-қыздың хәзирги *аяқ алысы* жақсы көринеди (Қ.Ирманов). **Аяқ асты** — кайер болса сол жер, әйтеуір орын, жаман орынлар, арзымайтуғын нәрсе, парықсыз жер, турған жер, қелеген жер. Ол көкирегін беккем бүрди де *аяқ астында* динамит жарылғандай, орнынан ырғып түсип жығылды (С.Айний). Әлле қайдан ушып кеп, Басылды *аяқ астына* (Т.Сейтжанов). **Аяқ сууытыу** — аякка дем бериу, дем алыу, тынығыу. ... Егер ара-тура *аяқ сууыта* қойса, шомды астына қойып отырыуға керек, қыйсайып жата қойса жамбасына төсек етип салыуға керек (М.Абдраймов). **Аяқ ушына қойылыу** — аяқтың уш

бети, аяқ бети. Егер қыз тәуір болса, бас ушындағы шыра *аяқ ушына* қойылсын, ал жүзи берман қарап тәуір болмаса шыра өз орнында қалады деген жигит пенен кемпирдин алдын ала ойласқан сөзи бар еди (Қ.Айымбетов).

АЯҚЛАНЫҰ ф. 1. Аяғы шығыу, жүриу, аяғы жерге тийиу. Мойыны *аяқланбаған* баланың мойнындай буранлап қәддин тиклеп өтер (К.Султанов). 2. Тамамланыу, из, кейин, соң, ақыбет. Митинг *аяқланды*, бир-биреуди қолтықлаулар, жолдаслық сыйлы кешелер басланды (Қ.Айымбетов). Истин *аяқланыуы* маған қараңғы (Сафиев). 3. Кустың аяқланыуы, ан алыуы, тутыуы.

АЯҚЛАСПА ат. Биригип бөлискен гөш, шығарыспақ пенен исленген деңгене. Атам зорға дегенде көнди, ол *аяқласпа* ізлеуге кетти (Ө.Шамуратов).

АЯҚЛАҰ ф. 1. Аяқ пенен, аяғы менен. Неге сен қалдың деп урған соң мықлап. Қос *аяқлап* шапты және сур ешек (Қ.Ирманов). 2. Тамамлау, ада етиу, тауысыу. Старшина сөзин *аяқламады*. Ол отырыспаның изине шекем *аяқлады* (Қ.Досанов).

АЯҚСЫЗ кел. 1. Изи жоқ, дауамсыз, әйтеуір, қалай болса солай, питкермей. Автор да бундай жағдайды *аяқсыз* қалдырмайды (Г.Есемуратов). 2. Аяғы жоқ, жүре алмайтуғын, мүки, аяғынан айрылған. Уллы Ұатан урысында неше бир жигитлер қолсыз, *аяқсыз* қалмады дейсиз (газетадан).

АЯЛАҰ ф. Еркелетиу, әлпешлеу, ардаклау, құрметлеу алақанына салып отырыу. *Аялап* өсирген әкесине, ақ сүт берген анасына сәлем, өзинен киши инисине сәлем, қарындасына сәлем (Ө.Хожаниязов).

АЯМАҰ ф. 1. Қайғырмау, мийрими түспеу, рехими келмеу, кәдірлемеу. Ата-анасын *аямаған* қандай ул-о (К.Султанов). Буларды енди *аямау* керек деген ойға келдим (Ө.Айымбетов). 2. Сақланып қалмастан, аянбастан, бары-жоғынды жумсау, бар күшинди сарп етиу. Ислеген *аямай* жанын, Көриң мийнет қахарманын (Д.Қасымов). ... оның қолға түсирермен деген сөзине инанған Сайым қолда барын *аямай* төкти (А.Бегимов).

АЯМӘҰИЗ (араб. айям — күнлер, ажуз — ғарры, кемпир) ат. Қыстағы ең бир сууық болатуғын 5-6 күн. (қыс өтип бәхәрдің март айының 17-22-сәнелери аралығында болатуғын 5-6 күнлик қатты сууық). *Аямәуиз* алты күн, алтай қыстан қатты күн (ққ.х.н.) Саратанның иши болса да *аямәуизде* зирдек қаққан адамдай қалшылдап отыр (Ө.Хожаниязов).

АЯН р. Анык, дәлме-дәл, нағыз өзи, беп-белгили, нап-нак. Деген менен көкирегине бир сырлы әндийше сақланып қалғаны екеуине де *аян* болды, сорай алмады (Т.Қайыпбергенов). Айтып бермесен де сен өз ауызыңнан өткен өмирин маған *аян* Арыұхан (И.Юсупов).

АЯНБАҰ ф. 1. Хызмет ислеу, бар ықласы менен ислеу, бар күшин жумсау. Жаңадан қазылған орайлық канал, Шайырлар *аянбас* болса тилинде (С.Нурымбетов). 2. Барын бериу, төгиу, жумсау.

АЯҢЛАҰ ф. Қыймылдау, ербенлеу, илгерилеу, қыбырлау, қара көрсетиу, жүдә әсте, ақырын жүриу, гибиртиклеу, гидириу. Ауылдың ортасындағы гүзар жол менен атлар әсте *аяңлап* киятыр (К.Султанов). Мийирхан азғантай *аяңлап* жүрди де артына бир қарап тоқтады, бәлки оған бир нәрсе деуге тилим бармады (Ө.Хожаниязов).

АЯНЫҰ ф. 1. Қызғаныу, сақланыу, өзін сақлау, Мен сеннен *аянып* отырғаным жоқ (Ө.Хожаниязов). Енди ол *аянып* қалыуға тилемеди (Ө.Айжанов). Өзиндей жигитлер шалғайымызға асылса, бәрін келе қылыу ушын *аяныу* жоқ (Т.Қайыпбергенов). 2. Ислемер, қылмау.

АЯНЫШ ат. Мийрим, рехим, жан ашыу, мийрим-шәпәәт. Оның жүзинен *аяныш па*, мийримлилик пе усы екеуиниң кай-қайсысы да сезилмейтуғын еди (Ө.Айжанов).

АЯНЫШЛЫ кел. Қайғылы, хәсиретли, жан ашыйтуғындай, адам аярлық. Қыз оның *аянышлы* дауысына шыдай алмай, мингесиктен түсип қалыуға нийетленип еди, әкеси белбеуиниң түйинин беккемирек услап: — Қызым, табжылма, — деди (Т.Қайыпбергенов).

АЯРЛЫҚ кел. Аяйтуғын, аяр жери, енди аяғандай. Болмас ислер енди болды, Қызыл гүлим ерте солды, Зулым хан билгенин қылды, *Аярлық* нем қалды мениң (Бердақ).

АЯТ ат. Құранның бир сүреси, бир бөлеғи, бөлекшеси, бөлими. Қайта-қайта бул пақыр, *Аят* коймай оқыды («Қырқ қыз»).

АЯҰ ф. 1. Жаны ашыу, қыймау, рәхими келиу, рәхим қылыу, еркелетиу. «Жаксы адам жығылса жаманлар табалайды, жаман адам жығылса жаксылар *аяйды*», деген гәп бар. Сенде қандай кейип пайда болды? (Т.Қайыпбергенов).

2. Қызғаныу, үнемлеу, бийисирап етпеу.

АЯҰЛЫ кел. Қәдирли, қымбатлы, бағалы, ардақлы. *Аяұлы* көзге шөп тийер (ққ.х.н.).

АЯҰСЫЗ кел. 1. Аямайтуғын, жаны ашымайтуғын, мийримсиз. Үмитсиз ышқы *аяұсыз*, Өртеди оны, күл етти (И.Юсупов). 2. аұыс. Шексиз, мол. Гүлайымдай перийзат, *Аяұсыз* дүнья береді («Қырқ қыз»).

Ә I Қарақалпақ әлипбесинің екінші хәриби.

Ә II Адамның кеуіл-күйін, ишки сезимін аңлатады: жоғ-ә, олай емес.

ӘБДЕН р. Дым, жүдә, оғада, оғыры, қалыұсыз, нағыз, тап. Және бири бүгін ябылардың тойында қалса, *әбден* қорланатуғынын ескертті (Т.Қайыпбергенов). Оның Оксанаға ықласы ауғанына Бийбисараның *әбден* қабағы муштай болды (М.Нызанов). Жәмийла усы көлдің сырына *әбден* қанық еді (К.Султанов).

ӘБЕС кел. Ерси, уят, әжептәуір, әбеший, қорқынышлы, қолайсыз, келіспейтуғын. Ағалар бул ис *әбести*, Қашан жыйнар адам ести (Бердақ). Хәй досларым, берің кеңес, Суұпы болыу маған *әбес* (Бердақ).

ӘБЕШИЙ кел. Қолайсыз, келісиксиз, жаман. Түр-түси *әбеший* бир адам турыпты, — деди хәулығып. — «Қудайы қонақ»пан дейди (М.Нызанов). — Есенгелди бийлердің сизди таппай, Бағдагүл жеңгейге *әбеший* сөзлер айтып баратырғанын еситип, изинен ере бергеніміз еді... (Т.Қайыпбергенов). *Әбеший* болды заманда (Бердақ).

ӘБРАСИМ ат. Қымбат бахалы төсек, гилем. Ақ орданың оң жағында *Әбрасимлер* төселмишдүр (Қазы Мәулік).

ӘБРИ а. Нәубәхәр айы, бәхәр булты, нөсер.

ӘБЖЕТ ат. Ескише қалдық шығарыу есабы.

ӘБЖИЛ кел. Епшил, шаққан, жәдигөй, жағымпаз, кишипейил, қайымшыл, мийзамкеш, жылмаңлаған. Қууырдақшы жүдә *әбжил* шықты (Т.Қайыпбергенов).

ӘБЖИЛЛИК ат. Мийзамкешлик, киши пейиллик, жағымпазлык, жәдигөйлик. *Әбжилликке* хәм адамлардың кеулин табыуға Есенгелдидей болмаған менен де, дәулеті оннан кем болмады (Т.Қайыпбергенов).

ӘБЗЕЛ р. Негизи, шыны, дурысы, тийкары, жақсысы, ток етери. жуўмағы. — Сөйтип кудағай, есиң пүтин киси екенсең, *әбзели* өлимнен басқаның ертеси жақсы (К.Султанов). Оксана қайсы есикке кирди, кашан шығады, *әбзели* елеберин шықпағаны керек еди маған (М.Нызанов).

ӘБИГЕР кел. Жупыны, әптада, көрениш, сыртқы көриниси төмен, жарлы, кемтар, тосаң, хәлсиз. Ол бул күнде тили жаңа шыққан бала тәризли, адамлар менен калай сөйлесиүге де *әбигер* еди (К.Султанов). Есик аўзында бет-аўзын жара басып кеткен, үсти-басы жупыны, қолында иймек хасасы бар, *әбигер* бир киси турар еди (М.Нызанов).

ӘБИГЕРЛЕНИҰ ф. 1. Қорланыў, әптадаланыў, жоқшылыққа тап болыў. Бала-шаға *әбигерленип* турмастан, Бурынғы күнинен айырылып қалды (И.Юсупов).

ӘБИЗӘМЗӘМ қ. абызәмзәм. Каабадағы кәрабатлы қудық суўы.

ӘБИРЕЙ ат. 1. Атак, даңқ, жақсы ат, жақсылық, дәреже. Әбирейин жабады, Еситип зейни қабады («Қырк қыз»).

ӘГАҲ ат. Хабардар болыў, еситиў.

ӘГАР, ӘГӘРКИ қ. егер де. *Әгәрки* келсәлар меҳман, әлин қаўшурып қаршы алар (Әжинияз).

ӘГЛАНМАЙ ф. Иркилмей, тоқтап турмай, егленбей. Шийрин-шәкар менә сөзлерин қатыб, Заман *әгланмәйин* шықты да кетти (Әжинияз).

ӘДА қ.ф. әда болмаў. Таўсылмаў, даўам етиў. Айтса *әда* болмас Ҳажыныязы (Әжинияз). Я илаҳим, *әда* болды қашқашым (Әжинияз).

ӘДАЛАТ ат. Теңлик, хақыйқатлық, бостанлық, еркиншилиқ, дурыслық, жақсылық. Көзи — гөр, көкиреги — дана. Мың ғыйбаттан бир *әдалат* (ққ.н-м.). Адамзат үмит артқан уллы халық, *Әдалат* имаратын қурды халық (И.Юсупов). Ел ағасы елин баслап, *Әдалат* дизгинин услап (И.Юсупов). *Әдалат* жоқ беги-патша, ханларда, Хош кеўил жоқ, гәрип, пақыр инсанда (Бердақ).

ӘДАЛАТЛЫҚ ат. Тенлик, әдиллик, еркинлик, бостанлық. *Әдалатлық* билән енди бий аға, Қайта шәриятқа қосышын көрин (Әжинияз).

ӘДАЛАТСЫЗ кел. Теңсиз, еркисиз, жалған, әдилсиз. Сен биреуді өлтирсең биреу сени... *әдалатсыз* дүнья бул дүнья... (Т.Қайыпбергенов). Аманлық тислерин ғашырлатып, *әдалатсыз* шайық пенен бийлерди шайнайжақ кейипте екен (Т.Қайыпбергенов). *Әдалатсыз* сум заманда аналар (Әжинияз).

ӘДАҰАТ кел. Душпанлық, қарсылықлы, тартыслы, даулы. Сол күнги мәжилис «табақлы» урыуында *әдауатлы* өтті (Т.Қайыпбергенов).

ӘДӘД ат. Сан, муғдар. Екки *әдәд* шақырыу хат (XVIII–XIX әсирлердеги юридикалық хужжеттен).

ӘДЕБИЙ кел. Көркем, көркем әдебиятқа тийисли. Мениң илимий мийнетимди оқыған адам, *әдебий* шығарма оқығандай тәсир алады (М.Нызанов).

ӘДЕБИЯТ ат. 1. Улыұма жазба шығармалардың жыйнағы, илимий, сиясий китаптар, мийнетлер, журналлар хәм т.б. 2. Проза ямаса поэзия түриндеги көркем шығармалар. Бирин Қаллы, Нәжим, бириңиз Асан, *Әдебият* жыйнап халықтың аузынан (И.Юсупов). Боламыз деп қатты мәдениетлы, Жек көрип ана тил, *әдебиятты* (И.Юсупов). *Әдебият* муғаллими айтып турды, мен жазып турдым (М.Нызанов).

ӘДЕБИЯТШЫ ат. Әдебият хызметкери, журналист, публицист, әдебият пенен шуғылланыушы. Ақылгөй аға жазыушылар менен *әдебиятшылардың* сынына түскенде «не дер екен» десип қорқып, жүзимизде қан қалмай, қағаздай қалтырады (И.Юсупов).

ӘДЕМИ кел. Сулыу, шырайлы, жақсы, көркем, пәкизе, сымбатлы. Узын бойлы әдеми жигит ғой. Жаңа бирге енип едик осы ишке, бир демде көзден тайып...(М.Нызанов), Қызлардың *әдемиси* бизиң елде (Әжинияз).

ӘДЕЙИ р. Билқастан, биле-тура, жортаға.

ӘДЕП I ат. Тәртип, ийбе, кишипейиллик, уят, иззет. Әжинияз жасы үлкенлер алдында *әдеп* сақлап, оның үстине

«айыбы» ушын қызара бөртип, төмен қарап саққа жүгинип отыр еди (К.Султанов). *Әдеп* сақласаң — ақылсаң, гөзеуін тапсаң — батырсаң!... (К.Султанов).

ӘДЕП II р. Дәслеп, әуелде. *Әдеп* сөйлетпей, соңынан Убайдулла бийге пинхамы бир нәрсе дегени хәммениң көкирегине ғұлғыла салды (Т.Қайыпбергенев). *Әдеби* ойын болса да, кейин ала шын болады. Бул ақылды үйреткен, Қатын саған ким болар? (Бердак). Сен *әдеп* маған кимлерди шақыратуғыныңды айт, — деди ол (М.Нызанов).

ӘДЕП-ИКРАМ ат. Тәртип, ийбе көргенлилик, уят, иззет. Шайырдан да өтер сулыұ сөз десе, *Әдеп-икрам* кулықлы, ашық пейилли (И.Юсупов). Жарасықлы заманыңа бүгинги, *Әдеп-икрам* жолын тугыңыз қызлар (И.Юсупов). Түн ортада йердим уйқыда татыб, *әдәб-әркан* билан бизни ойғатыб (Әжинияз).

ӘДЕП-ИКРАМСЫЗ к әдепсиз.

ӘДЕПКИ кел. Дәслепки, бурынғы, әуелдеги, баяғы, биринши. Байқошқар бий *әдепки* жууабын қайта тастыйықлады (Т.Қайыпбергенев). *Әдепки* уақытлары қосықты Оксана айтты, мен сазенделик еттим (М.Нызанов). Кейинги ойым *әдепкисинен* басым келип, түннің әлленемиринде көзим илинди (К.Султанов).

ӘДЕПЛИ кел. Тәртипли, әдеп-икрамлы, ийбели, көргенли, уяты бар. Бул — устаз алдындағы *әдепли* шәкирттин алғысқа миясар болған уақыттағы жүрек толқыуы еди (К.Султанов). *Әдепли* адам өз басын, Сүйдиргеннен сыйлатар (Бердак).

ӘДЕПЛИЛИК ат. Тәртиплилик, үлгилилик, өрнеклилик, кишпейиллик. *Әдеплилигиң* менен. Сол ушын да мен сени жақсы көрип қалдым (М.Нызанов).

ӘДЕПСИЗ кел. Тәртипсиз, уятсыз, ийбесиз, көргенсиз, тәрбиясыз, жөнсиз, бийәдеп, пәмсиз. Бәри бетлери жамбылшадай болып, еркекке тесилип қарайды. Не деген әдепсиз-ә!... (К.Султанов).

ӘДЕПСИЗЛИК ат. Тәртипсизлик, көргенсизлик, пәмсизлик, уятсызлық. Ырыскул атасындай адамның

алдында жалған сөйлеўди *әдепсизлик* көрди (К.Султанов). Шын хожа әлпайым болар, *Әдепсизлик* еткен хожам (Бердақ).

ӘДЕТ ат. Минез-құлық, пейил, үйреншикли ис. Бийлер хәр қашанғы *әдетин* қылып, келген пәтте орынға таласты (Т.Қайыпбергенов). Анамның йошланып кеткенде усылай етип ағытылып сөйлейтуғын *әдеми* бар еди (М.Нызанов). *Әдет* қалар бәлким, қәсийет қалмас, Елге хызмет етпей жигит сыналмас (И.Юсупов).

ӘДЕТИНШЕ р. Әдеди бойынша, үйренгени бойынша, бурынғы, қәдимги қылығы бойынша. Аллаяр хәр қашанғы *әдетинше* биреўдиң қулағына шертип жиберди (Т.Қайыпбергенов). Бурынғы *әдетинше* ол аўылға кирместен бурын: кубладағы жетим еменниң астында ең кеминде бир куман суў қайнағанша иркилиўи керек (Т.Қайыпбергенов).

ӘДЕТЛЕНДИРИҰ ф. Үйретиў, шынықтырыў, мойын-сындырыў, бойсындырыў, көнликтириў. Енди ерте кетип, кеш қайтыўға *әдетленди* (Р.Дүйсемуратова).

ӘДЕТЛЕНИҰ ф. Үйрениў, мойынсыныў, шынығыў. Бизде хәмме ўақта келген комиссия бар ма, қонақ бар ма, хақый-қатты жасырып, хожа көрсинге таярлаған жерлерди көрсетиўге, сөйтип олардан марапат еситиўге *әдетленгенбиз* (М.Нызанов).

ӘДЕТТЕ р. Үйреншикли әдет бойынша, үйренискен тәртипке сәйкес. *Әдетте* өзбек халқының дәстүри бойынша хаяллар көшеде жүргенде пәренже жамылып, ал үйде жат адамның көзине түспеўи керек (К.Султанов). *Әдетте*, күткен адамыңнан хат алсаң өзгеше кейипте боласаң (М.Нызанов). *Әдетте*, аш адамлар қолын жайып, бир нәрсе деп жалбарынады (Т.Қайыпбергенов).

ӘДЕТТЕГИ р. Үйреншикли иси бойынша, күнделikli, қәдимги, белгили, бурынғы. Жумабай *әдеттеги* аўыр минезинде теңиздей түнерип тур (К.Султанов). Бәрибир, соңынан хәмме келисип, бул бир дәстүрге айланған, *әдеттеги* ис болып кетти (Т.Қайыпбергенов).

ӘДЕТТЕГИДЕЙ кел. Қәдимгидей, бурынғыдай, бурынғыша, күндегидей. *Әдеттегидей* ол қайыққа жигирма адам жумсаўи керек болды... (А.Бегимов).

ӘДЕТТЕГИШЕ р. Кәдимгише, күндегише, бурынғыша. Мен оған мөлел бермеу ушын, есикти *әдеттегише* абайлап ашып, босағаны атладым (И.Юсупов). Соң *әдеттегише* қарыйдар шақыра баслайды (М.Нызанов).

ӘДЕТ-ҮРП ат. Усы күннен баслап ол биротала жибисип, оның *әдет-үрпін*, тилин үйрениуге киристи (Т.Қайыпбергенов).

ӘДЕҮИР р. Бираз, бир қанша, бир неше, бир талай, тәуирак, айта қалғандай. Күн ая қала *әдеуір* босады, дем алыу жеңиллесті, кең тәрізленді (Т.Қайыпбергенов). Дәулетбийке апа *әдеуір* жерге дейін үнсиз барды (М.Нызанов). *Әдеуір* қартайып қалған екенбиз, Қәлийла! — деди ол шағынып сөйлеп, — жас жигит шағымда, мақтанғаным емес, ушан қайықты сүйрейтуғын қарыуым бар еді (К.Султанов).

ӘДИЛ кел. Хадал, хәммеге бирдей, дурыслы, шынлық, гәптин хағын айтатуғын, тураклы. Халыққа *әдил* болмаса, жылағанды жубатпаса (Күнхожа). Хәммесине *әдил* басшылық етиу, Маманның жумысы болып қалды (Т.Қайыпбергенов). Бул дүнья дүнья болғалы, Патша *әдил* болған емес, Шайырлар көлем алғалы, Хатқа туұры салған емес (Бердак). Кимнің тиси шықса хадал мийнеттен, Бул *әдил* турмыстан қалмасын шетте (И.Юсупов).

ӘДИЛЛИК ат. Теңлик, дурыслық, шынлық, хақыйкатлық, хадаллық, хақлық. Өгги дөхмет үстем болған заманлар, Хәзир халық жаратқан *әдиллик* нызам бар (И.Юсупов). Бай менен ошағың бир деп, салықты гедейге де, байға да тең салған, *әдиллик* пе? (К.Султанов).

ӘДИЛСИЗ кел. Әдил емес, дурыслы емес, тураксыз, гәррем, жауыз, жермен. Ақмақ жигит аңғал аттай, *Әдилсиз* патша жанған оттай (Бердак). *Әдилсиз* болды қазысы, Гүнасыздан биразды (Жийен жырау).

ӘДИЛСИЗЛИК ат. Теңсизлик, зорлық-зомбылық, зулымлық, залымлық, инсапсызлық. *Әдилсизликке*, инсапсызлыққа, зорлыққа нәлет айтып жазған шайырдың

мунды қосықтарын ыңылдап оқып отыр (К.Султанов). Ол жерге *әдилсизлик* дауыл тууысқан путағынан езилген талай емен жапырағын айдап әкелди (И.Юсупов).

ӘДИП ат. Астар, кийимнің етегине, жағасының қыр дөгерегине ишки бетине қойылатуғын материал. Салақлау хаял *әдиппен* нағыслаған (К.Султанов).

ӘДИПЛЕҰ ф. Астарлау, жийеклеу. Жаға, жеңлері ушыға менен *әдиппенген* (К.Султанов).

ӘДИРА: әдира қалғыр р. Жарымайтуғын, жарамас, жартыұсыз, қарық емес, жарамсыз, турарлық емес зат, нәрсе. Ай-хай, бұл жағыста бар еді дәуран! Көрген түстей бәрі *әдира* қалған (И.Юсупов). Еле бес-алты күн дәрьяның бойында сарғайтар. *Әдира қалсын* (К.Султанов). Өлсем сөзім қалар, айтып кетейін, Не көрдім мен *әдира* қалған заманда? (Бердак).

ӘДИРАСПАН ат. Шөптің түрі, бұл көбинесе ем үшін пайдаланылады. Жипке дизилип сүйретілген *әдираспандай* жүзден аслам түіе Қызылкумның шегесін ысылдатып басып, бір бап пенен кәдем тасламақта (Т.Қайыпбергенов). *Әдираспан* моншағынды, Сиңлиң тақса урыспадың (И.Юсупов).

ӘДИС ат. Усыл, тәсил, әмел, хийле. Сонлықтан бір *әдис* пенен қутылып, басын сақытлап қалыудың жолын ізлеп тұр еді (К.Султанов). Оларға да қоңыратларға қолланған *әдисін* қолланды (Т.Қайыпбергенов).

ӘДИҰЛЕҰ ф. Сыйлау, құрметлеу, әлпешлеу, еркелетіу. *Әдиұлен*, сыйлап, хәммесін ақ отауға киргизди («Қырқ қыз»).

ӘДИҰЛИ кел. Құрметли, сыйлы, қымбатлы, қәдірли, керекли, әхмийетли. Егленбей қушағыма кир, Халыққа *әдиұли* палуаным («Қырқ қыз»). Үмит, мүриүбетли өмир жолында, Адам адам үшін *әдиұли* қонақ (И.Юсупов). *Әдиұли* оқыұшым, енди сен де елдің жана қонысына барасаң — олар қонысласа берсин, сен азғана тынығып дем ал (Т.Қайыпбергенов).

ӘЖАҒА ат. Аға, жигит ағасы, өзінен үлкен ағасы, әкесінің иниси. Иниси Шанияз кирип келди: — *Әжаға*, сени атам шақырып атыр (К.Султанов). — *Әжаға!* — деди ол да таңланып хәм аузындағы жеп тауыса алмай киятырған тағамын ирили-тирили шайнап жутынып (М.Нызанов).

ӘЖАПА ат. Өзінен үлкен қыз тууысқан, жеңге ямаса ене төрепинен үлкенирек қыз тууысқанлары, қыз апа. *Әжапам* узақтан келген болса, айда-жылда бир көрсем, үлкен адамлар қусап мен де оны сағынған болсам... (М.Нызанов).

ӘЖАЙЫП кел. Қызық, көркем, таңқаларлық, жақсы, жүде жақсы, дым жақсы, оғада қызық. Әсиресе, оның бир *әжайып* ғайраты көп жыллардан бери сөз болып жүр (К.Султанов). *Әжайып* адам ғой дос-яр дегенің, Талсан жеңиллетер жүгинди сениң (И.Юсупов). Күтилмеген *әжайып* ушырасыу болды (Т.Қайыпбергенов). Буннан кейин және бир *әжайып* уақыя жүз берди (М.Нызанов).

ӘЖЕ ат. Апа, қыз апа, кемпир апа. Гүңнің тилин *әжеси* биледи (кқ.ф.). Оны көрип, қуғанғанынан Алмагүл «*Ұаа! Әже-әже! Әжағам!...*», — деп кийиктей атлығып... (Т.Қайыпбергенов).

ӘЖДАД ат. Туқым-теберик, урпақ, хаслы-заты, ата-тек, ата-баба. Үйленсең үйленгил сорап хәм затын, Исмин, нәслин, жети-пушты, *әждадын* (Әжинияз).

ӘЖДАР ат. Бөдайбат маклук, жыртқыш хәм кәуипли хайуан. Женишкенде бәдхасыл *әждардың* басын. Тепкиден қырылған гейбиреулері. Шөптин арасынан жылжыды берк (И.Юсупов).

ӘЖДАРХА қ: айдарха. Қәне, енди оның тулпар сыяғы, *Әйдарха* сүүретли айбаты қайда? (И.Юсупов).

ӘЖЕЛ ат. Өлим, өлетуғын уақты, деми таусылған күн, қазасы жеткен уақыт. Усы той ханның *әжели* екенин өзим де сезип жүр едим (К.Султанов). Докторға барыуға да корқаман, соннан бир нәрсе деп салса, *әжелимнен* бурын өлермен (М.Нызанов).

ӘЖЕП I м.с. Аға, болады, мейли, макул, жақсы. Кеулинде «ол доктор, балалар докторы, мениң күйеуим менен улыуға

иси жоқ» деген сезимлер өтсе *әжеп* емес (М.Нызанов). *Әжеп*, ата! — деп шәкирти устазына қуллық етип, алғыс айтты да, китапты қоржынға салды (К.Султанов).

ӘЖЕП II кел. Жақсы, көрнекли. Беглер тәрийип етсем қалпақ йуртыны, Хуп *әжеп* тамаша еллери бардур (Әжинияз). Не *әжеп* ишимлик болса жәхәнда, Әлле қандай көрип ишип атырмыз (И.Юсупов). — *Әжеп* елге қоңсы болғанбыз, келиң кеўли ашық азаматлар, — деп өзбек жигитлериниң хәр қайсысын бир кушақлап сүиди (Т.Қайыпбергенов).

ӘЖЕПЛЕНИЎ ф. Хүрейлениў, хайран қалыў, хайран болыў, бир түрли болыў. — Неге? — Өтемурат усының менен тап өзине гәп келетуғындай *әжепленип* қарады (М.Нызанов).

ӘЖЕПТӘЎИР кел. Сонда маған жақсылық еткен жигитлерди *әжептәуір* қыялпаразлар көрип, таңланған едим (М.Нызанов). Жекке-жарым гүдилер узақтан үймелесип турған нөкердей *әжептәуір* (К.Султанов).

ӘЖЖЕ ат. Ақ, хәк, пор, аппак.

ӘЖЖЕДЕЙ кел. Кишкене болса да, *әжжедей* аппак, Бизиң мектеп таза еди-ау бірақ та (И.Юсупов).

ӘЖЖЕЛИ кел. Бири *әжжели* тасқа, екіншиси қара тасқа қонақлаған бүрkitлерге мегзейди (Т.Қайыпбергенов).

ӘЖИЗ қ. әззи. *Әжиз* айтур кешә-күндиз, Адамзаттың сол бир әззи жерине, Шайтан түртип қашып, сынап, ойнайды (И.Юсупов).

ӘЖИЙНЕ ат. ескише. Жин, шайтан, әжептәуір сықыл, ашыў, қырсық. Жәмийланың биреў мақтаса да, оның атын атаса да *әжйнеси* тутып қалады (К.Султанов).

ӘЖИК-ГҮЖИК кел. Татыўшылық, бир-бирине үйрениўшилиқ, мәмлешилиқ. Олар менен ара-арасында мерекеде бирге отырған менен *әжик-гүжик* болып кетпегенмен (М.Нызанов).

ӘЖИМ ат. Адамның маңлайына, бетине түсетуғын (терисиндеги) сызықлар, жыйрықлар. Билемен, оның бул шок хәзилинде, *Әжимли* маңлайында, өткір көзінде (И.Юсупов). ...торсылдақтай торсыйған еки бетиниң алмасы

былбырап, жүзине айғыз-айғыз *әжим* енди (К.Султанов).
...сары сынлы, жүзін *әжим* торлаған бир кемпир бизлерге
қарай жүрди (М.Нызанов).

ӘЖИМЛИ кел. — Қосыбай, мына балаң нағыз найсап
болар! — деп Есберген ашыұға буұлығып, аұыз-жағының қат-
қат *әжимли*, аққуақланған арық етлери жыбырласып, «үх!»
деп басындағы ақ сәллесин төсектең үстине шалқасына
қойып, ишіндеги тер менен қарайған тақиясын алып басына
кийди (К.Султанов).

ӘЖИҰА ат. Ермек, дәлбек, ойын-күлки.

ӘЖИҰАЛАҰ ф. Ермеклеу, күлки етиу, ойнау, масқаралау,
сыкаклау. Тынышына жүрмей, жақында молласын *әжиұалап*
қосық шығарыпты (К.Султанов). Шыдадым өлгенше мен
әжиұалап турса да алда (Әжинияз).

ӘЗӘЗИЛ ат. Душпан, шайтан, жуұха, алдаушы, диний
китаптарда адамларға душпанлық етиуши, хийлекерлік пенен
шуғылланыушы оттан жаратылған пери. *Әзәзил* жолына
салып, Қылмақшымысаң мынапық («Қырк қыз»).

ӘЗЕЛ ат. Қуда, жаратқан алла, тәғдир. *Әзел* хәмири билән
дүньяға келдим (Әжинияз). Ҳақ *әзелде* әйлемиш ошбу йүриш
бизге несип (Әжинияз).

ӘЗЕЛГИ р. Бурынғы, баяғы, қәдимги, ертедеги: Маман
елдің *әзелги* досын таптырды... (Т.Қайыпбергенев).

ӘЗЕЛДЕ р. Бурын, дәслеп, тәғдир, әуел, ерте, биринши,
баста. Күйип бағрың кәбап болды, *Әзелде* язылған екен
(Бердак).

ӘЗЕЛДЕН р. Бурыннан, әуел бастан, баяғыдан. Биз
әзелден анамыз үйде болсын-болмасын, төрге қарап умтылмас
едик (М.Нызанов). *Әзелден* дүньяның иси арасат, Патша
патшаларға келтирер апат (И.Юсупов). *Әзелден* ишип тойма-
ғанның, жалаған менен қарны қалықпайды (К.Султанов).

ӘЗЗИ кел. 1. Әжиз, әлжууаз, хәлсиз, күшсиз. Тоба! Зевс
тәңирим, мына бир нашар, Айтып тур инсанның ең *әззи*
жерин ... (И.Юсупов). Өз пәрманына *әззи* келмесе болғаны

(Т.Қайыпбергенов). Егер, ауылында көзи *әззилер* бар болса шақырсаң болады (М.Нызанов) **2.** аұыс. Жуқа. *Әззи* материалдан исленген екен.

ӘЗЗИЛЕҰ кел. Хәлсизлеу, жукалау, нәзиклеу, әлжуазлау. Оның жалынышлы дауысына *әззилеу* жүрек еригендей де еди (Т.Қайыпбергенов).

ӘЗЗИЛИК ат. **1.** Әзизлик, күшсизлик, хәлсизлик, ебин таппау, төзимсизлик. Жау *әззилик* етип, үшінши рет найзасын суғырып ала алмаған ба ямаса кишкене бий бәрине шыдаған ба... (Т.Қайыпбергенов). Онысыз *әззилик* етерсиз, ағайинлер! (К.Султанов). *Әззилик* етип ауыр жумысқа, Уйқылай алмай азаптар көрген (И.Юсупов). **2.** Шыдамсызлық, төзимсизлик.

ӘЗИЗ кел. **1.** Хұрметли, қәдирли, әдиули. *Әзиз* Украина топырағында, Ұатан ушын өлген батыр ағалар (И. Юсупов). *Әзиз* жаным тәндин шықты да кетти (Әжинияз). Айыбы «жалаңаяқлылар» деп атанғаны болмаса, бай атаудың арқасында *әзиз* үйлердің азғана күн бели бекип еди (К.Султанов). **2.** Нәренжан, әззи, әжиз. Күшли зорлық етип, *әзиз* қорлық көріп киятыр (К.Султанов). **3.** Шыдамсыз, төзимсиз. — Аұзына қум, *әзиз* ийттин туұғаны! (Т.Қайыпбергенов).

ӘЗИЗЛИК ат. Хұрметлилик, қәдирлилик, әдиулилик.

ӘЗИЛ қ. хәзил. — Бала шын *әзил* аралас дәлкек етти, — сизлер бийи бар ауыл болған соң, онша орталанбаған шығарсыз (К.Султанов).

ӘЗИЛ-ДӘЛКЕК қ. хәзил-дәлкек. — Бизлер ушын балықты көп уласаңыз, сизлер ушын фашистлерди көп қырамыз! — деген *хәзил-дәлкек* сөзлери еситилип турды (К.Султанов).

ӘЗИЛКЕШ қ. хәзилкеш. — Булардың қатынлары да, еркеклери де *хәзилкеш* болады (К.Султанов).

ӘЗИЛЛЕСИҰ қ. хәзиллесиу.

ӘЗИЛЛЕҰ қ. хәзиллеу.

ӘЗМ ЕТИҰ ф. нийет етиу, бағдар алыу, шешим етиу, қарар қабыллау. Үйден шықтық шәхри Хийуа *әзм* етип, Қоңырат қаласына бардық яранлар (Әжинияз).

ӘЗИР қ. таяр.

ӘЗИРЕЙИЛ қ. Әзирейли. Мезгилсиз жаныңа *әзирейил* шақырма. Қақ ийекти!... (К.Султанов). Сезбесин хеш ким сырынды, *Әзирайылға* мегзет түринди («Қырқ қыз»).

ӘЗИРЕЙЛИ ат. Ескише, диний түсиник бойынша жан алыұшы, жан алғыш. *Әзирейлинің* бир түги бар (И.Юсупов). Есикти ашпастан, көзлери шоқтай жанып *Әзирейли* кирип келди (М.Нызанов).

ӘЗИРЛЕҰ қ. таярлау. Тамақ әзирлеп бериу, Оның иси болған екен (Бердақ).

ӘЗИРШЕ қ. хәзирше. Биз бармыз *хәзирше*... Бир заманларда ениұимиз мүмкин түслериңизге... (И.Юсупов).

ӘЙ т.с. Адамның ишки дүньясын, кеуил күйин билдиреди. — *Әй*, бахадыр, сени танийман. Бир дойырға шыдамаған ылашықты үйим бар дедің бе? (Т.Қайыпбергенов). *Әй*, Ақдәрья хызметің көп маған, Көрұаныңман, жүгің болса арт маған (К.Султанов). — *Әй*, стипендия алып едик, жигитлер менен пиво иштик (М.Нызанов). *Әй*, тоба, қоя бер адам дегенди, Қайда өзгертсе де мөкан дегенди (И.Юсупов). Кел сапа сүрели, *әй* нәзәлимлер (Әжинияз).

ӘЙДАРҒА қ. айдарха. Кәне, енди оның тулпар сыяғы, *Әйдарға* сүүретли айбаты қайда? (И.Юсупов).

ӘЙЖАЙ қ. айжай.

ӘЙЙЕМ р. Қашшан, илгери ұакларда, бурынлары, өткен ұакларда. — Шайқымыз, орыслар менен *әййемнен* дос екенимиз китапта жазылған ба? — деди биреу (Т.Қайыпбергенов). Күн батып, қараңғы түскен ұақытта *әййемнен* қалған қамыс қостың үстинен шықты (К.Султанов).

ӘЙЙЕМГИ кел. Ең бурынғы, қәдимги, ең ески. Өз даласын жаулардан қорғап турған, *Әййемги* массагеттин ләшкериндей (И.Юсупов). Сырдәрьяның Арал теңизине жақын бир алабындағы *әййемги*, Жаңакент қаласы орналасқан өли тақырлыққа жан енди (Т.Қайыпбергенов).

ӘЙЛЕ ф. Жарылқа, мийрин түссин, исле, болдыр, жарат, тилегимди бер. Билек күшли болып әлиң талмасын, Хызмет

әйле қолыңызда бар ушын (Бердақ). Кеулин сенин шалқып аққан бир дәрья, Тар *әйлесең* сол дәрьяда суу қалмас (И.Юсупов). ...мийрасхордың алдынан аман қутылғаны ушын қудайға мың қәтле шүкирлик *әйлеп*, қоллары менен шоқынды (Т.Қайыпбергенов). Бул сөзди пәхим *әйле*, әзиз бирадар, Тауға-тау, адамға-адам көринер (И.Юсупов). Сәккиз йашда нақыш *әйледин* көйләгин (Әжинияз).

ӘЙЛЕ-ПӘЙЛЕ р. Алай-булай, олай-булай, анау-мынау, дәрриу, демде, бир майданда, хәп замат. Бирақ, хасасы менен жер шуклаған Мурат шайық пайда болды, *әйле-пәйлеге* карамады (Т.Қайыпбергенов). Ақыры, ашыу үстіндеғи халық тутып алып *әйле-пәйлесине* қаратпай көзин ойса тәәжип пе? (Т.Қайыпбергенов).

ӘЙНЕ р. Тап усы ўақта, нағыз, хақыйқат, тап сол мезгилде, сол заматта. *Әйне* түс пайыты еди (Т.Қайыпбергенов). *Әйне* сәхәр ўақта ашылған гүлдей, Қыз болып пәтиңе минген екенсең (И.Юсупов). *Әйне* сәске ўағында, Кубладан ести бир даўыл («Қырқ қыз»).

ӘЙНЕК ат. 1. Терезе, айна. Сәлийма сол шығыудан көрпениң қабатындағы бүклеули қағазды ашып *әйнектің* алдына барып гүбирленип оқыды (К.Султанов). Тилдей узын *әйнекке* жууырды (Т.Қайыпбергенов). Бир ўақта *әйнекти* сабалап атырган сестен шоршып ояндым (М.Нызанов).

ӘЙТЕҰИР р. Қалай болса солай, соның ушын да, сонлықтан, сонлықтан да, қалай болса да, ешейин зат, болар-болмас. *Әйтеуір*-ақ шығар-ау, Қара көйлек ишинде...(И.Юсупов). *Әйтеуір* ғана жандалбас хан болып жүр екен. Бийшара-әй! (Т.Қайыпбергенов).

ӘЙҰАН ат. Үш таманы берк, алдыңғы таманы ашық хана, үйдиң кирер аузындағы бөлме. Шөлде Ғәриб Шасәнемге табысқан, Гөззал көшки — *әйұанбысаң*, несен сен? (И.Юсупов). Йетим көңлим — байғұс қалған, бир көшки *әйұана* мегзер (Әжинияз).

ӘЙҰАН-ЖАЙҰАН к. Айұан-жайұан, шашыранды, патас, тазаланбаған, тәртипке келтирилмеген. Үйиниң иши *әйұан*-

жайуан, көп уақыттан берли тазаланбағаны көринип тур (К.Султанов).

ӘЙЯМ ат. Уақыт, мезгил, мөүсिम. Қанатыңда келер бәхәр әйямы, Бәхәрде бас қосса қуслардың жәми (И.Юсупов).

ӘКЕ ат. Аға, ата. Ауылда туратуғын әкемнің аталас ағайынлери бар еди (М.Нызанов). Әкеси менен баласы тағы оңаша қалды (К.Султанов). «Әкем өлерінде маған берди» деп, Жүдә әширепилеп турыпсаң оны (И.Юсупов). Мен саған тийер едим шыным менен, Биреуге әке-шешем берип қойды (Әжинияз). Әкеңнің көзини көрип қалса хәм, Атасы арабтан туұра келсе хәм (Әжинияз).

ӘКЕЛ к. әкелиу. Оксана мәйек хәм сосискаларды қуұырып әкелди (М.Нызанов). Көз жаслардың төгилиуине себепкер болса да, сизлер ушын әкелдим (Т.Қайыпбергенов).

ӘКЕЛДИРИУ әкелиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ӘКЕЛИНИУ әкелиу фейилинің өзлик дәрежеси. Маған алма әкелиуге баратырмысаң? — Ауа, жаным, және алма әкелиу ушын баратырман... (И.Юсупов).

ӘКЕЛИУ ф. Алып келиу, жеткизиу. Гайып бахадырды қасына шақырып, хәммениң көзинше Шамурат бийдің аяқ-қолын байлап әкелиуге, урыс питкенше дәрұазаға байлап қойыуға буйрық берди (Т.Қайыпбергенов). Қусбеги байға дәреже әкелиу ушын хан хәзиретлерине еткен хызметин, Қулымбеттен бийликти қалай алғанын, хан алдындағы абырайын мақтап, бираз әңгиме етти (К.Султанов).

ӘКЕСИЗ кел. Атасыз, жетим, атасы жоқ, әкеси өлип қалған. Әкесиз жетим зор жетим, Анасыз жетим қор жетим (кк.х.н.).

ӘКЕТ қ. әкетиу. Сабыров хабар бермегенине қысылып, гәптин ушын басқа жаққа орап әкеткиси келди (К.Султанов). Мени танып калып аузына тислеп әкетип қалмас па екен? (М.Нызанов). Хүкимдардан хәзир ықтыяр кетип, «Ярынды әкет» деп руқсат етер (И.Юсупов).

ӘКЕТИУ ф. Алып кетиу, бир нәрсени екінши бир жерге өзи менен бирге апарыу. «Ақ патшаға арзы қылыу ушын

адам *әкетиүге* келген», «Өзи менен *әкетиүге* келген...» (Т.Қайыпбергенев). Бир яшуллы буннан өз жәмәәтин, Шығарып *әкетиү* ушын үйине ... (И.Юсупов).

ӘКЕ-ШЕШЕ ат. Ата-ана. Неге ууайым жейсең, сениң де *әке-шешең* куда түсип, алдынан өтсин (К.Султанов). Қыз сүйген менен *әке-шешеси* көнбейди (К.Султанов). Дүньяға келтирген *әке-шешесиниң* жыллы уясында бир күн де түнемеди.

ӘКСӘР ат. Көпшилик, басым көпшилиги.

ӘЛ ат. Қол. *Әлине* найза алады («Қырк қыз»). *Әл* қаусырып кушақ ашып наз еткен (Әжинияз).

ӘЛАМАТ ат. Әжеп саудалар, хәр қыйлы уақыялар. Не-не *әлапатлар* болды (Бердақ).

ӘЛАСПАН ат. Бийик, жүдә бийик, әл хауа, кеуил көтеринки. Өзим болсам да, пасманда кеулим *әласпанда* (А.Бегимов).

ӘЛБЕТТЕ м. с. Сөзсиз, сөз жоқ, қайнақай, дау жоқ. — *Әлбетте!* Сендей шайыр болмасақ та иним, қара дүрсин гәптен «қыятлар» басылмайды (К.Султанов). *Әлбетте*, буған жетиудің жолларын өзиң табатуғыныға исенемен (Т.Қайыпбергенев). Шын йошланып мен де бүгин, Жырлар едим оны *әлбетте* (И.Юсупов).

ӘЛЕЙ кел. Он, жайлы, жаксы, дурыс.

ӘЛЕМ ат. I Байрақ, туу, жалау.

ӘЛЕМ ат. II Қайғы-хәсирет, қапашылық. Шәшми-жадуу жәллад, қашлары кәман, Қойды сийнәмизә йуз мың дағ-әләм (Әжинияз). Көңлимде ғам, дәрди *әләм*, сөзлесем шықар дәмбәдәм (Әжинияз).

ӘЛЕМ ат. III Дүнья жүзи, жер жүзи, жәхән. Тан қаранғысының тас түнеги жарық *әлемди* қара думанға орайын деп тур (К.Султанов). Хақыйқаттан да, ат туяғы емес, пүткил *әлем* бир бапта сырт-сырт сыбырланып, әлле ким ушын ләззетли нама шертип атырғанға усады (Т.Қайыпбергенев). Бул минәрдан нәзер салсақ *әлемге*, Қәуипсиз сезерсең өзінди (И.Юсупов).

ӘЛЕМӘЖИҰА кел. Әйтеуір, жаман, күлкили, әжептәуір, бир түрли, кулласы. Үстинен олардың *әлемәжиұалап* күлгени ушын оның ары келди (Т.Қайыпбергенов).

ӘЛЕП-ЖӘЛЕП кел. Бир түрли, әжептәуір, әдеттегише емес, жаман. *Әлеп-жәлеп* болып кеулим хабарды (Күнхожа).

ӘЛЕҰМЕТ ат. Жәмәәт, аламан, журтшылық, ел, елат, халайык, ел-журт. *Әлеумет* бул сөздин паркын аңласаң, Хәдийсе, мағана бардур тыңласаң (Омар шайыр).

ӘЛҒӘРЕЗ м.с. Нәйлейин дүньяны, мақсудым сенде, *Әлғәрез*, дүньяның бәри садаға (Әжинияз).

ӘЛҒАСЫЛ 1) Кулласы, қысқасы, әлқысса. **2)** жақсы, хасыл. *Әлғасыл* өзіңе қалар обалы, Сол ийтинди өлтирмесен кәндекли (Әжинияз).

ӘЛЖИҰАЗ кел. Әжиз, иләнәзик, хәлсиз, күш-қууатсыз. Бир топар малы *әлжиұазлау* падашылар менен бөлінсе болғаны, падашы да қайтпайды, маллар жер жутқандай жоғалады (Т.Қайыпбергенов).

ӘЛДЕНКИ кел. Әумелек, алаңғасар, ақылый кәмил емес.

ӘЛЕККЕ а. Қауынның бир түри, сорты. Себеби, сен ол уақта жаңа пәлек астынан сарғайып көзге түсип киятырған *әлеккедей* әуесек едиң (М.Нызанов).

ӘЛИ р. Еле. Қызыман Байтурсынның, атым – Менеш, Хожеке, *әли* мени таныдың ба? (Әжинияз)

ӘЛИ-ӘҰЛАД ат. Барлық туқым-теберик. ...атайы бабасы киятырған бай, *әли-әұлады* патша болған (Қ.Айымбетов).

ӘЛИМСАҚ р. Бурын, ерте заман, әййем, дүнья пайда болғалы. – Ата-бабамыз да *әлимсақтан* бери орысларға дос екен... (Т.Қайыпбергенов). Шеғирткедей *әлимсақтан*, Урығы бир мақлуқсызлар (И.Юсупов).

ӘЛИП ат. **1.** Араб әлипбесиниң биринши хәриби хәм оның аты. Ай-*әлипким*, ақ йузиндур айни әлем әнұарий (Әжинияз). Келинлер тоңқылдап келер, *Әлип* қадди дал өмирим (Бердақ). Кеше-күндиз қайғыу биле, *Әлип* қәддим дал болады!... (Әжинияз). **2.** Дүзиу, тик, минсиз, сыйдам,

узын бойлы. Ескиликтің қара түңлігін туұрап, Жаңа *әлип* дүзип, хатты сулыұлап (И.Юсупов).

ӘЛИПБЕ ат. Хат-сауат таныу үшін арналған биринши китап. Ярым жылдан кейін «*Әлипбе*» байрамы болды (М.Нызанов). Ата баласы емес, Ұатан баласы болыу *әлипбесін* сиз үйреттіңіз (И.Юсупов).

ӘЛИПТЕЙ кел. Дүзиу, қәдди тик, минсиз, сыйдам, узын бойлы. *Әлипдек* қәддини ай киби бүкип, Бойының бурып Хүрзадажан ғам йеме (Әжинияз). *Айәлипдек* наз етип, хәйкелин таққан бери кел (Әжинияз).

ӘЛЛЕ ал. *Әлле* неден ситем алып қояды (К.Султанов). *Әлле* қартайып, мийи орталанғанлықтың әламаты, *әлле* елин башарта алмай жүр (Т.Қайыпбергенов). «Қорққанға қос көринеди» болып жүрмесін деген ой пайда болып, *әлле* қандай бир күш оны алға йитермеледи (К.Султанов).

ӘЛЛЕ БИР алм. Қандай да, қандай да бир, әжептәуір. Соннан соң оған қайтып оралмай, биротала умытыуға тырысқан едим, бүгинлиги ол және, *әлле бир* шала операциядан соң жарадардың денесінде қалып қойған кесел микробының қайта асқынғаны секилли және мазамды қашыра баслады... (Т.Қайыпбергенов).

ӘЛЛЕ БИРЕУ алм. Қандай да биреу, кимде болса. Светлана оқыуға кеткели от басындағы баслы әңгиме: хауа райының жағдайы, анау я мынау сыйырдың қалай семирғени я азып баратырғаны, *әлле биреулериниң* сүти молайып, екіншилерииниң сүти суйылып хәм азайып баратырғаны, қайсы бузаудың өжетлиги, қалай өсип баратырғаны хәққында болатуғын еди... (Т.Қайыпбергенов).

ӘЛМУДАМ р. Бәрхама, мудамы, бәркулла. Тил үзре дуғада болғыл *әлмудам* (Әжинияз).

ӘЛПАЙЫМ кел. Кишипейил, биймәлел, жақсы, әдепли, ийбели, мийзамкеш, тәртинли, уятлы, көргенли. Мениң *әлпайымлығым* оған өтпеген. «Сен кемпир анаңа тартқансаң», — дей беретуғын еди анам маған жаслығымда (М.Нызанов). *Әлпайым* қазақтың бир лаласы қарақалпақтың үлкен бир отауына жыға болса, налышым жоқ (Т.Қайыпбергенов).

Оларға жууабый кыз шекшийип бир қарап еди, екеуи бирден *әлпайым* кейипке түсіп, қозғалысып, чай-суу қайнатыу ушын орынларынан турды (К.Султанов). Көзи түскен көркіне бенде болғандай, *Әлпайым* келген минези қандай (И.Юсупов).

ӘЛПЕШЛЕУ ф. Хұрметлеу, жақсы көріу, кеулин бағыу.

ӘЛПИ ат. Минез-құлқы, тәрбиясы, мәдениаты. Бул жәхәнә түшмиш лапы, *Әлпи* әдепли, әрканлы (Әжинияз).

ӘЛПИ: әлпи алысыу ф. Уйпаласыу, келисиу. *Әлпимиз* алысып, сөйлесе кетсек, оның периштедей пәк нашар екенін түсіндірермен (М.Нызанов). Өз қатарың менен бәрха *әлпиң* алысады, түске шекем урыссаң, түстен кейін жарасасаң (Т.Қайыпбергенов).

ӘЛПИАЖАР ат. Түри, көркі, бети, сымбаты. Председатель солдат жигиттин дәслепп бет *әлпиажарына*, оннан кейін майып мүшесіне таңырқанып қарады (К.Султанов).

ӘЛҰАН кел. Түрлі-түрлі, рәңбәрән, біраз, бирталай, бир қанша, хәр түрлі, хәр қыйлы. Тил жетпес айтыуға бәрін, *Әлұан* байлық жыр қыларым (И. Юсупов). Ақырғы мәрте көз жумғанда болса төбесінде *әлұан* түске дөніп тұрған алтын жалатылған люстраға қарап күлімсирегенше жан берди (М.Нызанов). Неше *әлұан* ойлар, неше *әлұан* ғалма-ғаллы күнлер, сырлы жумбақлар көз алдына елеследі (Т.Қайыпбергенов).

ӘЛҰАН-ӘЛҰАН кел. Түрлі-түрлі, тарау-тарау, неше түрлі, хәр қыйлы, Қыялы *әлұан-әлұан* болып кетті. Қарақалпақ сорлы ел болды, ертеңі не болады? (Т.Қайыпбергенов). Өлі төсекке кирип алғаннан соң қирпик айкастыртпайтуғын *әлұан-әлұан* қыяллар, хәр кимнің өз қара басының иси сыяқты... (Т.Қайыпбергенов).

ӘЛҰИДАҒ т.с. Хош бол, көріскенше, ырза бол. Мен кетермен, балам енді *әлұидағ*, Бойның бұрып Хұрзадажан, ғам йема (Әжинияз). *Әлұидағ* айтпайман мухаббат (М.Жуманазарова). Моншақлар, жүзіклер, сырғалар.... *Әлұидағ* әрманлар, *әлұидағ* (Х.Дәулетназаров).

ӘЛХАСЫЛ 1. кел. Жақсы, хасыл, неше түрлі. Хәр тутылған наўқан — *әлхасыл* шайы, Хәр туўылған қамары — өмир шырайы (И.Юсупов). 2. Қулласы, әлқысса, қыскасы. *Әлхасыл* өзине қалар обалы, сол ийтинди өлтирмесен қәндекли (Әжинияз).

ӘЛХАҰА кел. Бийик, жүдә бийик, диң аспан, жоқары, аспанға тийген. *Әлхәуада* дәрежеңиз, Тал жипектей режеңиз, Қырк сегиз қабат өжиреңиз, Бул не деген Кулен болыс (Бердақ). Сайра, достым, *әлхәуада* пырпырлап, Саз бенен сәўбетсиз дәўран болды ма (И.Юсупов).

ӘЛХӘББИЗ т. с. Сәддақ, астапырылла, япырмай. Қарыз бермектиң мәниси — балаға беріў, ким бала тәрбияласа сол қарыз бергени, баласы ержеткен күни өзине қайтады. — Тәсийин! — *Әлхәббиз!* — Тилиңнен! — Хийўаға бас ийиңлер (Т.Қайыпбергенов). Бул жайынды көрген адам, «*Әлхәббиз*» дер Кулен болыс (Бердақ).

ӘЛХАМ ат. Қуран сүрелериниң бири. Қуранның биринши сүреси болған «Фатиха» сүресиниң биринши «Әлхамдулиллах» сөзиниң қысқарған формасы. Қәбиримниң басында, *Әлхам* оқып, үстине бир қысым топырақ салдым (Бердақ).

ӘНБАР кел. Хош ийисли, жағымлы, сулыў, шырайлы. *Әнбар* шашы нәзик белге шоласып (Әжинияз).

ӘМЕКИ ат. Урыўлас, агайин. Келинин узатайын деп атырғанда сизиң *әмекиңиз* Ержан алып қашып кетипти (К.Султанов). Аман қалсақ егер, *әмеким*, Қарақалпаққа енди бараман... (И.Юсупов).

ӘМЕЛ ат. I. Усыл, илаж, хийле, шара, еп, ислеў. Жасы үлкенлердиң тәжирийбесине *әмел* қылып, хәр муқамнан тымсал келтирип көрдим (М.Нызанов). — Шыңғысхан айтады: аспанда қуяш биреў, солай екен, жер жүзинде де хәкимдар биреў болыўы керек дейди хәм өзи соған *әмел* етеди (М.Нызанов).

ӘМЕЛДАР қ. Хәмелдар. Усы Қудияр сейис, сонда зорлық пенен, өзи баққан жылқыны Хийўаға айдап келди, хан *әмелдарлары* оның жылқыларды айдап қашып кетиўинен қорқып, сарай сейислерине жәрдемши қылып алды (Т.Қайыпбергенов).

ӘМЕЛЛЕҰ ф. Илажлау, илажын табуу, еплеу, есабын табуу. Телефонды Оксана алса бир *әмеллеп* дәлиллер! (М.Нызанов).

ӘМЕНГЕР ат. Қәуендер, тууған-тууысқан, ғамхоршы, қорғаныш, арқа сүйер. Ким жекке болса, тууысқан-тууғансыз болса, *әменгерсиз* болса, сол жарлы (Т.Қайыпбергенев). — Онын *әменгерлері* қалмаған шығар, — деди азанда келин. Болмаса, еки күннен бери ол сүүретти көрсетип атыр (М.Нызанов).

ӘМИЙ кел. Қара пуқара, сауатсыз, карапайым. Өзим *әмий*, тилим түркий, Жокты араб-парсым мениң (Бердақ).

ӘМИЙИН к. Әумийин. Қуран оқыу, пәтия бериудин жуумақланыуы. **II. ӘМИН** — төреші, қазы.

ӘМИР ат. 1. Буйрық, хуким. — Әзел *әмири* билән дүньяға келдим, Қәдир болып жақсы-жаманды билдим (Бердақ). 2. Әмир, ел басқарыушы, патша, хан, әскерий басшы. Абылқайыр хан орыс патшасының қарамағына өтпестен бурын Орта жүз бенен Уллы жүзди аўзына қаратыу ушын Бухара *әмиринен* жәрдемге бир түйе зер алған деген ғәп бар (Т.Қайыпбергенев). Берғи жүзден Бухара *әмири* Жалаңлатып ислам қылышын (И.Юсупов). *Әмир* Темур көреген. *Әмир* Ноғай, *Әмир* Едиге.

ӘМИРҚАНЫ к. Амирқаны. Мениң аўым *әмирқаны*, Тениз хәм балық бермеди (Бердақ). Бердимурат қойғыл, болмағыл хәси, Кийдин бе аяққа *әмирқан* мәси (Бердақ).

ӘММА к.с. Бирақ, лекин.

ӘММЕ ат. Әкениң апа-қарындаслары. Кимсениң анасы, кимниң *әммеси*, Кимсениң ағасы, кимниң иниси (Өжинияз).

ӘМРИ МАЪРУФ ат. Динде орынланыуы шәрт болған парызлар, жақсылыққа буйырыу.

ӘН ат. Саз, нама, қосық, Намакештин салған *әни*, Усылардан шығар мәни. Бийик таудың сендур сәни, Қабағын үйген қаратас (Күнхожа).

ӘНДӘЛИБ ат. Бұлбил. Сөз еситтим *Әндәлибтен*, Китап көрдим мусаннифтен (Бердақ).

ӘНАР к. 1. Анар. Мийуениң бир түри. Көргенинде меҳрин канар, Писте, алма, әнжир, *әнар* (Бердак). 2. Қыздың көкси, көкиреклиги. Көксинде бар жуп *әнары*, Билмәм өзи кимниң яры (Әжинияз). Кеп — кемалыңа келдин, пискен төсінде қос *әнар* (Әжинияз).

ӘНДАМЫ кел. Пәкизе, кеуилдегидей, жаксы, канаатланарлық.

ӘНДИЙШЕ ат. Мәни, мазмун, ой, қыял, сыр, лийкин. Деген менен, көкирегінде бир сырлы *әндийше* сақланып қалғаны екеуине де аян болды, сорай алмады (Т.Қайыпбергенов).

ӘНЕ алм. Анау, мине, мынадай, әнекей. Жаксы нийет етип отыр санамыз, *Әне* клуб, *әне* кітапханамыз (И.Юсупов).
◇ **Әне-мине дегенше** — демде, хәп заматта, тез. *Әне-мине дегенше*, неше қырлардан асады («Мәспатша»).

ӘНЕКЕЙ алм. Әне, анау, көрсетиу, қаратыу, силтеу, мине көрдинбе. *Әнекей*, түби кушақ жеткисиз нәхән суу қабақты арқалаған Бийби киятыр (Т. Қайыпбергенов). Әне, *Әнекей*, Арыухан түсти арбадан, Балалар шууласып жууырды оған (И.Юсупов).

ӘНЕҚАЛАС м.с. Болғаны, ис тамам, болған жери, тоқетери. *Әнеқалас*, тап ханның елтисине жаңа усады (Қ.Аралбаев).

ӘНЕДЕЙ кел. Жап-жаксы, пәкизе, дурыслы, дым жаксы, кеуилдегидей. Көшедеги бир саллақының шалғайына жабысып, гүлдей баласы менен *әнедей* зайыбынан безген еркектің еңсеси үзилер, ол оңбас (Қ.Смамутов).

ӘНЕЛ Ғак. Мен хақман: Бул жерде белгили тасаууыф уәкили Мансур Ғаллаж нәзерде тутылады.

ӘНҰАЛ Малдың көплиги, мал-мүлк, мал-дүнья, байлық.

ӘНЖАМ р. Түуел, пүтин, тайын, басы аяғы жәм, таярлық; керекли нәрсе, буйым. Еле бели беккемленбеген ел қыстың *әнжамына* кирисиуи لازم (Т.Қайыпбергенов). Той *әнжамы* көриледі, үлкен той басланады! (Т.Қайыпбергенов). Түнлигин биринши ашқан сол ақ шийли үлкен ылашықта жыллы төсегинен наз бенен сууырылған Бағдагүл керилип,

еснеп, шыққан орнын қайта қымтастырып, ошаққа от жағыудың *әнжамына* киристи (Т.Қайыпбергенев). Буның ушын дәслепп демалыс алып, оннан соң Хәселдің ата-анасынан баслап, ағайын-тууғанларына сарпай *әнжамлауымыз* керек еді (Ш.Айтматов). Сапар *әнжамында* сәруи рауаның, Гөрүғлыдай гүрлеп сүрген дәураның (И.Юсупов). Лақабыма ылайықлы, *Әнжамлап* бер қарыу-жарақ («Қырк қыз»). Кешки аұқаттын *әнжамын* жеди (Т.Қайыпбергенев). Перихан қызын, неликтен де, басқа жаслар менен жатақханада жатқарғысы келмей, институтқа жақын көшелердің биринен, азада ғана бөлек бөлмесі бар бир кемпирди тауып, соған орналастырды да, кеулин *әнжамлап* қайтты (Т.Қайыпбергенев). Кәруан өткен уақта мениң тушымнан, Көңил мүлким жолға *әнжам* болмады (Әжинияз). Сөздің *әнжамын* айтқанда, Дәртти және молайтқанда (Бердақ). Қарақалпақтың жаңа Улығбеклері, Жұлдыз сәубетіне *әнжам* болажақ (И.Юсупов).

ӘНЖЕМЛЕУ ф. Таярлық көріу, түуеллеу, жәмлесіу. — Аңғарды залым бұл исти, *Әнжемлеп* жедел қурығды («Қырк қыз»).

ӘНЖИМЛЕСІУ ф. Жыйналыу, топланыу, биргеликтегі хәрекет. — Өзбек, қазақ, қарақалпақ баласы, *Әнжимлесіп* мәкан еткен демишлер (Әжинияз).

ӘНЖИР ат. Мийуениң бир түрі, иши майда дәнли, дөңгелек, жумалақ. Көргенинде мийриң қанар, Писте, алма, *әнжир* анар, Үш жүз шийе, бес жүз шынар, Бағында бар Қулен болыс (Бердақ). Писте менен бадамлар, *Әнжир* менен енди пал, Ол суймурдан табылар («Хатам-Тай»). *ауыс*. Балтақтың көзлеринен көп-көңбек ушқын «жарқ» етті, темир дуулығысы болмағанда пискен *әнжир киби* езилип кетиуі турған гәп еді (К.Каримов).

ӘНЖУМАН ат. 1. Жыйналыс, мәжиліс, жыйын, қуралтай. Аллаяр мине усы үлкен *әнжуман* алдында қарақалпақ миллетиниң атынан ўәкил болды (А.Султанов). Бұл ўақыя усы *әнжуманға* қатнаскан адамлардың ядында узак

сақланып, халық арасында кең таралып, аңыз-әпсанаға айланып кетти... (А.Султанов). *Әнжуманға* қатнаса алмай-туғын айырым алымлардың адресине айтылған тексттерди алып таслап, оны іздегі сөзлер менен байланыстырыу зәрур болды (М.Нызанов). 2. ат. Көпшилик, аламан. Хызметінде жақсы-жаман *әнжуман*, Қол қаусырып ахыу-зарға жеткерсе («Юсип-Зилийха»).

ӘНИЙЕР-МИНИЙЕР р. Хәр жер, өйер-бүйер, куыс-қолтық. Адамлар *әнийер-минийерди* көріп жүр (Т.Қайыпбергенов).

ӘНТЕК р. Қолайсыз, ерси, жарамас, уят, келіспейтуғын. — Есенгелди бий, иргелес қазақтардың ең болмаса Мырзабек бийи тойға шақырылмағаны, сол *әнтек* болмады ма екен? (Т.Қайыпбергенов). Мейли, ел аузына салынбас тыйым, Бирақ та, бир *әнтек* жери бар буның (И.Юсупов). Бул сөз — жекке-жарым адам ушын тек, Халкым, бул сөзимди сен көрме *әнтек* (И.Юсупов). Меники *әнтек* болған жоқ па? — деген қыял менен изиме айландым (Т.Қайыпбергенов).

ӘНТЕК-ТӘНТЕК р. Жулдылау, күш ислетіу, мәжбүрлеу. — Хәкимнің жәрдемшиси мени жардан қулап кетейин деп турған адамды шаққанлық пенен күтқарып қалған адамдай, *әнтек-тәнтегимди* шығарып кабинетине алып келди (М.Нызанов).

ӘНТЕКЛИК ат. Қолайсызлық, орынсызлық, әдепсізлік, ерси, уят, келіспейтуғын. Сабыр-тақаты, шыдамы таусылып, енди турыуды *әнтеклик* көрген жигит илажсыз атқа минди (К.Султанов).

ӘНШИ к. Қосықшы. Мереке қызған пайытта, палуанлар алысып, *әншилер* менен күйшилер кимиси көмекейинен, кими домбыраға жан ендиретуғын он бармағынан төгілген әсем сазы менен көпшиликтің қулағының қурышын қандырып атырған майданға Жарқынбайдың өзи де бир топар ақсақаллар менен кирип келди (К.Каримов).

ӘҢГИМЕ ат. 1. Гүррин, белғили бир уақыя туұралы сөз. Ауылдың иши сыпсың *әңгиме* (К.Султанов). Әжинияз «ауа»

деп тастыйыклап, қосықты қойып, *әңгимеге* араласты (К.Султанов). Жаңаберген бий де қонағын қыстай бермейин, деди, сол ушын қәдимғи *әңгиме*, барды-келди гүрринге көшиўди мақул көрди (К.Каримов). 2. Гәп, сөз. Ет жеп, қымыз ишкеннен кейин *әңгиме* басланды (К.Каримов). Мен апам менен ағама усы уақытқа шекем қарсыласып бир аўыз *әңгиме* айтып көргеним жоқ еди (Т.Қайыпбергенев). — Шырағым, қартайғанда аўыл хожалығына кимди беремен, — дейди Дүйсен молла, ал Сәрсенбайдың оқыўы кереклиги ҳақкында бир аўыз да *әңгиме* болған жоқ (Т.Қайыпбергенев). Бирақ, мен оның *әңгимесине* «қосылып шаўып» кетпеў ушын өзимди тутып отырдым (Ш.Айтматов). ◇ аўыс. **Әңгиме қаптың аўзын ашыў** — Тек *әңгиме қаптың аўзын ашып* жибергендей бахана керек еди оған (М.Нызанов). **Фольклор жанры** — Ақыры аўыздан-аўызға өткен *әңгимелердиң* базда ярымынан көбиси асырын я кемитип айтылатуғынын Қулшы талай аңғарған, сол ушын өзи теңлес Айдостың тәғдирин исенимли адамнан еситиўди әрман етти (К.Каримов). Адам баласы өз өмиринде қыйлы-қыйлы әпсаналар, *әңгимелер* тыңлаў арқалы недей оғыры дәртли, я оғыры қуўанышлы қайсындай уақыялардың гүўасы болмайды дейсиз? (Т.Қайыпбергенев). Бул жерде хәр бир тас, хәр бир дәрья жолаўшы ядында қандай бир аңыз *әңгимени* оятады (И.Юсупов). Әлле неден қәўетерленип киятырған Мүшириптиң есине усы *әңгимелер* түсти (К.Султанов).

ӘНГИМЕ-ГҮРРИҢ Атабай бий «бизди ет жеп, қымыз ишип, *әңгиме-гүрриңимизди* тыңлаўға шақырды ма екен», деген гүман менен Қулшыға қарады (К.Каримов). Олардын биринде төрт-бес хаял-қыз, тағы биреўлеринде бес-алты ер адамлар өзлеринше *әңгиме-гүрриң* курып отырар еди (М.Нызанов).

ӘНГИМЕ-ДУКАН Жуўабыны береді, *Әңгиме-дүкан* курады («Хатам-Тай»).

ӘНГИМЕЛЕСИҰ ф. Сөйлесиў, гүрриңлесиў, пикир алысыў. Мендимурат аға дәслепки күнлери бизлерди сабақтан

соң алып қалып, күнде тәртип жөнінде бир сааттай *әңгимелесетуғын* еди (Т.Қайыпбергенов). Ағабий хәр базар Шымбайға барар, не арзан, не қымбатлығын гүзетер, адамлар менен *әңгимелесип*, жағдайын билип турыұды дәстүрге айландырды (К.Каримов). Олар қәдимгидей жейтуғын-ишетуғын нәрселер буйырып, *әңгимелесип* отырды (К.Каримов).

ӘП-ӘНЕЙДЕЙ кел. Жап-жаксы, дым жаксы, пәкизе, ойдағыдай, ойлаған. Кулласы, қызбалыққа салып *әп-әнедей* жыллы орнымнан көтерилип кеткеніме өкине басладым (М.Нызанов). Мине, *әп-әнедей* хожалық болдык. Жығылған шаңарағым қайта тикленди (М.Нызанов). — Өмирбек *әп-әнедей* жумысына барып-келип жүрип еди, — деп иркилип қалдым (М.Нызанов). Не болса да ыссы аўкат, нан басып жесе *әп-әнедей* тамақ болады (М.Нызанов). Талабында болсаң куры қалмайды екенсең, мине, *әп-әнедей* жумысly болады (М.Нызанов).

ӘПЕНДЕ ат. 1. Аш, әптада, дийұана, әбигер, ишип жейтуғыны жоқ, қайыршы, кийетуғыны жоқ адам; ақкөкирек, сада. Қолын жайған *әпенде*, Не қып жүр мынау қалада («Қырқ қыз»). Бул ошак басындағы *әпенделердің* көптен үйреншикли әдети (Н.Дәўқараев). 2. Қызықшы, лаққы, шешен. Хожа Насратдин *әпенди*.

ӘПЕР қ. әперіу.

ӘПЕРІУ ф. Алып бериу, қолына бериу, әкелиу. Қәне, шелеклерди *әпер*, суўға барайын (Т.Қайыпбергенов).

ӘПЕРГЕН. ф. Алдыңғы ўақытлары ол өзиниң сазға деген кемсалыйқалығының себебин анасы елиу долларға сатып *әперген* арзан скрипкадан деп түсинди (К.Каримов).

ӘПИУ әпиу етиу ф. Өтиниу, кешириу, сораныу. Өз баламыз бизге мин қойғаны неси? — деп кеўлиңизге мәлел алсаңыз, *әпиу* етерсиз! (К.Султанов). Онда *әпиу* ет! — деп көз жанары телмирип, еки бетиниң алмасы кубылып қызарды (К.Султанов). — *Әпиу, әпиу!* Ол *әпиу* етилди! — деди Алакөз

куўнак даўыс пенен (К.Каримов). Билмедим, бир сыр бар тағы арада, *Әпиұ* етин, өзим бара билмедим («Юсип-Зилийха»).

ӘПИЎЛИК өтиниш, кеширим. — Адасып, *әпиұлик* сорап келдим, иним! — деди (К.Султанов). — Сонда да ур дүррени, — деген екен, ол бул кисиниң Күнхожа шайыр екенин айтып, жазадан *әпиұлик* сорапты (К.Султанов).

ӘПИЎАЙЫ кел. Елеспесиз, жай, әдеттеги, кишипейил, әлпайым. — Жәмийла райкомның секретарының *әпиұайы* гәп пенен түйдек-түйдек етип сөйлеген гүрриңин кумарлана тыңлады хәм халық алдында сөйлеу ушын көп оқып, көп үйрениу керек екен гой, деп ишинен пикир жууыртып отырды (К.Султанов). Ол оған ким еди, егер анық ойланып карасаң: Шыңғысханның Батысқа атланысында гез келип қалған *әпиұайы* жолаушы, садық инсан еди (Ш.Айтматов). Ол енди ерде отырып, *әпиұайы* бенде шенде-шен қыялына келтиретугын нәрселер туұралы пикир жүргизди (Ш.Айтматов). — Ол жүдә *әпиұайы*, асықпай түсиндириуге киристи сахибжамал гид (К.Каримов). Уақты-уақты көз астынан нәзер салғанда оның *әпиұайы* гәптей, салқын қанлылық пенен тыңлап отырғанын сезді (М.Нызанов).

ӘПИЎАЙЫЛЫҚ ат. Елеспесизлик, жай хәрекет, әлпайымлылық, кишипейиллик. ... дәстанда өзиниң қаншама *әпиұайылылығына* қарамастан,... (Қ. Мақсетов).

ӘПКЕЛИЎ ф. Алып келиу, көтерип келиу, әкелиу. Апамызды тәрийиплейин деп келдим, Устазларға ықласымды *әпкелдим* (К.Султанов).

ӘПСАНА ат. Уақыя, өтмишти баянлайтуғын гүррин, аңыз, дәстан, тарийх. Халық аузында «Филатов соқыр көзди ашқан» деген *әпсана* жүреди (М.Нызанов). — Фарры аталардың айтқан *әпсаналары* бойынша Шырақ исимли ақыллы, батыр шопан өткен (Т.Қайыпбергенов). Маман бий, Айдос баба, Ерназар Алакөз деген халқымыз батырлары, болмаса ертеклер, *әпсаналар* айтып береді (Т.Қайыпбергенов). «Сарыөзек

жазасы»нда өзи жазған сол бир *әпсанада* жазаланып атырған аналар менен әкелердің шыдап болмас мүшкиллери, олардың перзентлери менен хошласыулары, мәңгиликке, енди оның өзине де тийисли бир нәрсеге уксап кетти (Ш.Айтматов). Аўа, әлбетте, әйjemги *әпсана*, бирақ оны жазып алған Қуттыбаев бир нәрсени нәзерде тутқан ғой?! (Ш.Айтматов). Ески қорғанлар алабы жайласқан бул жердің тарийхын жақсы билер, *әпсаналар* менен аңызларынан хабардар, Хүбби ҳаққында аңызларды еситкен еди (К.Каримов). — Гүлдирсин *әпсанасының* қағазға түскен версиясы жоқ па? — сорады қызығып қалған Джон (К.Каримов).

ӘПСАНАҰИЙ кел. Әпсанаға айланған, даңқлы, атақлы. — *Әпсанаұий* уста, оның сабырсыз жәрдемшиси жөнинде ойлап қойды (К.Каримов). Қара теңиз қаланың ишине кирип турғанлығы, ондағы дүньяға белгили пляж хәм пляжға түсерликтеги *әпсанаұий* Потемкин текшелери, қулласы, қала хәм оның тәбияты, санааты, мәденияты, мийманханалары ҳаққында стюардесса қыз бираз ўақыт сөйлеп берди (М.Нызанов).

ӘПСҮН ат. Сыйқырлы дуўа. Әлкысса, батыр атынан жерге түсип қолындағы илмихал *әпсүнин* үш мәртебе оқып шығып еди, хәр булақ атын айтып шақыра берди («Курбанбек» дәстаны).

ӘПТАБ қ. әптап. Күннің оттай қыздырған *әптабы* менен кеше дәрьяны қақпақлап, сиресип жатырған муз бәхәр тасқынынан қашқандай ыдырап, тум-тусқа ылағып баратыр (К.Султанов). Күннің *әптабынан* қашқан самаллар, Саяда түсленип тынығар, ойнар (И.Юсупов). Қыздың кеўли ыссы күннің *әптабы*, Нурланта, күйдирер қызған шақлары (И.Юсупов). Джонның бас айланыуы пышақ кескендей тоқтады, ески қорғанлар алабының мыстай қыздырған *әптабы* да енди ыссы туйылмады (К.Каримов). Көз алдында жаздың *әптабына* қуўырылған дала, кум төбешиклери пайда болды (К.Каримов). Ақ йүзин, сәўер яр, *әфтабдин* қызыл (Әжинияз).

ӘПТАДА кел. Аш, жалаңаш, қорениш, пақыр-пуқара. Жаз жыйғанын қыс басынан жеп болды, халық *әптада* болған жылы (Қ.Айымбетов). Оған ертедегі Арал теңизи, бир гезлери Россияға балық жиберип, *аш-әптада* балаларға берген жәрдемлери ҳаққында толып-тасып айтып берип отырды (М.Нызанов). — Рәхим әйлең ғәрип бийшараларға, Аш-жалаңаш жүрген *әптадаларға* («Юсип-Зилийха»).

ӘПТАП ат. жалын, ҳәўир, хәдден тыс ыссы. *Әптан*, суў бермесең, жанынды ишер, Шөлди қоздырады күннің геўкеўи (И.Юсупов). Бәлким, ат өзиниң ойнақлап жүрген таўларын, тасқын дәрьяларды, қалың майса от-шөплерди, *әптанта* масайрап жүрген үйирин кумсаған шығар (Ш.Айтматов). Ол бир-еки кәдем таслаған еди, хәзир ғана салқынлығы жети жүйесинен өтип, тондырган музы ериген суў *әптанта* турып қызған тас киби табанына жағымлы тийип, денесине рәхәт бағышлады (К.Каримов).

ӘПТЕН қ. әбден. Ол тап соныңдай болып терезеге жабысып қалды, болған ўақыядан *әптен* ашынған, жүз берип атырған әдалатсызлыққа көнгиси келмеген ол, әлле кимнің еркине бағынып, әстен, урланып, тилсиз мақлуктай, хаялы хәм балаларының қасынан өтип кетиўге мәжбүр еди (Ш.Айтматов). — Аман саў келгениңиз бенен! Бизлер энди сизди *әптен* күтип қалдық! (Ш.Айтматов).

ӘПТҮЙЕК ат. парсыша. ҳафтияк 1/7 мәнисин аңлатады. Ескише кишкене китапшаның аты, қуанның (бөлип алынған) қысқа-қысқа сүрелери, қуанның 1/7 бөлеги, қуанның басламасы. Сөйтип жүрип тахтаиды шықты, *әптүйектиң* әлхәмында бир жыл жүрди (Қ.Айымбетов). — Хәммемиздің оқыған *әптүйегимиз* бир! (М.Нызанов).

ӘПШЕР ат. Түр-түс, бет көринис, сықыл-сыпат. Бир жылы қыстың күни «Ағаш қуйрық»тың бир танысы оны Нөкистеги Министрлер Кенесиниң жайында көрип қалып, «Хаў Палуанияз, бул жерде көринесең ғой» дегенде, ол, — «Жазда булар бет *әпшеримизди* районға барып көретуғын еди, энди қыста пахта жоқ районға бармайды, сағынды ма

билмеймен, енди бет *әпшеримизди* шақырып алып көрип атыр», — деген екен (М.Нызанов). *Әпшеринди* көрген адамлар қорқар, Сыяғына көрген адам муңаяр («Хажы-Герей»). **ауыс.** Төменде аузынан шыққан ыссы лебинен гә қолын үплед, гә қолтығына тығып, аяғын тепсинип, *әпшер* кууырылып Сәлийма сүмирейип тур екен... (К.Султанов). Жәмийлаға көзиниң қыйығы менен қарап еди, оның да *әпшер* түнерген! (К.Султанов).

ӘПШИ ауыс. Түр-түс, бет көриниси, хал-жағдай. Қақаман қыс халықтың *әпшин* кууырса, Сен оларға кемпир куяш күн болдың (И.Юсупов).

ӘР: әрин қайтарыу ф. Босастырыу, тауын қайтарыу. Бердақ шайыр мен билемен кәринди, Жел сөз бенен қайтардым ба *әринди* (Өтеш). **Әри қайтпау** — босаспау, тауы қайтпау. — Аксүптей таза қар *әри* қайтпаған былғарыдай қышырлап сес береді (К.Султанов). Ажар иширткидей *әри* кетип, гөнерген қағазға қарап: — «Талай ашып бүкленген қағаз ғой, бул. Бос тулыпқа мәңиреп жүрген екенсең-ау, пақыр!», — деді ишинен (К.Султанов).

ӘРАМ ф. Диний әпсаналарда Йемен патшасы Шаддат тәрәпинен жаратылған әпсанауий бағ.

ӘРАМ ат. Дем алыу, кеуіли жай болыу. Арыз жайына келип, халықтың арзын сорап, қазының кеуіли *әрам* тапты («Хұрлика-Хәмире»).

ӘРЕБЕК ат. Бурынлары хаял-қызлардың безениу ушын мурынға тағатуғын заты, алтыннан, гүмистен исленеди. Төрге жақын отырған сары орайпекли қыз басын көтергенде қулағындағы гүмис моншаклы сырғасы менен мурнындағы алтын *әребег*и жалт етті (К.Султанов). Писте бурынында тилла *әребек*, Екки қара көзиң екки бәладек (Әжинияз).

ӘРЕБИ кел. Арабиядан әкелинген туқымлық ат. Жок едим бар болдым кәмалға келдим, Минип *әреби* атлар дәруанлар сүрдим. (Әжинияз). *Әреби*, шийразы байларда болды, Сени кийип олар тойларда болды (И.Юсупов). Дүнья дәслепп маған көп уәде еткен, *Әреби* ат минип, дәуран сүрмекти (И.Юсупов). Алма көзлі, *әреби* атлар астында, Мәрт

ғошшақ жигитлер қарақалпақта (А.Муұсаев). — Алма көз *әрәби* ат қалур минишдән, Қуйрығы дөкилип, ялдын айрылса (Әжинияз). *Әрәби* ат мин, темиртон кий, Мәрт болсаң туғры йаўға тий (Бердақ).

ӘРЕМИ к. Шырайлы, гөззал. — Мийўели кара көзлим, *Әреми* ярым кел бери («Ер Шора»).

ӘРЕҢ р. Зордан, топа-торыстан, мәжбүрлеп. — Мен склад урланды дегеннен-ақ, мениң ағам менен Гүлайдың ағасы урлаған болса керек дейжақ болып, өзимди *әрең* ирккенмен (Т.Қайыпбергенов).

ӘРЕПШЕ қ. арабша. *Әрепше*, латынша түрленип хатлар, Сәл үйретсе, бәрін билген газитсең (И.Юсупов).

ӘРЕСТЕ кел. Тазалықлы, таза, азада, дуўпияз, пәзенде. *Әресте* сымбатлы жети қат жайың, Биреўдің болмасын ешек төлесі (ққ.х.к.).

ӘРИ к.с. Және, тағы, хәм, менен, биресе. Екинши ойы: «Қалсам, аўырдым десем: руқсат етеди ғой, бирақ Сапар кеширек келсе, *әри* жыйналыстан қалсам» дейди (К.Султанов). *Әри* отырман, бери отырман, келетуғын Қудыяр жоқ (М.Нызанов). Гүлайдың жасы меннен үлкен болмаса да, меннен *әри* ақыллы, *әри* шаққан хәм зийрек екен (Т.Қайыпбергенов). Ырастан да апам *әри* баладай, *әри* бала жанлы адам! (Т.Қайыпбергенов).

ӘРИ-БЕРИ р. Алай-булай, олай-булай, арман-берман, артқа-алға, илгери-кейин, тәўир-ақ, қалай болмасын. Жумабайдың алыста кетип баратырған қарасын көзи шалып Қалийла *әри-бери* «кайт» деп сүренлеп еди, еситпеди ме, кулақ аспады ма, әйтеўир артына бурылып қарамады (К.Султанов). *Әри-бери* улып, топланып, шоғырланып, алыс емес жерде қараңлап көринип турған жемтикке бас салып, тумсықларын ыссы қанға батырыўға таяр турған қасқырлар кем-кем батылланып, көшке жақынлап-жақынлап киятырған еди (К.Каримов). Пансионат хожайыны өзине сатқынлық қылып атырған ишки даўысына ғәзепленип, *әри-бери* жүре баслады (К.Каримов).

ӘРКАНЛЫ к.: **ӘДЕПЛИ-ӘРКАНЛЫ** Үйгә мөхман келсе, кеуил ашмаға, Әдепли-әрканлы уғыл зат керек (Әжинияз). Әдеби-әркандин хеш заты болмас, Қарсы хайбатланып турса керәкти (Әжинияз). Бул жәхәнә түшмиш лапы, Әлпи, әдепли, әрканлы (Әжинияз).

ӘРЛИ-БЕРЛИ р. Тез-тез, жылдам, асығыс, олай-булай, әйтеуір, бираз, тәуирак. Бираздан соң арнаға келип, әрли-берли шешинип өзимизди суўға атыў менен болдық (Ә.Шамуратов).

ӘРМАН ат. 1. Мақсет, келешек, нийет, адам кеўлиндеги ислейжақ иси. Бирақ, биреўиниң де басқа қаланы *әрман* еткенин еситкен емеспен (Т.Қайыпбергенов). Мен гейпара ўақытлары Айзадаға усаўды да *әрман* етип қоятуғын әдетти шығардым (Т.Қайыпбергенов). Қапашылықтан өкирип жыламаў ушын, ақылын жойтып қоймаў ушын Әбиўтәлип *әрман* ете баслады, соннан алдамшы тынышлықты күтти (Ш.Айтматов). 2. Қайғы, хәсирет, бахытсызлық, кемтарлық. Мақтымқулы да Меңли қызды алалмай *әрманда* өткен (К.Султанов). ◇ **Әрманда қалыў** – өкиниў, қайғыға, уўайымға қалыў. «Терген сайын көп терсем деп, Тергенлер де налып турғанда, «Жәўлан урып бир көрмедим» деп, Термегенлер қалар *әрманда* (Т.Сейтжанов). аўыс. Бирақ, кишигирим бир конкурста Стадивари виолончелинде ойнаған, ол әлбетте Кәти еди, сары шашлы қыздан кейинги орынды ийелеп, бир неше жүз доллардың ийеси болғанда балалықтағы орынланбаған *әрманына* қолы жетти (К.Каримов). Джон өзін асықтай да булт жоқ ашық аспанда ушып жүрген, хәмме *әрманларына* қолы жеткен периште киби сезинди (К.Каримов). Мениң өмирлик *әрманларымды* жоққа шығарған, мени алдаған усы әсбап емес пе? (К.Каримов). Қолы жетпейтуғын *әрманына* айланған гөззал Зүлейханың жанында, қол созым жерде турғаны, келиншектен тарқалған хош ийис басын айландырып жиберди (К.Каримов).

ӘРМАНЫҰ-ШЕР — Атының басын тартты, *Әрманыў-шерин* молайтты («Қырк қыз»).

ӘРМАН-ҮМИТ а. Якуббайдың *әрман-үмитлери* қолдан түсіп кеткен шыны ыдыс киби шилпәрше болды (К.Каримов).

ӘРМАНЛЫ кел. Қайғылы, хәсиретли, кеули ғамлы, қапалы. Тезирек жууап бермесең, Мен *әрманлы* кетемен (Ж.Аймурзаев). Не *әрманлы* қызларды, Жоқ жеринен таптырды («Қырқ қыз»). Жүрегим жүз мың әрманда, *Әрманлы* жүрегим азар әйлеме («Юсип-Зилийха»).

ӘРМАНЛЫҚ ат. Қайғы-қапалық, кеуилсизлик. Қудық белинен көмилип, Түскен кесек басып белим, *Әрманлықта* қызлар өлип, Сол қуйыда қалған екен (Бердақ). Қайғыда болды бул басым, *Әрманлықта* өтті дәуран (Бердақ).

ӘРМАНСЫЗ кел. Қайғысыз, хәсиретсиз, әрманы, қайғысы, хәсирети, қапашылығы жоқ. ...Ұатан анам тек билгеним сен жаным, *Әрмансызбан* төксем сен ушын қаным (Ә.Шамуратов). Бес күн мийман адам улы, *Әрмансыз* бир күни болмас (Бердақ). Бай болсаң, малың көп, болдың *әрмансыз*, Жарлы болсаң, исиң болды пәрмансыз (Бердақ). Ата, сеннен бир *әрмансыз* болайын, Бағыш етсең Саркоп деген атауды («Қырқ қыз»). *Әрмансыз* сүрди Сәлимжан, Бул Хиратта көп дәуран («Сәлимжан»).

ӘРМЕН этн. Армян миллети. Ямаса әуел бастағы, Жазыуы ма *әрменнің*? (И.Юсупов).

ӘРРЕ-ТӘРРЕ р. Әйтеуір, қалай болса солай, тәртипсиз, оңатайсыз, ербекей-сербекей. Ауылға жақынлаған сайын *әрре-тәрреси* шықты (Т.Қайыпбергенов). Төменине мөкан жайларын жазып, *әрре-тәрре* етип қол қойды (М.Нызанов). Хептегүл Арасан буның қалай болғанын түсіндирмекши еди, оның сөзлери *әрре-тәрре* болып шықты хәм хаган оны дәрхал тоқтатты (Ш.Айтматов).

ӘРҰАҚ ат. Диний түсиниктеги өлген (кисилердің) адамлардың руұхы. Молла көпликтен бе, я «*әрұағы*» пәс пе, Қосыбайдың бул хийлеси де мал курамады (К.Султанов). Өшпенли бай Қосыбайдың атын еситиуден ашыу *әрұағы* қайта қурысып, иштеги кек жалыны бетине шарпып шықты (К.Султанов). Баксыда, палуанда *әрұақ* болады (М.Нызанов).

— Анамнын жетиси таркады, *әруақлары* әдеуір тынышланған шығар (К.Каримов). Берекети қашады, *Әруағы* жаман ушады («Ер Шора»).

ӘРҰАНА ат. 1. Бир өркешли, таза нәсилли, тықыр жүнли, сүтти молдан беретугын, ыссыға, шөлге шыдамлы урғашы түйе. Ботасыз *әруана* — сорлы аналар, Кердери журтының тул хаяллары (И.Юсупов). Жетим қалған бота бозлап, *Әруана* көшегин излеп (Бердак). *Әруана* сүтине жууды, Дос-душпаны болған емес (Бердак). 2. Сүтти молдан беретугын малдың түри. Мөңиреп киятырған, *әруана* сыйырлардын дауысы бийдин басын азан-қазан етти... (К.Султанов). 3. Сакыйлық, молшылық, ағыл-тегил, тәбийғый байлық. Бийшара ишқысталыктан-ақ наұқасқа шатылды ма деймен. Жаксы нашар еди. Шешеси *әруана* киси еди (К.Султанов). Гүллентип Елликтей ески сахраны, Ийип турған бир *әруана* халықсан (И.Юсупов).

ӘРҰАНАДАЙ кел. Әруанаға усаған, әруана сыяқлы. Тоғыз ай уақыт болып, толғақ тутқан апам балғасынан айырылған *әруанадай* бозлаған (Ж.Аймурзаев). Тыңлаушының жан жүйеси сөгилгендей тигисинен, Алпыс еки тамыр қалды *әруанадай* ийип, саусап... (И.Юсупов).

ӘСБАП ат. Курал-сайман, курал-жарақ. Қыйын болмас еди, қурылыс материалы менен *әсбап*-сайманы жеткиликли болып турса (К.Султанов). Музыка *әсбапларымыз* кемис деп налып отырған балықшы жоқ (К.Султанов). Сөйтип изинен жууырып жетип алмақшы болдым да, тағы кейниме қайтып, *әсбапларды* тезден жыйнастырдым да кабинаға секирип минип, машинаны гә алдыға, гә кейинге пәт пенен ыңырандырып айдай басладым (Ш.Айтматов). Жүрек тарынан исленген *әсбап* тар ма деймен, Саздың ең нәфис ағласы өзбекте бар ма деймен (И.Юсупов). Кәпелимде ең жоқарғы нотаны шерте баслаған *әсбаптың* тары «тарс» етип үзилип, дауыс тынды (К.Каримов). — Ертең музыка *әсбаплары* дүканына барамыз, — деди анасы қайтып киятырып

(К.Каримов). Бойынан бәлент келетуғын контрабастан тартып, мыс гернайлар, флейталар, тағы әлле қандай саз *әсбаплары* электр лампаларының жактысында хәр қыйлы ренде таўланар, адамның хәуесин оятар еди (К.Каримов). Ак полаттан ақ саўыт, *Әсбабыңды* беремен («Жәханша»).

ӘСЕЛ а. пал. — Пал хәрредей гүлден *әсел* жыйыңлар, Устазлықтың жолы енди қыйыңлар (И.Юсупов). **аўыс.** — Журтқа — *әсел*, маған — өт қалтасаң сен (И.Юсупов). Бозатаўлы гүлбинәфша нәзелим, *Әселиң* хәррени гүлден бездирер (Әжинияз). *Әсел* қатқан сүжүк-сүжүк тиллерин, Жыланды жылжытып, иннен бездирер (Әжинияз).

ӘСЕМ кел. Сулыў, шырайлы, гөззал. — Күлди қыз: «Ағай сиз ақынсыз, билсем, Жамбылдан оңға тарт... Дүкен бар *әсем...* (И.Юсупов).

ӘСЕР ат. Тәсир, салдар. Жигитлик әсери урып, ийин келген жерлеринде ақылынан адасты («Алпамыс»).

ӘСИ Қаттыға кетиў, Аллаға хәси болыў. — Өйтип кетпе, иним, онша *әсиге*, Бир тырнаққа зар боп жүргенлер де бар (И.Юсупов). Тилим ялған болып, болмағыл *әси* (А.Муўсаев). Бул сөзин, ата, *әсидур*, Мәзи кеўил намасыдур (Бердақ).

ӘСИЙ кел. Гүнакар, гүналы, айыплы. — *Әсий* боларсан Аллаға, Теңгени жары алмаға, Ханың менен тең болмаға, Уяларсан, Айдос баба (Бердақ). — *Әсийлик* қылып қудайға, Фарры ат жарысып тайға (Бердақ). Жалған сөйлеп, *әсий* болмақ не хәжет, Хәрне, қазым, ырасыңнан келе бер («Хұрлиқа-Хәмире»).

ӘСИЛИК ат. Менменлик, өзимшилик, нарийзалық, қаттыға кеткенлик, аса кетиўшилиқ. Кеўлим ойлан *әсилик* етпе, Менменлик әйлеп сен нахаққа кетпе (Бердақ). Хаққа *әсилик* әйлемеспен, Дәнекерсиз жүйлемеспен (Бердақ).

ӘСИР I ат. Тутқын, бенде, ерксиз. *Әсир* олуб, телмиришиб хәр сары, Йығлаб ат алдында түшти, Бозатаў (Әжинияз). Ләйли, Зүлейхадай не гөззал жанан, *Әсир* болып қолға түшти, Бозатаў (Әжинияз).

ӘСИР II ат. 100 жыл, дәуір, уақыт. Бул киятқан *әсир* пүткил әлемде, Жүгинер тек илим менен билимге (И.Юсупов). Өткен *әсирдеги* қарақалпақ халқының классик шайыры Бердақтың «Ақмақ патша» деген дәстанында да Гүлзар деген қыздың аты бар (Т.Қайыпбергенов). Әмиүдәрья менен Арал теңизи *әсирлер* бойы алтын балығы менен аты шығып киятыр (К.Султанов). Мине сонда, өзинің уллы мақсетин ойлап, Шыңғысхан *әсирлер* бойы адам бенде еситпеген буйрықты иске асырыуға киристи (Ш.Айтматов). — Бизің эрамыздан бурынғы IV *әсир*... (К.Каримов).

ӘСИРЕСЕ м.с. Дым, жүдә, оғада, сонлықтан да, айрықша, хәдден тыс. Халықтың, *әсиресе* шығыс хаял-қызларының аұхалы жүдә аұыр болды (З.Насруллаева). *Әсиресе* ол гүлал тандырды әжайып етип дүзетер еди (М.Чимбергенов). Дүньяның төрт тәрәпинің хұкимдары өзинің қасында көп адамның болғанын қәлемес еди, *әсиресе* жүрис уақтында ол көбирек үнсизликти, алдына нәзер таслап, ислер хәққында ойлауды мақул көрер еди (Ш.Айтматов).

ӘСИРЛИК кел. Көп жыллық, 100 жыллық, мәңгилик, удайына. Тау басына тигилген болып мысал ақ шатыр. Бирине бири көмилген, *Әсирлик* аппақ қар жатыр (Т.Сейтжанов).

ӘСКЕР ат. 1. Ел қорғаушы, нөкер, ләшкер. Хан *әскерлери* Ырза менен Төренің жигитлерин «Таллық» дәрьясына қарай тықсырды (К.Султанов). Мына түркменлердің үстинен Англия патшасының, қазақ даласының үстинен орыс патшасының *әскерлери* киятыр (К.Султанов). — Бизлер жақсы жәрдемлессек, *әскерлер* де аянбай урысады (К.Султанов). *Әскерлер* бекинип алыу ушын алдын ала қолайлап қойған жерлерге шегинип, қоныуға таярлыққа киристи (К.Каримов). Ол хештеңеден қорықпай гилең өзіндей балаларды шөлкемлестирип, қызылларға қарсы урысып атырған *әскерлердің* кейнинен оқ-дәри апарып береді екен (Т.Қайыпбергенов). Сахрадағы есап-сансыз *әскерлер* асықты (Ш.Айтматов). Ол *әскерлер* Едил тәрәпке өзінше жүрис пенен келер еди (Ш.Айтматов). 2. Армия. — Бул *әскерге*

бармау, Ұатанды қорғаудан бас тартыу ушын қашты (К.Султанов).

ӘСКЕРБАСЫ ат. Әскерлердің басшысы, сәркардасы, командир, баслаушы. Тири қалған *әскербасылардың* биразын босатып, орнына таза жасауылларды сөрдар етті (К.Султанов). ...Ол үлкелерді бағындырыуды Шыңғысханның өзи, оның *әскербасылары*, хәр бир атлы жауынғери әрман етер еди... (Ш.Айтматов).

ӘСКЕРИЙ кел. Әскерлерше, әскерше мазмунлы, әскерлік тәртип. Қасты-ғәрезим, дыққатым-қыялым жаңа келген ауырыуларда, *әскерий* майыптар болса көбирек соларға пәрмана боламан (Т.Қайыпбергенов). Сол дәуірде, еле жақын арадағы жарлылық хәм *әскерий* жыллардың ашлығы умытылмаған уақытта, мәмлекеттің шет-шебирлерінде айрықша таңырқаныу менен, рәхәттен гелле айлана жазлап, жаңа қолайлы жағдай қабыл алынар еди (Ш.Айтматов). Буннан басқа да *әскерий* күшлер бар еди, бірақ олардың бул жерден қашықта екенлиги себепли олар көзге көрінбес еди (Ш.Айтматов).

ӘСКЕРЛИК ат. Әскерлерше, әскерий, әскерлер қатары. Сонлықтан бул бойда *әскерликтен* қалған жас жигитлерден бир өзи (К.Султанов). Үш армия — хәр қайсысы он мың *әскерлик* үш түмен қанатларын кең жайып, алға қарай жылысты (Ш.Айтматов).

ӘСПЕК ат. Қәхәт, қәдирли, кемтарыс, тартынқы, гезеклесин жер сууғарыу. Егини жаңа баслайын деп турған уақытта, суудан *әспек* қылып, жабының сағасын көмдирип, талайды ырысынан айырып, қан қақсатып кеткен усы Қудыяр (К.Султанов). Ал бірақ, әттең суу *әспек*! Суу... (К.Султанов). Бир сағадан суу ишиу — *әспек* деген гәп. *Әспектің* не екенин дийқан жақсы биледи (К.Каримов). Суу келмеди атызларға, *Әспек* болды күши барға (Бердақ). Жерлеримиз болды аяқ, *Әспекти* ашсақ жедик таяқ (Бердақ). Арзыулар көзгүси сынған, Суулар *әспек* болып тынған (Әжинияз).

ӘССАЛАМ ат. Сау-саламат, сәлем бериу, аман-тууел мәнисинде. *Әссалам*, қазақтың астанасы, Келдим мен

қууанышым бастан асып... Қарақалпак Әмиу бойын жайлаған, Малы мыңлап жылымдарын майлаған (И.Юсупов). Арқаның Әуезовы, Муханы ма, Қазақша кітап түссе дүканыма, Еле де баяғыша бас саламыз... Алма-Аға, аға журтым, *Әссалам* ал (И.Юсупов). *Әссалам*, аласар құс, дөң басында, Отырсаң көзди жумып дана қусап! (И.Юсупов).

ӘСТАПЫРАЛЛА Араб. астағфируллох — Алла өзін сақла, Алла өзін кешир, таң. *Таңланыу, хұрейлениу, шоршыныу. Әстапыралла*, аманлық болғайда (К.Султанов). — *Әстапыралла*, шайырлар да бәле екен, тәрийиплерин қоя бер сирә (К.Султанов). «Адам деген найсап, *әстапуралла*, Сезип жүр екен-ғой дүньямды мениң!» (И.Юсупов).

ӘСТЕ р. Ақырын, жай менен, бирден емес, әстен, жайпарахат. Ағыстың бағдары менен кеме *әсте* қалқып киятыр (К.Султанов). Ғарры орнынан *әсте* турды да, түйіншиклерин жыйнастырып жүріп, гүбірленип сөйлей берди (К.Султанов). Олар муз үсти менен *әсте* адым басып балықшылардың арасына келди (К.Султанов).

ӘСТЕЛИК кел. Әсте-ақырынлық, жайпарахат, бирден емес. *Әстелик* пенен хәр қыйлы режелер дүзе баслады (К.Каримов).

ӘСТЕ-АҚЫРЫН р. Әстелик пенен, жай менен, әстен-әстен. *Әсте-ақырын* бәри бола береді (Т.Қайыпбергенев). Шыңғысхан күтпегенде аспанға нәзер таслады, бірақ өзи менен бирге *әсте-ақырын* жүзип киятырған кишкене ақ бултқа хеш қандай итибар бермеді (Ш.Айтматов).

ӘСТЕ-ӘСТЕ р. Еппеп, абайлап, байқаслап, әстен-әстен, әсте-әстелеп. Ол усы уақытқа шекем ашылысып сырласпаған күйеуі менен *әсте-әсте* сыр шертисти (Ш.Сейтов).

ӘСТЕЛЕП хал.ф. Үй қарасын көрген соң, *Әстелеп* Шубар жортады («Алпамыс»). Сәлимжанның басыны, *Әстелеп* ғана шайқады («Сәлимжан»).

ӘСТЕН қ. әсте. Тунжырап қалғып отырған бий көзин *әстен* ашып, қазыға сығалап қарады (К.Султанов). Әсиресе, Нуржамал төркинин сағынса Әжиниязды алдына алып,

ағасының қосықтарын *әстен* ыңылдап айтып отырады (К.Султанов). Хәмме сес-семирсиз, хәтте нәпесин де *әстен* алып муғаллимди тыңлады (Т.Қайыпбергенов). Ешейінде *әстен* жылысатуғын куяш бүгин күтә тезлик пенен түсликке де тас төбеге көтерілип, хәтте батысқа қарай аұып кетти (Т.Қайыпбергенов). Ол аяқтарын ғаз-ғаз басып, пышықтай жылысып есиктен шықты да, күтә епшиллик пенен қапыны *әстен* ғана жапты (Т.Қайыпбергенов). Жол алыс, дала кен, ат үстінде ойланып баратырып, бир қосықты *әстен* ыңылдап кете берсе болады (Ш.Айтматов).

ӘСТЕНИРЕК р. Жайырақ, тынышырақ, тасырлата бермей, әстерек. *Әстенирек* бийкеш, қайнағалар еситип қояр (Изимбетов).

ӘСТЕРЕК к. әстенирек. *Әстерек* қысагөр, достым Алпамыс, Қалған қабыртқалар керек өзиме («Алпамыс»).

ӘТЕШТАН ат. 1. Ошақтан қоз шығаруы үшін ошақтың аұзына тиркеп ылайдан қоршалап қоятуғын айрықша орын, кара үйдин ортасына ылайдан қоршалап исленген от жағыу орны. Оны *әтештанның* ернегине қойып, кесеу менен ошақтағы күлди аударыстырып еди, кештеги қоздың арасына тасланған жас тезек шала жана келген екен (К.Султанов). — Сәлийма чай ошақтың *әтештанында* жүресинен отырып Ажардың сууық сорған ажарына қарап болдырған көз жанарына тигилип қарады: — Жеңге, азып кетипсең ғой! (К.Султанов). Сәлийма *әтештанды* айланып жүрип сөйледі — Ал енди баслық дайыма бир кәтере етегөр! (К.Султанов). 2. Аұыспалы мәниде шаңарақты аңлатады. Мениң *әтештанға* сыймай атырған балам жоқ (К.Султанов).

ӘТИР ат. 1. Хош ийисли суу, әтир суу, духи, одеколон. Нәзеримде ол бүгин хәр қашанғыдан да басқаша сыяқлы, шаштарын өзгеше пардозлаған, беденинен айрықша жағымлы *әтир* ийиси анқып турар еди (М.Нызанов). Микроб-сикроб жуғып жүрер деп, Үш мезгил *әтир* суу бүркти бетке де (И.Юсупов). Түңги самал *әтир* шашып аркадан, Ести желпиіп саз жаңлады қайтадан (И.Юсупов). 2. Сән, шырай, форма.

Үй ишинің барлық жағынан *әтири* келисип қалыпты... (Б.Кербабаев). ◇ **Әтирине келтириу** — тәртиплеу, жыйнау, сәнин келтириу, хәмме нәрсени өз орнына қойыу. Пайтонды әбден *әтирине келтирип* сайбағыслады (Айбек).

ӘТИР ШӨП ат. Әтир сууы алынатуғын өсимлик түри. Шымбай базарынан Оренбургтан алып келинген темир хәм темир буйымлары, қытай жипеги менен хинд *әтир* шөплери, қытай шайы, Бухара хан атласы, Хийфа шапанлары, ахалтеке атлары, парсы ғашырлары, оқ дәри, набатлар, халуалар, кулласы тутыныуға керек болатуғын буйымлар табылатуғын болды (К.Каримов).

ӘТИР ГҮЛ ат. Қазақ ели қаналас халық дедик, *Әтир* гүлин Әмиудің алып келдик (И.Юсупов).

ӘТИРАП ат. Дөгерек, төрт тәрәп, айлана, жән-жақ. Еки муздың түйискен усы жеринен басқа *әтирапта* өткел жоқ еди (К.Султанов). Қыздай салланған ақ терекли аўылдың *әтираны* алпыс түрли бағ (К.Султанов). Думан серпилип, түннің бир қабат пердеси ашылғандай *әтирап* жақтыланды (К.Султанов). Гүмпейиннің жеңи менен жасын сүртип, *әтирапқа* бир қарады да, тағы түнерди (К.Султанов). *Әтирапта* самал менен тамырынан сууырылып кетиуге сәл қалып турған қанбақлар, узағыракта шала куураған қамыс қопалар көринеди (М.Нызанов). *Әтирапта* атқа азық болғандай отын да жоқ (К.Каримов). Аш-арықтың балларын, *Әтиранына* топлады («Қырк қыз»).

ӘТИЯЖ р. Муқым, пәкизе, қолайлы, жақсы, пұқта, тәртипли. Тап усыманда да айдынның жағасындағы қурылықтан *әтияжлап* қос дүзетилген екен (К.Султанов). Мине, дым *әтияж* болды бул жериң (И.Юсупов).

ӘТКӨНШЕК ат. 1. Арқанды еки жаққа тарттырып, оның орта белине гезлеме материал салынып, еки жағынан ағаш керилип, ортасына (ишине) балаларды жатқарыуға қолайластырып исленген буйым. Ол баланы *әткөншектен* алып, хәулетип қол ушына көтерди (М.Нызанов). Анам саған байлап мениң *әткөншегимди*, Тербеткенде ырғалғансан хайялап сен де (И.Юсупов). Хәйкел, өңирмоншағы

жуудырлаған қызлар шашбаулары сыңғырлаған жеңгелерине қосылып, *әткөншекке* киятыр (К.Султанов). **2.** Үлкен, бийик ағашларға ямаса төрт ағашты еки-екиден жерге көмип басын айқастырып, жоқарғы бетине кесесине ағаш таслап, оған арқан тағылып, қыз-жигитлердің, адамлардың тебиұи (ушыұуы) ушын қурылған зат. Айтта, тойда, *әткөншекте*, Жигитлер сүйкенсе саған, Ашыұланбай, күлип тек те, Қарап қояр едиң маған (И.Юсупов). Алпамыс уйқыдан турған, теректин саясындағы *әткөншекте* жән-жаққа жаутанлап қарап жатырған екен (М.Нызанов). Төрт хәддине қаланың, *Әткөншекти* құрғызды («Қырқ қыз»). **3.** Жас нәресте ушын темир ямаса ағаштан исленген тербетіу, шайқау куралы.

ӘТКӨНШЕКТЕЙ кел. Әткөншекке усаған, әткөншек сыяқлы. Ортаңызға келген соң, беккем байлап беллерди, Сайратып қызыл тиллерди, *әткөншектей* тербейин (Бердақ).

ӘТӨШКИР ат. Темирден исленген от көсеу, қоз қысып алатуғын, түби бир, ушы еки айры етип исленген үй буйымы. От басында жатқан *әтөшқир*, Күниме жарады сол жерде бир,.. (И. Юсупов).

ӘТТЕГЕНЕ т.с. Ұақ-ұақ, пай-пай, өкинишли. Инсаний зибаны болса тәбият, Айтар еди жауыз әжелге сонда: «Ұақ-ұақ, *әттегене!* Қылыпсаң уят (И.Юсупов).

ӘТТЕҢ т.с. Ұақ, әттегене, әрманлы, өкинишли, пәнт жеу, үмити пуш болыу, ғапылда қалыу, аяныш сезимлерин билдириу. — Тезирек алым болып бар, иним! — деди Ерназар Әжинияздың келгенине кеуили питип, — *әттең* оқыуың үзиледи (К.Султанов). Елди бир үлкен кәруанның жетегине баслаған екен-дә, *әттең* әрманына жете алмай кеткен екен!... (К.Султанов).

ӘТШӨК ат. Бәхәрде келетуғын басында тажы бар, сыртқы көриниси сулыу қус. Арашаға керек Қоблан, деп *әтшөклер* күлип кетти (И.Юсупов). Дийұалдағы саат — *әтшөк*, Үш шақырды хәпзаматта (И.Юсупов). «Гүл жүзине қонба» деп таңғы шық кейир шаңға, Ийнеликлер үймелеп, *әтшөклер* шақырғанда (И.Юсупов). Мен келемен бурқасынлап *әтшөк* ғайындай, Сен асықпай кітап оқып жатасан үйде

(И.Юсупов). Суу келмеди көк шыққанда, *Әтшөк* куслар шақырғанда (Бердақ).

ӘҰДИЙИҰ ф. Ербекейлениу, тулғасы ири көриниу, онатайсызланыу. Еки қолына еки стакан услаған *әудийген* хаял Нуржамалға жүдә күлкили көринип кетти (М.Нызанов). Шықты Науменко дәудей *әудийип*, Айымхан шақырған «нарым-нарымға» (И.Юсупов).

ӘҰЕЛ р. Ерте, бұрын, дәслепп, әдепп, ең әдепп, биринши. Кебиу тахта *әуели* пыскып тутанды да, соңын ала шарпып жанды (К.Султанов). Аяғының ушынан басып, апыл-тапыл жүреги баладай жорғалап *әуели* жайдың есигине, оннан соң терезе тусына барды (К.Султанов). Атауға *әуел* сыралғы сораушылар келсе, соңынан қус, балық сатып алыушы қарыйдарлар жау болды (К.Султанов). Темир кисен менен темир шидер *әуели* аттың аяғын жаралайтуғын болса, екіншиден өзін қустай еркин сезетуғын шапқыр аттың хәрекетин шеклепп, нәзерин қайтарады, деп есаплады (К.Каримов). Атты әкелемиз бе *әуел* арбаға, яки алды менен арбаны атқа? ... (И.Юсупов). *Әуелинде* мактап атқа мингизип, Аттан түсеринде инфаркт қылады (И.Юсупов). Инсанға тилениз *әуел* денсаулық, Дүньяның тәшүиши инсанға бағлық (Әжинияз). *Әуел* берермен деп, соңыра бермеген, Мийнеткешке хақы төлепп көрмеген (Бердақ).

ӘҰЕЛ-АҚЫР р. Басланыуы хәм тамамланыуы, алды-арты, басы хәм соңы. *Әуел-ақыр* пейли бузық кимселер, Хажға барған менен мусылман болмас (И.Юсупов).

ӘҰҰЕЛ қ. әуел. — Дүнья *әууел* бир сум перийзат болып, Ышқы кийиклерин көп кууалатты (И.Юсупов). Сөздин паркын билмәс надан, *Әууел* адам ахыр хатам (Бердақ). *Әууел* бабамыз Майкы бий, Аның уғлы Жайылған бий (Бердақ). *Әууәл* Шахнийаз аталық, Йуртка етди дәулә хаклық (Бердақ).

ӘҰЕЛЕ р. Дәслепп, ең әдепп, басы. — Бизин дөгерегизмиздегилер өз бауырларың. Хеш ким «пышығына пыш» деп айтпас, *әуеле* қудай (К.Каримов). Ақшагүл шаққан нашар, *әуеле* қудай еки үйдин аұқатын писириуден шаршамайды

(М.Нызанов). Сен *әуеле* шайқатылдың тал шақасында, Мен өрмелеп барып сордым палынды сениң (И.Юсупов). — Гүлай, Турдымурат, *әуеле* өзлериңіз тәртіпті болыұды умытпаңдар! — деди Мендимурат аға бизлер шығып баратырғанда (Т.Қайыпбергенов).

ӘҮЕЛГИ кел. — Бирақ, *әуелги* күнлери жатыркап жүрсе де, кем-кемнен көл теңиздің киршиксиз хаўасы бойын балкытып, ажары кулпырып сала берди (К.Султанов). *Әуелги* пәтте ол кисиниң гәпиниң мәнисине толық түсине қоймаған едим (Т.Қайыпбергенов). *Әуелги* қызды қалдырды, Тағы бир кисен салдырды (Бердақ). *Әуелги* көрген бабаның, Хал-аўхалын сорады («Хатам-Тай»).

ӘҮЕЛ БАСТА р. Жағдайды аңғарған қаракшылар басшысы Ережепке түсиниксиз тилде қышқырған еди, басы ийнинде аман турғанлары қолларына илинген буйдалар менен жүеңлерди ылақтырып таслап, *әуел баста* қолланған әдисин қайталап, еки бөлинип, өзлери шығып келген жыралар таманға ат шаптырып кете берди (К.Каримов).

ӘҮЕЛ БАСТАН р. Бул нәрсе *әуел бастан* өзи болыұы керек еди (Ш.Айтматов). *Әуел бастан* бар еди, Яр қылғайман сени деп («Қырқ қыз»).

ӘҮЕЛХА р. Дәслеп, биринши гезек, ең әдеп. Мәңги мухаббаттың қосығын тыңла: Ромео емес пе *әуелха* өлген? (И.Юсупов). *Әуелха* пайласып алды, Қырманшыға салық салды (Бердақ). Шар төрепдин меҳман келсе күтмәгә, *Әуелха* йигитке химмәт-хал керек (Әжинияз). *Әуелха* дүньяға келди бәнижан, Елли мың жылдан соң пәний демишлер (Әжинияз). Қайда екен Елек хан, *Әуелха* соны табайық («Қырқ қыз»).

ӘҮЕРЕ р. Масқара, сарсан-кесек, қолайсыз, жаман, бийжағдай, тынышсыз, хәлек. Халың келмесе, я айнысан, мени *әүере* етпе! (К.Султанов). Кеше кешқурын баспана ислей алмағанлар сексеуілден дәрхал баспана ислеуге кириссе, кимдур шакмақ тасты алып, курғақ шөп жыйнап, оның астына кумда өскен шөплердің үпилдиригин қойып, шакмақ тасты бир-бирине урып от тутандырыұ менен *әүере*,

кеше кеште от жағып үлгергенлер ихтиятлылық пенен күлдин астына көмип қойған қозды излестирмекте (К.Каримов). Басы себеттей болған менен ақылдың кемислиги ме, я индеги күшиклердин ийисин алып, өзлерин ныпқырт етсем деген өшпенлилик пе, кулласы ийеси Қайырдың хәмирина бойсынбаған Бөрибасар еле қасқыр ининиң аузында гә жер тырнап, гә ырылдап *әүере* болып атыр (К.Каримов). Аман қалған қатын-қалаш бир жерге жыйылып алып дад салып жылар, бирли-ярым қарт адамлар оларды жубата алмай *әүере* болмақта (К.Каримов). Алалмадым тартқан сыйын, Кимди *әүере* еттиң дәуран (Бердақ). Ол жаңағы гәплерден кейин Шазаданы баяғы шоқлығына алып келе алмай *әүере* еди (М.Нызанов). Қыйсықлар да болып тәбиз, *Әүере* болған күнлерим (Бердақ). Апаңа айтып қой, мурындық ата излеп *әүере* болмасын. Өзим боламан (М.Нызанов). Оны айтып төгіп жүрме намыс-ар, Оны излеп хасла *әүере* болма («Қырк қыз»).

ӘҮЕРЕ-САРСАҢ р. Тынышсыз, хәлек, қолайсыз. Бул ойлар оны әлле қашаннан берли қыйнап келген, шаруаға жайлы, булақлары менен суулы қудықлары мол Ақсууаттағы меканнан ауылын алып, урыларша түн жамылып көшиуине, хәзиргидей жабайы дүзлерде өзін хәм қаналасларын *әүере-сарсаң* етиуге себепши болған еди (К.Каримов). Тоғайда адасқан жолаушы яңлы, *Әүере-сарсаңға* бизди саласаң (И.Юсупов). Базда туйық көшелерге киргизип, Хәүлиртип, *әүере-сарсаң* етер ол (И.Юсупов).

ӘҮЕС қ. хәуес.

ӘҮЕСЕК ат. Тансық, қәхәт, жақсы көретуғын нәрсе. Тазадан келип, еле жумыс *әүесек* болып атырғанға ма, Ақшагүлге бул гәплер онша тәсир етпейди (М.Нызанов). Жаңасы қызық, *әүесек*, Жаңа дос жақсы болар (И.Юсупов). Бир ақшам қорек етейин, *Әүесек* асым, боз қойым («Ер Шора»).

ӘҮИЛДЕҮ ф. Жас баланың адамларға қарап биринши хабарласыуы, күлиуи, шақырғанды аңлап жууап бериуи.

Әуілдейди күледі қыз, Еригендей қыстағы жаз, Болғандай бәрі әрмансыз, *Ұақыты* хош болған екен (Бердақ).

ӘҮИП е.с. Иштен сеслеп дем шығарыу, кекириу. Хәр уақытта *әуип* деп кекирип те қояды... (К.Султанов).

ӘҮИРЕТ ат. Инсанның жынысы, тула-бойы, толық денеси, хаял адам. Рок-концерт *әуиретин* ашқандай, Тап жиллиханадан жаңа қашқандай (И.Юсупов).

ӘҮИТТЕЙ кел. Үлкен, ербекей, келиксиз, сыйдам емес, оңатайсыз, жайсыз, нәхән, дым үлкен. *Әуиттей* үлкен жайдың иши демнің арасында шылымның қара түтини менен ала бурқан болып пысқырып кетипти («Сәлем Октябрь»).

ӘҮКИЙИҰ ф. Оңатайсыз, қолайсыз, турпайы. Делбе кисидей абынып тентиреклеп жүрип киятырған Қәдир дауыс жетер жерде *әүкийи* турған, үлкенлиги қашардай шубар түсли бир нәрсени көрди (К.Султанов).

ӘҰЛАД ат. Туқым-теберик, ізде қалатуғын жаслар, келешек перзентлер, урпақлар. Усы қашқынды мысалға көрсетип, ендиги *әұладларды* патриот етип тәрбиялайық (К.Султанов). Танжарбай ата-бабасынан берли қудық қазыу менен айланысып киятырған қудықшылар *әұладынан* еди (К.Каримов). Хәй сиз алыс *әұлад* — бийтаныс урпақ! Дүньяға келесиз сиз қай уақ-бир уақ (И.Юсупов). Күшлери өркенлеп хәддинен асты, Мусылман *әұлады* саұлаты басты («Қырк қыз»).

ӘҰЛИЙЕ ат. 1. Өлилерди жерлейтуғын, көметуғын жер, құдиретли мәкан, орын, мазар, кәбир. Тек гөне *әұлийениң* орны ғана алақандай ашық (К.Султанов). *Әұлийеге* түнер болды, Теңиз хәм балық бермеди (Бердақ). Макентож плащты *әұлийеге* қойған моллаға берің (М.Нызанов). Жакын келди бай баба, *Әұлийениң* қасына («Қырк қыз»). 2. Дана, көзи ашық, кәраматлы, көреген. Хәкның шери улуг пийрге душ болдың, *Әұлийа* ғамхорым, балам келдин му («Рамуз шах»). Алла таала жол берди, *Әұлийелер* қол берди («Ер Шора»). — «Мийман атандай уллы», деген Құлшы бий, дәрья кешип, *әұлийе* атлап, алыстан ізлеп келип

отырсыз, сизден болсын, деп алдына қойылған шылапшынды ақырын ысырды (К.Каримов).

ӘҰЛИЙЕДЕЙ кел. Ұрметли, иззетли, көпти көрген, кәраматлы. *Әүлийедей* қайнағамның атын айтып салыппан гой, анқау басым... (К.Султанов).

ӘҰЛИЙЕШИЛИК ат. Қойымшылық, мазаршылық, өлилерди көметуғын жер, қәбирстан.

ӘҰМЕСЕР ат. Ақылсыз, ақмақ, еси кирели-шығалы, еси жүдә дурысly емес, аумақай, әумелек. Бул қызды Жолбарыс ханның *әумесер* баласына сатамыз (Т.Қайыпбергеиов).

ӘҰМЕТ ат. Рет, пайыт, гезек, жолы болыу, бахыт, сийрек, бир уақыт. Дүз аңы болған қасқырдан бурын өз ийесин, оның мүлкин, бәринен бурын өзиниң бир тутам өмирин қорғау ушын жанталасқан Бөрибасардың *әумети келди* (К.Каримов). — Тәнри жарылқасын, куллық бий аға: «Аттың дәулети шабады, *әумети шабады*» деп еситтим бир кекседен (К.Каримов). Илхамым яр болып, *келсе әуметим*, Бир тәрийиплер едим кәдди-кәуметин (И.Юсупов). ◇ **Әүмети асыу** — талабы келисиу. Бәрше баксыга султанды, *Әүмети* асқан Муұсаның (Бердак). Байжанның және *әүмети* шапты (М.Нызанов).

ӘҰМЕТСИЗ кел. Сол бир *әуметсиз* күн жылға татып зорға өтти (М.Нызанов). Усы ойлар қыялымнан кешер екен, Гүлшийраны сол *әүметсиз* нашар орнына қойып көрдим (М.Нызанов).

ӘҰМИЙИН ат. Пәтия етиу, тилекти жуұмақлау пайытында айтылатуғын сөз. — Бақауыллар «ал *әүмийин*» деген пайытта мына сөктен бир-еки ууысын атқа асатып жибер (К.Каримов). — *Әүмийин*, сапарың бийкәтер болсын, улым... (К.Каримов).

ӘҰПАРИН Қанаатланыушылықты, зауықланғанлықты, тән бергенликти аңлатыушы алғыс сөз; бәрекелла. Мың *әұпарин* сениң мүриүбетине, Дәуран жорғаларын сүргиздин бизге (И.Юсупов). Хайран қалды ели-журтың, «*Әұпарин* деп, Кулен болыс (Бердак). Аламан буны көреди, *Әұпарин* қайыл қалады («Ер Шора»).

ӘҰПИЛДЕҰ ф. 1. Ийттиң үриуі, шабаланыуы. Жеттим-аў десем еплеп есик бетке, *Әұпилдеп* ала кетер кең балақтан (И.Юсупов). Мал қораға қарай шаналар бет алған уақытта ферманың гүзетши ийтлери буларға қарсы *әұпилдеп* үріп тәп берип еди (К.Султанов). 2. Бийхаяланыу, көтерілип сөйлеу, хәулириу, миннетсинип бақырыу, урысыу. *Әұпилдеп* жууырдың жараған нардай, Қобыздай куусыйды турпатың дардай (И.Юсупов). аўыс. Дәрьяға нәзер салса, қәхәрли толқын «тунғыйық тереңге батырып жиберемен», — дегендей *әұпилдеп* жарға соғып, айбат етеди (К.Султанов).

ӘҰПИЛДЕК кел. — Тилиңе сақ бол, қаланың ғарғасындай, Аўылдың ийтиндей *әұпилдек* болма ... (И.Юсупов).

ӘҰСЕЛЕ ат. Ұақия, күтилмеген жерден шыққан жәнжел, урыс-керис, қайғы-хәсирет, ала-топалаң, тәбияттың әдеттен тыс көриниси. ◇ Ол бул *әўселени* көрип, жаны түршигип, қостарына қабырғасы қайысып, көзиниң жасы парлап кетти (Қ.Ирманов). **аўыс.** Тәжирийбеси, төрелиги. Атқа «шуу» дегеннен басқасы жалған, Жасы үлкенлик *әўселеси* болмаса (И.Юсупов).

ӘФҒАН Қайғы-хәсирет, налыш, қыйыншылық көриу, азапланыу. Йолында зар әйлеген, әй, мисли *әфғаным*, оян (Әжинияз). Қоллағайсаң Қәдир Жаббар, *Әфған* еттим нешше сапар (Бердақ). Әй, кеўлим, *әфған* етерсең, Аллаға налыс етерсең (Бердақ).

ӘФРУЗ а. 1. Гүлдің түрі; 2. Нурлы, жақтыландырыушы, сәуле шашыушы. — Дийқана жер керәк, туқымыу, хөккиз, Бүлбилә гүл керәк, назбайыу-*әфруз* (Әжинияз).

ӘХӘР ат. Мөре, ий, өр, күш. Жасыл дөнип, гия өнер, Жерге жыллы әхәр келсе (С.Мәжитов).

ӘХЛИ ат. Туқым-теберик, барлығы, жәми, хәмме, халқы бир жерде жасаушы. Бир әдет бар жәхәнда, Өнер *әхлин* пәс тутар, Ақылы жетпес аўанлар, Оның менен бәс тутар (С.Мәжитов). Пәрийзат *әхлиниң* кеўили хошгәхи, Әсириң болайын, қайдан келерсең? («Хұрлика-Хәмире»). Адамзат *әхлинен* биреу келипти, Мениң ақыл-қыялымды алыпты

(«Хүрлика-Хәмире»). Ықырар, әхли-имам келди, Тилмашы хәм дийуан келди (Бердак).

ӘХЛИ СҮННӘТ ат. Барлық мусылманлар, ислам дининдегилер. — *Әхли сүннәт* хәм мусулман, Худа бирдур, дийним ислам (Бердак).

ӘХДИ-ПАЙМАН а. Тилек, әрман, ант, ой, үмит. Орынланбай қалды *әхди-пайманым*, Ұғделер хәм ялған болды, сәўдигим (Әжинияз).

ӘХМИЙЕТ ат. Керек, дәркар, зәрүр, тәсир, кәжет, мүтәж. Таңсықбаев еринбеди, жасаў орнына барып көриўди мақул тапты хәм бул бир қарағанда әпиуайы ис, жеткиликли дәрежеде алып барылса, ылайықты *әхмийетке* ийе мағлыұмат болатуғынына көзи жетти (Ш.Айтматов). Бир мәртебе әжел аўзынан қалған адамға есинен адасыў ямаса адаспаўдың қандай *әхмийети* бар? (К.Каримов). — Оның *әхмийети* жоқ! — қол силтеди дәрүиш (К.Каримов).

ӘХМИЙЕТЛИ кел. Керекли, зәрүрли, кәжетли, мүтәжли. Бектемирге арқа сүйеп, оған қандай да *әхмийетли* бир сөзлерди айтыўды ойлар, оны айтыў ушын қолайлы пурсат күтип киятырғанда астындағы ат сүрнигип кетти, бирақ жығылмай тез арада өзін онлап алды (К.Каримов.) Әмир қыпшақлар бийине үлкен исеним билдирип, *әхмийетли* жумысларды исенип тапсыратуғын дәрежеге жеткен (К.Каримов). Бәри *әхмийетли*, кеўилдің нақшы (И.Юсупов).

ӘХТИМАЛ қ. итимал. — *Әхтимал* түшсәң келип теңиз тейинде лайа сен (Әжинияз).

ӘШЕКЕЙ ат. 1. Нағыс 2. Сүтилмектің гүли.

ӘШЕКЕЙЛЕҰ ф. Нағыслау, сулыұлау, көркемлеу, безеу.

ӘШЕКЕЙЛИ кел. Нағысланған, безелген, сулыұланған, тамылжыған, көркемленген. Қарағым мениң жасында, Жасыл қалпақ басында. *Әшекейли* ақ отау, Ағасынын қасында (кк.х.к.).

ӘШИРЕПИ кел. Қәдірли, бахалы, сыйлы. — Нөкистен келген муғаллим жигитке қара, «арпа ишинде бир бийдай» болып, *әширеписи* шығып жүр (М.Нызанов). Ал, сөйтип қәстерлесек, тоямыз ба? *Әширепилен* онша аямызда

(И.Юсупов). Қолға алып қолма-қол, *Әширепидей* бактырдын («Қырқ қыз»).

ӘШИРЕТ ат. Заўқы-сапа, ойын-күлки, шады-қоррам. — Сеннен айырылғалы *әширет* қылмадым, Азап шектим, кеше-күндіз ағладым («Юсип-Зилийха»). Айшы-*әширет*, заўқы-сапа, Жорғадан бетер шабысты («Қырқ қыз»).

ӘШИЯ ат. Нәрсе, буйым, затлар. — Гүлайым болғайсаң сәуерлик ярым, Жолында таланды *әшия* барым («Қырқ қыз»). *Әшиямды* тапсырдым, Шырағым, өз қолыңа («Қырқ қыз»).

ӘШКАРА: *әшкара етиў* ф. Масқара етиў, сырын паш етиў, күлки қылыў, мысқыл етиў; жәрия етиў, мәлим етиў. Соның арасында сумлаў бир қарақшы оны үгитлеп «бизлерди *әшкара* қылмасаң тири жасайсаң!» дейди де және пул береді (Т.Қайыпберғенов). Көпшилик алдында ортадағы мүнәсибетлериниң шийкилигин *әшкара* ете бериўден, онысыз да олардың ийтли-пышықлы болып жасап киятырғанлығы мәлим болып үлгерген еді (К.Каримов). Ҳахи *әшкар*, ҳахи пинхан (Бердақ). *Әшкара* еттиңиз сырды, басқа салмағай буны («Юсип-Зилийха»).

ӘШКАРАЛАЎ ф. Масқара етиў, жаман атын шығарыў, бет пердесин жыртыў. Усындай унамсыз кубылыслар *әшкараланды* (Г.Есемуратов). Ҳарам қоллы ҳарамының нешшесин, *Әшкаралап* жулды қара пердесин (И.Юсупов).

ӘЯ т.с. — Әя дослар, тардур заман, Бастағы бул күнлер жаман (Бердақ).

Б

Б 1. Қарақалпақ әлипбесіндегі хәрип хәм сол хәриптің жазылыуы (графикалық) таңбасы. **2.** Еки ериннің бир-бирине сәл жақынласыуының нәтийжесінде пайда болатуғын еринлик дауыссыз сес, фонема.

БА к.с. Сорау мәнисіндегі көмекши сөздің фонетикалық вариантларының бири. Ұәлейкум әссалам, аман жатып турдың *ба*, иним? (А.Бекимбетов). Растан *ба* қәне әкел, балам, жүгир-жүгир (А.Бекимбетов).

БАБА ат. **1.** Ата-баба, әкениң әкеси, түпки, тийкарғы ата. Егер де сизлер ондай естеликти орнатсаңыз, *бабаларымыз* сизлерге ырза болады (А.Бекимбетов). Ол уақыттың келинлери атасын *баба* дер еди, анасын мама дер еди («Қоблан»). **2.** Халықтың, миллеттің шығысы, төркини. Түрк тиллес халықлар XIV әсирде хәзирги қарақалпақлардың *бабасы* деп аталып жүрген Ноғай әмири тәрөпинен Ноғайлы деп аталған бир ордаға бириктирилди (К.Мәмбетов). **3.** Көпти көрген, жасы барған, үлкейген, қартайған, ғарры. Көп жасаған *бабамсаң*, көпти көрген адамсаң, Алдыңызда жырлайын, Жалғызынның тилин ал («Алпамыс»). Сондай сықмар мүжик еди-ау, Бир ғезде мениң байғус *бабам* (И.Юсупов). Ҳа, *баба*, сен бир тырнақтың дағынан халық еткенге көп жылап өттің («Мәспатша»). **4.** Ең қәдирли, жүдә хүрметли. *Бабам* сөйтип беккем услап қуралды. Святославтың алтын сөзин тыңдаған (И.Юсупов). ◇ Дийқан *баба* — егин егиуге шебер, дийқаншылықтың маманы. Дийқан *баба* нәпеси бар жеринде (Қарақалпақстан гимнинен). Зәңги *баба* — қара малдың пири. Түп *баба* — ең тийкарғы шығысы. Түп *бабаңыз* Нағадайды, Надан не билсин бундайды (Бердақ). Қусхананың алды бөлек тасқырман, Мәгер түп *бабаңыз* салған Есетсең (С.Нурымбетов).

БАБАЙ ат. Жасы барған ақсақал кисини хұрметлегенде, кәдирлегенде, сыйлағанда айтылып, ғарры мәнисинде қолланылады. ... үйге бир *бабай* келди, — деп жуўырды бала (Газетадан).

БАБАСЫР ат. мед. Туўры ишектің хәм артқы шығарыў жолы веналарының кеңейиўи хәм де түйинлердиң келип шығыўы нәтийжесинде пайда болатуғын кеселлик.

БАБЫ р. Күтим, жақсы, пәкизе, кеўлиндегидей. «Еле отқа қыздырылып *бабына* келтирилмеген»...(М.Чимбергенов). **Бабын табыў** — күтимин табыў, жақсылап күтиў, караў. Айтқанындай, Қәлийла кемпир-ғаррылардың *бабын* тапты (К.Султанов). Бурын хожалығындағы жалғыз сыйырымыздың *бабын* табыў күшмийтек еди (К.Султанов). Дүзде аттың *бабын* тапсан, Ол өзиңе қанат болар (Қ.Ерманов). **Бабын таппаў** — күтимин таба алмаў, күтимин жақсылап бере алмаў, жарай алмаў, карамаў, жақсылап кеўилдегидей күте алмаў. Бул өмирим ишинде қанша жарамсақлансам да сениң *бабыңды* таппадым, ...(ққ.х.е.) Салақ шеше бүлер мудам, Баласының *бабын* таппай (И.Юсупов).

БАБЫНДА р. Жақсылап, пәкизелеп. Салқын менен суў берилди *бабында*, Жадырасып кетти мәкке жапырағы (Т.Сейтжанов). **Хызмет, жумыс бабында** — ис үстинде, ис ўақтында. Муратбаевтың хызмет *бабында* минетуғын машинасы бола турса да түрли жоллар менен бир атты алмастырып атакды жүрмелин алдырып... (Қ.Айымбетов). Мен оған жумыс *бабында* хат-хабар бере алмадым («Әмиўдәрья» ж.).

БАГАЖ ат. (фр.bagage<bagues — *жолға алынған буйымлар*)
1. Жолаўшының поезд, пароход, самолёт хәм т.б. арқалы жөнетиў ушын таярлап қойған жүги. Қол багажы. Багажды тапсырыў. Багажды алыў.... жигит қолындағы *багажды* да алып ишке кирди (Қ.Айымбетов). 2. Жол транспортының жолаўшылар жүги жайластырылатуғын жайы, бөлмеси. Мектеп-интернатымыздың асханасына еки автомашинаның *багажы* толы мийўе өнимлери түсириле баслады (газетадан). 3. аўыс. Билим дәрежеси.

БАГАЖНИК ат. (русша — «багаж жайы» мәнисин аңлатады). Жол транспорты (самолёт, автомобиль, мотоцикл, велосипед) ның жүк тийелетуғын арнаулы орны. Багажникти ашыу. Багажникти бекитиу. Шофёр оған артқы *багажниктен* туристлик қалташасын әперди (М.Нысанов). *Багажниктеги* затларды алын, — деди жигит (газетадан).

БАГОР ат. Үкиден балықты илип алыуға қолайластырылған узын саплы темир қармақ. Әстен *багор* менен қайыққа салған ұағында бир туұлап қуйрығы менен ескекши баланы урған ұағында бала ушып кетермекен деп едим (А.Бегимов).

БАҒ I ат. 1. Жүзим хәм басқа да түрли мийуе ағашлары өсип турған мийуезарлық жер. Арабша «*бағ*» сөзи жәннет дегенди аңлатады екен (газетадан). *Бағда* пискен мийуе, жайлау толы мал, Сары сазан ойнап шалқыған Арал (И.Юсупов). Алма бағы. **Бағ дөретиу, бағ орнатыу** — мийуе тереклер отырғызып бағ пайда етиу. *Бағ* орнатыудың ең қолайлы мүддетлери март-апрель айлары болып есапланады (газетадан). Шегиндирип шөлистанды, Канал казып, *бағ* дөреттик, Халқымыздың келгенинше *бағ* егип, Жоңышқаны, көк егисти тағы егип (Т.Сейтжанов). 2. ауыс. Молшылық, абаданшылық. 3. Мәдений дем алыу, дем алыу ушын арнаулы курылған бағ, парк. **Хайуанатлар бағы** — Халыққа тамаша көрсетиу ушын хәр қыйлы жаныуарлар бағылатуғын жер. жәннет бағы.

БАҒ II ф. дин. бағын байлау ф. Бахтына иркиниш жасау. Байлама мениң *бағымды*. Ол айтқаның керек емес (Омар).

БАҒАН қ. бақан.

БАҒАНА I р. Хәзирги ўақыттан бурын, жақын арада өткен ўақыт. *Бағана* не деди ол? (Ө.Хожаниязов). *Бағана* сен «бир қатар адамларды кабинетке шақырып бақырдым» дедиң-ау (Ө.Айжанов). **Бағана-ақ:** — Сен екениңди *бағана-ақ* сезип едим (К.Султанов). **Бағанағы:** — Лийкин, биз баланың соқпағын канша нускап отырсақ та, *бағанағы* айтқанындай, тәғдирде әзелден маңлайына не жазса, соған бармай қоймайды (К.Султанов). **Бағанағыдан бери:** Әжинияз

бағанағыдан бери Хажының сөз мийзамынан баяғы Ырыскулға әкеліп берген хаттағы жумбақ сөзлерге енди түсиніп, іштен: «сонда қай ұлттан болғаны?» деп дағдырып отыр еді (К.Султанов). **Бағанағыдан берли:** *Бағанағыдан берли* уайым толқынының бәри тынды, бәри басылды (К. Султанов).

БАҒАНА II ат. 1. Электр сымларын, сондай-ақ басқа да нәрселерди көтерип турыұшы ағаштан ямаса бетоннан арнаулы ісленген зат. Гүрилдеген трактор. Телеграфтың *бағаналары* (Н.Дәуқараев). ...ауылларымызға бағдарлама бойынша заманагөй трансформаторлар қурылып, бетон *бағаналар* орнатылып, кабель линияларының тартылыуы халықты үзлексіз электр энергиясы менен тәмийинлеуге косентин тийгизіп атыр (газетадан). **2.** Адам хәм жанлы-жаныуарлардың арқасының ортасында омыртқа сүйеклерин бириктирип турған ийилиушең ағзасы. Кем хәрекет адамлардың омыртқа *бағанасының* хәм сүйеклердин кеселликлери жийи ушырасады (газетадан).

БАҒАТ ат. Жайлау, меншиклеп алынған жер, өрис жер, биреудің қарауындағы, бақлаулы жер, жайлау ушын қолайлы бир бөлек жер, бул бурын ески ағызеки сөйлеу тилинде қолланылып, хәзир гөнерип, дәстанларда ғана қолланылады. Жазлауға үйим кондырсам, Қосыққа малым, жайдырсам, Өзимнің қойған *бағатым*. Жети атадан бермаған, Суу жиберген көлатым, Бунда ханның неси бар («Қоблан»).

БАҒ-БАҒША ат. Хәр түрли мийуе ағашлары менен хәр қыйлы гүллер өсирилетуғын жер, орын. Ол бәрқулла үйимиздің алдындағы кишкентай *бағ-бағшалардың* ишине кирип, гүллерге, мийуе ағашларына қонып ушып жүрген, хәр түрли гүбелеклердин қызықлы хәрекетине қарап жүдә мәс болып, кеулин көтерип оларға хеш қандай азар бермей ойнайтуғын еді (А.Бекимбетов), Ортаншы баласы бағ-бағшаны көлеп алыпты (ққ.х.е.).

БАҒ-БАҒШАЛЫ кел. 1. Бағ-бағшасы мол жер, бағлы, бағшалы. Бурынғы өткен заманда хәули-хәрем, *бағ-бағшалы*, төрт түлиги сай бир бай болыпты (ққ.х.е.). **2.** Бағ-бағшаға

ийе болған. Жакында Иранға барып, *бағ-бағшалы* болатуғынын айтып мақтанды (Ш.Сейтов).

БАҒДАР ат. 1. Бир тәрәпке қарай бағыт алыуы хәм де жүретуғын жолдың бағдары, тәрәп, тус. Артық аға менен Атамурат көлден шығыудан-ақ «Жиллиниң тоғайына» тууры *бағдар* алды (Т.Қайыпбергенов). «ГАЗ-69» маркалы жеңил машина зуулап қаладан тикке күнбатыс тәрәпке қарай *бағдар* алған үлкен жолға шықты (А.Бекимбетов). Қозы патшадан мәулет алып, қасқыр менен бирге белгисиз қыздың елине қарай көрингеннен жолдың *бағдарын* сорап кете береді (қ.х.е.). 2. Жумыстың, ис-хәрәкеттиң жөн-жосағы, хәр қыйлы ислердің бағдары. Сен заманның *бағдарын* байқайсаң ғой (К.Султанов). Усы *бағдарда* драматург, пьесаның хәзирги аўхалында тек басланғыш адым атлай алған (Г.Есемуратов). Нағыз азамат, патриот адам бизге үлкен жәрдем көрсетип уақыяның түп-тамырынан анықлауға белгисиз, купыя сырларды жазып *бағдар* көрсеткен (А.Бекимбетов).

БАҒДАРЛАМА ат. Жол-жоба, көрсетпе, тәртип, қағыйда. 1. Белгили бир мақсет, ис-хәрәкет яки илажлардың алдын-ала белгиленип шығылған ис жобасы, оны әмелге асыруу тәртиби, қағыйдасы; программа. Саламат әулад *бағдарламасы*. Мәмлекетлик тилди әмелге асыруу *бағдарламасы*. Азық-аўқат *бағдарламасы*. Мәмлекетимиз басшысының басламасы менен «Абат аўыл» хәм «Абат мәхәлле» *бағдарламалары* қабыл етилип, халықтың турмысын түп-тийкарынан жақсылауға қаратылған дәретиўшилиқ хәм абаданластыруу жумыслары басланды (газетадан). ... институттың Хаял-қызлар комитети басланғыш шөлкеми тәрәпинен «Саламат ана хәм бала жылы» мәмлекетлик *бағдарламасы* тийкарында «Баланың жаты болмас» атамасындағы қәуендерлик қайыр-сақауат акциясы хәм миллий липаслар таңлауы болып өтти (газетадан). Азық-аўқат *бағдарламасын* орынлау, халықты азық-аўқат өнимлери менен тәмийинлеуді әдеуир жақсылау бойынша кешиктирилмейтуғын уазыйпаны шешиу дән

жетистириуге оғада үлкен дәрежеде байланыслы (газетадан).
2. Қолланба сыпатында әмел етиў. Оқыў *бағдарламасы*.
3. Орынланатуғын илажлар тәртиби, дизими. Конференция *бағдарламасы*. 4. Телевидение хәм радиода көрсетиўлер хәм еситтириўлер *бағдарламасы*. 5. Концерт *бағдарламасы*. Кафедраның зийрек жаслары тәрепинен концерт *бағдарламасын* тамашалап, нураный устазлардың кеўил-кейпияты көтерилди (газетадан).

БАҒДАРЛАНЫҰ ф. Бет алыў, жол-жоба алыў. Жоқарыдан *бағдарланған* төменги мийнеткешлер массасы тәрепинен куўатланған,... (Г.Есемуратов). Жүдә жақсы дурыс *бағдарланғансыз* (А.Бекимбетов).

БАҒДАРЛАҰ ф. Жағдайды абайлаў, ис-хәрекеттиң шамасын билиў, ыңғайын байқаў. Хүжимди банкирдин мәпиниң гитлер менен бир екенлигин ашып таслаўға *бағдарлайды* (Г.Есемуратов). Сөйтип, немецлердин *бағдарлап* киятырған жерине бизлер бурын хийле жасап, өзлерин бапладық (Ө.Хожаниязов).

БАҒДАРЛАҰШЫ ат. Ис-хәрекетти, қандай да бир жумысты бағдарлап басқарыўшы адам. Бул жағдай барлық нәрселердин жағдайларын билиўши, *бағдарлаўшы* еди (Қ.Айымбетов).

БАҒДАРСЫЗ кел. Бағдарды билмеў, өзінше кетиўшилиқ.

БАҒ-ДӘҰЛЕТ ат. Бахыт, байлық, дәўлет, несийбе, материаллық ийгилик. Куданың берген *бағ-дәўлети* бар, пүткил дүньяны жанына сарп етемен,... (ққ.х.е.). Ол жаңа туўылған баланың илиўине көйлек әкелип, балаға узақ өмир хәм *бағ-дәўлет*, Сараға саў-саламатлық тилеп шығып кетти (С.Айний). Дәўкемпир мәрт кемпир жесир тул еди, *Бағ дәўлети* алдындағы улы еди (К.Султанов).

БАҒЛЫ кел. I. Хәр түрли мийўе ағашлары менен гүллери көп. — Шофёр онға бур, анаў көринген *бағлы* жай, — деди Султан (А.Бекимбетов). Көз алдында Днепрдин бойлары, Көз алдында Украина даласы, Хеш ўақытта шығар емес ядымнан, гүли *бағлы* сулыў Киев қаласы (Ж.Аймурзаев). Әмиў бойындағы *бағлы* гүлзарын, Данқлы қыял жүрегиме

йош салдың, Бахты бәлент екен сен сүйген ярдың, Мәңги нур жайнасын бахыт шырағың (Т.Сейтжанов). Дарағың кесилди *бағлы* мийуели бир, Шер өлген соң жетер қаяққа халы (Өтеш). **2.** Биреўге бағынышлы, ғәрезли, караслы. Бердақ айтар дағлы екенин, Залымларға *бағлы* екенин, Бир көзиниң ақлы екенин, Ғәрип кәсерге пана бер (Бердақ). **3.** Бағы бар. Бул жерде байдың *бағы* бар еди (ққ.х.е.).

БАҒМАН ат. **1.** Бағда төрбиялаушы, мийуе ағашларының өсиуине, писиуине қарайтуғын адам. Бурын кәсип дегендей кәсип болды ма, хәзир колхозда *бағманман* (Н.Дәўқараев). Жазлар болса *бағман* терер мийуени, Тәуип табар бул дәртине дауаны («Қырқ қыз»). ... хожалық буйымлары дүканынан *бағманларға* арналған дәрилерди сатып алып, сонда көрсетилген кәделер менен жумыс ислеу керек (газетадан). **2. аўыс.** Өмирде, турмыста «устаз» мәнисинде қолланылады. О әдиули муғаллимим, устазым, Балалық өмиримниң болдың *бағманы* (И.Юсупов). Алдында отырған мына адам оған жана өмир есигиниң *бағманы* сыяқлы болып сезилди, өзи бир бағқа кирип, ал отағасы сол бағдың төрбияшысы сыпатында сезилип тур (Ө.Айжанов). «Устаз — өмир *бағманы*» деген халқымызда даналық сөз бар (газетадан).

БАҒМАНЛЫҚ ат. **1.** Хәр түрли мийуе ағашларының өсип турған жери, орны. Усы жол менен кете берсеңиз *бағманлыққа* барасыз (газетадан). **2.** Бағманлық бойынша (хаққында) кәсип. Аўыл хожалық техникумының *бағманлық* бөлимин питкерген (Ж.Аймурзаев). — Ата, *бағманлықты* қайдан үйрендиңиз? (Н.Дәўқараев).

БАҒМАНШЫЛЫҚ ат. Мийуе ағашларын хәм гүллерди төрбиялаушы маман, кәсип ийеси. Мениң кәрим дийқаншылық хәм *бағманшылық* (А.Бекимбетов).

БАҒ-ШАРБАҚ ат. Хәр қыйлы гүл, жемис, мийуе ағашлары өсетуғын орын. Үйиниң дөгерееги *бағ-шарбақ* болып жетисти,... (газетадан).

БАҒ-ШАРБАҚЛЫ кел. Бағ-шарбағы көп. ... колхоз курғынласып *бағ-шарбақлы* болып кетти (газетадан).

БАҒШЫЛЫҚ кел. Хәр түрли гүллер, мийуе ағашлары өсип турған орын. ... *бағшылықты* рауажландырыуда қосымша жаңа жұмыс орынларын жаратыу имканиятын береді (газетадан). — Иним, сизің жақлар толық *бағшылық* болып кетти-ау деймен-ә? (М.Нызанов).

БАҒЫ-БОСТАН ат. 1. Бағ егилген кеңислик жерлер. Бир *бағы-бостанның* үстине шықты («Мәспатша»). Жолаушы кәруан ол журттан бул журттан киятырып түсип, қонып өтетуғын мәканлы жери *бағы-бостан* сархауыз бар еди («Алпамыс»). 2. Өмирдің, тиришиликтің, турмыстың жақсыланыуы, гүллениуи. Күн-күнге айландың *бағы-бостанға*, Толық жазсам сыймас еди дәстанға (Д.Қасымов). *Бағы-бостан* нур қуяшта, Жеңис таптың Ұатан халқы, Дәулетли бағымның *бағы-бостаны* (С.Нурымбетов).

БАҒЫЛЫҰ ф. Жанлы-жаныуарлардың тәрбияланыуы, қаралыуы, күтилиуи. Қайып көлде *бағылып* жүрген көп маллардың пахта атызларына түспеуін қадағаладық (А.Бекимбетов). Сыйыр жақсы *бағылып* жақсы күтилгенликтен тез күннің ишинде-ақ ойдағыдай болып оналып кетти (Ж.Сейтназаров). «Қыста от-шөп болмаса, сондай-ақ, — деп Зийбагүл блокнотына, — өристе жаман *бағылса*, отсыз жерге жайылса, сыйырдан сүт алыудың продукциясы кемийди (Ө.Айжанов).

БАҒЫНБАҰ ф. Бойсынбау, бас иймеу, қараслы болмау, мойынсынбау. Бирақ, кууанышын усы сапары да жасырғысы келип еди, хәрекеті өзине *бағынбай* қалды (Т.Қайыпбергенов). Мен сениң балаң емеспен, мен бул патшалықтың қарауына *бағынбайман* (ққ.х.е.).

БАҒЫНДЫРЫҰ ф. Бас ийдириу, қараслы етиу, қорқыту, бойсындырыу. Әжинияз өз заманындағы хаял-қызлар теңсизлигин қаралай да алмайды, қайта хаялды ерине тилсиз *бағындырыу* керек дейди (К.Султанов).

БАҒЫНДЫРЫҰШЫ ат. Бас ийдириуши, қараслы етиуши, қорқытып алыушы, бойсындырыушы. Тың жерлерди *бағындырыушылардың* алдында тәжим етип турғандай, салы

басын көтере алмай ийилип қалды (газетадан). ...адамның тәбиғаты *бағындырыушы* күши өседі (Г.Есемуратов).

БАҒЫНЫҢҚЫ кел. 1. Қараслы, ғәрезли, бағынышлы. 2. грамм. Сөз бенен сөздің, гәп пенен гәптің бир-бирине мәнилик жақтан бағыныуы. *Бағыныңқы* гәп, бағыныңқы қоспа гәп. Мысалдағы дәслепки үш *бағыныңқы* гәп бас гәпке хәр қайсысы тиккелей тең байланысқан (Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис). Избе-из *бағыныңқылы* қоспа гәплердеги *бағыныңқы* гәплер дәслеп өз ара мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланыста болып, контексте тұрақлы орынға ийе болады (Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис).

БАҒЫНЫҰ ф. Биреудің қарауында болыу, қараслы болыу, ыңғайына кәниу, бойсыныу. Демек Алма да, ушар гилем де илимге *бағынады* екен (ққ.х.е.). Мұхаббат! Хәмириңе *бағынарман*, Тутансан, шақмақ болып шағыларман (И.Юсупов).

БАҒЫНЫҰШЫ ат. Бас ийиуши, қараслы болыушы. ...құллық етип *бағыныушылар* ғой, — деп түсинди (Т.Нәжимов).

БАҒЫНЫШЛЫ кел. Ғәрезли, қараслы.

БАҒЫНЫШЛЫЛЫҚ ат. Бағыныушылық, ғәрезлилик, қараслы болыушылық.

БАҒЫП-ҚАРАҰ ф. қ. бағыу.

БАҒЫР ат. Бауыр сөзинің көркем шығармаларда қолланылыуы. Дүньяда әрмансыз меҳриң қанады, Тениң тийсе *бағрың* оттай жанады («Алпамыс»). Кумар ана жаудың *бағырын* сөткен жер (Г.Нурлеспесова).

БАҒЫСЫҰ ф. 1. Аңлысыу, бақлау, сынау. Үйдегилер бирин-бири *бағысып*, бираз тымсырайып отырды (К.Султанов). 2. Жәрдемлесіу, көмеклесіу, қарасыу. ...мен де малларды *бағыстым* оған (Қ.Айымбетов). 3. Қарау, нәзер салыу. Топарласқан жәмәәт сап дизилисип турды да, қолларын әлип ләм алысып уламалар киятырған тәрепке *бағысып* турды (Қ.Мәтмуратов).

БАҒЫТ ат. 1. Бағдар, бет алыс, бет алған жақ. Шериплер де жүріп киятырған *бағытына* қарай жол алды (К.Султанов). Шамал өзгерген сайын, әлбетте муз да өз *бағытын* өзгертип шамалдың ығына қарай ыға берди (М.Абдиреймов). 2. Алған бағдар, усаған жол, усыл. Ширкинлердің *бағыты* бар ма, ким биледи, бирақ тезирек бир илажын қылың деди қыстанып жүрген Хүрзия (Әд. хрес.). ... сюжетлик *бағытында* көп ғана айырмашылықтар бар («Мәспатша»). Каралаушының *бағыты* қандай көринеди (К.Әуезов). 3. Ағым, бағдар, идеялық ағым. Филологиялық *бағыты* менен тығыз байланысly (С.Камалов)

БАҒЫТЛАҰ ф. 1. Бир жаңа бет алыу, бағдар алыу. Атлылардың бет алды тоғайға қарай *бағытлап* жүре берди (Қ.Аралбаев). 2. Бағыт көрсетиу, жол көрсетиу, бир жолға силтеу, бағыт бериу, жолға салыу. Адасқан жолаушыларды дүзиу жолға *бағытлап* силтеп жиберди (Қ.Ирманов).

БАҒЫТЛАҰШЫ ат. Бағыт бериуши, бир жаңа бет алдырыушы.

БАҒЫҰ ф. 1. Жанлы-жаныуарларды күтиу, қарау. Қойшылық қандай кеуилли, жаныуарларды *бағаман* (Д.Қасымов). Күни менен байдың ылақтарын, қозысын *бағып*, кеште шығарып айдап, ауыр мийнет етип жүріп, оқыдым (А.Бегимов). Мамыттың әкеси Дәулет оны Қууанышжарманың бойындағы халықтың қой-ешкисин мийнет хақы алып *бағыуға* берди (Т.Нәжимов). 2. Тәрбиялап өсириу, асырау, сақлау. Кемпир баланды мәрдикарлыққа жиберетуғын болдым, хеш қапа болма, сизлерди өзим *бағаман!* — деп маған 4—5 теңгени узатты (Ә.Шамуратов). Шаққан, шаққан, шаққан қыз, Науқан куртын *баққан* қыз (И.Юсупов). 3. Талапланып көриу, тырысыу, баклау. Түни менен уйқысының шала болғанына қарамай жуумақланбаған пикирин хәзир ғана бир жерге түйдеклегиси келип *бақты* (Т.Қайыпбергенов). Отаудың ошағының күлин ләгенге қосыуыслап салып атырған қарсы алдындағы жумалақ жүзли, орта бойлы хаялға шаншылып қарап, басқан адымын *бағып* отыр (К.Султанов). «Ала тайды отлатып, Жақсы күтип *бақ*»

деди (И.Юсупов) **4.** Байқаў, абайлаў, караў. Оларға жыр емес күннің батқаны, Балық тасыў күни-түни *баққаны* (К.Султанов). Ой жиберсең кең дүньяға, *Бақсам* қайырылып қыяға (Ә.Шамуратов). Ақсақтың ақырына *бақ*, Соқырдың соңына *бақ* (қ.к.х.н.). **5.** Изин күтиў, соңына караў, караўыллаў. Адасқанның артына *бақ* не шара?! Намыссызбан жүзим, кеўилим қап-қара (И.Юсупов). Қөрсеніз бир пери наз бенен *бағар*, Наз етсе ашықтың жаныны жағар (Әжинияз). Лақабы оның хийуалы қыз, Таң юлдузы таңға *бағар* (Әжинияз). **◇ Аўызын бақты** — сөйлеўин күтиў, сөзин байқаў, аңлып турыў. Арғы тарийхын айтып қояма дегендей, бир-бириниң *аўызын бағады* (К.Султанов). Қараңғыда не қылып жүрсең, биреў куўды ма? — деп бетинен еки көзимди айырмай *аўызына бақтым* (Әд. хрес.). Қыздың сөзи оған жақты, Тағы айтсын деп *аўызын бақты* (Ш. Артық). **Бағып-күтиў** — күтиў, караў, сылап-сыйпаў. ...малды бағып-күтиў, сүт саўыу жөнинде көп ғана тәжирийбе үйренип алдым (Ж.Сейтназаров). **Бағыў үйи** — асырайтуғын, сақлайтуғын, карайтуғын, күтетуғын, тәрбиялайтуғын орын. Мен жаңа Самарқанд қаласындағы қәуендерсиз, караўсыз қалған балаларды *бағыў үйиниң* тәрбияшысынан Садулла жөнинде жақсы хат алдым, — деп лейтенант Бекниязов асығып, албырақлап, тез-тез айтты да қолындағы хатты капитанға усынды (А.Бекимбетов). **Мийзамын бағыў** — кеўлине караў, райына караў. Басындағы қазына мақпал тақыяның пөпеги поррықтай аппақ жүзине қуйылып жарасып, еки бетиниң солқымланған алмасына сәўкеледей төгиліп, бәйбетше тақлетте отырған баласына Нуржамал жалт-жалт қарап, *мийзамын бағып отыр* (К.Султанов). **Хәддине бағыў** — халын билиў, шамасын билиў. Билемен сениң хаслық қарақалпақ, Қолыңа таяқ алда малынды бақ, Өлтирип еки бирдей инилеринди, Хийуаға хан болмаға *хәддине бақ* (Бердақ). **Үнсиз бағыў** — сөйлемей, үндемей. Асфальяның нурсыз тартқан нәзери, илаж таппай, залға *үнсиз бағады* (И.Юсупов).

БАҒЫҰ-БОСТАН ат. қ. бағы-бостан.

БАҒЫҰСЫЗ кел. Тәрбиясыз, караўсыз, күтимсиз, қарайтуғын адамы жок.

БАҒЫҰСЫЗЛЫҚ ат. Караўсызлық, күтимсизлик, тәрбиясызлық, күтимсиз қалыўшылық.

БАҒЫҰШЫ ат. Тәрбиялаўшы, асыраўшы, караўшы, көз-қулақ болыўшы. ... *бағыўшы* тек қадағалаў исин ғана алып барады (Ж.Сейтназаров).

БАҒЫҰШЫЛЫҚ ат. Бир нәрсеге караўдағы маманлық, кәсип, өнер, кәр.

БАҒЫ-ХӘРЕМ ат. Хәр қыйлы гүл, жемис, мийўе ағашлары өсетуғын орын, бағ-шарбақ. *Бағы-хәрем*, бақша хәм де тереклер, көзлериме шеңгел шелли көринди (Бердак).

БАҒЫШ: бағыш етиў. ф. 1. Пидә болыў, сарп етиў, бир нәрсениң жолына басын арнаў, тигиў. Бадам қабақ жүзинде қал, Жолыңа *бағыш* дүнья-мал (Әжинияз). Аға-беглер тартса жат журтқа несип, Душпанлар куўанар көкейин кесип, жүрер күнлер бар ма кеўлим өсип, Барлы өмирим *бағыш* мениң халық ушын (ққ.поэз.ант). 2. Арнаў, нийетлеў. Усы үскенелердиң хәммеси саған *бағыш* (ққ.х.е.). ◇ **Бағыш етпеў** — бир нәрсениң жолына басын тикпеў, арнамаў, бағышламаў. Ата-анам өлгеннен соң, Қызыл гүлим солғаннан соң, Жалғыз өзим қалғаннан соң, Денемди *бағыш етпедим* (Бердак). Мен тиймеймен өлтирсең де, Ертең дарға илдирсең де, Қандай бир азап берсең де, Етпеймен денемди *бағыш* (Бердак).

БАҒЫШЛАНЫҰ ф. Нийетлениў, арналыў, бейимлениў. Бизиң қолға киргизген табысларымыз да, алда турған ұазыйпамыз да халқымыздың ийгилигине *бағышланған* (Ж.Сейтниязов). Бирақ, бул пәтияның не ҳаққында кимге *бағышланғаны* бизлерге белгисиз жумбақ болды (Ә.Шамуратов). Олар аўыл хәм аўыл адамларына *бағышланған* шығармалардың айырым мәселелери жөнинде түсиник туўдырды (Г.Есемуратов).

БАҒЫШЛАҰ ф. Бир нәрсениң жолына арнаў, нийетлеў. Оған *бағышлап* мынандай қосық та шығарды (А.Бегимов).

Бердик саған *бағышлан*, Гүлайым атлы сулыұды («Қырк қыз»). Ай нурына мүлгип айдың түрлери, Заўық *бағышлан*, түрли кустың үнлери (И.Юсупов).

БАД: бад урыў ф. Өзинен басқаны адам есабына алмаў, аўызына не келсе соны айтыў, менсинбеў. Мақтанып сенде, талай қыз, Баўырман деп *бад* урып («Ер Зийўар»).

БАДАБАТ ат. Шаўқым, урыс-кейис. Ол *бадабаттан* қорқпады, лекин қапаланды (Т.Қайыпбергенев). Бул *бадабатлардан* қорқып, сақланып, Биз ғана ырайдан қайтпадық тек те (И.Юсупов). ◇ **Бадабат урыў** — шаўқым шығарыў. *Бадабат урған* сеслер басыла баслады (Н.Дөўқараев). **Бадабат салыў** — шатақ шығарыў. Бирақ, билмеген киси қусап *бадабат салып* жүреді (Г.Есемуратов). **Бадабат қылыў** — шатақ ислеў. Өз сөзимди жүйлеп қылдым *бадабат*, Мен мақтансам ол қолланды меламаат (Қ.Ирманов).

БАДАЛҒЫР ф. Турмыста сийрек ушырасатуғын ғарғыс сөз, бул урысқанда, кейискенде, күйингенде, налыс еткенде айтылады, жоқ болғыр мәнисин билдирип келеді. Қайда кетти *бадалғыр*, — деп кемпир Жаббақларды излей баслады (Б.Кербабаев).

БАДАЛЫҰ ф. Көринбеў, көзге көринбей кетип қалыў, қайтып келмеў. — Булар азаннан бери *бадалды*, — деди кемпир (ққ.х.е).

БАДАМ ат. Формасы сүйир, қызғылт гүлли, түсликте өсиўши мийўе ағашы. Арттырғаны *бадам* ағаш ортасы, Бал излеген Байбөриниң баласы («Алпамыс»). Әнжир, алма, әнар, *бадам*. Бағда сайратып дембе-дем (ққ.поэз.ант). Бағда питкен *бадам* бар, Керилип атқан адам бар (Қ.Ирманов). ◇ **Бадам қабақ** — бадам ағашының мийўесине тенеп, сулыўлықты көрсетеди, бул әсиресе хаял-қызларға көп қолланылады. *Бадам қабақ* жүзинде қал, Жолыңа бағыш дүнъя-мал (Әжинияз). Аралда қызлар бар *бадам қабақлы*, Еллерине қымбат мақсет-мурады (III.Мәмбетмуратов). Көзиң түссе кеўлиң урады халлас, *Бадам қабақ*, оймақ аўыз қыя қас («Алпамыс»). Писте мурын, *бадам қабақ* кең қушақлы ақ тамақ («Қырк қыз»).

БАДАН ат. Оқ өтпейтуғын тон, батырлар кийетуғын сауыт. **Бадана көз** — көз сыяқлы дөңгелек-дөңгелек етип исленген зат. *Бадан көз*ли ақ сауыт. Бөктериүге танады («Алпамыс»). Айпаршаны нашар деп ким айтар. *Бадана көз* ақ сауытты кийеди («Мәспатша»).

БАДАНАДАЙ кел. Бирден көзге түсетуғын, үлкен болып көринетуғын. Бадырайып көринетуғын *баданадай* көзлери адамға жаман тәсир етеди (Айбек). Шаштәрез кирди, мурты хәррийген, көзлери *баданадай* бир киси екен (Ш.Сейтов).

БАДИЯ ат. Ылайдан исленип, қумбызда писирилген, тамақ қуйып ишетуғын ыдыс, тастабак. Қолға суу қуйылды, екеу ара, үшеу ара *бадиялар* менен палаулар келди, оған қосыла мойны қылтыйған шийшелер де аз болған жоқ (Қ.Айымбетов). Қара қас, қызыл зербарақ табақ-қасықлар, жез периұза сырша менен сырланған гүзелер, *бадиялар* (Қ.Аралбаев). Капитан издің үстине төнкерилген *бадияны* көтерип шетке қойды да, — Мине усы изге жибер ийтинди?— деп сержантқа буйырды (А.Бекимбетов).

БАДМИНТОН ат. (ингл. Англиядағы Badminton — Бадминтон қаласы атынан). Теннис ойынына уқсас, бірақ ракеткасы хәм урып ойнайтуғын воланы менен өзгешеленетуғын спорт түри. ... мектепте спорттың *бадминтон* түри де жақсы рауажланып бармақта (газетадан). ... *бадминтон* дөгерегине 23 оқыушы катнап, тәжирийбелі тренерлердің басшылығында шынығыу алып бармақта (газетадан).

БАДМИНТОНИСТ ат. Бадминтон ойыншысы.

БАДШАҚЛЫ кел. Сүзеген өгиздей, дүңирейген. Қолында қанлы қамшысы, *Бадшақлы* патшам келди (кк.х.к.).

БАДЫРАЙЫСЫҰ бадырайыу фейилинің шериклик дәрежеси. Демнің арасында дөгерек-дала ашылып, қаралтым аспандағы жұлдызлар бурынғыға қарағанда күшлирек шағырайысып турғандай *бадырайысып* кетти (Ш.Айтматов).

БАДЫРАЙЫҰ ф. I. Көзди үлкейтип, ағын алартып қарау, тиклеп қарау, бажырайыу, бақырайыу. Әметке көзәйнек астындағы көзин *бадырайта* отырды (Т.Қайыпбергенов).

Ағасынан бет аударып айыбымызды неге айтасан дегендей Айшагүл Орынбекке *бадырайды* (Т.Қайыпбергенов). Қалменнің түсі өңіп көзі *бадырайып* қалды (К.Султанов). 2. Анық, айқын, көрнекли, белгили болып көриніу. Қаслары шегірткениң сыйрағындай *бадырайып* тур (Қ.Айымбетов).

БАДЫРАҚ I ат. Мәкке, жүөери, арпа, бийдай хәм тағы басқа собықлылардың дәнлеринен қуұырылған жемис, аұқат, тағам. Бизлер баллар болып, хәммемиз *бадырақ* қуұырып жедик (газетадан).

БАДЫРАҚ II бадырақ көз. кел. Бадырайған үлкен көз, бадырақ сыяқлы көз. Талдырмашлау ұзын бойлы, қыр мурынлы, *бадырақ* көз бала көшеден өтип баратырған арбаны көріп, қасындағы отырған балаларға ым қақты (Н.Дәуқараев).

БАЖ: баж етиу ф. Бирден сөйлеу, бетинен алыу, жаман сөз бенен сөгиу, сөйлеу, бийхаяшылық етиу. Жаббақларды көриуден кемпир *баж етип* сөйледі,... (Б.Кербабаев). Өмирбайға Айтгүлдің алдынан өткенин, хаялдың «*баж*» ете қалғанын, Қунназардың еситкен аұыр-аұыр гәплерин Мурат қыпса сақлады (Ш.Сейтов).

БАЖА ат. Апалы-синлили туұысқан қызлардың күйеулері, сондай-ақ, бир урыудың қызларына үйленген жигитлер бир-бирине бажа болады. Алламурат деген *бажасының* үйине қыдырып кетти (Ж.Аймурзаев). Убайдулла менен Дәулетбай бий екеуінің *бажалығы* бар еди (Т.Қайыпбергенов). Бай қызы қазақтың көн жеген хақын, *Бажасы* Жумабай болысқа жақын (Бердақ). **Ышқыр бажа** — еки жигиттің бир қыз я келиншек пенен жақынлық етип жүриуі. Маманның *ышқыр бажасы* еди ол (Т.Қайыпбергенов).

БАЖАЛАҚЛАУ ф. 1. Шауқым шығарыу, өзін ямаса биреуді қорғау мақсети менен өжетленип, қатты-қатты дауыс шығарып сөйлеу. Оларды көриуден *бажалақлады* келиншек (Қ.Айымбетов). 2. Урысыу, кейиу. Кемпир жигитлерге *бажалақлады* (Б.Кербабаев). Ашыуының келгенлиги

соншелли, өмирінде қылмаған әдетін ислеп, дауысынын барынша *бажалақлады* (Ш.Сейтов).

БАЖ-БАЖ: баж-баж етиў ф. Күйип писиў, шаўлаў, дауысын қатты-қатты шығарып сөйлеў. Кимди көрсең соған *баж-баж* етесең де жүресең (Ө.Айжанов).

БАЖБАН ат. Қорықшы (бир үлкен участканы караўыллап жүриўши), тоғайшы, тоғай қорықшысы, сақшысы. Сонша тоғайдан бир үйге жеткендей үй тал табыў қыйын машақатлы бола турса да, *бажбанлар* бул буйрықты орынлады (Қ.Айымбетов). *Бажбан* жақында ғана түтин пул өндирип кетип еди (Т.Қайыпбергенов). Қорық болды бийкар тоғай, *Бажбанлары* болды бийжай (Қ.Айымбетов). Ығбалына балықшабақ шықпады, Тағы *бажбан* қондырмайды бул қалай (С.Нурымбетов).

БАЖБАНЛЫҚ ат. Сақшының, қорықшының, тоғайшының шуғылланатуғын кәсиби, кәри. Еки айлық *бажбанлық* оқыўға бараман деп алдадым (К.Смамутов).

БАЖЫ ат. 1. Бир мәмлекеттиң аймағынан екінши мәмлекет аймағына өткизетуғын товар, зат, мүлк сыяқлы нәрселерден ақшалай алынатуғын мәмлекет салығы. Бул еки мәмлекет өз ара *баж* төлеўди мақул көрди (газетадан). 2. Алынатуғын салықтың муғдары, бахасы. 1903-жылы Россия хұкимети көшпели, ярым көшпели қыйын турмыста жүрген түркменлер тәрөпинен киретуғын пахтаның хәр пудына 4 манаттан *бажы* қойды (Қ.Ирманов). ◇ **Бажы пул** — бир мүлк сыяқлы нәрселерден алынатуғын ямаса төленетуғын ақша. ...*бажы пул* берип кетиң деп жолаўшыны кесеклеп жолдан өткермейди, айырым бир сықмарларын услап алып урады (Қ.Айымбетов).

БАЖЫЛДАҚ кел. Уялмастан көп сөзлерди айтыўшы. Өмирим туўып сендей *бажылдақты* көрмедим (Қ.Айымбетов).

БАЖЫЛДАСЫҰ ф. 1. Өз ара жаман, турпайы сөзлер менен айтысып кейисиў, урысыў. Булар екеуи *бажылдасыўы* менен ишкериге кирип кетти (А.Бегимов). 2. Ийтлердин

үриүлери, бир-бири менен ашшы дауыс шығарыуы, шабаланып үриуі. *Бажылдасып* үре баслаған ийтлердің шауқымынан сескенип қайтадан ишке кирди де, кийиз үстинде дүс төменине жатып жер тыңлады (А.Бекимбетов).

БАЖЫЛДАТЫҰ ф. бажылдау фейилинің өзгелик дәрежеси. «Анау күнги айтқан жаңалығына сүйиншиге не алдың», деп саат сайын *бажылдатып* бетине басамаң (М.Нысанов)

БАЖЫЛДАҰ ф. Бақырыу, дауыс шығарып сөйлеу, ашыұланыу, күйип-писиу. ...дизесин сарт-сарт урып, *бажылдап* сөйлеп кетти (Айбек).

БАЖЫРАЙЫҰ ф. Көзди бежирейтип қарау, көзди алартып қарау. *Бажырайып* қарап турды да, әллен уақтан соң қойсаң-ә деп бақырып жиберди (Сейтов). «Қәтенди мойынла, былай исле», – деп, бетіне *бажырайып* олар тек (И.Юсупов).

БАЖЫХАНА ат. Бир мәмлекеттің аймағынан екінші мәмлекет аймағына өткенде товар, зат, мүлк хәм т.б. нәрселерди тексеріуші, қадағалаушы мәкеме, шөлкем. ...Қарақалпақстан Республикасы *Бажыхана* басқармасы хызметкерлери басқа хуқық қорғау уйымы хызметкерлери менен биргеликте бир қанша илажларды әмелге асырып келмекте (газетадан). — Экспорт етилетуғын мийуе-овощ өнімлери *бажыхана* тексеріуінен өткерилмейди (газетадан).

БАЗ ат. **1.** Бир нәрсенің көп турыуынан бузылып, үстин пилис басып, түри көгис түрге ениуі, көгерип бузылыуы. Гөрөклердің шириуі хәм *баз* басып көгеріуі (А.Джалменов, П.П.Карпов). **2.** Кир болыуы, тот басыуы.

БАЗА ат. (грек. basis — *тийкар, негиз*) **1.** Бир заттын тийкары, негизи. **2.** архит. Үстиннің, колоннаның тийкары, төменги жууан таяныш бөлеги. **3.** Халық хожалығы, ислеп шығарыу хәм мәдений-мәнауий тараулардың тийкары, негизи: Материаллық-техникалық *база*. Эксперименталлық *база*. Экономика *базасы*. Өйткени, жаңа экономика *базасы* да жаңа мораль, жаңа формалар, жаңа жәмийетлик

байланыслар жүзеге аса баслады,... (Г.Есемуратов).... мәденият хәм спорт мәкемелериниң материаллық-техникалық *базасын* беккемлеу ушын зәрүр шараятлар жаратты (газетадан). Мектептер хәм оқыу орынларының материаллық *базасы* бир қанша беккемленди (газетадан). **4.** Белгили бир материаллар, затлар топламы, жыйнағы: Азық-ауқат *базасы*. От-шөп *базасы*. Шийки затлар *базасы*. Шаруалар Қызылқұмның өзінде от-шөп *базасын* шөлкемлестириуді ойлайды (Т.Нажимов). Елимиздің келешектегі салыгершилиқ *базасы* мине усы жерлерде дүзилди (газетадан). **5.** Белгили бир хызмет көрсетиу хәм керекли үскенелер менен тәмийинлеу мақсетинде қурылған арнаулы орын, жай. Туристлер *базасы*. Авиация *базасы*. Әскерий *база*. Спорт *базасы*. Айырым ислери бойынша керекли материаллары бар орын, пункт, жай. *Базамызды* душпанның авиациясы билип қоймасын деп, бизлер аэродромнан жарықсыз қараңғы түнде ушып кеттик (Н.Дәуқараев). Бизиң оқыушыларымызға керекли затлар туристлик *базамыздан* көппеп табылады (газетадан). Бул жер мектеп оқыушылары ушын экскурсиялық *база* болып есапланады (газетадан). Пайтахтымыз хәм республикамыздың бир қатар қалаларында спорт *базалары* болады (газетадан). Балалар майданшалары, спорт комплекс *базалары* қурылды. (газетадан). **6.** Түрли товарларды, керекли нәрселерди сақлайтуғын, қоятуғын орын, жай, склад. Сениң ушын үлкен *база* курайық (Ж.Аймурзаев). Әмиудәрьяның төменғи жағында салы тапсырыу бойынша *база* дүзиу хаққындағы қарарларды оқығанда шексиз қууанышка бөленемиз (газетадан). **7.** Мағлыұматлар *базасы*. Мәлимлеме системаларын, ресурсларын, мағлыұматлар *базаларын*, бағдарламалық өнімлерди ислеп шығыу... (газетадан). **8.** Тех. Темир жол, автомобиль хәм т.б. дөңгелек көшерлері арасындағы аралық.

БАЗАЛЫТ ат. (лат. *basaltēs* — *сынау тасы*) Пайда болыуына қарай магмалық, қаралтым боз реңли, тау жынысы.

БАЗАР ат. **1.** Кенислик үлкен майданға орналасқан сауда-сатық исленетуғын орын, жай. Азық-ауқат *базары*. Кийим-

кеншек базары. Мектеп базары. Қарақалпақ базарға барар, бир шайыға шабақ алар (ққ.х.н.). Ақмақ сауда етер, базар өткен соң, бийдәулет нан жейди қалдан кеткен соң (ққ.х.н.). Егер ертең базарға мына қозақтағы бөзди тоқып болсам, сатып нобайырақ етип берермиз (Ә.Шамуратов).

2. Экономикалық термин. Базар. Өзбекстан жеринде жетистирілген мийуе-овощ өнімлерине дүнья базарында талап жоқары (газетадан). Дәслепки рети жети жыл алдын Ҳиндстанда таныстырылды хәм сол базарға мөлшерленди (газетадан).

Базар қатнасықлары: Базар қатнасықлары базар инфраструктурасыз жасай алмайды («Өзбекстан тарийхы»),

Базар экономикасы: Базар экономикасы товар-пул қатнасықларына тийкарланған хәм оларға тән экономикалық нызамлар тийкарында хәрекетке келетуғын экономика («Өзбекстан тарийхы»).

3. аүйс. Басын дауға, жәнжелге, қыйыншылыққа, аұрманшылыққа араластырыу. Ол уақытта күнликши, дийқанлар өзін базарға салады екен (Қ.Айымбетов). Басымды базарға салсам, Жалғыз баспақ болар ма екен? (А.Дабылов).

4. аүйс. Шаўқымласыу, дуудууласыу, өз ара қызғын сөйлесиу. Төрге төсек салып, әңгимениң базарын қыздырды (К.Султанов). Аннан-мыннан толып қалды, Балық базар болып қалды (Қ.Айымбетов).

5. аүйс. а) Кууаныш, бахыт, қызық, уақты хошлық, өмирдин жақсы уағы. Қыз-келиншек келсе бир өзин базар, Қатар жигитлерге салмадың нәзер (Омар). Қайтармағыл достын көрсең нәзерин, Қолдан келсе кургыл шадлық базарын (Бердақ).

б) Өмирдин кууанышы. Балалы үй базар, баласыз үй мазар (ққ.х.н.). **в)** аүйс. Унамсыз, келиспеу, үйлеспеу, жөнлеспеу. Үйдеги есапты базардағы нырқ бузады (Қ.Айымбетов). ...жалғыз тикенектен байлық куралмайды, Қымбат базары бир манаттың заты (М.Шымбергенов).

◇ **Шар базар** — Үлкен базар. Услап алып шар базарға сатарман, Иншалла байларман сени,... (Қ.Айымбетов).

Қайтыу базар — саудагерлердин сауда-сатык ислеп болып базардың тарқап атырған уақты, соңы, ақыры. Қайтыу базардан алып қалын,

дегендей ортаға жеңге салып, Зийнепке қыйсаңлайды (газетадан). **Қус базары** — а) қусларды сатып сауда ислеітуғын орын. б) қуслардың жыйылысып туратуғын орны, жайы. Отлы өріс, жасыл қыры малға жай, Мақпал көлі *қус базары* жырға бай (К.Султанов). **Ышқы базары** — мухаббаттың, сүйіушиликтің, ашықтықтың жолы. Арқадан самал турған, *Ышқы базарын* құрған («Алпамыс»). **Уйқы базары** — қатты уйқыға кетиу, хәз етип уйқылау. Көкнар менен көк чайға өзи қаттыға қанып алғаннан кейін ол *уйқы базарына* ауып кеткен еди (Қ.Досанов). **Базарға сатыу** — малды хәм басқа да затларды түсириу, шығарыу. *Базарға сатсам* апарып, Жалғыз кара болмайды, Барлық көрпе-төсегім (А.Дабылов). **Базарға шығарыу** — Базарға шығарып сатыу. Мол затларын *базарларға шығарып*, Алғанына қалдырмастан сатыңлар (Ж.Аймурзаев). **Қант көпир базары** — қыз-жигитлердің отырыспасындағы бир-биреуіне жиберетуғын түйіншиги, шаршысы, қанттың көп болып үйилиуі, нобай болыуы, молшылық. Қызып өтти *қант көпирден базарың*. Қыз болып жетілген уақтың Тиллахан (С.Нурымбетов).

БАЗАРЖАЙ қ. базар.

БАЗАРКОМ ат. Базар басқарыушысы, баслығы.

БАЗАРЛАУ ф. Базарға барып сауда-сатық ислеу, базардан керекли нәрселерди сатып алыу, базарды аралау. Соның кууанышы менен Шамурат Шымбайға *базарлап* кеткен еди (Қ.Досанов). Мен өткен базар күни қалаға *базарлап* кеттим (А.Бекимбетов).

БАЗАРЛЫ кел. Сатса тез өтетуғын, өтимли. Қалаға апарса болады, буның бәри де өтимли, *базарлы* ғой (Ө.Айжанов).

БАЗАРЛЫҚ ат. Базарлап келиушилердің үйине алып келген затлары, үйлеріндеги адамларға әкелетуғын сыйлығы. Бир күни Бердақ шайыр балаларына *базарлыққа* Шымбай қаласынан тақыялар алып қайтады (Қ.Айымбетов). Қалай, алған *базарлығыңыз* аз болған жоқ па? (Ө.Айжанов). Хәзир үшеуиңиз де пәлен базарға барып, хасыл затлардан *базарлық* алып келиңдер, қайсысыңыздың базарлығыңыз бахалы болса

мен соған тийемен (ққ.х.е.). *Базарлық* беріп атыр бәріне бирден, Неге собырайып турман бунда мен (И.Юсупов).

БАЗАРШЫ ат. Базарға барып керек затларын сатыўшы хәм алыўшы, базарға көп баратуғын адам. Бул мәхәлде үсти-басларын шаң басқан жүзлеринен көзлери зорға ғана қыпылықлап көринген *базаршылар* қалаға келип атыр (Ә.Шамуратов). Жап бойындағы арба жолдан қалаға ерте шыққан базаршылар жийи-жийи өте баслады (А.Бекембетов). *Базаршы* да, шопан да усылар хаққында сораитуғын болды (Ж.Аймурзаев).

БАЗ-БАЯҒЫ кел. Бурынғысынша, өзгериссиз, бурынғы кәддинде. Адам баз-баяғы гүбирленип атыр (Т.Қайыпбергенов). Мен болсам баз-баяғы еңиреп турман (Ж.Аймурзаев).

БАЗДА р. 1. Айырым уақытлары, гейде, базыбир уақытларда. Ауызына суу тамызса гейде тилге келеди де, *базда* үндемей қалады (Т.Қайыпбергенов). *Базда* үшеуи бирден суудан шығып, каналдың рашындағы май топыраққа аұнайды (Ж.Аймурзаев). 2. Күндеги, әдеттеги. Олардың оқыудан келгеннен сон *баздағы* талабы балық аұлау (Ж.Аймурзаев).

БАЗДА-БАЗДА қ. базда.

БАЗИС ат. (грек. basis — *тийкар, негиз*) 1. Тийкар, негиз. 2. экономикалық база. 3. филос. Жәмийеттиң белгили бир рауажланыу дәуиринде жүзеге келетуғын өндирис қатнасықлары. Бул *базистиң* үстинде көтерилип турған сиясий, хуқықый, философиялық, юридикалық, руұханий х.т.б. шөлкемлер хәм соған ылайықлы жәмийетлик саналар, яғный жәмийеттиң надстройкасын курайды (П.Сейтов). 4. геод. астр. Жер бетиниң белгили бир орнынан жүдә анык қылып тиккелей өлшеп алынатуғын тийкаргы сызык.

БАЗЛАНЫУ ф. Баз басыу, кир басыу, тат басыу.

БАЗНА ат. Жора-жолдаслардың, курбы-курдаслардың, бир катарлас, дайылы-жийенли, заманлас адамлардың бир-бирине батырсыныуы, еркинсиниуи. *Базналық* етип Қаражан,

мойнының шыққан жерине, Бир қамшыны урғанда («Алпамыс»).

БАЗНАСЫНЫҰ ф. Батырсыныұ, еркинсиниұ.

БАЗНАШЫЛЫҚ ат. Еркинсиниұшилиқ, арқа сүйеушилиқ.

БАЗЫ ал. Айырым, гейпара, базда, базыбир. Қызлар заңыратады әнейдей етип, Мен *базын* тапсам да, *базын* таппайман (А.Бегимов). Солай болғаннан соң өзимизге мәлим *базыларымыздың* бир шекесин кере қалған өзимиздин арамыздағы жаслардың аұхалы менен таныссақ,... (С.Мәжитов). Суұықтан бурын шара көр! Пахтаңды да ертерек тер! *Базылар* териүсиз тур, Ғөрек қалды ма? Нетти ме? (С.Мәжитов).

БАЗЫБИР ал. Гейбир, айырым. Ал, *базыбир* дереклерде Шүлликке Мүйтенди де қосып «Сегиз тамғалы Шүллик» деп атайды (К.Мәмбетов).

БАЗЫБИРЕҰ ал. Гейпара адам, айырым киси, базыбиреулер. Арзыұдың *базыбиреулердей* одағай емеслигин Лиза унататуғын еди (Ж.Аймурзаев), Базыбиреулері зыян тапқан базаршыдай сылбырасады (Т.Қайыпбергенов).

БАЙ I ат. 1. Мал-мүлки көп адам, феодал. Бурынлары бир *бай* болыпты, оның қойы оғада көп екен (Қ.Айымбетов). Сатарына мал болмаса, *Байдың* малын қарыз алма (Өтеш). Жайылған *байлардың* сансыз қойлары, Көзине тотыя жүрген жайлауым (Күнхожа). 2. Есап-саны жоқ, көп, мол. Төрт түлигим қаплап өрген, Ойпатым, *бай* хасыл жерге (И.Юсупов). Құлпы дөнген көк пенен, Өнимге *бай* жер сулыұ (Ж.Аймурзаев). Бул жердин *байлығы* көзден-көзге түсип, тилден-тилге алынып, елден-елге ен жайды (Қ.Ирманов). Бизин жердин теңизи менен дәрьялары балыққа *бай* (Қ.Досанов). 3. Жетискен, құрғынлы. Үйиңе зор *бай* болып бар, артын да, Керегенниң барлығын айт, тартынба (Т.Жумамуратов). ...белдеуге бедеу байланып, *бай* болып мақсетлерине жетипти (ққ.х.е.). *Байман* деген кеулиннин тоғына, туұрыдан сөйлей бер сөздин хағына (Омар). 4. Ер,

күйеу, жубай, жолдас, жупты. Сол уақта хаял патшаны өлтириу ушын ислеген хийлесин *байына* айтады (Қ.Айымбетов). Мен бир *бай* таңлап отырман ба, биреуди жарлы дейсиз, биреуди *бай* дейсиз, қайсысына берсеңиз де берін, енди мен де ержеттим ғой, — дейди де... (Қ.Айымбетов). Тәртіпли болсаң, *байыңа* неге бийлигін жетпей жүр (К.Смамутов). Өзиң жатып *байыңа*, тур-турлама келиншек (Қ.Айымбетов). — Улмекеннің *байы* ше! — деди хаял Жийемурат усы аұылдың тап усақ-түсигіне шекем билетуғындай (Т.Қайыпбергенов).

БАЙ II бай-бай т.с. Ренжигенликти, өкингенликти, күйингенликти, хайран қалғанлықты, қуғанғанлықты, билдиреди. Тастай түнек қаранғы ай, Қатын дауысы шықты «*бай-бай*» (А.Шамуратов). Хаял *бай-бай* сорқайнаған басым, кеширегөр хан аға, мен сизиң хан екениңизди билмедим, ... (ққ.х.е.).

БАЙБАЙЛАУ ф. Шауқым шығарыу, уай-уай салыу, дауыс шығарыу. Егинлерин көриуден кемпир *байбайлап* жиберди (Б.Кербабаев). Алдыңғы кеткен майда-шүйде балалар «ат киятыр, ат киятыр!» десип, кими *байбайлап*, кими жылап берман шабысты ... (Ш.Сейтов).

БАЙБӘТШЕ ат. Байдың баласы, байдың улы, бай баласы. *Байбәтше* таклетте отырған баласына Нуржамал жалт-жалт қарады (К.Султанов). ...бир *байбәтше* арбасын тоқтатып жоқарыда турған Зийбаға көз тигип, сол жерден талтайып карап тоқтап қалды (ққ.х.е.). Хәзир баяғы *байбәтшелердің* заманы емес ғой (Т.Қайыпбергенов). Қайыл болып күнликке, *Байбәтше* бир от жаққан («Ер Зийуар»).

БАЙБЕЛДАР ат. гөн.сөз. Қазыушы, байлардың жарлыларды жаллап қазыуға жиберетуғын адам. Және бир жыйналыста *байбелдарларды* тексериу мәселесинде, аұыл хызметкерлери жыйналыста аз салынғанлардың,... (Қ.Ирманов).

БАЙБИЙКЕ қ. бәйбише.

БАЙ-БОЙ т.с. 1. Таңланыу, хайран қалыу, ренжиу, күйиниу, өкиниуди билдиреди. — *Бай-бой*, бул не деген пул,

барлығы жүзликтен ғой, — деп олар шуұласып, хайран қалып, қызарып кеткен Шүкиржанға қарады (А.Бекимбетов).

2. Куұаныұды, мактаныұды билдиреди.

БАЙ-БУҰ т. с. хайран қалыұ, кеұли толмаұды, билдиреди. Көйлегинди терис кийип жүрсең-ғо! — *Бай-буұ*, солай ма (К.Султанов).

БАЙҒУС кел. **1.** Мүсәпир, ғәрип, бийшара, бахытсыз. Жыламай *байғус* не қылсын, Қалмақтың ханы өлтирди, Алты бирдей баласын («Қырк қыз»). **2.** Ғәрип, бийшара. Сол күннен баслап ол *байғус*, Умытты басқа өмирди (И.Юсупов). Дин аспанда мунлы қырыұ-қырыұлар, Не деп баратырсыз *байғус* тырналар (И.Юсупов).

БАЙДАҚ ат. Топар, дүркин, шок, көп, сансыз. Қазақта туұ *байдақ-байдақ*, Атам түйе минип жайдақ, Қытайға уран болған екен (Бердақ).

БАЙДАҚЛЫ кел. Шубатылған, көтерілген. Бийиктин басында карап турса, Қалмақлардың ел бетинен узағырақта бир тозаң көринди, *байдақлы* шаң көринди («Алпамыс»).

БАЙДАРКА ат. (р. байдара — қайық). **1.** Ескектің жәрдеми менен айдалыұшы, еки ямаса төрт адамлық, палубасы жабық жеңил қайық. Балық промыселларында кеңнен жүритип жиберди, *байдарка* қайықларды соқтырды (Қ.Ирманов). **2.** Еки тәрөпинен де ескек есип хәрөкетке келтирилетуғын, тар хәм жеңил спорт қайығы.

БАЙКЕМИ ат. Тумсығы, ушы шашақланған, жез өкшели, қызыл түкли шеримнен тигилген етик, аяқ кийим. Ен ғайратлы жиғитлердин алты ай жазы мененги жүргени еки батпан буұдай, үш батпан жүұери, төрт батпан тары, бир көйлек, ыштан, бир *байкеми* етик, бир гөне шапаннан артпайды (Н.Дәуқараев).

БАЙҚА к. байқаұ.

БАЙҚАҒЫШ кел. Сезгиш, абайлағыш, билгиш. Бирақ, куұанғанлықтан ба, әлле сүйиұшилигиниң сағасы ашылып кеұли елжиреп кетти ме, оның денесиниң *байқағыш* екенлиги сезилди (Ө.Хожаниязов). С.Нурымбетовта да

сатираның мәнісине түсінетуғынлығы, *байқағышлығы* жақсы сезиледи (Г.Есемуратов).

БАЙҚАЛЫҰ байқау фейилинің өзгелик дәрежеси. Әйтеуір айырым тарийхый фактлер монғол тарийхы менен байланыспаса да қосып жибергенлиги *байқалады* (К.Мәмбетов).

БАЙҚАМАҰ ф. Серлемеу, абайламау. Сөйтип сизің келип қалған қызыңызды *байқамай* қалыппан, кеширерсиз! (А.Бекимбетов). Бийбираба отаудың тасасы менен зымп етип келе қалған Мендимурат мәрени *байқаманты* (Н.Бөрекешов).

БАЙҚАМАҰШЫЛЫҚ ат. Сезбей қалыушылық, аңламай қалыушылық. Буны дурыс көрсетпегени бул *байқамаушылық* болады (газетадан).

БАЙҚАС: байкас етиу қ. байқау.

БАЙҚАСЛАҰ қ. байкастырыу.

БАЙҚАСТЫРЫҰ ф. Сер салыу, көз салыу, болжау. Солай болса тапқан кисинің алдын-артын *байқастырып* көрейик,... (А.Бекимбетов). Кулақ салып тыңласаң, *Байқастырып* қарасақ («Алпамыс»).

БАЙҚАСЫҰ ф. Бирин-бири сынау, байқау, сынасыу. Бул айқасыу үстинде, Күшлерин әбден *байқасты* («Қырқ қыз»).

БАЙҚАҰ ф. 1. Болжау, барлау, аңлау, абайлау, бақлау, сезиу, билиу. Жигитлер оның киятырғанын *байқап*, шылымларын өширип таслаған еди (Ә.Тәжимуратов). Оның сөйлеуге тартынып турғанын *байқадым*, өйткени ол күтә жас еди (Ә.Айжанов). Кеуің менен *байқап* сез де, Өз ярыңды танып ал (И.Юсупов). 2. Сақ болыу, бек болыу, сақланыу, абайлау, сер салыу. Бул әкең менен тууысқан жоқ. *Байқа!* (Т.Қайыпбергенов). 25 саулық желин қозғады, *байқа*, өристе тууып қалмасын (Ә.Айжанов). Ол қайтадан Сабыржанның бас ушына ийилиңкиреп, оған сер салып, *байқап* қарады (А.Бекимбетов).

БАЙҚАҰСЫЗДА р. Бирден, тосыннан, абайсызда. *Байқаусызда* қап-қара бир нәрсе ме деп хұррем ушып кетти гой (Г.Есемуратова). Көрмек ушын умтылысқан адамлар, *Байқаусызда* бес ууықты сындырды (Т.Жумамуратов).

БАЙҚАҰШЫ ат. Сынап караұшы, абайлаұшы, бақлаұшы. Кемпир хәмме уақыт барлық нәрсени *байқаұшы* еди (Б.Кербабаев).

БАЙҚАҰЫМША р. Билиұимше, сезиұимше, абайлаұымша. Рас айтаман, мениң *байқаұымша* сениң бар ғой, көзлеринде аұыр сыр бар, айтыұың зәрүр (Т.Қайыпбергенев). Бирақ, бир де пискени аұызына түспеди, мениң *байқаұымша* мийүениң ең әуели уша басы писеди екен, ... (Ө.Айжанов).

БАЙЛАМ ат. 1. Басқа салынатуғын жаұлықтың (шаршының) ең кишкене өлшеми. Бир *байлам* шаршыны белине байлап ғарры сыртқа шығып кетти (ққ.х.е.). 2. Бир топ түйин, бир буұма, түйиншик. Хәммесин бир *байлам* етип буұды (Ө.Айжанов). 3. Қап ямаса қапшықтың хәм де ыдыслардың аұзын байлайтуғын ең кишкене жип ямаса шыжымның өлшеми, белеги. ...қарыстай *байлам* жип табылмады, ... (ққ. х. е.). 4. Жуұмақ, тоқтама, шешим, сөздин түйини. Бул мәселе бойынша бригадир колхозшылар менен бир *байламға* келди (газетадан).

БАЙЛАМАҰ ф. Таңыұсыз, шандыұсыз, буұыұсыз, бос, байлаұсыз. —Ха қыз, ха Айшагүл, сен не питирдин бузаұды айырып *байламай*? (Т.Қайыпбергенев). Ер жолында жан қыйнамай, Мойнына зулпын *байламай* (А.Дабылов).

БАЙЛАНБАҰ ф. Түйилмеұ, бәнт болмаұ, бос, байланбаған. Улым болса қолым *байланбас* еди, Енди мениң қызыл гүлим солады («Ер Зийұар»). Балалар сыртқа шығарылды, есикке кисен қулып урылды, ийт те *байланбады* (Ш.Сейтов).

БАЙЛАНЫС ат. 1. Адамлар, жәмәәт яки жәмийет ортасындағы келисим, еки жақтың арасындағы беккем қарым-қатнас. Сениң... Гриша менен *байланыс* жасап кеткенлигиң бир түрли етпей қоя ма? (Ө.Шамуратов). ...бул халықлардың мәдений *байланыс* партасы бундай болжаұ жүргизиүге мүмкиншилик береді (Қ.Мақсетов). Рети менен оның үстине Абылдың «қарындасы» киргенде, капитан ол

қыз бенен көбірек сөйлесип, Сабыржан менен болған *байланысы* хаққында сорады (А.Бекимбетов). **2.** Сөйлесик, келисик. Соннан берли булардың дослығы бир-бири менен *байланысы* үзилген емес (Қ.Досанов). Сапар менен Оралдың арасындағы *байланыстан* оның хабары жоқ (М.Әбдиреймов). **3.** Тийисли, шәртли, сыбайлас. ...жаңа нормалар, жаңа жәмийетлик *байланыслар*, көзқараслар қәлиплеседи (Г.Есемуратов). Сонлықтан денедеги анау я мынау мүшениң функциясының бузылыуы, усы орайлық нерв системасы менен бас мийиниң *байланысы* хәкислениуинен келип шығатуғыны бизге жүдә анық (А.Бекимбетов). **4.** Узақта туратуғын адамлардың бир-бири менен хабарластырыушы, сөйлестириуши мәкемелердин, кеңсеси, телефон-телеграф, хат ямаса биреу арқалы жасалатуғын қатнас. *Байланыс* бөлими. — Әуеле *байланысын* үзиу керек, мениң аяғымның астында телефон сымлары жатыр, — деди ол сыбырлап (Ө.Айжанов).

БАЙЛАНЫСЛЫ кел. Қатнасығы бар, себепли, тийкарлы. Бәри де өзиңе *байланысly* (А.Әлиев). Лекин, буның хәммеси Мийирханға *байланысly* (Ө.Хожаниязов).

БАЙЛАНЫССЫЗ кел. Уйқаспайтуғын, үйлеспейтуғын, қатнаспайтуғын, араласпайтуғын. Бир-бирине *байланыссыз* сорауларды қайталап орнымнан ушып турдым (Қ.Смамутов). Бизде дерлик ауыл өмири менен *байланыссыз* бир де шығарма жоқ (Г.Есемуратов).

БАЙЛАНЫСТЫРЫЛЫҰ байланысыу феиилиниң ерксиз дәрежеси. Нухтың ақлық, шаулықларының аты болса айырым халықлардың атамалары менен *байланыстырылады* (Қ.Мәмбетов).

БАЙЛАНЫСТЫРЫҰ байланысыу феиилиниң ерксиз дәрежеси. **1.** Өзбекстан регионы өз ара сауда жағынан *байланыстырып* туратуғын геостратегиялық аймақта жайласқан (газетадан). Ол әуладларды әуладларға, әсирлерди әсирлерге *байланыстырады* (газетадан). **2.** Бир нәрсеге қатнаслы болыу. Ал Бердақ болса өз шежиресинде усы он жети батырдың өлимин Қоңыраттың «Қара мойын»

урыуының келип шығыу ғақыялары менен *байланыстырады* (К.Мәмбетов).

БАЙЛАНЫСТЫРЫУШЫ ат. Қарым-қатнас жасауға имканият бериуши, келистириуши, сыбайластырыушы. — Бул туннел Өзбекстанды Қырғызстан хәм Қытай мәмлекетлери менен *байланыстырыушы* әхмийетли темир жол өткели есапланады (газетадан).

БАЙЛАНЫСЫҒ ф. Араласыу, қатнасыу, қарым-қатнасық жасау, сөйлесиу, келисимге келиу. Мийнеткеш массасы менен *байланысыу* керек болды (С.Мәжитов). ...автор тарийхий ғақыялардың шебер *байланысыуына* ериседи (Г.Есемуратов). Агитация хәм пропаганда жұмысларын практикалық жұмыслар менен *байланыстыруу* керек (Т.Нәжимов). ...бұрынғы әдебият пенен хәзирги әдебияттың саны тығыз *байланысқаны* айқын (А.Бекимбетов).

БАЙЛАТПАҒ ф. Услатпау, ерк бермеу, байлауға мүмкиншилик бермеу, бир нәрсени бир-бирине жалғастырмау, түйистирмеу. Келген жауды шыдатпай, Аяқ-қолын *байлатпады*, Душпаны хеш бир батпады, Алақласып барған екен (Бердақ). Жаман атқа жал питсе, Жанына торсық *байлатпас*, Жаман ерге мал питсе, Жанына қоңсы қондырмас, Қондырса да тындырмас (ққ.х.н.).

БАЙЛАҒ ф. 1. Арқанды, жипти, шыжымды ямаса басқа бир нәрсени бир-бирине жалғастыруу, түйистириу, бәнт етиу. Қабақтағы жипке узын арқан *байлап* ырашта жүрип, еки бала еки жақтан тартамыз (А.Бекимбетов). Жарылған басын сийле менен *байлады* (А.Бекимбетов). Соннан тәртеуин үзип әкелип, еки-екиден мойнын қосып жип пенен шатып *байлайық* (А.Бекимбетов). 2. Қандай да бир нәрсесин басқа биреуге сыйлауға бериу, хүрметлеу ретинде сыйға усынуу, арнау. Енди байлаулы қаршығамызды баласының қанжығасына *байладық* (К.Султанов). Бир тийинсиз Сапардың қанжығасына *байлап* жибергенімди умыттың ба қатын?! (К.Султанов). — Ал, жүдә енди? — деп Қудыяр жасауылды ертип, туура шауып баратыр еди, тоғайдың

ишинен бир атлы шықты да тазыға булардан бурын жетип, қоянды қанжығасына *байлады* (К.Султанов). Билерсең ышқы дәртін өзиң ойлан, Жүрегі жаралыға дым қыйын хал, Унатсаң ақ марлыға таң да *байлап*, Жүректі өзиң емлеп, тек өзиң ал (Т.Сейтжанов). **3.** Белғили бир шешим, жуўмақ. Ерназарды алдаўлықта *байладың*, Айып билмес хаслың натық қолдаўлы (Бердақ). *Байлап* өлер сениң жүрер жолынды, *Байлады* уры деп еки қолынды (А.Өтеш). **◇ Тили байланыў** – сөйлей алмай қалыў, үнсиз қалыў. Үндемейсиз неше айлап, Қоя берин *тилди байлап* (Т.Жумамуратов). **Бел байлады** – тәуекел етти, тақ турды, умтылды, жигерленди, ғайратланды, гурыжға минди. Арадан еки күн өткен соң Әметтиң өзегин өртеген ой бир жағына шығып, ол Жумагүлдин үйине барыўға *белин байлады* (Ө.Айжанов). Шофёр болдым машин айдап, Сол талапқа *белди байлап* (Ш.Артық). Ұатанымыз гүл жайнаған, Халқы ушын *бел байлаған*, Намыс ушын жан қыйнаған, Досларға даўыс берейик (Д.Қасымов). **Жипсиз байлады** – аўыс. руқсат етпеди, өз еркине жибермеді. Түсим бе, оңым ба, япырмай бала, – деп иштен ойланып, *жипсиз байлауда* (Ш.Артық). Кимнің манлайындағы жалғыз ешкисин, кимнің сыйырын апарып ийирип *жипсиз байлап* қойыпты (К.Султанов). **Көз байлады** – алдады, арбады, беккемледі. Соны барып ал да ушын ис етип жонып, Испандиярдың еки *көзинен байлап* сары жайға салып атсаң... (ққ.х.е.). **Қанат байлады** – талпыныўға умтылыў. Сени сүйип жырым *қанат байлаған*, Қыялымды алып ушып барады (Т.Сейтжанов). Шадлығыма шадлық косқан, Жазған сайын кеўлим йошқан, *Қанат байлап* өрге ушқан, Бул жаслық жырларым саған (Т.Сейтжанов). **Бахтын байлады** – кесент, иркиниш, зыян. Ендиги жағында сол бийдәўлетти күтип *бахтыңды байлама*, өзиннің оңарыңды ойла, балам? (К.Смамутов). Сен жүрипсең сайран етип той-тойлап, Пайдасыз қызларға *бахтыңды байлап* (А.Дабылов). *Байлама* мениң *бағымды*, Ол айтқаның керек емес (Омар). **Суў байлады** – бөгет басыў, сағасын тыйыў, ағызбаў, тоқтатыў.

Жууырды Гүлжан бөгетке, Пәтли суу байлау бермеди (Б.Қайыпназаров). **Саға байлау** – шыққан жерин иркиү, тоқтатыу. Мине, ол он қарықтың *сағасын байлауға киристи*, ... (Ө.Хожаниязов). ...олардың жапларының *сағасын байлап* таслап, ақ егин, көк егин дегеннен бос қалдыратуғын еди (А.Бегимов), **Бас байлады** – өлимге басын тикти, қәуипке, қыйын хәдийсеге көниү, қайыл болыу. Бірақ, олардың биразы *басы байлауда* болды (К.Султанов). *Бас байлауда* ябыға усап, Ойладым: «енди хал нешик болады (Ш.Артык). **Туу байлады** – байрақты байлады, тикледі, көтерді. «Женис *тууды байлады* (газетадан). **Басы байланды** – хаял-қызлардың биреуге атастырылып қойылыуы, қараслы болыуы, тийисли болыуы. **Көзи байланды** – көзи көрмеу. – Ислеген исти көрмей *көзи байланды ма* оның? – деди Жаббақ (Б.Кербабаев).

БАЙЛАҰЛЫ кел. 1. Түйилген, байланған, таңыұлы, буыұлы, шандыұлы, түйиұли. Басындағы *байлаұлы* бинтти алып тасламақшы болды (А.Бекимбетов). Асангелди уйқысынан оянып караса, қасындағы хаялы менен баласы жоқ, атлар да жоқ, қолы *байлаұлы* (ққ.х.е.). Олар қорғана алмас еди, қол-аяғы *байлаұлы* (М.Нызанов). 2. Байлаұлы ийт. ... Кеште хаялым менен әри ойластым, бери ойластым, ақыры үйдегі *байлаұлы* Бөрибасарды алып кеттим (М.Нызанов). 3. ауыс. Ғөрезли, илажсыз. Ертең күндиз журт алдында *байлаұлы* турғанша усы бүгин түнде билегин кесип бериуге қайыл, ... (К.Султанов). Шайырдың *байлаұлы* бахты ашылды, Жүйриктің шидери бирден шешилди, Қанат жазып, әтирапқа көсилди. Шайырдың булағы тасты Аббаздың (Д.Қасымов).

БАЙЛАҰСЫЗ кел. Байланбаған, байламай қойған, бос. Бригадир *байлаұсыз* жүрген ылақларды айдап келди (газетадан).

БАЙЛЫҚ ат. 1. Материаллық кәнлердің жыйынтығы. Таудан алған халық *байлығын*, Әлле кимлер алар тартып (И.Юсупов). Тууған жерим Ақса-Дәрбент деген жай, Жеримиздің *байлығы* мол қарағай («Мәспатша»). Тарийхта

Жайхун деген атың бар, *Байлықтың* кәнісең түрлі затың бар (С.Нурымбетов). **2.** Материаллық мүлклердің, малдың, дәулет, ақшаның, дүняның молшылығы. *Байлық* пенен дүняны салма араға (К.Султанов). Қанша *байлық*, қанша алтын, жер, суу хәм есапсыз малдың (И.Юсупов). Доллар жанлы хұкимети, *Байлық* излеп болған себил (И.Юсупов). **3.** Бахыт, денсаулық, қууаныш. Адамға бәрінен тирилик қымбат, Асқан *байлық* — жасап дүняда турмақ (Т.Әбдираман). Күн-күн өскен, көкке тийген лек-лек *байлық* тасқын өмир (Т. Әбдираман). Қол-аяғы матауда, Уллы *байлық* деп сауда (Бердақ). Тил жетпес айтыуға бәрін, Әлұан *байлық* жыр қыларым (И.Юсупов).

БАЙПАҚ ат. Қойдың яки түйенің жүнінен исленген аяқ кийім. Бираздан кейін Айдананың *байпағын*, үст кийімлерін хәм Несибелиге етик алып келди (Ө.Хожаниязов). Ванюшаның ораған шарфынан, аяғындағы *байпағынан*, уйқылы жүзінен Дмитрий Андреевичке қыйыншылыққа, кемтарлыққа, мийнетке толған басқа бир турмыстың өзін шақырып турғаны сезиледи (Л.Толстой).

БАЙПАҢЛАУ ф. Әсте-ақырын, жай, шайқалып, теңселип, ырғалып жүріу, жай басып жүріу, аяғын ақсаңлаңқырап, сылттып жүріу. *Байпаңлап* шықты ортаға, Сол уақлары Аллаяр («Қырқ қыз»).

БАЙРАҚ I ат. Ағаш ямаса металлға орнатылған, бир ямаса бир неше ренди, безетілген ямаса безетілмеген болып, мәмлекет, кәрхана, шөлкем, әскерий бөлім хәм т. б. қараслы белгини билдириуши, тауардан жасалған төрт мүйешли белги, туу, жалау: Мәмлекет *байрағы*. Дивизия *байрағы*. Көшпели *байрақ*. *Байрақ* орнатыу. Республикамыз өзинің мәмлекетлик нышанлары — *байрақ*, герб хәм гимнлерине ийе (газетадан). Көшпели *байрақ* көз житирим жерден жалындай лаулап көзге түседі (И.Юсупов). **2. ауыс.** Мақсет, жол. Тынышлық *байрағы*. Азатлық *байрағы*. Ғәрезсизлик *байрағы*. Желбиреген ғәрезсизлик *байрағын* (Г.Нурлепесова).

БАЙРАҚ II ат. Жарысқа тигилген сыйлық. — Хә бәрекелла, бүгинги *байрақ* сеники (Н.Дәуқараев). Басып озып

гүл беремен *байраққа*, Ал мен уштым сен изимнен қууала! (И.Юсупов). ◇ **Бәйги байрақ** — жарысқа қойылған зат, уәж. Ол тек усы атты шауып биринши *бәйги байрақты* алыуына ғана қызығатуғын еди (Ж.Аймурзаев). Жети жылға ат жиберип Мойнағым, Кутлы болсын *бәйги* алған *байрағың* (К.Султанов). **Бақсы байрақ** — бақсыларға берилетуғын сыйлық. Бақсыларға *байрақ* берди, Жақсыларды жаман көрди (Күнхожа). **Мүше байрақ** — ылақ ойынында озып келгенлерге берилетуғын мал. *Мүше байрақ* бермеди, Еки айланып келди, Мунда да мүше бермеди, үш айланып келеди («Алпамыс»). **Жары байрақ** — берилетуғын сыйлықтың ярымы, жартысы. Абырайы сизики, *жары байрақ* бизики, Пошха-пош деп заңғар кәл, Ат жетеклей береді («Қоблан»). **Байраққа тигиу** — арнау, жоллау, бағышлау. Мен басымды Нигарханның жолына *байраққа тиккенмен*, ... (К.Султанов).

БАЙРАҚЛАНЫУ ф. Алдағы қатарда болып сыйлықланыу, байрақ алыу, байраққа миясар болыу. Егер бурын адамлар мени «Ергаш» деп атап келген болса, әне усы «*байрақланыу*»дан соң «Ергаш кетик» деп атайтуғын болып қалды (С.Айний).

БАЙРАҚЛАУ ф. Жақсы ислеуши адамларды сыйлықлау, алдынғы қатардағыларға жақсы затлар менен ямаса ақшалай сыйлық бериу, сауға бериу. Колхозшыларды хәр түрли затлар менен *байрақлады* (газетадан).

БАЙРАҚСЫЗ кел. Қуры, босқа. Қыя шөлде үшеуи *байрақсыз* атлар шабысты («Қырқ қыз»).

БАЙРАМ ат. Белгили бир тарийхый уақыяға байланыслы белгиленген мереке күни, той-тамаша болатуғын мерекениң күнлери. Бул *байрам* хақыйқат дослық *байрамы* болады (газетадан). Халқым кутлы болсын уллы *байрамың* (Г.Нурлеспесова). Сол күни қалмақтың *байрам* күни екен («Мәспатша»). Уллы *байрам* той қылып, Халықты қылды абадан («Қырқ қыз»). Салтанатлы *байрамларда* емес тек, Бизлер доспыз, дослық уллы бизлерде (Б.Қайыпназаров). Жырау тойларда, *байрамларда* көп адамлық жыйынларда ғана айтады (Н.Дәукараев).

БАЙРАМЛАҰ ф. Белгили бир уллы күнлерде салтанатлы түрде мерекелеу, ойнау, уақты хошлық етип сайранлап жүриу. Колоннаның басында шалқып, Берер искер ғарры пахтакеш, Табыс тауып хәммеден артык, *Байрамлар* ол усылай хәр сапар (Т.Сейтжанов).

БАЙСЫЗ кел. Ери жок, күйеуи жок, басы ашык, байы жок, басы бос, жесир, тул. Отызға жаңа келген келиншектің бир жылдан берли *байсыз* жүре бериуи кулак еситпеген гүна екенин айта келип, тезирек теңин табыуды апама нәсият етти (К.Смамутов). Күйеуи болмаған соң *байсыз* баланы тууып кәйтсин, шөктирип таслатыпты (Ө.Айжанов). Себеби, мениң ауылымда бир де жас хаялдың *байсыз* жасап, баска жаслардың да харам жүриуине себепши болыуын қәлемеймен (С.Айний).

БАЙСЫМАҚ кел. Байыңқырап киятырған, байға жақын, бай тақлеттеғи адамлар. Қалада турған *байсымақ* адамларға көшпели түркменлер қарсы болды (Қ.Ирманов). Дәрхал қайыр ете қойыпты, *байсымақлар!* (М.Нызанов).

БАЙСЫНЫҰ ф. Молсыныу, көпсиниу. Кемпир ананы-мынаны айтып Жаббақларға *байсынды* (Б.Кербабаев).

БАЙСЫРАҰ ф. Турмысқа, ерге шығыуды қәлеу, байға тийиуди қәлеу, күсеу. — Егер *байсырасам* «Қабасан ашамайлы»дан да адам табылар (К.Султанов). Шыйықназардың мәс қатынлары да *байсырап*, санларына шаппатлап отыр (Н.Бөрекешов). Курты аққан Журынды алып келгенше, *Байсырасаң* маған тийсең болмай ма («Қырк қыз»).

БАЙТ ат. инф. (инг. bute) электрон есаплау машиналардағы символлық таңбаларды аңдататуғын сегиз биттен туратуғын информация санының өлшем бирлиги.

БАЙТАЛ ат. Еки-үш жастағы урғашы жас жылқы. Минип келгеним кисинің *байталы* еди, ... (Қ.Ирманов). Айтсаңыз жаман сөзди аңлаусыздан, Айтыңыз *байтал* бар ма аттан озған (Әжинияз). Хәр қайсыңыз минип апсыз бир *байтал*, Хаулығып, хаплықпа күшинди қайтар (Бердак).

БАЙТАЛДАЙ кел. Байталға усаған, мегзес, уксас, тақлетте. Қатын алсаң нардай, бала тууар жардай, қай бир иске жумасаң, барған жери бәри жай, Қатын алсаң *байталдай*, бала тууар шайтандай, Қай бир жерге жумасаң, қайтып келер айталмай (ққ.х.н). Торы атқа қарасаң, зәлел еткен хәттершиниң *байталындай* болып турады («Қоблан»).

БАЙТЕРЕК ат. 1. Турпаты үлкен, узын бойлы, жапырағы қалың, қойыу көленкели терек. Саялы нәрұан *байтерек*, Ауылдан кублада ерек («Мәспатша»). Олар алдымызға түсіп жүрмесе есиктиң алдындағы еки *байтеректиң* биреуін түбинен шауып жоқ етип, биреуін ғеллеклеп шырпып келиң, ... — деп тапсырады, ... (ққ.х.е.). Ол *байтерек* үстинен ескен өлпең самал менен желбиреп тур (А.Бекимбетов). 2. **ауыс**. Хұрметли, абырайлы, мәртебели. XX әсир қарақалпак әдебиятының қос *байтереги* И.Юсупов хәм Т.Қайыпбергеннов дөрөтпелери халқымыз жүрегинен терең орын алған (газетадан). Бул *Байтерек* тамыр урған тереңге (Б.Сейтаев).

БАЙШЫЛ кел. Байды жақлаушы, байдың төрепдары, байды қорғаушы. Байдың сөзин сөйлеуши, жырын жырлаушы *байшыл* адам еди (С.Айний).

БАЙШЫНАР ат. Қалың жапырақлы, қойыу саялы, көленкели, таулы жерде өсетуғын узын ақ терек. Байшубарды *Байшынарға* байлап, төрге төрт қатлап төсекти салып, ... («Алпамыс»).

БАЙЫР ат. Орын, мәкан, жай, қоныс. Көл бойына *байыр* етип турақлы, Мен кетермен әрман менен жырақлы, Қамыс орып, алтау-жетеу орақлы, Терис төбе, Узынкайыр жайлауым (Күнхожа). Өзиниң *байыр* малындай, Қолда доғмыт қулындай қылып жүз миллионнан көп жарлыны бир неше ғөне мыңнан қуралған байлар бөлисип алыпты, ... (С.Мәжитов).

БАЙЫРАҚ кел. Мал-мүлки, дүнья-малы көбирек, байға шамалас адам. ... бай дегенде мен ауылдың *байырағы* шығарман, журттан бай емеспен, ... (Қ.Ирманов).

БАЙЫҰ ф. 1. Мүлки, дүньясы көбейиу, молайиу, қурғынланыу. Усылай етип кемпир кем-кем *байыды* (ққ.х.е.). Шийдиң түбин қайырған, Есап пенен *байыған*

(қ.қ.х.қ.). Мийнет етип, күшимизди басқа биреулердин *байыуы* ушын жумсаймыз (Қ.Ирманов). 2. Көп егисликтин егилип болыуы, егистин тамамланыуы, егистин бир түринин егилип болыуы. Быйылғы егисте *байыды* (Ж.Аймурзаев). 3. Билим, илим, мәденият хәм басқа да тараулардын рауажланыуы, өсиуи. Дослық, бирлик арқалы мәденият менен әдебияты көркейип *байып* отырады (Қ.Айымбетов). ... сын көтерерлик 10 поэма, 10 драмалық шығарма, прозаларды жазып әдебиятымызды *байытты* (Г.Есемуратов). Хәр бир миллет өз спецификациясына ийе, бул өзгешеликлер хәр бир халықтың жер жүзилик, мәденият гәзийнесине қосатуғын, оны толықтыратуғын хәм *байытатуғын* үлес болып есапланады (Б.Исмайлов). ♦ **Шала байыу** — пайдалы зат алыу, бир олжаға гезлесиу, бир пайда түсириу, тысқарыдан кирис болыу, пайда көриу. «Жарлының бир тойғаны — *шала байығаны*» деген, ... («Мәспатша»). Егер буның бәри телекке түссе, онда *шала байып* қалармыз (Ө.Хожаниязов).

БАЙЫҰЛЫ ат. Көбинесе гөне тамға үйир болып уялайтуғын, тийкарынан түнде аң аулайтуғын жабайы қустың бир түри. Хәр жер-хәр жерден шырылдаған бузаубастың, жылқышы менен *байыұлының*, анда-санда мәңиреген мал дауыслары еситиледи (Ө.Хожаниязов). Қашан көрсең усы табыттын үстинде *байыұлы* отырғанын көремен (Қ.Досанов). ... адам толған тамларды *байыұлы* уялаған меканларға айландырмады ма, — деди (А.Бегимов).

БАЙЫҰЛЫДАЙ кел. Байыұлыға уқсас, мегзес. — *Байыұлыдай* шықылықлай берме, хәзир беремен (А.Бекимбетов). *Байыұлыдай* муддасыл гөне тамда отырып билмейтуғын бөлең жоқ (А.Бекимбетов).

БАЙЫҰШЫЛЫҚ ат. Байыұдың жолына түсиушилиқ, қызығыушылық, умтылыушылық. Бул да *байыұшылықтың* изине түсти, ... (Б.Кербабаев).

БАК ат. (голл. bak — *табақ; ески қайық*). Суу, май ямаса басқа да суйықлық затларды сақлайтуғын үлкен ыдыс. Кәне, анау шелекти алып, жоқарыдағы *бакке шық* (С.Салиев).

БАКАЛАВР ат. (лат. *baccalaureus*). Айырым мәмлекетлерде, сондай-ақ, Өзбекстанда жоқары билимлендириу системасының биринши басқышын тамамлаған студентлердің академиялық дәрежеси. ... китапханашылық хәм библиография *бакалавр* тәлим бағдары жаңадан ашылды (газетадан).

БАКАЛАВРИАТ ат. Айырым мәмлекетлерде, сондай-ақ, Өзбекстанда қәнигеликлер бойынша фундаментал хәм әмелий билим беретуғын, оқыу төрт жылдан ибарат болған таяныш жоқары тәлим. «Өзбекстан Республикасы Жоқары оқыу орынларының *бакалавриатына* оқыуға қабыллау ушын кириу тест сынақларын өткериу тәртиби хаққында»ғы Реже тастыйыкланды (газетадан).

БАКАЛАВРИАТУРА ат. Айырым мәмлекетлерде, сондай-ақ, Өзбекстанда қәнигеликлер бойынша фундаментал хәм әмелий билим беретуғын, оқыу төрт жылдан ибарат болған таяныш жоқары тәлим бағдары. ... *бакалавриатураға* жәми 95 студент қабыл етилди (газетадан).

БАКАЛЕЯ ат. Хәр қыйлы азық-ауқатлық затлар менен сауда қылыушы дүкан (магазин). *Бакалея* затларын көбейтиу керек екенлигин көрсетип әтти, ... (газетадан).

БАКЕНБАРДЫ ат. Шекеден ийекке шекем аралықтағы сакалдың бир бөлеги.

БАКЛАЖАН ат. Көкшил қоңыр түсли бир жыллық палыз әсимлиги. *Баклажаннан* таярланған ауқатты әкелип қойды (Ө.Айжанов).

БАКЛАЖКА ат. Салкын ишимликлер, азық-ауқатлық затлар (әсимлик майы хәм т.б.) хәм басқа да хожалық ушын керекли затларға арналып исленген пластик ыдыс. Автобустың жүкханасындағы қалта толы *баклажкадағы* сүт түсирилип, қабыллап алған адамлардан сүттиң ақшасын хәм орнына бос *баклажкаларды* хәм хызмет хақысын алады (газетадан).

БАКТЕРИОЛОГ ат. Бактериология бойынша қәниге, илимпаз. Хәзир бизде *бактериологлар* жоқ (газетадан).

БАКТЕРИОЛОГИЯ ат. (бактерия + грек. *logos* — билим, *түсиник*). Микробиологияның бактерияларды үйренетуғын бөлімі. Бактериялар хақындағы илимий тәлиймат. Улыўма *бактериология*. Медицина хәм ветеринария *бактериологиясы*. Ауыл хожалық *бактериологиясы*. *Бактериология* тараўы кем раўажланған (газетадан).

БАКТЕРИЯ ат. (грек. *bakterion* — *таяқша*). Тәбиятта кең тарқалған бир клеткалы, тек гана микроскоп арқалы көринетуғын жүдә майда микроорғанизм. Бактериялар шириў, ашыў қәсийетлерине ийе болады. Пайдалы *бактериялар*. Зыянлы *бактериялар*. *Бактериялардың* тәбияттағы хәм халық хожалығындағы әхмийети жүдә үлкен, себеби *бактериялардың* қатнасыўысыз тәбиятта затлар алмасыўы найда болмайды (газетадан).

БАҚ ат. Бахыт, қут-берекет. — Хәмийше *бақ* усы шаңараққа яр болғай! Әўмийин! (А.Садықов).

БАҚА ат. Суўда хәм курғақлықта тиришилиқ етиўши жаныўар. Хәр ким туўған елинде, *Бақа* көлинде (ққ.х.н.м.). қ. курбақа.

БАҚАДАЙ Бақа сыяқлы. Кузовта бочканың даңғырлысы саз, Флягалар қырда қалған *бақадай* (И.Юсупов).

БАҚАЙ ат. Аяқтың бир бөлеги, тобық пенен дизениң аралығы, бақай жилик. Кара талдай майысып, *Бақайы* да, қайысып, Басы жерге тийгенде, Зордан әзин алады («Коблан»). Белдеўликке миндирди, Ауырлығы соншелли, Алпамыстай батырды, *Бақайдан* жерге көмдирди («Алпамыс»). — Бул жолларға бирге келген қақайым, Ауырып тур таслар қакқан *бақайым* («Қырқ қыз»).

БАҚАЙШЫҚ ат. Бақай бөлекшелери саўсақларының буўынға бөлінген кишкене сүйеклери. Қазанда көп *бақайшық* бүлкілдеп қайнаўлы тур (Қ.Аралбаев).

БАҚАЛАҚ ат. Дигирманның үстинғи бөлегин көтерип турыў ушын ортасындағы тесикке орналастырылатуғын қатты, ерманы курғақ жыңғылдан исленген зат. Ал, дигирман тартқанда *бақалағын* түсиремен (Ж.Аймурзаев). *Бақалағы*

майысты, Ат шапқан дағдың пәстине («Алпамыс»). Қабырғасы қайысып, *Бақалағы* майысып, жарылып тек те өлмеді («Қырқ қыз»). Өмирінде таслаған *бақалақ* мандайына тиймеген жарлыға ол жорға ылайық емес (Қ.Ирманов).

БАҚАЛАҚЛАНЫҒУ ф. Қара үйдің үзигинің төменгі ишки бетіне хәр жерге кийіздің үстине қызыл шыттан нағыслап тигилип жабыстырылатуғын кийіз. ..—, алты қанат *бақалақланған* ақ орда (Қ.Султанов).

БАҚАН ат. 1. Қара үй менен ақ отаудың түнлигин, үзигін, жабыұын ашып жабатуғын хәм де көтерип салыұ ушын қолланылатуғын ушы аша узын жиңишке ағаш. *Бақан* курды ақ отауға, Етпеди хәм артық ғауға, Салды жүен асылыуға, Хәммесин таңлаған екен (Бердақ). Балалар, *бақан* керер кәдемизди бер (Н.Дәуқараев). *Бақанды* олар көмеди, *Бақанға* жүен кереди (Бердақ). 2. Бир нәрсени көтеріу ушын ямаса тиреп қойыу ушын қолланылатуғын ушы ашалы жууан ағаш. Ортадағы тамның нәтигине беккемленген *бақанның* ушы жууаздың кең шуқырында гүнжини езип, майын шығарып... (Б.Бекниязова).

БАҚАНДАЙ кел. 1. Үлкенликти, ириликти, геүделиликти, нәхәнликти билдиреди. Ол биринши жыл тал шыбықтай, екинши жыл таяқтай, үшінши жылы *бақандай* больш жетисти (Қ.Досанов). 2. Бақанға усас, мегзес, сыяқлы, сондай. Есик алдында *бақандай* қатып турған еки часовой кирген менен шыққаннан көзин айырмайды (Қ.Досанов).

БАҚАНЛАҒУ ф. 1. Бақан ағашы менен урыу, сабау, қуыу. Үй артынан мал келсе *бақанлама*, келиншек (ққ.х.к.). 2. Бир нәрсени бақан менен көтеріу, тиреу. Шертектегі ағашлардың қайысқан жерлерин *бақанлап* қойды (С.Мәжитов).

БАҚАНША ат. Бақанның кишкене түри. ...Айқастырылын қойылған қайық *бақаншасы* менен қоршалған (Қ.Досанов).

БАҚАНШАҚ ат. Сууда жасайтуғын суу өгизи деп аталатуғын омырткасыз жаныуардың үстиндегі, арқасындағы

оларды қорғап туратуғын домалақ сүйеги, сыртқы кеби. Сизлерди ойлап жүрдим мен де, *Бақаншақ* алып қайттым таудан (И.Юсупов). Бул теңиздің *бақаншақлары*, Бәри жақсы көзге рәушан (Ш.Мәмбетмуратов).

БАҚАНШАҚТАЙ кел. Бақаншаққа усаған, бақаншақ сыяқлы, бақаншақ тәризли. Көзи *бақаншақтай*, он бир, он еки жастағы қара бала алыста қатар етип турған генейлерди қолындағы сақа менен баўдай түсирип тур еди (К.Султанов). Маманға, оның өзине сай атқосшысына, қызғаныш көзлери менен қарап турған бийлерди көрип хан *бақаншақтай* алақанын шот маңлайына сая қылып, қасындағы Полат жасаўылдан сорады (Т.Қайыпбергенов).

БАҚАТОСҚЫН ат. Көллерде, қалдық суўларда, изей суўларда майда жинишке тамыр сыяқлы шоқ болып өсетуғын, жасыл реңли өсимлик. Усындай самал ескен күни *бақатосқынлар* көлдің жийегине толып жататуғын еди (Ө.Айжанов). Жасыл *бақатосқын* торлады үстин, Сайызлап, тынысы тарыла түсти (И.Юсупов).

БАҚАТҮЙМЕ ат. Үстиндеги бетинде қаслары бар, формасы курбақаға усап келетуғын түйменің бир түри, бул хаял-қызлардың көйлегинің көкирек бөлиmine тағылады. Көйлегинің көкирегінде *бақатүйме* тағылып тур, ... (Қ.Аралбаев).

БАҚ-ДӘҰЛЕТ қ. бағ-дәулет.

БАҚҚАЛ ат. Майда-шүйде сатығұшы. Жигиттің көрки сақалды, Қаланың көрки *баққалды* (ққ.х.қ.). Чай, қант сатқан *баққаллар*, Қырмызы шалы үйирген («Ер Зийұар»). Бул күни балалардың көбиси күтә аўыр хызметте болады: биреўлер куўырдқхананың отын жағады, биреўлери нанбайхананың нанын тасыйды, биреўлери дүканшы *баққаллардың* усақ-түсек жумысын ислейди (Н.Дәўкараев).

БАҚҚУМАР кел. Хәмелпараз, атакқумар. Ол әуелден-ак *баққумар* болыўға хәуес еди, ... (Қ.Аралбаев).

БАҚҚУМАРЛЫҚ ат. Хәмелпаразлық, атакқумарлық. ...тозып, шубырып, бүлинип келген елин миллетшилиқ,

баққумарлық нәзери менен болса да өз миллетин талаттырмайық деген қарақалпақ батырлары болған (Қ.Ирманов).

БАҚҚЫ кел. 1. Белгили бир орынға байланған, от-жем берип тәрбияланған, бағылған, көбинесе жылқыларға айтылады. *Баққы* көрген бедеулер, Жеңип шықты жыйынды («Қырқ қыз»). *Баққыда* турған еки ат жатырқағандай қайшы қулағын тикирейтти (Қ.Султанов). *Баққыдан* шығарып, Үйшинлерин сайлап, Полаттан суұлық шайнатып, Өр қояндай ойнатып, Достын алдына салып, Алпамыс калмақтың тойына келди («Алпамыс»). 2. аұыс. Хәзил-дәлбек ретинде айтылады. Аман-есен жүрсиз бе, Тилеудин *баққы* кемпири (Қарақалпақ фольклоры).

БАҚҚЫШ кел. 1. Қарауға, қарауыллауға шебер, қайым, маман. 2. Бир нәрсеге қарайтуғын, қарауыллайтуғын. Сол күннен баслап бурынғы патшаны падашы етип, патшаның үөзирлерин шопан етип қой *баққыш* етеди (ққ.х.е.).

БАҚЛАНЫҰ қ. бақлау.

БАҚЛАҰ ф. Барлау, сынау, тексеріу, барлап көріу, сынап көріу, тексеріп көріу, қадағалау, қадағалап барыу, көріу. Оның барлық хәрекетин сырттан *бақлап*, аңлып жүрген бала әстен артынан билдирмей барып қусты бас салып услап алады (ққ.х.е.). Хауа райын *бақлап*, шаманы аңлап отырады, ... (Г.Есемуратов). Сөзлеримди отыр *бақлап*, Душпанлар жүр үйди жақлап, Қонақларын аштан қақлап, Жеуге ас таппаған екен (Бердақ).

БАҚЛАҰШЫ ат. Барлаушы, сынаушы, тексеріуши, қадағалаушы, барластырыушы. Оразалы патша журтына барып, қаласына Айпаршаны айдап жиберіп, соңынан *бақлаушы* қойды («Мәспатша»).

БАҚНА: бакна етиу ф. Қараслы етиу, айтқанын жүргизиу, изине ертиу, айтқанын ислетиу, болдыртыу. Ол елдин ишинен базыбиреулерин өзине *бақна* етип, елге үгит жүритеди (Қ.Ирманов).

БАҚПАҰ ф. Қарамау, күтпеу, тәрбияламау, қарауылламау. Қорқақ жигит жигит пе, Елин жаудан *бақпаған* («Ер Зийуар»). Ата кәсибинде мал *бақпай*, Я елден бир аға таппай (А.Дабылов).

БАҚСЫ ат. Халық арасында хәр қыйлы жыйынларда, сондай-ақ, радио хәм телевидениеде миллий дуұтар әсбабы менен атқарыушы халық қосықшысы. Халық ишинде қосық айтыушылардың екінши түри *бақсылар* (Қ.Айымбетов). Сазла, *бақсы* дуұтарынды, Жети асырым намасына (И.Юсупов). Яша! Сүйикли қарақалпақ *бақсысы* Ешан Қосполатов (Ә.Тәжмуратов).

БАҚСЫ-ЖЫРАҰ ат. Дуұтар менен қосық айтатуғын адамды бақсы, ал қобыз бенен жырлайтуғын адамды жырау деп атайды. Қыр дөгереке айланып отырған құрдың ортасына *бақсы-жыраулар* да келди (газетадан).

БАҚСЫЛЫҚ қ. бақсышылық.

БАҚСЫШЫЛЫҚ ат. Той-мерекелерде дуұтар менен қосық айтыу кәсиби. ... миллий мәдениятымыз болған *бақсышылық* өнерин қарақалпақ халық қосықтарын, дәстанларды жанлы тәризде атқарып шығыу бахтына миясар болды (газетадан).

БАҚ-ТАЛАЙ қ. бахыт хәм талай.

БАҚТАЛАС кел. Күншиллик, бирин-бири көре алмаушылық, қызғаншақлық. Байдың қатынлары бир-бирине *бақталас* болып өмир сүре берди (қ.х.е.). ...үшиншиден, оның менен *бақталас*, дүнья жарыс дәулетлилер хеш заманда, хеш қашан тәуір көрген емес (Ш.Сейтов).

БАҚТАЛАСЫҰ ф. 1. Басқа биреу менен жарысыу, сол адамдай боламан деп талапланыу, тырысу, хәрекет етиу. Мына дәскени, мына мүлкти маған көп көрип, *бақталасып* жүрген мына гедейдің қызының артықмашлығы не? (К.Султанов). 2. Көре алмау, қызғаныу. Усы менен бирге помещиклер арасында ала ауызлық, *бақталасыу*, бирин-бири күнлеушилик тууды (газетадан).

БАҚТАШЫ ат. Бир нәрсе ямаса затқа қарайтуғын, бағатуғын, күтетуғын киси. Қатыны балығын қақлайды дузға, Тапсырып үйлерин *бақташы* қызға, Қорықтастан минеди бир ели музға, Сонындай жигитлер Мүйтенде барды (Бердак).

БАҚТИЯР қ. БАХТЫЯР.

БАҚТЫҚАРА қ. бахытсыз.

БАҚША I ат. 1. Хәр қыйлы мийӯе хәм палызлы егинлер егилген жер, сондай-ақ, үй алдындағы егислик майданшасы. Кишкентай *бақшаның* иши түрли мийӯе ағашлары менен толған (А.Бекимбетов). Көктің аңқыған жупар ийиси гүл *бақшадан* асқандай қонақтың танауына тәсир етти (А.Бекимбетов). Жорға жүрмел, тулпар киби жүйриклер, Адамзатқа шад болғанда кереклер, Бағы-хәрем, *бақша* хәм де тереклер, Көзлериме шеңгел шелли көринди (Бердак). 2. **ауыс.** Өмирдин, тиришиликтің кууанышы, уакты хошы, салтанаты. Рахмет, саған шырағым, *Бақшадан* гүллер тергейсең («Қырқ қыз»). Ақырын аралайық, — деди Айжамал, — әне *бақша*, бизлерден емес қашық (Ж.Аймурзаев). Бүлбүлим, сайра-сайра, *Бақшада* саз жанласын (И.Юсупов).

БАҚША II ат Мектепке шекемги жастағы балаларға тәлим-тәрбия беретуғын мәкеме. — Апа, — деди Атамурат Орынбекти кийиндирип болып, — Орынбекти *бақшаға* жөнекей өзим алып барайын (Т.Қайыпбергенев). ... *бақшаның* жумысын жөнге салды (Г.Есемуратов). Бала *бақша*, мектеп, Клуб орайы. Болды ауылда мәденият орайы (И.Юсупов). — Ямаса, Халқабадқа бала *бақша* салдырып беремен (Ш.Сейтов).

БАҚШЫЙЫҰ ф. Көздің үлкен болып ашылыуы.

БАҚШЫЛЫҚ ат. Егиліп турған жер, орын, майдан, бағдың өсип турған жери.

БАҚЫЙ кел. Мудамы, бәрха, мәңги, өлмес.

БАҚЫЙЛЫҚ ат. Мәңгилик.

БАҚЫЛ қел. Сықмар, қызғаншақ, сүтхор, қытымыр, ашкөз, сараң, бүрис. Қай жерде қытымыр ашкөз, сүтхор «ишпей-жемей дүнья-мал жыйнайтуғын *бақыл* байлардың...

(А.Бекимбетов). Мен кимлерге едим *бақыл*, Ақыллының жетер ақылы (Бердақ). Жақсылардан ақыл алсаң, Ол ақылды *бақыл* алса (Өтеш).

БАҚЫЛДАҰ ф. Қурбақалардың өз ара дауыс шығарып бақырысыуы, ұарқылдасыуы. Бир тәрәптен қурбақалар *бақылдайды*, екінші жақтан қызыл аяқлардың шыңқылдаған дауысы еситилди (Ө.Айжанов). Мазамды жүдә алдың ғой, Қурбақадай *бақылдап*, Мийимди де қатырдың, Әкемдей болып шанқылдап (Бердақ).

БАҚЫЛЛЫҚ ат. Сықмарлық, қызғаншақлық, қытымырлық, ашкөзлік. Егер қапы илинип аұқат желинсе балада *бақыллық* сезимлери пайда болады (газетадан). Батырлығың болмаса да, *Бақыллығың* болсын (М.Нызанов).

БАҚЫР I. ат. 1. Мыс, жез. Барлық жерден *бақыр* шыға бермейди (К.Оразов). 2. гөн.с. Жай металлдан исленген бир тийиннен бес тийинға дейинги ақша . . . бир қосыуыс *бақырды* узатты (ққ.х.е.).

БАҚЫР II. ф. 1. Катты қышқырыу, дауыслау. Бир гезде Сералы Жәдигер ағалап *бақырып* киятыр (Г.Изимбетов). Николай Найданов, А! де, *бақыр* (А.Бекимбетов). 2. Урысыу, кейиу. — Балаларыңның ислеген бул ислерине кейи, урыс, *бақыр*, тәртип бер, — деди ол кемпирге (Ө.Айжанов).

БАҚЫРАЙҒАН кел. Бежирейген, патлйған, бадырайған. Басым таз, көзим *бақырайған* қара бала едим (Ж.Аймурзаев).

БАҚЫРАЙТЫҰ бақырайыу фейилиниң өзгелик дәрежеси. Ол жүдә ауыр гүрсинип, тез-тез сууық демин алып, еки көзин *бақырайтып* есиктен түскен айдың сәулесине тикти де жатты (А.Бекимбетов). Ол шегир көзлерин бурынғыдан *бақырайтып* карайды (Ш.Сейтов).

БАҚЫРАЙЫСЫҰ бақырайыу фейилиниң шериклик дәрежеси. Қашан көрсен я Асқарбай, я Жалғас *бақырайысып*, бизлерди сирә бир пинхамы сөйлестирмеди-ғо! (Ш.Сейтов).

БАҚЫРАЙЫҰ ф. Бежирейиу, тесирейиу, көзди үлкен етип ашып карау. Кемпирдің көзи *бақырайып*, қолындағы көпшигин торс еткизип, жерге таслады (К.Султанов).

Қақпанға түскен қояндай қара көзім *бақырайып*, ишимнен шыр-пырым шықса да сыртымнан сыр алдырмай отыра беремен (Ж.Аймурзаев).

БАҚЫРАҰЫҚ кел. 1. Көп бақыратуғын, биймаза, тентек адам. Хожайын жүдә *бақырауық* адам (Айбек). Сәл нәрседен қыйтық тауып, — Билмейсен, — деп жала жауып. Хәр кимге бир дәпиниұши, Болды нағыз *бақырауық* (Т.Жумамуратов). 2. Көп бақыратуғын хайуанат, мал. Ғарры түйе *бақырауық* болады (кк.х.н.). ♦ *Бақырауық* түйенің бары жақсы (кк.х.н.)

БАҚЫРАШ ат. Суйық затларды (суу, өсимлик майы хәм т.б.) куйыу, алыу, салыу ушын пайдаланатуғын металлдан ямаса каучуктан исленген предмет, кружка. Өзимиз-әм орынсыз конғанбыз ба, тау бизге самал жибермей, *бақырашқа* салғандай қуяшқа тутады (Т.Қайыпбергенов).

БАҚЫРМАҰ ф. 1. Қышқырмау, дауыс шығармау. Менин изимнен *бақырмаңлар!* — деп кетип қалады (С.Салиев). 2. Кейимеу, урыспау, жәнжел етпеу. Сизің күйеуиңіз күтә тыныш адам, ол *бақырмас* (А.Бекимбетов). Кеселге *бақырмаң* дең! — деди Тишин (А.Бекимбетов).

БАҚЫРЫС ат. 1. Шауқым, жәнжел, урыс, кейис. Залдың ишинде ғауырлы, *бақырыслар* басланды (Н.Островский). Ал, сабақларын билмейтуғынлар *бақырысқа* дауыс қосып тек ыңылдап отыр (Ә.Шамуратов). 2. Кеули толмау, кейиу. Биз Шәкең ушын жумыстан бир рет *бақырыс* еситкен менен немиз кетеди? (М.Нызанов). ... режиссёрлардың *бақырысларын* еситкен күнлерим де көп болған (К.Мәмбетов).

БАҚЫРЫСЫҰ ф. 1. Жәнжеллесиу, урысыу, мәлеллесиу, кейисиу. Буны қолға түсириуге екеуи хийле ойласып, тап сол үйдің есигинің алдында *бақырысып*, боқласып жүрип қыран кески болып екеуи төбелеседи (С.Мәжитов). 2. Шауқымласыу, қатты дауыс шығарыу. Бизлер молланың тезирек кеткенин тилеп, өтирикке көз абай етип қатты *бақырысып* оқыдық (Ә.Шамуратов). — Ата, бизлерге газета, хат әкелип тур! — деп изинен *бақырысып* қалды (Т.Қайыпбергенов).

БАҚЫРЫҰ ф. Қатты дауыс шығарыу. Бекман *бақырыуы* менен оларға барып жетти (Б.Бекниязова). Баланың шырпыры шығып *бақырып* жылады (А.Бекимбетов). Молла еркисіз *бақырып* жиберди (Ж.Аймурзаев). Дөрұзаның алдында саз дауыс пенен *бақырды* («Қырк қыз»). Гейбир шайыр қолға кәлем алғанда, «Сулыұлық» деп *бақырады* — салғаннан (И.Юсупов).

БАҚЫШ к. қарау.

БАҚЫЯ ф. гөне.с. Қарау, қарауыллау, бақлау, көз салыу, нәзер салыу, бир нәрсеге кеуил жиберип бақлап жүриу, нәзерин аударыу, Бәйит, бәйит *бақыя*, Басында мақпал тақыя, Бизлер бәйит айтқанда, Қызлар қасын қақыя (ққ.х.к.).

БАЛ I к. пал.

БАЛ II ат. (фр. bal<baller< лат. Ballare — *ойнау, ойынға түсиу*). Белгили бир байрам күнлеринде уйымластырылатуғын ямаса айырым адамлардың салтанатлы түрде өткеретуғын үлкен ойын-зауық кешеси, тойы. ... бизлер хәр күни кеште *балға* қатнасатуғын едик, ... (М.Ю.Лермонтов).

БАЛА ат. 1. Үлкейип ержетпеген, бойжетпеген, нәресте, бөпе, жас бөбек, ул, қыз (ул бала, ер бала, қыз бала). Қолындағы емизиули *баласын* қапталына жатқызды (Н.Дәуқараев). Суу әкелиу, от жағыу, *бала* жубатыу (Н.Бөрекешов). — Бирден оянып, жас *бала* нәрсе, мени көрди де, хаплығып кетти (Т.Қайыпбергенов). 2. Әулад, туқым, урпак. Атадан *балаға* бахыт мийрас болып қалатуғын баяғы заман емес (К.Султанов). ... соңынан аз-азлап оқыу китаплары шығарылып, мийнеткеш карақалпақ *балалары* өз ана тилинде оқыуға еристи (Қ.Ирманов). 3. Хайуанатлардың, қуслардың, жанлы-жаныуарлардың жас төлери. ... өпепектин *баласы да* тап өзине усайды екен, аға, — деди Мурат ағасына (газетадан). Жеткенинше шамасы, Ойы тек еки *баласы* (Т.Жумамуратов). Қой сүйеди *баласын*, Қозым-ау деп яр-яр (ққ.х.к.). ...Разгүл Атамураттың ешегин сейисханаға айдап жибереди де, *баласын* ишке алып кирди (Т.Қайыпбергенов). 4. Үлкен жастағылардың өзлеринен жасы кишилерге айтатуғын қаратпа сөзи. ... Ол уақларда не хәдийселер

болмады, *балам*. (С.Хожаниязов). — Дурьс, *балам*, ала бәхәрден көшейик, — Нуржан шыраны қайта жағып берди (С.Хожаниязов). — *Хау балам*, неге күлесең? (С.Хожаниязов).

5. аұыс. Турмыстан тәжирийбе алмаған, еле жас. Сен еле *баласаң*, ал мениң жасым болса, әдеуирге келди (Ж.Аймурзаев). Жәмийла, өйтип *бала* болма! (К.Султанов).

Түркпенлер: Ханда айып жоқ, ол да бир *бала* да бир деп қоя берди (Қ.Ирманов). ◇ **Аузының сарысы кетпеген бала** —

ержетпеген, жасы жетпеген, бой жетпеген, жас қыз хәм ер *бала*. Ол бир ауызының сарысы кетпеген *бала* ғой

(Ж.Аймурзаев). **Бай баласы** — турмысы жақсы, мол дүньялы адамлардың балалары. *Бай баласы* байға усар, Байланбаған тайға усар (ққ.х.н.).

Бай баласы келсе де, Оңлы жууап бермеди («Қырқ қыз»). **Бала-шаға** — Ер хәм хаял менен оның балалары хәм қызлары, шаңарак.

Қалай аға, *бала-шаға* сау ма, мал-жан аман ба? (Қ.Мәтмуратов). Қарағысыз елге, *бала-шағаға*,

Адам етин жейтуғын хайуан болдың ба? (И.Юсупов). **Жалғыз бала** — биреу, жекке бала. *Жалғыз бала* болған соң

Әметти еркелетип өсирди (Т.Қайыпбергенев). **Топар бала** — көп топ болып жүрген, бир дүркин балалар. Сәлем! — Сәлем!, Сәлем милиционер ағай! — деп көшеден өтип баратырған

топар-топар балалар менен қызлар шуұласып лейтенантқа сәлем берди (А.Бекимбетов).

Үлкен бала — бой жеткен, ержеткен үлкейип жетискен. *Үлкен балаларға* еликлеп, мен де баспағымды узын жипке арқанлап қояман (Ө.Айжанов).

Шаққан бала — тез хәрекет ететуғын, шалт. Өзи *шаққан бала* екен (газетадан). Қара көзли жумалақ жүзлиден келген

шаққан бала шатқаяқлады (А.Бекимбетов). **Писик бала** — өз исине пукта, шебер, уқыплы. Өзи де жасына қарағанда *писик*

бала еди (Ш.Сейтов). **Хошшы бала** — жас үлкенлерге ерип жүриуши жасы киши, жәрдемши, көмекши. Екеуи де

машинадан түсип еди, *хошшы бала* кеңседен шықты (С.Хожаниязов). **Шала бала** — айы-күни толмай уақтынан

бурын тууылған. Бурынлары *шала баланы* дорбаға салып, керегеге илдирип сақлайтуғын еди, — деди кемпир

(газетадан). **Баслық бала** — колхозға көбирек баслық болған жигитти көбинесе хаяллар атын айта алмағанлықтан усылай атайды. *Баслық бала* да бизлердің мунайып отырғанымызды көрди (К.Султанов). *Баслық баланың* өзлери усы жаққа киятыр (К.Султанов). **Жас бала** — үлкейип ер жетпеген, бой жетпеген қыз хәм ер бала. Ол бул күнде тили жаңа шыққан *жас бала* тәризли (К.Султанов). **Қуда бала** — турмыс курған ерли-зайыплылардың екеуиниң де ағасы ямаса иниси болса, олар бир-бирине *қуда бала* болып табылады. — Қызы бардың назы бар» деген емес пе *қуда бала*, сөзин дауам еттирип Хүрниязбийке,— ... (Қ.Ирманов). **Шофёр бала** — машина айдайтуғын адамға айтылады. Үйде үш-төрт адам отыр, оның биреуи есикке жақын отырған *шофёр бала*, оның қасында завсклад отыр, ... (С.Хожаниязов). **Почта бала** — газета, журнал хәм хат тасыўшы адам. Сәўлежан, жанағы *почта бала* усы кәрадан кетип еди, неге тағы қайтып киятыр (С.Хожаниязов). **Бала үстинен қайтыс болыў** — туўа алмай өлиў, көз жаралмаў, қайтыс болыў, казаланыў. Ол пақыр болса, *бала үстинен қайтыс болды* (Ө.Айжанов). **Бала түсириў, бала таслаў** — туўатуғын уакты жетпей түсик түсириў, иш таслаў, төл бермеў. Бул келиншек күни жетпей *бала түсирип*, хәзир наўқасланып жүр, ... (Ө.Айжанов). **Нәзийра бала таслап**, үйинде жатыр (газетадан). **Ерке бала** — тентек қылып тәрбиялаў, биймаза, қыңыр. Бул жүдә *ерке бала* еди, ... (К.Аралбаев). **Бала көтериў** — жүкли болыў, еки қабат болыў. Жәмийла болса көп узамай *бала көтерди*, ... (К.Султанов). **Адам баласы** — барлық адамлар, адамзаттың нәсили. Хәр бир *адам баласының* уазыйпасы — адамгершиликли болыў, ... (газетадан). **Қөйин бала** — Хаяллардың күйеуинин туўысқан иниси менен урыўлас инилери хәм де хаялдың иниси күйеуине қөйин болады, булардан баска жасы киши ер адамларға айтылады. *Қөйин бала* менен бирге келдим, — деди Айзада (газетадан). Жумабай *қөйин баласы* менен бирге кетти (газетадан). **Жап-жас ғана балалар** — нәрестелер, сағыйралар. *Жап-жас ғана балаларды*, жанған отқа таслайды («Қырқ қыз»). **Күйеў бала** — ер адам, хаялының ата-анасына, жасы үлкен туўысқан-туўғанларына, урыўлас аға, апа, жеңгелерине күйеў бала болады.

БАЛАҒАТ қ. **БӘЛӘӘТ**.

БАЛА-БАҚША қ. бақша **II**.

БАЛАДАЙ кел. Үлкен, ержеткен адамлардың жас бала сыяқлы болыуы, уксауы, минезинің баладай болыуы. ...хасаны қолына алып, атшабар *баладай* сазланды («Мәспатша»). Оның қасында бойы қырк гез, ени қырк гез Рүстем *баладай* болып көринди (Қ.Айымбетов). Хәрдайым бир-биреуін көргенде *баладай* қууанысып қалатуғын еди (Ө.Айжанов).

БАЛАЖАН кел. 1. Баланы жақсы көриуши. 2. Хаял-қызлардың қатар-қурбыларына қарата айтыуы. Дурыс айтасан «*балажан*», ... (А.Бегимов). Ойнап-күлип, зейин ашып, Гөззал жанан, «*балажан*» кел (Ж.Аймурзаев).

БАЛАЖАНЛЫ кел. Баланы жақсы көриуши киси, балаға мийирман. Биз *балажанлы* халықпыз (газетадан). Туұры, халқымыз перзентинің ығбал-бахты ушын оның барлық кемшиликлерин толтырыуға, кеулин өкситпеуге хәрекет ететугын *балажанлы* халық (газетадан).

БАЛАҚ ат. 1. Дизкийимнің, ыштанның, шалбардың, триконың дизеден төменги жағы. *Балақларын* шыйырып, Жантаққа қойын ийирип («Қырк қыз»). ...бөз ыштанының *балағы* хәм баланың кесеудей жылтыраған аяғы да ылай еди (К.Султанов). *Балағын* балтырына шекем түрди (Ж.Аймурзаев). 2. Қуслардың дизесинен төменги тобығына шекемги жери. *Балақ* жүни батпақ пенен үзиліп, Аспанда жүреді бизин ала қус (Әжинияз).

БАЛАЛАЙКА ат. (ески рус. балы — *өсек*; *хәзил*. + байка — *гүррин*; *ертек*; *сөйлесіу*). Үш мүйеш формада, үш-алты тарлы рус халық музыка әсбабы. Стол үстиндеги *балалайканы* қолына алды да сыртқа шығып кетти (газетадан).

БАЛАЛАР ат. Ержетпеген, үлкеймеген жас ул хәм қызлар. Жап-жас ғана *балаларды*, Жанған отқа таслайды («Қырк қыз»). Өмириннің неше-неше жылларын, Пидә еттин, ержетсин, деп *балларым*. Жаслығымда сондай тәрбия еттин, Мине, бүгін адам болып ержеттим. (Т.Жумамуратов).

БАЛАЛАРДАЙ кел. Балаларға усас, мегзес, сыяқлы. Егер мынау *балалардай* болып жұмыс ислесеңіз, қасыңызға бундай

ызғырық түе оның әкеси боран да жоламайды (Т.Қайыпбергенов).

БАЛАЛАР ҮЙИ ат. Ата-анасы жоқ жетим, панасыз балаларды тәрбиялайтуғын орын, жай. ...фельдшер пунктлери, *балалар үйи*, балалар бесиги дүзилди (Қ.Ирманов). — Неге, *балалар үйінде* оқытады дейтуғын еди ғой, — деди жетим (С.Айний).

БАЛАЛАҰ I ф. 1. Адам хәм барлық жанлы-жаныуарлардың урғашысының бала тууыуы, төллеуі. Таудан тары жумалайды, оны ғаз кууалайды, он еки айда бир *балалайды* (ққ.х.н.). Мәүсим ишинде 18 рет *балалайды* (А.Джалменов. П.Т.Карпов). 2. Көбейиу, өрбиу, өсиу. Бирак, анамның иси бурынғыдан гөре *балалағандай* болды (газетадан).

БАЛАЛАҰ II кел. Еле өсип жетилиспеген, ержетпеген, есейинкиремеген бойжетпеген, жаслау. Отырғанлар мени *балалау* көрип, мениң гәплеримди дәлкекке алды (Қ.Айымбетов).

БАЛАЛЫ кел. 1. Баласы бар. Молла киятырған *балалы* хаялды көрип жалбырақлай баслады (Ә.Шамуратов). 2. Көп *балалы*, баласы көп. *Балалы* үй базар, баласыз үй мазар (ққ.х.н.).

БАЛАЛЫҚ кел. 1. Жаслық, балалық уақыт, ең жас уақыт, есеймеген уақыт. Оның аржағында ол жас еди хәм *балалық* қыялы менен турмыстың ишки мәнисине түсинбей келди (Ө.Айжанов). Мениң *балалық* кеўлим елжирейди (Ж.Аймурзаев). 2. Байқамаушылық, наданлық, тис қақпағанлық, шалағайлық, жеңил минезлилик. Жасың үлкейип бойың өссе де *балалығың* қалмаған екен (М.Әбдирейимов). Таслаң енди *балалықты*, Асан бабаң он алтысында бийлик айтыпты (К.Султанов). Усы бир әнгиме түсти есеме, Өкинемен *балалықтың* исине (К.Султанов).

БАЛАМАН ат. 1. Ағаштан исленген, той-мерекелерде, ойын-зауық кешелерде, отырыспаларда шертилетуғын музыкалық әсбап, инструмент. Минип там басына сырнайшы ырас, Урса *баламанды* томпайтып уртын (И.Юсупов). Арбада

дәп қағып шертип *баламан*, Келди жуўдырласып кеўилли кәрўан (И.Юсупов). Гезек той кылды дийқанлар, Қактырып дәп-*баламанлар*, Қатарлықтағы адамлар, Баўдан сабап дән сатты ма? (С.Мәжитов). **2.** Жас өспирим, еле ержетпеген, үлкеймеген ул хәм қыз. Шадлы өскен бул өмирде, Мен бахытлы *баламан* (Д.Назбергенов).

БАЛАМАНШЫ ат. Баламанды шертиўши (ойнаўшы) адам. Тойда гүрес, ойын, масқарапаз, сазенделер, гөйенделер, *баламаншы* — түрли ойын қурылып атыр («Мәспатша»). *Баламаншы* найшы қусаған бир группаны басқарған (Н.Дәўқараев).

БАЛАНС ат. (фр. balance — *тәрези* < лат. bilanx — *тәрезиниң еки тәрепи*). Қандай да бир кубылысларды характерлейтуғын көрсеткиш системасы болып, салыстырыў яки карама-қарсы қойыў арқалы пайда болады. Саўда *балансы*. Бухгалтерия *балансы*. Халықтың дәрәматлары хәм кәрежетлери *балансы*. Жәмәәт хожалығы *балансы*. Төлем *балансы*. Энергетика *балансы*. Суў *балансы*. Ыссылық *балансы*. Физ. тех. Двигательдиң ыссылық *балансы*. Актив *баланс* — Кирис (дәрәмат) шығыстан артық болған баланс. Пассив *баланс* — Кирис дәрәмат шығыстан кем болған баланс. Барлық нәрселерди *баланс* ислеў керек, — деди бас бухгалтер (ғазетадан). *Баланста* машын бар, шофёрлық штат қысқарған жоқ (М.Нызанов).

БАЛАНСИР ат. (фр. Balancier — *тәрези*). тех. **1.** Машиналарда, механизмлерде олардың түрли бөлеклерине илгерили-қайталаныўшы хәрекетти пайда етиўши еки рычаг. **2.** Саат механизминин тийкарғы бағдарлаўшысы (регуляторы).

БАЛАНСИРОВКА қ. Баланслаў.

БАЛАНСЛАЎ ф. **1.** Хожалық хәм саўда өз ара байланысқан тараўларды бир-бири менен муўапықластырыў, теңликке келтириў. **2.** бухг. Балансларды жуўмақлаў, баланс шығарыў. Колхоздың кирис-шығысын хәм барлық затларды *баланслап* болды (ғазетадан). **3.** тех. Машина хәм механизмлердин айланыўшы бөлеклериниң тең салмақлылығын сақлаў.

БАЛАСЫЗ кел. Баласы жоқ, перзентсиз. Балалы үй базар, *баласыз* үй мазар (ққ.х.н.м.). Асан генже қалаға барып,

баласызға бала, қызсызға қыз боламан» деп шәхәрди бираз аралайды (ққ.х.е.).

БАЛАСЫЗЛЫҚ ат. Перзент болмағанлық, баласы жоқлық, баласы болмағанлық, бала көрмегенлик, бийперзентлик. Ол *баласызлықтан* кемкеуилли еди, ... (ққ.х.е.).

БАЛАСЫНДАЙ кел. Перзентиндей, сол сыяқлы, усаған, тақылетли. Үшеуі де бир үйдин *баласындай* татыу ғана сөйлеседи (Ж.Аймурзаев).

БАЛАСЫНЫҰ ф. Жассыныу, кишисиниу, бала қатарында көриу, бала деп қарау, биреуди жассыныу, менсинбеу. Қалмен Әжиниязды *баласынып*, еле де кеуили ярый бермей, жалт-жалт қарады (К.Султанов). Ол сиз кеткен соң мени *баласынып*, хәр түрли нәрселер айтып, мени жулмақшы болды (ққ.х.е.).

БАЛАСЫРАҰ ф. Балалы болыуды күсеу, аңсау, баланы сүйиу, жақсы көриу, перзентли болыуды қелеу, әрман етиу. Келиншек тәуір-ақ жасқа барса да *баласырайды*, ... (ққ.х.е.).

БАЛАША р. Баладай екенлигин көрсетиу, бала сыяқлы минезлерин көрсетиуде қолланылады, еркелетип, киширейтип айтыу. Деген екен патша шалқып *балаша*, Улын сүйип, көрди қызық тамаша (Т.Жумамуратов).

БАЛА-ШАҒА ат. Бир шаңарақтағы жас балалар менен хаялы хәм үй ишиниң басқа да ағзалары. Белдаршылар хәм оның *бала-шағалары* изли-изинен келип, азық-түликлерин арбаға салып атыр (К.Султанов). Уста *бала-шағалары* менен басқа бөлмеде отырған еди (Ө.Айжанов). *Баладан шағаға* шекем барлық адам той липасын кийип Нурбайдың үйине келди (А.Бекимбетов).

БАЛБЫРАҰ қ. былбырау.

БАЛҒА ат. Шөккиш. 1. Шеге қағыу, бир нәрселерди урыу, тегислеу хәм басқа да ислерде қолланылатуғын, ағаш яки темир саплы әсбап. 2. тех. Металларға, улыума затларға, нәрселерге соққы берип, урып ислеуши ауыр механизм.

БАЛҒАЛЫ ат. Қарақалпақ урыуларының бири.

БАЛҒАША ат. Кишкене балға.

БАЛДАҚ ат. 1. Ауырыу ямаса аяғы ақсақ адамлардың қолтығына тиреп жүретуғын арнаулы таяғы. Қолтығына *балдақ* алып, бир-еки адым атлайтуғын болды (А.Бекимбетов). Мен *балдағымды* есик беттегі керегеге сүйедим де, төсектин үстине шықтым (Ө.Хожаниязов). Жартас қалқан болды, ағашлар *балдақ*, Алға жылжый берди жаралы шайыр (И.Юсупов). 2. Қылыштың, мылтықтың ямаса қанжардың сабының услайтуғын жери. Ақ суңқарды қанатынан қайырдың, Кескир қылышты *балдағынан* майырдың («Алпамыс»). 3. Өсимликлердің түп бети, түбинен жапыраққа шекемгі аралығы. Үлкен жапырақтардың *балдақтарына* хәм жас шақаларға да зыян келтиреді (А.Джальменов, П.Т.Карпов). 4. Қусшылар бүркітті қолына қондырғанда қолының астынан тирейтуғын тиреуиш ағаш. Қусшы да *балдағын* қолтығына тиреп, тоғай арасына кирип кетти, ... (газетадан).

БАЛДЫЗ ат. Ер адамның хаялының тууысқан хәм де урыұлас синдіси. Қатты шауып каша бермең алдымда, Азын-аулақ тоқтап турын, *балдызым* («Қырқ қыз»). Көрмеге сулуы қызлар қарақалпақта, *балдызым* хәддине бақ ондай болмақ (Өжинияз). *Балдызы* шамаласып турған оқыуын тамамлады (М.Нызанов).

БАЛЕРИНА ат. (итал. Ballerina < лат. ballare — *ойнау*, *ойынға түсиу*). Балет артисткасы. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларына хызмет көрсеткен мәдениет хызметкери Тамара Давлетмуратованың қәлеминен дөреген «*Балерина*» атамасындағы кітабы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрди (газетадан).

БАЛЕТ ат. (итал. Balletto < лат. ballare — *ойнау*, *ойынға түсиу*). Театр көркем өнеринің бир түри. Сахналық шығарманың музыкалы-хореографиялық образлар, аяқ ойын (танец) хәм пантомима арқалы билдирилиуи. ... композитор Қурбанбай Заретдиновтың «Қырқ қыз» *балети* де сахналастырылып, театр қәнигелери тәрөпинен кең жәмийетшиликке көрсетилди (газетадан).

БАЛЕТМЕЙСТЕР ат. (нем. Balletmeister — *балет устасы*).

Балет, опера, оперетта хәм басқа да сахналық шығармалардағы ойынлар, хореографиялық көринислерди сахналастырыўшы көркем өнер (искусство) хызметкери. Бизде *балетмейстерлерди* таярлаў жумысы төмен (газетадан).

БАЛКА ат. 1. Қурылыс ислеринде жай хәм имаратлардың әхмийетли бөлеги. Ағаш, металл яки темирбетоннан жасалған аўырлықты көтерип турыўшы зат, нәрсе. Темир балка. Ағаш балка. 2. Машина хәм механизмлердин деталы.

БАЛКОН ат. (фр. balcon<лат. balkus). 1. Көп қабатлы жайлардың көбинесе екінши хәм оннан да жоқарғы қабатларындағы ишки ханаларға бириктирилип, оның алды, арқасы ямаса қаптал тәреплери сыртқа, көшеге қаратып қурылған әйуан, майданша. Айлы түнди жамылып әсте, Сен шығасаң бийик *балконға* (Т.Сейтжанов). Бизлер тәрбияшыларымыздың көзин алып, тез-тез *балконға* шығамыз (М.Нызанов). 2. Театрдың тамашалаў залындағы жоқарғы ямаса ортаңғы ярус.

БАЛ-ҚАЙМАҚ қ. пал-каймақ.

БАЛҚАР 1. Россия Федерациясындағы Кабардин-Балқар Республикасында жасаўшы, түркий тиллерине киретуғын халықтың аты. 2. Усы халыққа тийисли. Балқар тили. *Балқар* жигит.

БАЛҚАРЛАР Кабардин-Балқарияның тийкарғы, негизги халқы.

БАЛҚЫТЫҰ балқыў феиилиниң өзгелик дәрежеси. Жаңа ғана көтерилип шығып киятырған күнниң сәўлеси алыста жанып атырған өрттиң сағымындай болып көринди, тезден көкти, пүткил дүньяны *балқытып*, жүзине алтын нурын шаша баслады (Н.Дәўқараев). Оның сақыйлығы менен мәртлигине арнап айтылған тостлар, адам тўе тасты *балқытып* жиберерлик дәрежеде болды (М.Нызанов).

БАЛҚЫҰ ф. 1. Дененин, бойдың, кеўилдин, ойдын босаўы. Неге ғана қорықпайын, *Балқыйды* мениң сүйегим («Қырқ қыз»). Олардың бетлери борлаттай *балқып*, шоқтай жанады (А.Бекимбетов). Әне, монша — түссең денен

балқыйды, Әне, кайық, – Арзыкөлде қалқыйды (И.Юсупов).

2. Жердің *былқылдап* босауы, жибиуі. Мийнеттен жумсап *балқыған*, Ким сүймес сақый даланы (Б.Қайыпназаров).

◇ **Қорғасындай балқыу, мумыядай балқыу** – адым күшли ыссылықтан қатты затлардың, металлдардың, шийшелердің хәм тағы басқа затлардың сұйықлыққа айланыуы, ериуі. **б)** ауыс. жибисиу, босасыу. Анда бул сөзди Тайшахан патша еситип мумдай ерип, *қорғасындай балқып*, ләбин тислеп, геллесин шайқап, мың пушайман етти («Алпамыс»). Жолбарыстың денеси *қорғасындай балқыйды* («Мәспатша»).

БАЛЛ ат. (фр. *balle* – *шар*). **1.** Тәбийий қубылыстардың (дауыл, самал, шторм, жер силкиниудин) күшин, дәрежесин өлшеу, анықлау ушын қабыл етилген өлшеу бирлиги.

2. Оқыушылардың үлгериуине қойылатуғын баханың цифрлы таңбасы. ... барлық кириу имтиханларынан жетерли *балл* топлап институтқа студент болып қабылланды (газетадан).

3. Бир қатар спорт түрлеринде (фигуралық ушыу, гимнастика, жүзиу хәм т.б.) жарыс нәтийжелериниң цифрлы таңбасы. Командалық есапта Нөкис қаласы командасы жәми 441 *балл* топлап биринши орынды ийеледи (газетадан).

БАЛЛАДА ат. (фр. *ballade* < лат. *ballo* – *ойынға түсемен*).

1. Қахарманлық ямаса тарийхий, өткир сюжетли қосық қурылысындағы гүррин. «Ақ мәрмер астындағы әрманлар» атлы *балладасын* Кенесбай Аұғанстан топырағында қыршын қыйылған үлкемиздің әдиули улларының естелигине арнаған (газетадан). **2.** Эпикалық, фантастикалық ямаса драмалық характердеги вокаллық яки инструменталлық пьеса.

БАЛЛАДАЛЫҚ кел. Балладаға тән, балладаға ылайық. ...соңғы жыллары *балладалық* шығармалар көзге көрине баслады (газетадан).

БАЛЛАСТ ат. (голл. *bal* – *қум*, *last* – *жүк*). **1.** Теңиз кемелериниң аэростат, локомотив хәм т.б. хәрекетлениу сыпатын ямаса көтерілип ушыу бийиклигин жақсылау ушын оларға тийелетуғын жүк. Кемениң иши де *балластланды*, ... (газетадан). Самолёт та *балласт* етилди, ... (газетадан).

2. Темир жол астына шпалды бекитиу ушын салынған шеге

кум ямаса топырак. Темир жолға үйилген топырактың үсти *балластланды* (газетадан). **3.** ауыс. Керексиз (артықша) жүк.

БАЛЛИСТИКА ат. (грек. ballo — *ырғытаман, атаман*). Теоретикалық механиканың бир бөлими болып оқ, снаряд, мина, бомба, ракета хәм т.б. атылған мәхәлдеги хәрекетинызамлықларын үйренетуғын илим. Суд *баллистика* экспертизасының берген жуўмағына тийкарланар болсақ, алынған айғақлы зат, оқ дәри хәм патронлардың атыўға жарамлы екенлиги тастыйықланған (газетадан).

БАЛЛОН ат. (фр. Ballon — *бос шар* < итал. pallone — *тон*). **1.** Хәрекетлениўши транспорттың (мотоцикл, машина, трактор хәм т.б.) хаўа толтырылған резина дөңгелеги. ... жолда автомашинаның *баллоны* жарылып қалды, ... (газетадан). **2.** Аэростаттың газды өткермеўши сыртқы қабығы. Нөкис аэродромына *баллон* әкелинди, ... (газетадан). **3.** Домалақ шар сыяқлы шийше ыдыс. ... көп узамай *баллон* менен пиво да әкелинди, ... (Қ. Айымбетов). **4.** Суйықлық және де газди саклаўға арналған металлдан исленген ыдыс (бак). Хәзир қаламыз *баллонлы* газ бенен тәмийин етилди (газетадан). Газ *баллонлы* автомобильлердиң газ бенен тәмийинлениўи тек газ толтырыў станцияларында ямаса арнаулы газ заправкашы тәрәпинен әмелге асырылыўы керек (газетадан).

БАЛМАСКАРАД ат. (bal + фр. masquerade < ит. mascherata). Хәр түрли кийимлерди кийип, ойын-заўық өткеретуғын кеше, отырыспақ, қызықлы ойындар өткериў. *Балмаскарад* қызған гезде нықабынды кий, гөззал (И. Юсупов).

БАЛПАҚ кел. Семиз, дуғыжым, денеси жайылған, былшыйған. Балпақ тышқан. зоол. Дүзде ин курып жасайтуғын тышқанның ири түри.

БАЛПАҚТАЙ кел. Балпаққа усаған, балпақ сыяқлы. Таўдан қашқан *балпақтай*, Сақалы баўлаған жантақтай, Айдым деген қайнаған, Оған берин бир сәлем (ққ.х.к.).

БАЛПАҢ кел. Менмен, тәкаббир, паң. Бай баласы *балпаң* келеди, Жарлы баласы жалтаң келеди (ққ.х.н.). ◇ **Балпаң-балпаң етиў** — шайқалып басыў, ырғалып басыў, мампыс. *Балпаң-балпаң* етесең, *Балпаңлап* қашан жетесең (ққ.х.к.).

БАЛПАҢЛАҰ ф. Аяғын шайқалып ырғалып басыу, салмак пенен гәрдийип жүриу. Басқа атлар *балпаңлап*, Кейнине бунын ере алмай («Қырқ қыз»). Аталық отыр ардаклап, Бийлери отыр *балпаңлап* (Өтеш). Аяқлары *балпаңлап*, дир-дир етип сәл қонпаңланқырап, және бир көргенимди айтайын деп қолтығының астына узын тумсығы менен түртип-түртип қойыпты (ққ.х.е.).

БАЛТА ат. 1. Жүзи жалпак, уңғысына сап өткизип ағашты кесіу, жарыу және де сондай затларға қолланыушы темир курал, әсбап. Бул көринген қойдың жилик сүйегинин *балта* менен сынған қыяғы еди (Қ.Айымбетов). Өзинин айтыуынша, ол темир геулеп атырғанда абайсызда аяқларын *балта* менен шауып алыпты (Ә.Шамуратов). *Балта* тийгенде басына, Қарамай ол жолдасына (Бердақ). 2. Карта (соқта) ойынындағы киши (генже) фигура, түйениң, ғарғаның, атанақтың хәм қыйықтың *балтасы*. Жердеги картаны қыйықтың *балтасы* менен кести, ... (газетадан). 3. аүйс. Батыр, өткир, ғайратлы, қайтпас кара, қайсар. Оларды тауып, тамырына *балта* шабамыз, олар душпан, олар мудамы халыққа қастыянлық етеди (газетадан). *Балта* менен қағарман, Еки азыу тисинди (ққ.х.к.). ◇ **Балта кеспеу** — албырамау, қысынбау, тарықпау, мықлы болыу. — Быйыл муртымызды *балта кеспейди*, хукиметтин саясатына мың-мың алғыс деп жүрипти (Т.Қайыпбергенов). **Ай балта** — бурынғы жаугершилик жылларда урыста қолланылған ярым ай формасындағы темир курал. Тау қыснағындағы *ай балталы* қос қарауыл турған тас қапыға барып жоғалады (Т.Қайыпбергенов). Минди бала алтын тахтқа, Көп кууанды келген баққа, *Ай балтаны* услап колға, Ата жолын куўған екен (Бердақ). Барып едим ханыңызға, *Ай балталы* шахыңызға, Жәллад қойды қасымызға, Шыдап сонда туралмадым (ққ.х.к.).

БАЛТАЛАУ ф. Балта менен бир нәрсени шауып майдалау, шабыу, жарыу, шапқылау. Дәрүазаны *балталап* бузып далаға шығып, қыздың жайына келсе, қыздың кетип қалғанын көреді (ққ.х.е.). ... таң алдында, Жийемуратты *балталап*,

ашық жерин қоймады, биреу урып өлтирип, гөне жапқа таслап кетипти деп еситтик (Қ.Ирманов). Аўыл иши, хәр кимде бир талап, Биреулер жүр отын шаўып *балталап* (Ж.Аймурзаев).

БАЛТАМТАП р. Өз ара бир-бири менен болар-болмасқа тартысуў, жәнжеллесий. Жәмийла менен Сәлийма өз ара *балтамтап* айтысты да отырды, ... (К.Султанов). Бизлердин *балтамтап* айтысымыз министрға жақпаған болса керек, кабинеттен шығыў менен болды (М.Нызанов).

БАЛТАШЫ ат. Балта устасы, шойыннан, полаттан хәм басқа да металлдан балта қуятуғын, ислеитуғын адам, киши.

БАЛТАШЫЛЫҚ ат. Балта устасының ислеитуғын кәри, кәсиби. Оның бурыннан киятырған кәсиби *балташылық* еди, ... (газетадан).

БАЛТЫР ат. Тобық пенен дизениң аралығы, булшык ети. *Балтырларын* шаң басқан, *Аяқларын* маң басқан («Қырк қыз»). Ал, атыздың ортасына келип, жууан *балтырға* қапқан пахталарға нәзер салғанымда, үст кийимлерим суўдан сығып алғандай болды (Ө.Хожаниязов). *Балтыры* нық болыўына қарамастан, беллери жип-жиңишке (К.Мәмбетов). ◇ **Балтыр сызлау** — машақатқа түсий, қыйыншылыққа ушырау, аўырманлық түсий. Қыста, жаздың ыссысы, Табаныңа басылған ғыжлап, Ата-бабам өзгертти қоныс, Басы аўырып, *балтыры сызлап* (Г.Есемуратов).

БАЛТЫРЛЫ кел. Балтыры жууан, балтыры үлкен, гөшли, етли. Киятырған жигит ири денели, *балтырлы* екен, ... (Ө.Айжанов).

БАЛШЫҚ ат. Топыраққа суўдың араласыўы менен пайда болған ылай, батпақ (ылайдың үстинде суўдың көн жатыўы, суўда, араласып турыўы). Хожамурат үйинде жатсын, бармаса *балшыққа* батсын (газетадан). Қарсы қазған боз топырақты қарсы жаўын менен ийленип, *балшыққа* айланды (Н.Дәўқараев). Жердеги балшық желимдей, аяғыңды жерден төрт ели көтертпейди (Н.Дәўқараев).

БАЛШЫҚЛЫ кел. Балшығы көп, мол, ылайлы жер. Сонша ўақыт қуўып келген сол излер, бетлерине жапты *балшықлы* суўды (Ж.Аймурзаев).

БАЛШЫҚТАЙ кел. Балшық сыяклы, балшыққа усаған, такылетли, усас, мегзес. Туұры тийген туяғы, Кесе-кесе тасларды, Саз *балшықтай* ийледі («Алпамыс»).

БАЛЫҚ ат. 1. Суұда жасаушы, суұда жүзиу ушын қалаш хәм куйрықлары бар, сағақлары менен дем алыушы омыртқалы суу жаныуары. Ылақа балық. Сазан балық. Ақбалық. Сүүен балық. Шортан балық. Бекире балық. *Балықтың* өмири суұда өтер (ққ.х.н.). Жумабай менен қол усласып *балық* аұлап, көлге кеткен (К.Султанов). Қәдиримди халық билер, Халық билмесе *балық* билер (Бердак). 2. Усы суу жаныуарының гөши. Кууырылған балық. Дузланған балық. **Балық комбинаты** ямаса **Балық заводы** — балық консервасын ислеитұғын, таярлайтұғын орын, завод. Минәйым бир қырма *балық қууырдақты* әкеліп, қойып кетти (Ш.Сейтов). Айымхан деген қызының баласы, Сапарнияз хәзир Қазақдәрьядағы *балық заводында* ислеиди (Қ.Айымбетов). **Балық консервасы** — балық етинен заводта исленген консерва. Ережеп бир метр ақ товар, бир кило қант, еки жүз грамм чай, бир ет консервасын, бир *балық консервасын* алды (Т.Нәжимов). 3. Шығыс жыл санау календарында бесинши жыл атамасы. Балық жылы. ◇ **Балық базары** — а) адамлардың ғауырлысы, шоқ болып жыйналысып турыуы, балалардың бир жерде үймелесип ойнауы. б) балық сатылатұғын арнаулы орын. *Балық базары* жаңа ғана қыза баслады (Н.Дәукараев). **Балық тартылыуы** — балықтың азайыуы, кемейиуі, қуртылыуы, жоқ болыуы: Екинши биреулер көлде *балық тартылды* дейди (К.Султанов). **Балық басынан ширийді** — Ис-хәрекеттин илгерилемеуі, кейинге кетиуі, биреудин қәтелесиуі, натуұры ис ислеуі, бир нәрсеге әкеліп соғыуы. *Балық басынан ширийді* деген усы емес пе, хә о зақзақы! Тири масқара болғаның ғой бул! Жети түнде не қылып жүрсен бузақы!... (Ө.Хожаниязов). **Алтын балық**. Бир жазыушы аұ салыпты, Өт қақпай, жүдә жалықты. Енди қайтсам деп турғанда, Тутты ол *алтын балықты*. (Т.Жумамуратов).

БАЛЫҚКӨЗ I кел. Жүериниң ағарыуы, писе баслауы. Сөйтип жүргенде Дәуекениң жүериси *балықкөз* болды (Қ.Айымбетов). Хәзир бәри де *балықкөз* болып киятыр (Т.Қайыпбергенев).

БАЛЫҚКӨЗ II ат. соралар туқымласына киретуғын, бийиклиги 10-40 сантиметр келетуғын, бир жыллық өсимлик. Шаруа маллары ушын жуғымлы от-шөп есапланады.

БАЛЫҚ ҚЫРҒЫШ ат. Балықты тазалауға арналған әсбап.

БАЛЫҚЛЫ кел. Балығы көп, балыққа бай, балықтың көп шығып атырған орны, мол, жери. Шәмен деген бир адам қоныс излеп жүрип, *балықлы* бир өзектиң үстинен шыққанда ашырқап киятырған елди усы өзектиң бойына қондырған (Қ.Ирманов). Абадандур мүйтен халқы, еллери, Шаруаға жай, мал жаймаға жерлери, Ашы-тоғын билдирмейди көллери, Мүйтенниң *балықлы* теңизи барды (Бердақ). *Балықлы* Аралдан, Қаратауымнан, Инабатлы сөзден, Қанатлы саздан (И.Юсупов).

БАЛЫҚТАЙ кел. Балыққа усаған, балық янлы балық сыяқлы болыу. Мийирхан суудан шыққан *балықтай* шоршып туулап, қолымнан жаздырылып кетти (Ө.Хожаниязов). Хәзир жалғызсырағандай, бир өзи ортаға кире алмай, қайырлаған *балықтай* бир шетке шығып қалыпты (Ө.Айжанов). Мырзабек не қыларын билмей, суудан шығып қалған *балықтай* ауызын ашып қала берди, ... (Ө.Айжанов).

БАЛЫҚШЫ ат. Балық услайтуғын, балық аулайтуғын балықшылық кәсиби менен шуғылланатуғын адам. Бурында бир *балықшы* ғарры болыпты (ққ.х.е.). Кеуили кууанышлы *балықшы* дәрьяның кенарын еркин гезди (К.Султанов). Мине жантасты, ол желқомсыз ығып, Бийтаныс *балықшы* кемелерине (И.Юсупов).

БАЛЫҚШЫЛЫҚ ат. 1. Балық тутыушылық, аулаушылық, балық хаққындағы кәсип. Қарақалпақлардың хожалық ислери *балықшылық* хәм аушылық болды (Н.Дәуқараев). ...дәрьяның төмен жақлары, жаңадан суу барған жер болғанлықтан солманларда азмазлап *балықшылық* етип отырған (Қ.Ирманов). Сәлийма хүрейи сүймейтуғын

балықшылық кәсібине Сапардан дәмели болып араласқан еди (К.Султанов). 2. Суу хәуизлерінде балықларды көбейтиу хәм де сапасын жақсылау ислери менен шуғылланыушы тарау; балық жетистириу менен шуғылланыу. *Балықшылық* хожалығы.

БАЛЬЗАМ ат. (грек. balsamon — хош ийисли смола).

1. Айырым өсимликлерден алынатуғын ямаса жасалма жол арқалы таярланатуғын, курамында смола, эфир майлары бар койыу, хош ийисли зат. Медицинада иринди аскынуудың алдын алыуда, сондай-ақ, оптика санаатында да қолланылады.

2. Шыпалы шөплер ширеси. Ақмақлардың берген *бальзам* сууынан, Ақыллының берген зәхәри зыят (И.Юсупов).

БАЛЬЗАМЛАУ ф. Өликти ямаса оның айырым ағзаларын арнаулы затлар жәрдеминде ирип-ширитпей сақлау, мумиялау. Шириуге қарсы қолланылатуғын арнаулы химиялық затларды египетлилер өликти *бальзамлау* ушын қолланған (газетадан).

БАЛЬНЕОЛОГ ат. Бальнеология қәнигеси ямаса алымы.

БАЛЬНЕОЛОГИЯ ат. (лат. balneum — ванна, монша; шомылу + грек. logos — билим, түсиник). Медицинаның минерал суулар хәм де шыпалы балшықлардың физикалық хәм химиялық қәсийетлери, олардың организмге шыпалы тәсирин үйренетуғын бөлими. *Бальнеология* институты. *Бальнеология* курсы.

БАЛЬНЕОЛОГИЯЛЫҚ кел. Бальнеологияға тийисли; бальнеология менен шуғылланатуғын. Бальнеологиялық лаборатория. Бальнеологиялық курорт.

БАЛЬНЕОТЕРАПИЯ ат. (лат. balneum + грек. therapeia — қарау, емлеу). Науқасларды минерал суу менен емлеу, дауалау усылы.

БАЛЬНЕОТЕХНИКА ат. Санитария техникасының бальнеология тарауында қолланатуғын түрлери.

БАМБУК ат. (малайша bamboo — терек тәризли өсимлик). Тропикалық хәм де субтропикалық мәмлекетлерде ушырасатуғын, иши қууыс хәм де беккем, қамыс сыяқлы бууын-бууын, бийик болып осетуғын өсимлик. Басларында

казандай ақ сәлле, қолларында *бамбук* таяқ, аяқтарын абайлап басады (А.Бекимбетов). Бир ғарры *бамбук* арысly арбаны ийтерип баратыр (А.Бекимбетов).

БАМПЕР ат. қ. Буфер.

БАНАН ат. (исп. *banano, banana* — *бармақ*). бот. Мийуеси узын, ири, жеуге болатуғын, бийик болып өсетуғын, көп жыллық тропикалық хәм субтропикалық өсимлик хәм де усы өсимликтин мийуеси. Хәзирги уақытта бул өсимлик Өзбекстанда да өстириледи. Тынлап отырсаң бул жерде не жоқ дейсиз: маймыл, пил, *банан*, чайдың дүньядағы ең жақсы түри, хәр қыйлы жабайы мийуелер хәм бурын көрмеген өсимликлер — қулласы, бәри де бар бунда (Ш.Айтматов). Абылайсаң селлер жауып тауларга, Хурма гүллеп атса, *бананлар* писер (И.Юсупов). Чай менен бирге *банан* да әкелинди,... (газетадан).... 2 гектар шөлкемлестирилген ыссыханада тәжирийбе түринде 5 мың түп *банан* нәли тәрбияланбақта (газетадан).

БАНДА I ат. (итал. *banda* — *топар*). Басқыншылық, урлау, тонау, зорлау, адам өлтириу хәм баска жынайый ислер менен шуғылланатуғын қуралланған, уйымласқан топар. Изинде мылтығын тиреп киятырған Хан Жөнейиттин *бандаларының* қылығы оларга да батты ма, ... (А.Бегимов). «Бегжап» қанлы уақыяның бас себепшиси Турдықылыш хәм Қасымның *бандалары* қолға түскели ауыл арасы суу сепкендей тынышланып еди (Т.Қайыпбергенов). *Бандасы* менен бизиң адамларымыздың арасында еки саат сауаш болған (Н.Островский).

БАНДА II ат. (итал. *banda* — *топар*). Опера хәм симфониялық оркестрге қосымша ансамбль сыпатында киритилген үплеп шертиуши сазлар оркестри.

БАНДАЖ ат. (фр. *bandage* — *белбеу, байлам*). 1. Мед. Хәмиледарлық хәм оннан кейинги дәуирде, операциядан алдын ямаса кейин қарын бослығын нормал халатта услап турыу хәм де оны беккемлеу ушын таңып байланатуғын (кийилетуғын) арнаулы қайыс, белбеу. 2. тех. Машина

деталлары яки конструкцияларының тазалығын хәм де шыдамлылығын асырыу мақсетинде оларға кийгизилетуғын металл шеңбер.

БАНДЕРОЛЬ ат. (фр. *bande* — *лента* + *role* — *орам*).

1. Қағазға орап, почта арқалы жөнетилетуғын корреспонденция түри (баспа басылымлары: китап, журнал, газета, қолжазба, киширек буйым хәм т. б.). Бандероль жөнелтиу. Бандерольды ашыу. Мениң менен бирге болып атырған жигитке *бандероль* келди (Ж.Тәшенов). Есберген заказной *бандероль* етип, тап Сибирьден жиберипти-ә! (Ш.Сейтов).
2. Товар ушын акциз хәм бажы төленгенлигин дәлиллеуши, товардың үстине жабыстырып қойылатуғын қағаз.

БАНДИТ ат. (итал. *bandito* — *қарақшы*). Басқыншылық, урлық, геллекесерлик хәм т.б. жынайый ислер менен шуғылланыушы қуралланған қарақшы. Бандитлер шайкасы. Қубла жағымызда *бандит* Хан Жөнейиттің, Балабийдің, Темирланның адамлары жасырынып қашып жүрген қалың тоғайлық бар, ... (А.Бегимов). ЧОНда жүрген гезде-ақ журт оны билди, оның тарпыуынан үш *бандит* өлди (И.Юсупов). Мылтық гезеп жән-жақтан *бандитлер* тур. Аш қасқырлар азығыны топлаганда (Ж.Аймурзаев).

БАНДИТИЗМ ат. Қуралланып жекке яки топарласқан болып басқыншылық хәм зорлаушылық пенен шуғылланыу, бандитлик. Бул күнлери *бандитизм* күшейип кетти, ... (газетадан).

БАНДУРА ат. Украин халқының музыкалық әсбабы, инструменти. *Бандура* сеслери еле мениң есимде жанлайды, ... (Т.Г.Шевченко).

БАНК ат. I. (фр. *Banque* < итал. *banco* — *алмастырыушы дүкан, кресло*). 1. Қаржылардың уақтынша еркин жүргизилиуін тәмийинлеуши хәм уақтынша кредит түринде пайдаланыу мүмкиншилигин жаратыушы, сондай-ақ, кәрхана, мәкеме, шөлкемлер менен өз ара төлемлерди жүргизиуши хәм де жеке адамлар менен де мәмлекетте ақша айланысын қадағалаушы, сондай-ақ, жана ақшалардың шығыуын да тәмийинлеуши финанс мәкемеси. *Банктің*

Қарақалпақстан Республикасында 1 регионаллық хәм 3 район филиаллары бар (газетадан). ... оларды өндириў бойынша *банклер*, қарыздар кәрханалар, компания хәм ассоциациялар, аймақлардың басшылары биргеликте жумыс алып барыў зәрүрлиги атап өтилди (газетадан). **2.** Карта, соқта ойынындағы гезекли карта, соқта таслап отырған, адамның қараўына жыйналған ақша. **3.** Қумар ойынының бир түри.

БАНКА ат. (рус. Баня, банька — *кишкене ыдыс*). **1.** Шийше, темир ямаса пластмассада исленген цилиндр формасындағы ыдыс. Еки қолын артына қайырып, кишкене бир *банканы* услап тур (Ө.Айжанов). Сөйтип, бир консерва *банканың* түбин шүрқ тесик елек көз қылып, мыс сым менен крайникке қатырып байлап еди... (Ш.Сейтов). **2.** мед. Науқастың кесел жерине, көбинесе арқасына қойылатуғын домалақ шийше. Бийтаптың жаўырына *банка* қойып, үстин жаўып болып, медсестра сыртқа шығып кетти (газетадан).

БАНКЕТ ат. (фр. Banquet — *үлкен зыяпат; отырысыў*). Бир адамның ямаса бир ўақыя мүнәсибетине арналып берилетуғын рәсмий зыяпат, отырыспа. Банкет берий. Банкет залы. ... жақын күнлерде *банкет* шөлкемлестириледи. (газетадан). Еки адам болып келсе де, ол ушын елиў адамлық *банкет* залының есиги айқара ашық (М.Нызанов).

БАНКИР ат. (фр. banquier — *орынлық; банк ийеси*). Банк ийеси ямаса банктің ири акционери, капиталист, банк хызметкери. Бурынлары айырым ири *банкирлер* болды, ... (газетадан). Қандай етип болса да *банкирлердиң* кеўлин алып, кредит алыўы керек еди (газетадан).

БАНКНОТ ат. (ингл. bank-note — *банк белгиси*). Пул айланысы орнына жүретуғын орайлық эмиссия банклери шығаратуғын процентсиз кредит билети. Хәзирги ўақытта қағаз ақшалардың тийкаргы түри. ХІІ әсирге келип еки түрли *банкнот* айланысқа түседи: 10000 теңге хәм 700 теңгеге теңлестирилген. Бул пуллардың хызмет етиў мүддети де болған, ол 7 жыл (газетадан).

БАНКОМАТ ат. (банк + (авто)мат). Банкке қараслы болған автомат қурылма; банктің өзінде, сондай-ақ, басқа

да жерлерде (көше, метро, магазинлерде) орнатылады хәм банк клиентиниң оның өзине ғана берилген код бойынша нақ пул алыўға хызмет қылады.

БАНКРОТ ат. (нем. Bankrott < итал. bankorotto – сынған кресло). Қарызын төлеўге шамасы келмей қарыздар болып қалған кәрхана яки адам. Банкрот болыў. Қарыздарды *банкрот* деп табыў хәм сапластырыўға тийисли ис баслаў ҳаққында қарар (газетадан). ... жәмийетке қарата нызам хўжетлеринде белгиленген тәртипте төлеў қәбилетсизлигин жоқ етиў яки *банкрот* деп жәриялаў тәртиби қолланылады (газетадан).

БАННЕР ат. Халық көп жыйналатуғын жәмийетлик орынларда орнатылатуғын сиясий, мәдений, руўхый-ағартыўшылық хәм үгит-нәсият, сондай-ақ, басқа да рекламалық характердеги үлкен размердеги көргизбе, стенд. ... өрт қәўпиниң алдын алыўға қаратылған плакат хәм *баннерлер* ислеп шығылып, көшелерге хәм адамлар көп жыйналатуғын орынларға қыстырылды (газетадан). ... бундай иллетке қарсы гүреске шақырыўшы плакатлар, *баннерлер* таярланып, халық көп жыйналатуғын орынларда, автомобиль, темир жол, ҳаўа транспорты бәндиргилеринде, шегара өтиў постларында орнатылмақта (газетадан).

БАНТ ат. (нем. Band – *лента; түйин*). Гүбелек тәризли, сулыў етип байланған лента. Класстағы қызлардың хәммеси де *бант* байлап келипти, ... (газетадан).

БАНТИК Кишкене бант. Нәзийра *бантигин* қолына алып, мектепке қарай жуўырып кетти (газетадан).

БАНТУ(ЛАР) (<bantu ba – ntu *адамлар* < ба көпл. сан. ntu – *адам*). этн. Орайлық хәм Кубла Африкада кең таралған тиллер топары. *Банту тили*.

БАП I ат. 1. Алда болатуғын жағдай, рет, жай. Аға-беглер нур жайнаған ол жүзи, Журт алдында макул сөйлеген сөзи, Урыс майданында мыңға бир өзи, Батырлық *бабында* тәнха Әзберген (Бердақ). 2. Бир нәрсени ыңғайы менен, рети менен ислеў. Қәлпениң де маманы бар, *Бабын* таўып қус сала алмас (Н.Дәўқараев). ♦ **Жумыс бабы, хызмет бабы** – белгили бир

жағдай менен, жай менен, хәдийсе менен, аўхал менен. – Аўа, *жумыс бабында* барып қайтыуым керек (Ө.Хожаниязов). Себеби, бул аўылға *хызмет бабында* ямаса биреўге хат я газета алып бараман (Ө.Хожаниязов). **Сауаш бабы** – урысқа керекли қарыў-жарақларды таярлаў, хәзирлеў, тайын етип қойыў. Мәрт жүрегин тербендирер уранлар, Хәзирленлер *сауаш бабы* затларды (И.Юсупов). **Бабына келтириў** – ыңғайына, жайына, орнына келтириў. Умытқаным жоқ оны да *бабына* әсте *келтирдиң* («Қырқ қыз»). **Баплап сөйлеў** – а) албырамай, асықпай, саспай, жайы менен, салмақ пенен сөйлеў. б) қатырыў, бежеріў. **Бир бапта** – жай паракхат, әсте-ақырын, бир жүрис пенен жүриў, пәкизе, жаксы, кеўилдегидей. Қыз *бир бапта*, ырғатылыш жүрсе, жигитлер «қызды көрип калайық» деп жүрисин тезлетти (К.Султанов).

БАП II ат. Китаптың бир бөлими, диссертациялык жумыстың бир тараўы. Бул китапқа тийисли болған қалған бес *бап* негизинен карақалпақлар тарийхына тийкарланып, бүгинги тарийх илиминиң жетискенликлери бойынша жазылды (К.Мәмбетов). Китаптың бул *бабы* жүдә кызык екен, ... (газетадан).

БАПЛАНЫҢ ф. Биреўден пәнт жеў, пушайман жеў. Батыр қызлар *бапланып*, Кийимниң шаңын қағады («Қырқ қыз»). Сол бир жағы нықталған соң, Ис жайласып *бапланған* соң. Мунда бираз тоқталған соң, Сөйлесермиз тағы жаслар (С.Мәжитов).

БАПЛАҢ ф. 1. Бағыў, күтиў, жағдайына келтириў. Арықларды бағыўға, Семизлерди *баплаўға*, Халқына беккем тапсырды («Қырқ қыз»). Жүйрик атын *бапласын*, Халқына уран тасласын («Алпамыс»). 2. Биреў алдында айыплы етиў, гүнакар етиў, дәкки бериў, кейиснама бергизиў, урысып кейиттириў. – Мине, енди өлдик! – депти, Ханға айтып *баплаў* ушын, Буны бирге алып кетти (Д.Қасымов). 3. Биреўге пәнт бериў, хәр түрли жол менен биреўди утыў, алдаў. Аtpады да шаппады, Қийле менен *баплады* («Мәспатша»). Сөйтип, немецлердиң бағдарлап киятырған жерине бизлер

бурын хийле жасап өзлерин *бапладық* (Ө.Хожаниязов). — Мен Атамуратты, Сержанды *бапладым!* (Т.Қайыпбергенев).
◇ **Бабын табыу** — күтимин билиу, хал-жағдайын билиу, аұхалын билиу, хәр тәрөплеме күтиу. *Бабын тауып* хәр гөрөктің (И.Юсупов).

БАПЛАҰШЫ ат. 1. Күтиуши, караушы, тәрбиялаушы, бағыушы. Бул бала хәр күни малларды *баплаушы* еди, ... (С.Айний). 2. Пәнт бериуши, алдаушы, утыушы, хийле етиуши. Сәлийма түрли сөзлер менен хәмме қатынларды *баплаушы* еди, ... (К.Султанов).

БАПЛЫ кел. Пәкизе, пинхамы, жақсы, әндамлы. Паксаның ылайы да жүдә *баплы* болып исленипти, ... (газетадан).

БАПТИЗМ ат. (грек. baptize — *суу менен шоқынтыраман*). Христиан динине киретуғын протестантизмнің бир сектасы.

БАПТИСТ Баптизм сектасының ўәкили, руўханий. Ересек жасында шоқындырылады хәм ширкеудің айырым догма хәм дәстүрлерин бийкарлайды... бизің халқымызға қәуип салып турған «Иегова гүәалары», «*Баптистлер*» қусаған шөлкемлер христиан динин нықап еткен болыуы мүмкин ... (газетадан).

БАР I м.с. 1. Бир нәрсенің бар болыуы, барлығы, жок емеслиги. Қызы бардың назы *бар* (ққ.х.н.). Өзи менен фермада қарыулы бес ғана хаял *бар* (К.Султанов). Қайырылып кет ескен самал, Сениң маған керегің *бар* (И.Юсупов). *Бар* тилек майданға шығар, Азғанасын усладым (Әжинияз).
2. аұыс. Бай, жетискен. Өмирден мол тәжірийбеси *бар* адам (Ө.Хожаниязов). Бардың иси пәрман менен, жоқтың иси әрман менен (ққ.х.н.). Онда бай көркем сөз, шебер исленген образлар, сюжетлер *бар* (Қ.Айымбетов). ◇ **Бар ғой — а)** бир нәрсенің хакыйқат бар екенлиги, дурыслығы, ыраслығы. Аўылда хаял алмаған да, хаялы өлген де адамлар *бар ғой*. (Ж.Аймурзаев). Ырас *бар ғой* жубайым, Жүр ашылмай талайым (А.Бегимов). **б)** өкиниу, күйиниу, мақсет етиу, шәрт етиу, ўеде етиу, дәпиниу, умтылыу, гижиниу, — Қойшы, ондай сөзди айтсаң *бар ғой*, уят болады (Ө.Айжанов). —

Нурзада энди *бар ғой*, сен оқы, оқыу пайдалы, энди *бар ғой*, дигирманнан кутыласаң (Т.Қайыпбергенов). **Бары-жоғы** — адамның ямаса бир нәрсениң бар я жоқ екени. Хәзир оның үйине домкомды жиберип, *бары-жоғын* билип изинен өзимиз барамыз (А.Бекимбетов). Әй балам, бул әдалатсыз заман, көзиниң *бары-жоғыңа* қарамайды (Қ.Айымбетов). Өз-өзинен мақтанып, *Бары-жоғын* аңлатты («Қырк қыз»). **Бар бол** — жұмыс ислеп атырған адамға хармасын айтқанда оған қайтаратуғын жууап. Харма деген халға кууат, *Бар бол*, деген белге мәдет (газетадан). — Азаматлар харманлар! *Бар болың!* (К.Султанов). **Бар болыу** — дүньяға келиу, дүньяға шығыу, пайда болыу, көзге көриниу. Жоқ едим *бар болдым* камалға келдим, Әреби атлар минип дәуранлар сүрдим, Душпанлар жәбиринен кетермен болдым, Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатау! (Әжинияз).

БАР II м. с. Дүньядағы хәмме нәрселердиң бәрин өз ишине алатуғын, қамтыйтуғын, барлық, гүлли, жәми. Хак нийетли ерлеринң *бар*, Табысларға қолы жеткен, Фарры да болсақ шырағым, *Бар* күшти салдық тырбандық («Қырк қыз»). Турмыстағы *бар* тилегим, қыялым, Өзинң менен иске асып келеди (Ш.Мәмбетмуратов). ◇ **Бардай сезилиу** — сондай, усаған, кусаған, бар сыяклы. Бара-бара усы сыпсынның жаны *бардай сезилди* оған (Х.Сейтов). Бирақ, үндемеди, өкпеси *бардай сезилди* (Х.Сейтов). **Бар-жоқлы** — шамалы, ебиндей, азғана, ебин жорық, курттай. *Бар-жоқлы* иним абырайың аштың айың бәрекелла, жийениң қылдың (Өтеш). Аўылда-ақ *бар жоқлы* жұмыс етпесем, Әрман менен дүньядан кеттим нәйлейин (Омар).

БАР III ф. 1. Кетиу, бет алыу, жөнep кетиу, турмау. Хакыйкатында ол келген күннен баслап-ақ жұмысқа *бар* дегенди еситти оннан (газетадан). 2. Буйырыу, силтеу. Оқыуына өз уактында *бар*, — деди Айзада оған (газетадан). Жылқы көрмединң бе? *Бар!* (К.Султанов). 3. Билер, шығар, солай емес не, несин сорайсаң. Неси *бар* апа, қолдан келмейтуғын жұмыс жоқ (Ө.Хожанов). — Ол қандай ой? Ойдың да шеги *бар* емес пе? (Ж.Аймурзаев). Сүттей

татыўлыққа уйытқы болған тағы бир жағдай *бар* (К.Султанов). ◇ **Барын базар әйлеу** — қолындағы бар нәрселери менен еплестириу, жайластыруу, хәрекет етиу. Жигит ағасы *барын базар әйлеп* (Қ.Ирманов). **Барын бериу** — үйдеги, қолдағы бар нәрселери менен жайластыруу, күтиу, бериу. Алғаның салланып *барыны берсе*, Мийман күтсе баска иси болмаса (ққ.х.қ.). **Бар шығар** — мүмкин, итимал, керек, тийис, мәгәр. Ҳақыйқат мүмкин билетуғынлар да *бар шығар*, бирақ олар хеш жерде әңгиме де етпейди (Т.Қайыпбергенев). Халық аузынан жыйылған сөз болғанлықтан күтә наққанақ болмаған жерлер де *бар шығар* (Қ.Ирманов).

БАР IV ат. (ингл. bar — *киши ресторан*). 1. Киши ресторан, шарапхана. 2. Ҳәр түрли ишимликлер сақланатуғын шкаф яки сервант, виолар туратуғын шкафтың, серванттың бир бөлеги.

БАРАБАН ат. I Муз. Еки жағы жарғақ тери менен қапланған, иши куўыс, цилиндр формасындағы қағып (урып) ойнайтуғын музыкалық инструмент, әсбап. Жақынлап келе бергенде мектеп балаларының *барабан* урған, сигнал шерткен оқыў жылының басланғандағы шадлы намалары Тилегенниң кулағына келди (Қ.Айымбетов). Оқыўшылар мектеп беттен, Дүсирлетип *барабанды* (И.Юсупов).

БАРАБАН ат. II тех. Цилиндр формасындағы хәр түрли машиналардың және механизмлердин деталы, бөлеги. Машинаның *барабаны* сынып, жолда иркилди (К.Смамутов).

БАРАБАНЫШЫ ат. Барабанды қағып (урып) ойнаушы адам. Бизлердин изимизше *барабанышы* да келди, ... (газетадан).

БАРАБАР кел. 1. Бир нәрсениң екинши бир нәрсе менен бирдей, тең, қатар, теңлес, қатарлас, жубайлас, дәлме-дәл екенлиги. Жүрген жериң таулар менен *барабар*, Жалғызларға шад ел болар енди шад («Қырк қыз»). Бәрин туттық, төрт баспашы жарадар, Бизиң менен келе алмады *барабар* (И.Юсупов). Ал, мынаны душпан билсе, бул купыя сырды ашыу, өлим менен *барабар* (Ө.Айжанов). 2. ауыс. Әсте-ақырын, жай. Тәғдирге сирә шара жоқ, Жүк көтерер кара нар, Ҳаулықпа достым *барабар* (Бердақ).

БАРА-БАРА тәк. р. Ұақыт өткен сайын, барған сайын, әсте-ақырын. Асқынладың *бара-бара*, Көзин жерди көрместен. Үмитлендин жүзи кара, Биллә, пара берместен. (Т.Жумамуратов). Айдос десе ауызындағысын жута алмай хызметине пәйик болған бий, ярым хан ағасының дәслеп есигинде отырғанын мәртебе билсе, *бара-бара* көкірек басып, төрине өрлейтуғын дәрежеге жетти (К.Султанов). *Бара-бара* Японияда оның шығармаларына болған қызығыушылық артып, 1982-жылы «Тәбият пенен сәубет» атамасындағы биринши көргизбесин өткизеди (газетадан).

БАРАБАРЛЫҚ ат. 1. Бирдей, теңдей, қатар. Қандай да бир жұмыс болмасын, *барабарлық* пенен алып барыу керек,... (газетадан). 2. мат. Бирдейлик, теңдик, уқсаслық. Өз ара тең болған еки бөлектен қуралатуғын алгебралық формула. Бул екеуиниң *барабарлығын* салыстырып көриу керек, — деди муғаллим (газетадан).

БАРАҚ ат. (итал. *baracca* — *ылай*, *шалаш* < *багго* — *ылай*). Ұақытша тұрыу ушын ағаштан жеңил-желпи қурылған үй, жай.

БАРБАРИС ат. бот. Майда, қышқылтым қызыл жийделери бар, тикенекли ағаш өсимлиги хәм оның мийуеси.

БАРБОЗЛАҰ ф. Көтермелеу, хошеметлеу. Директордың соншама *барбозлап* жибергенине Сержан ауызын ашып қалды (Т.Қайыпбергенов).

БАРГА ат. гөн.с. Ханның отыратуғын ордасы. Хан өзиниң күнделикли әдети бойынша *баргасына* келип отырды (ққ.х.е.).

БАРДАҚЛАҰ ф. Талтаңлау, ғоддаслау, шалжаңлау. Тасладық гүллән кийимди, Мардан алып *бардақлап*, Әсте басып ардақлап, Жеттик қаза басына (ққ.поэз.ант.).

БАРДАМЛЫ кел. Қурғынлы, қууатлы, бай, турмысы жақсы. Бирақ *бардамлы* жер деген бул ауылдағы усы үйдин турмыс талқысына түсиуи, үй ишиниң әдеуир қалжырап қалыуы айта қалғандай көринди (Ө.Хожаниязов).

БАРДАС ат. Сымбат, тулға, турпат, геуде. Мәрт жигиттин *бардасы* бар, Көңилинде бир зәрдеси бар, Биреуиниң балтасы

бар, Мен пышағын берип келдим (Қ.Ирманов). Ақыл керек қошламаға, *Бардас* керек усламаға, Ойланбай ис басламаға, Жигит желли есер дәркар (С.Мәжитов). Демлеу палау хәм қантлы чай, Бердин неше ат, тон сарпай, Дәулетин зыят Әмет бай, Көрсеттин *бардасты* бүгин (Бердақ).

БАРДУР қ. бар I.

БАРЕЛЬЕФ ат. (фр. Bas relief — *пәс рельеф*). Бир нәрсениң теғис бетине шығыңқы етип түсирилген скульптуралық сүүрет, нағыс. Гипс барельеф. Келгенлердин хәммеси исленген *барельефке* қарап турды, ... (газетадан).

БАРЖА ат. (фр. Barge < лат. bara — *жеңил кеме*). Көл, дәр्या хәм теңиз жағалауларында буксир арқалы қозғалушы ямаса өзінше жүре алатуғын жүк тийелиуши кеме. Қайыпназар айдаған катерге хәм *баржаға* минип жайласып алдық (Т.Нәжимов). *Баржаға* жүклер салынды, Көшкилерин жыйнап алды (Ш.Артық). Уллы қурылыстың жүклерин тасып, *Баржалардан* зор кәруанлар дүзеди (А.Бегимов).

БАРИЙ ат. (лат. barium < грек. barus — *ауыр*). Менделеев периодлық системасының II группасындағы сур реңли химиялық элемент, жумсақ металл. *Барий* гидроксид. *Барий* карбонат. *Барий* сульфат.

БАРИН (р. боярин, бояр < бай -«урыс», «гүрес» сөзинен яки түркий—*бай ер, бай еркек*). Өтмиште Россияда жоқары класс ўәкиллери, үлкен жер ийелериниң лаўазымы, лаўазым ийеси; ақсүйек.

БАРИТОН (ит. baritono < грек. barus — *салмақлы, ауыр* + tonos — *дауыс*) муз. **1.** Еркек қосықшылар даўысының бас пенен тенор аралығындағы түри. **2.** Усындай даўыста қосық айтыушы қосықшы. **3.** Трубадан бир октава төмен даўыс бериуши, мундштуклы, үплеп шертетуғын саз әсбабы.

БАРКАС (голл. barkas) ат. Көп адам хәм жүклерди тасыушы үлкен кеме. Әне үлкен *баркастың* машты көринди (Қ.Султанов). Асау толқын үстінде, Алып ушар *баркасын* (Ш.Мәмбетмуратов).

БАРҚ: барқ урыу, барқ етиу ф. **1.** Хәўижлениу, доланыу, ғайратланыу, хұжданланыу, талуас етиу. Сынқ-сынқ күлип

гүмис киби аккан суу, Памирден *барқ урып* Аралга куяр (Ж.Аймурзаев). Қушағында *барқ урған* мәңги сүйип қалғанман (Т.Сейтжанов). **2.** Жағымсыз дауыс пенен бақырыу, қатты дауыс шығару, қышқыру, турпайы сөйлеу, қатты сөйлеу. Жаббақларға *барқ етип*, дауысының барынша бақырды кемпир (Б.Кербабаев,).

БАРҚЫЛДАҚ кел. Тынбай көп сөйлейтуғын, қатты дауыс пенен сөйлейтуғын. *Барқылдақ* хаялдың бары жақсы (М.Нызанов).

БАРҚЫЛДАҰ ф. Қандай сөз болса да оны орынлы, орынсыз айта бериу, былшылдап сөйлей бериу. ... сен де *барқылдап* мийимди жедиң ғой (А.Бегимов).

БАРҚЫРАҰ ф. Қатты ири дауыс пенен сөйлеу, жағымсыз, жууан дауыс пенен бақыру. Шыйрақ келсе де, мәкқар жасауылдың *барқыраған* айбатынан тайсалақлай берди (К.Султанов). *Барқырап* жылағанда қарлығып шыққан дауысынан қонсылары жыйналып қалды (Ж.Аймурзаев).

БАРҚЫРАҰЫҚ қ. бақырауық.

БАРЛА: барлап басыу ф. **1.** Абайлап жүриу, сақ болуу, өз-өзине бек болуу. Жәмийла аяғын *барлап* басып үйдин қасына келди, ... (К.Султанов). **2.** қ. барлау.

БАРЛАСТЫРЫҰ барлау фейилинин өзлик дәрежеси. Аўылға келген Құлымбеттің басқан адымын аңлып, ишинен: ақ кеуил бий екен, қайсы барымға да усы барар деп ойлаған пикирин және бир сырдың үстінде сынағысы келген бийди *барластырып* гәп баслады (К.Султанов).

БАРЛАСТЫРЫҰШЫ қ. барлаушы.

БАРЛАҰ ф. **1.** Бир ис-хәрекетти, хал жағдайды, аўхалды, хәдийсени билиу, абайлау, сезиу, сынау. Тилеп бир топ атлының жүрисинен гүманланып, *барлау* жүргизеди (Т.Есемуратов). Сөзди айтқанда *барлап* айтыу керек (Қ.Ирманов). Жолбарыстың қасына келди, *барлап* көрди («Мәспатша»). **2.** Айлананы, дөгеректи байқап билиу, шолуу. Қәне *барлап* көрейин шырпың таусылған жоқ па, көбирек жақ деп, ... (А.Бекимбетов). Абыл өликти қанарға тығып,

ауызын бууып болып даланы *барлап* келиуге абайлап есиктен шықты (А.Бекимбетов). Күлкини еситкен соқыр еплеп *барлап* мұның қасына келди, хал сорады (С.Мәжитов). 3. Оқыу орынларында оқыушы яки студентлердің сабаққа қатнасын *барлау*.

БАРЛАУШЫ ат. 1. Ис хәрекетти, хал-жағдайды, аухалды, хәдийсени байқап билиуши. *Барлаушылардан* баспашылардың Назархан тәрепте екенлиги анықланды (газетадан). 2. Айлананы, дөгеректи байқаушы, шолыушы. Кегейлиниң берги жүзине *барлаушылар* жиберген еди (С.Салиев).

БАРЛЫҒЫ қ. барлық.

БАРЛЫ-ЖОҚЛЫ кел. Қандай да болмасын заттың ямаса бир хәдийсениң барын, аз мұғдарда екенин билдиреди, кеуілдегидей емес екенлигин де билдирип келеди. Тилегенди оқытқан ийшан да сауаты *барлы-жоқлы* екен, ... (Қ.Айымбетов). Үйде *барлы-жоқлы* дән де таусылып киятыр (Ө.Хожаниязов). Ол *барлы-жоқлы* жемди гүтир-гүтир шайнай баслады (Ө.Хожаниязов).

БАРЛЫҚ I ал. Пүткіл, түүел, хәмме, бәрше, жәми, гүлли. Ақыры, *барлық* бәламаттың алды алыныуы зәрүр (Т.Қайыпбергенов). *Барлық* нәрселер туұралы пикирлесип алдық, деп ойлағанымда курдасым Мийрибан күтилмегенде сорау берип, мени ойландырып таслады (О.Нұрымбетова). *Барлық* адам жөртөлеге орналасып болды (Ж.Аймурзаев). *Барлық* өмири көз алдына елеследі (А.Әлиев).

БАРЛЫҚ II ат. Моллық, баршылық, молшылық. *Барлықты* ким жек көреді (кк.х.н.)

БАРМАҚ ат. Қол хәм аяқтың бармақлары, саусақтары. Балалар қолын жасырып, ойнаған ойындай қылып бир қолының *бармағын* екинши қолы менен қысып услап алып, «мине тақсыр», деп көрсетип атыр (Қ.Айымбетов). Ал кесте тиккенде он *бармағы* ойылған шебер, ... (А.Бегимов). ◇ **Бес бармақ** — қолдың ямаса аяқтың бес саусағы. Оқыушыларға қарап хұрмет пенен оң қолының *бес бармағын* қатаң услап, ... (А.Бекимбетов). Бердибай күле шырай менен

касына келип *бес бармағын* жазып қол көтеріп сәлем берди, аман-түуел сорасты (С.Мәжитов). **Сұқ бармақ** — қолдағы бес саўсақтың ортасындағы ең узыны. Бул нәрсе дәметкендей, қолындағы банкасын *сұқ бармағы* менен шертип турды (Ө.Айжанов). **Бармақ тислеу** — өтип кеткен хәдийсеге өкиниў, ренжиў, пәнт жеў. Бул әдетиң менен өзиң бир күни *бармағыңды тислейсең* ғой өкинип (Т.Әбдимуратов). *Тислеули кетип бармағың*, Ишинде кетип, әрманың (ққ.поэз.ант.).

БАРМАҚТАЙ кел. 1. Үлкен емес, кишкене, азғантай, курттай. Бий сандығынан *бармақтай* Самарқанд тирийегин алып, үшке бөлди (К.Султанов). ... Дәует қәлемин алып еки *бармақ тай* қағазға еки-үш түртти де үш мүйеш етип бүкледи,...(Ө.Шамуратов). 2. Бармақ сыяқлы, усаған, яңлы. ◇ **Торсыйысқан бармақтай** — сулыў, домалақ бармақ сыяқлы. *Торсыйысқан бармақтай*, Гүз писирди жүзимди (Т.Сейтжанов). **Бес бармағындай билиў** — хәмме жағдайын билиў, майда-шүйделерин, уңқыл-шұңқылын билиў, бес саўсақтай билиў. Пирнияз аўыл хожалығын *бес бармағындай етип биледи* (Т.Нәжимов). Кимниң баласының я инисиниң, болмаса сүйиклисиниң қай жерде не кәр ислеп атырғанын *бес бармағындай билип* алдым (Ө.Хожаниязов).

БАРМАҚШЫ ф. Бир жаққа барыўға нийетлениў, барыўды мақсет етиў, таярлық көриў. Бир күни Ешамақ базарға *бармақшы* болады,..., (ққ.х.е.). қайыққа минип отырғанда қоңсы үйдиң баласы да *бармақшы* болып, қайыққа отырады (ққ.х.е.). Ол азан менен мектепке *бармақшы*, ... (С.Мәжитов).

БАРМАҰ ф. Нийетлеген, дийдилеген, бағдарлаған, барыўға тийисли жерге бара алмаў. Әмет оқыўға *бармай* қалған еди (Т.Қайыпбергенов). Бул турысым менен аўылға *бармайман*, — деп Лиза Арзыўды қушақлай түсти (Ж.Аймурзаев). **Барса-келмеу** — барған жеринен қайтып келмеу, изине айланбау, айланып келмеу. Сениң ушын басты тартпай кетейин, Жаман жаза *барса-келмес* сүргинге («Қыркыз»). Буның үстине туўған анамның өзим жокта *барса-*

келмес жолға кеткени есима түсип, тула бойым лаплап, сай-сүйегимди сойды-ау! (Ө.Хожаниязов).

БАРМЕН ат. (ингл. *barman* — *бар ийеси; барда ислеуши*). Бар ийеси, барда ислеуши, бар хызметшиси, буфетши.

БАРОГРАФ ат. (баро.. + грек. *grapho* — *жазаман*). Атмосфералық басымның өзгериуін өзи жазып алатуғын, регистрациялап турыушы әсбап, прибор. Бул *барографты* иске түсириу керек, — деди директор (газетадан).

БАРОККО ат. (итал. *barocco* — *әжайып, ғайран қаларлық*). XVI—XVIII әсирлердеги Батыс Европадағы аса әшекейли, сулыу архитектуралық хәм скульптуралық стиль.

БАРОМЕТР ат. (баро.. + грек. *metreo* — *өлшеймен*). Атмосфераның басымын өлшейтуғын әсбап. Мектеп лабораториясына *барометр* әкелинди (газетадан).

БАРОН ат. (фр. *Baron* < лат. *baronis* — *аңқау, жалланба әскер*). Батыс Европадағы ақсүйек, аристократ. Графтан бир дәреже төменги дворянлық атақ хәм сондай атақты алған адам. Бундай *баронға* жетисиуге болады, ... (газетадан).

БАРОТЕРАПИЯ (баро.. + терапия). мед. Атмосфера басымын өзгertiу жолы менен емлеу усылы. Баротерапияда формасы хәм көлеми хәр қыйлы ыдыслар, камералардан пайдаланылады.

БАРРЕЛЬ (ингл. *barrel* — *бочка, кишкене*). АҚШ, Уллы Британия хәм басқа бир қатар мәмлекетлерде суйықлықлар хәм шашылатуғын затлардың 115 тен 164 литрге шекем болған сыйымлылық хәм көлем өлшем бирлиги.

БАРРИКАДА ат. (фр. *barricade* — *тосық*). Көшелердеги урысларда, сондай-ақ, көпир хәм тау жолларында таслар, тереклер, кум толтырылған қаплар хәм т.б. пайдаланып қорғаныу, қарсылық көрсетиу, тосқынлық жасау, түресиу. Буларға қарсы *баррикада* шөлкемлестирилди, ... (Д.Назбергенов).

БАРТЕР (ингл. *barter* — *товар алмасыу*). экон. Пул қаржыларысыз тиккелей товарға товар алмасыу. Бартер питими. Бартер усылы. Ең абзалы базар қатнасығынын дәстүри бойынша *бартер* қылайық (И.Юсупов).

БАРХАН(ЛАР) ат. Сахра хәм шөллерде самал тәсири (күши) менен пайда болатуғын көшпели кум төбешиклер. Сахралардағы дюналардың бир жанбауыры жатык, екіншиси тик болады. Бундай төбешиклер *барханлар* деп аталады. (География).

БАРХАТ ат. Жумсақ түкли етип исленген тауар, гезлеме, түти үстинги бет жағына шығарылып, жипектен тоқылған, жүзи тығыз қыркылған материал. Столға жабылған қып-қызыл *бархат* скатерлер райкомның секретары отырған кабинеттеги тахта полға жақынлап турды (Т.Нәжимов).

БАРХАТТАЙ кел. Бархатқа усаған, мегзес, яңлы. *Бархаттай* кубылған қара топыраққа жас баладай аўнап-аўнап алсан да (ққ.поэз.ант.).

БАРШИНА ат. Крепостнойлық право ўақтында дийқанлардың помещик жеринде еркисиз, хақысыз, босқа ислеген мийнети. Помещик жерлеринде дийқанлар *баршинаға* ислейтуғын еди, ... (Қ.Ирманов).

БАРШЫЛЫҚ ат. Көп, аз емес, бир талай, бир қанша, анағурлым. Алып қарасак, аўылымызда ақыл-ойы ала бүйрек адамлар да *баршылық* екен (К.Смамутов). ... тис какқанлардың арасында сөйтип пәнт жегенлери де, пәнт жегенлерди еситкенлери де *баршылық* (Ш.Сейтов). Сонын ушын бунда жумбақ пикирлер менен анық фактлер де *баршылық* (К.Мәмбетов).

БАРЫ алм. Барлығы, хәммеси. Көз алдымнан өтип атыр жай халық, «Шайыр болсаң аянба» — деп *барыңды* (Т.Жумамуратов).

БАРЫ-ЖОҒЫ Хәммеси болып, барлығы болып, тек, тек гана.

БАРЫЛДАҰ ф. Жағымсыз жууан дауыс шығаруы, баркырау, ... бала *барылдап* жылады (А.Бегимов).

БАРЫМТА ат. 1. Өшпенликтің салдарынан еки урыўлы елдің бир-биринен мал айдап әкетиўи, урыс, жәнжел. Басқа салған *барымта*, Алланың бундай жарлығын («Қырқ қыз»). 2. Турмысы бай, қурғын. «*Барымта* қырқ жылда қайтса», тез қайтады» — деген (А.Бегимов).

БАРЫНША р. Бар ықласы менен, барлық күш-қуаты менен, жигери менен болғанынша, мүмкіншилигинше, қәлегенинше. Хәр ким *барынша* хәр ким өзінше орын тапты (Ж.Аймурзаев). Ержан Айтымның үйінен шығыуы менен *барынша* адымын атып киятыр (С.Хожаниязов). *Барынша* жумсап ерликті, Өкпесінен шаншыуға («Қырқ қыз»).

БАРЫҢҚЫРАҰ ф. Жақынласыу, қапталласыу, жанына таман барыу. Оның бет алдына *барыңқырады*, ... (А.Бегимов).

БАРЫС I 1. ат. зоол. Ирбис ямаса қар барысы. 2. Леопард. 3. Шығыс жыл санау календарында (шығыс астрологиясында) үшінші мүшел жыл атамасы. — Быйыл *барыс* жылы ғой, шырағым, — деди ғарры (газетадан).

БАРЫС II ф. 1. Бет алыс, бағыт бағдар. *Барысым* аман да, келісім гүман. Хош қалыңыз меннен Саркоп қаласы («Қырқ қыз»). 2. Ис-хәрекеттің жағдайы, аухалы. ...хәрекеттің *барысын* сұйылтып алатуғын жағдайлар бар (Г.Есемуратов). ◇ **Барыс-келіс** — а) қатнас жасау. Оған мына шешен қарсы болып, ара сууысты, *барыс-келісте* тууарылды (Г.Изимбетов). Қатнасар қарындассыз ел жайында не сән бар, *Барыс-келіс* қылмасаң, ағайинде не сән бар (И.Юсупов). б) бір жерге барыу хәм қайтыу. ...сеники қурыдан-қуры *барыс-келіс* болды ғой! — Буннан не шығады (Ө.Айжанов).

БАРЫСЫҰ ф. 1. Екі адамның өз ара келіспеушилиги, айтысуы, тартысуы, сөгисіуі, сөз алысуы. Егер де келісім бермейтуғын болсаңлар я сизлер шығың ямаса мен шығаман дегенге шекем *барысқан* (Ж.Аймурзаев). 2. Қатнасуы, байланыс жасау. 3. Бірге барыу, бірге жүріу, жолдас болыу. Қалаға шекем бірге *барысты* (Қ.Айымбетов). ◇ **Барысып-келісиу** — қатнасық жасау, байланыс жасап отыруы. ... мына мәрдикарға алыу сапласқаннан сон өзлеринің *барысып-келісип*, биреу-биреуінде болса алыса берерсиз, ... (М.Дәрибаев).

БАРЫҰ ф. 1. Белгили бір жерге дейін келип жетиу. Хорезмнің елине *Барған* патша сенбисен («Ер Зийуар»). Сайеке менен *барыуға*, Бул да белин байлады («Қырқ қыз»). *Барып* көрсе ол бір дәудің қорғаны екен (ққ.х.е.). 2. Бір

нәрсениң ямаса хәрекеттиң *барысы*. Бул сабақлық олардың системалы ис алып *барыуына* анағурлым жәрдем етти (Г.Есемуратов). Оның ислеп атырған жумысларының *барысы* менен танысты (Ө.Хожаниязов). Хәзирги турмысын тәрәпке алсақ, Табысы дәрәядай тасып *барады* (К.Султанов). ◇ **Барып көриү** — көз бенен көриү. Өзиниздики болса дейсең, Аңа беглер *барып көрсең* (Өтеш хәм Омар). **Барып келиү, барып қайтыү** — бир жерге барып айланып келиү, қайтыү. Бизлер семьямыз бенен курортка *барып келемиз*. (Қ.Айымбетов). — Аўа, жумыс бабында *барып қайтыуым* керек (Ө.Хожаниязов). **Барып турғап** — жоқары шыңына жеткен, барынша. Гитлер хеш кимнин дайысы ямаса жийени емес, ал ол *барып турған* адамхор фашист (Ө.Хожаниязов). ◇ **Бардым-келдим** — бир жерге барып хәм қайтып келиү, нәтийжесиз, жуўмақсыз, мәзи, қуры, кеўилсиз, босқа. Ойымды Мурат ага менен жеңгейдің сөзлери бөлип жиберди, мен серсиз, *бардым-келдим* кеўилсиз тыңлап отырман (Ө.Хожаниязов). **Барып-келиү** — белгиленген жерге барып, қайтып келиү, айналып қайтыү. ...мал басына *барып-келип* жүрген, ...(А.Бекимбетов). Қарым-катнастың *барыу-келиу* адамлар арасындағы өз ара байланыстың шәрти (Ө.Хожаниязов). 2. Турмысқа шығып, қайтып келиү. **Барған сайын** — улғайыу, күшейиу, зорайыу, хәуиж алыу, дауам етиу, созыу. Мырзабектиң дауысы *барған сайын* бәлентирек шыға берди (Ө.Айжанов). Ана сыйырлардан алынатуғын сүттиң мөлшері *барған сайын* жаңа усыл менен арттыра түсти (Ж.Сейтназаров). **Барған соң — а)** белгили бир жерге келгеннен кейинги хәм де барып жеткеннен кейинги ўақыт, бир хәдийсениң ямаса ўақыяның кейнинен болған ўақыт, кейинги ўақыт. — Қысынбан! — Қалай қысынбайын, ағажан, мен сизиң алдыңыздан үйиме *барған соң* Садулланың апасына не айтаман (А.Бекимбетов). **б)** белгили бир муғдарға барыу, толыу, шығыу, келиу, жетиу. Жети жүзге *барған соң*, Жигит сондай мәрт болар (А.Бегимов). **Барғанша** — бир жерге ямаса бир орынға жеткенше, сол еки аралықтағы ўақыт. Не қылсын, ол *барғанша* ойлады (Т.Қайыпбергенов). Енди қайтып үйге *барғанша* патшаның қызы күйеуинен айырылып

келипти деген атақты алғанша усы жиғитти тәрбиялайын, кийиндирейин деген ойда болады (ққ.х.е.). **Орынлап барыу** — бир нәрсени кеуилдегидей бежериу, питкериу, орынлау. Атамурат барлық тапсырмаларды кеуилдегидей *орынлап барды* (Т.Қайыпбергенов). **Түсинип барыу** — хәрекетти, жағдайды билиу, түсиниу. ...Өйткени, буған *түсинип барды*. (Г.Есемуратов). **Шийеленисип барыу** — хәдийсениң, уақыяның былғасыуы, шатасыуы, шийеленисиуи. Излер бара-бара тоғайдың төрине карай *шийеленисип барды* (Т.Қайыпбергенов). **Бара бериу** — әсте-акырын жүрип барыу, қайта-қайта келе бериу. «Арзы оған карап тура алмады, тезирек бар, мен *бара берейин*», — деп кете берди (С.Мәжитов). Мен акырын *бара бердим* (Ж.Аймурзаев). Оған дегди менен көкиректи таслап, дегдиниң таяғын услап, сүзип *бара берейик* (А.Бекимбетов). **Дәстүрге айланып барыу** — бир нәрсениң, хәдийсениң, уақыяның бир жакқа карай бурылыуы, өзгериуи. Бул *дәстүрге айланып баратыр*: бир-биреуин критика етсе, тартысады, ... (Ө.Айжанов). **Жарқ-журқ етип барыу** — күле шырай бериу, кеуилли барыу, жағымпазлық етип барыу. Бир мәхәлде карасам, бир хаялдын қапталындағы хаял менен *жарқ-журқ етип баратырғанын* көрдим, ... (А.Әлиев). **Буйығып барыу** — уйқы тартыу, мүлгиу. Отырған жеринде *буйығып баратыр*. (Ө.Айжанов). **Илинисип барыу** — улғайыу, күшейиу, мәселениң зорайыуы. Уақыяның екеуи де жүдә *илинисип баратыр* (А.Бекимбетов). **Таз кебине барыу** — бурынғы халына, кәддине келиу, түсиу. — Тағы *таз кебиңе бардың ба?* (К.Султанов). **Барып турған өжет** — қырсық, хәкис. *Барып турған өжет* болды (Т.Қайыпбергенов). **Барып турған жауыз** — зулым, мийримсиз, қатал. *Барып турған жауызлық* ғой (Ж.Аймурзаев).

БАРЬЕР ат. (фр. barrière—тосық). спорт. 1. Жууырыу спорты, ат спортында ямаса цирк номерлеринде секирип өтиу ушын исленген тосық. Спортшы *барьерден* секирип өтти (газетадан). 2. Дийуал, тахта дийуал. 3. ауыс. Аралық, дистанция.

БАС ат **I 1.** Адамзат пенен хайуанаттың ең жоқарғы бөлеги, мүшеси, мийдің орналасқан жери. *Басың* екеу болмай малың екеу болмайды (ққ.х.н.) ... барлық топырақты *басыма шаша* берген екенмен (Ж.Аймурзаев). *Ат басына* күн туұса, ауызлығы менен суу ишер, ер *басына* күн туұса, етиги менен суу кешер (ққ.х.н.). **2.** Хәр түрлі өсимликлердің ағашлардың шөптердің ең жоқарыдағы ушы, төбеси. ... жүуеринин *баслары* ат дорбадай (Т.Қайыпбергенов). «Мийуе питпес, дарақ *басы* төселген». Жанды қыйнап, тырыстырған тамырды, Сақлағайсаң менменшилик кеселден. (Т.Жумамуратов). Бийдайдың *басы* сарғайып, кармаққа айланды (газетадан). **3.** Жайдың, үйдің, тамның басы, ... *басына* жууеринин шингиригин толтыра үйген жайға келип иркилди... (Т.Қайыпбергенов). Куры там *басында* деп айтып атырман (Т.Қайыпбергенов). ... үлкенлердің исин үйренгиси келгендей там *басларына* минип қарап турыпты (Т.Қайыпбергенов). **4.** Таудың, қырдың, мунараның хәм басқа да нәрселердің төбеси, ең үсти, бийик жери, шыңы. Атын айтып аяұсыз, Шықты таудың *басына* («Қырқ қыз»). Тау *басында* ойнар жайран, Жүзин көрип болдым хайран (И.Юсупов). **5.** Бир нәрсениң басламасы, дәслепки уағы. XIX әсирдің *басында* Хийуа ханына қарсы көтерілис жасаған, ... (Қ.Айымбетов). Табыслардың *басын* баслаудан-ақ дем алыушылардың қол шаппатлаулары гүркиреп жайдың төбесине тирелди (Т.Қайыпбергенов). *Басын* басласан, аяғын өзим түсинемен ғой (Қ.Ирманов). **6.** Бир нәрсениң айланасы, дөгереди. ... улыұма халық *басына* ауыр қайғы түсти, ... (Т.Қайыпбергенов). Жер *басына* жеткеннен соң, Туу тигилди қумға бийик (И.Юсупов). **7.** Сан муғдары менен есапланғандағы дана, шама, муғдар. Көлик маллары 27928 *бас* (газетадан.). **8.** Атқаратуғын хызметі жағынан жоқары, басшы лауазымда ислеуши. Жас хәм тәжирийбеге ийе кәниге 1986-жылы тери кеселликлери диспансерине *бас* шыпакер лауазымына тайынланды (газетадан). *Бас* есапшы менен кәсиплик аұқамның баслығы шығып кетти де, изинше жазыушы Мухамедов кирип келди (М.Нызанов). Усы уақытта *бас*

инженер кирип келди де, екеуимиз үнсіз қалдық (К.Мәмбетов). Көбей, бәлким, *бас* редактордың дәлқеклесетуғын жорасы болса керек (Ә.Қарлыбаев). **9.** Адамның жеке дара өзи, киси. Бирден келдик еки жасқа, Не саўдалар түсти *басқа* (Өтеш). **10.** Тийкарғы, негизги. Мен өзим Алланың қас бендесимен, Өзиме жүргеннин *бас* бендесимен (Күнхожа). Жас болса да перийзат. Бул қызларға *бас* еди («Қырқ қыз»). **11.** Балтаның, шөккиштин тағы басқа да усы сыяқлы курал-сайманлардың жүз бети, жағы, тийкарғы жери. Балтаның *басын* беккемлеп, сына қақты (Б.Бекниязова). **12.** Таяқтың, бақанның тағы басқа да усындай нәрселердин жууанлау жағы, жумыр бети. ... арбашының қолындағы таяғының *басы* жарылып кетипти (Б.Бекниязова). **13.** Көлдин, дөрьяның, каналдың, таудың, булақтың басланған жери, жоқарғы жағы, бети. Әмиүдәрьяның *басы* Памир таудан басланады (Н.Дәукараев). Ауыс. Басың екеу болмай малың екеу болмайды (ққ.х.н.).

◇ **Бас хәрип** — Үлкен хәрип. Жазыуда хәр бир гәп *бас хәрип* пенен басланады. (Қарақалпақ тили сабақлығы). **Жалаңбас** — басында кийим жоқ, басына хеш нәрсе киймеген, бас кийимсиз. Шерип жалаң аяқ, *жалаңбас* булардың үстине кирип келди (Қ.Ирманов). **Жалғыз бас** — кара басы, жекке басы, жалғыз өзи, өзинен басқа хеш кими жоқ, куры өзи. *Жалғыз басым* қалдым (Қ.Әуезов). Жумабай *жалғыз баслы* болды (Қ.Султанов). **Бас ауырыу** — а) Бастың ауырыуы, бастың айланыуы. Базылар *бас ауырыуы*, бас айланыуы хәм шаршауды қан басымының асыуы ақыбетинде келип шығады деп есаплайды (газетадан). б) Биреуге қолайсызлық жаратыу, қарсы келиу. **Басын сүйеу** — жығылған адамға жәрдемши болыу, басын жоқары көтерип отырыу, демеу, жәрдемлесиу, көмеклесиу. Әри-бери Әуезовтың *басын сүйеп*, «шырағым, шырағым» деп атыр (Т.Қайыпбергенов). **Басынан кешириу** — өзиниң өмиринде бир қанша қыйыншылықларды басынан кешириу, ушыратыу. ... усыншама қыйыншылықты *басынан кеширип* жүр (Т.Қайыпбергенов). **Бас қәде** — басқа биреулерге берилетуғын сауға, сыйлық, сарпай. Хәзирги *бас қәде*

Айтбайды мәрдикарлықтан алып қалыу болсын, — деди жаушының биреуі уры күшиктей жылмынлап (М.Дәрибаев). *Бас бармақ* — биринши үлкен бармағы, саусағы. *Бас бармағын* жағына таянып отырған кемпир бир қарап қойды (К.Султанов). — Өзимнің мынандай, — *бас бармағын* шошайтты да атын тепсинди (Ш.Сейтов). **Бас қосыу** — қатарға қосылу, биригу, уйымласу, кеңесу, мәмлесиу, биргелесиу, шөлкемлесиу. *Басымды қоссам* қатарға, Жигитликтен миним жоқ (А.Дабылов). *Бас қосқан* жеримиз мақпал төсеп қойғандай көк-көңбек (Ө.Хожаниязов). **Бас кетиу** — өлиу, қурбан болу. Үсти-үстине есикти аш, Ашпасан кетер сизден *бас!* (Бердак). **Бас кийим** — басқа кийетуғын кийим. *Басыңдағы кийимиңдей*, Ығбалың шым кара еди (И.Юсупов). **Басқа түсиу** — қыйыншылыққа ушырау, түрли қыйын-қыстау жағдайға ушырау, ғезлесиу, дуушар болу. *Басыма түсип* тур қайғы қуяшы, Соңы бузық бийперзенттин уясы («Мәспатша»). **Бас сүйек** — адамзаттың ямаса хайуанаттың *басының сүйеги*. Бирак, *бас сүйегинен* өтпеди де қулаққа қарап тайып кетти (С.Хожаниязов). **Бас орамал** — басқа тартылатуғын, орайтуғын кишкенелеу шаршы, орамал. *Басыңда орамал* желбирер ярым, Сен кетсең көзлерим телмирер ярым (кк.х.к.). **Басына көтериу** — а) Өз басынан асырып көтериу; б) Аса құрметлеу, жүдә сыйлау; в) шауқым шығару, шууласу, тәртипсизлик қылу. Олардың шүйкилдиси, атлардың киснескени этирапты *басына көтерди* (газетадан). **Бас тартыу** — көнбеу, көнликпеу, биреудің усынысына бағынбау, қайыл болмау, қарсы болу. Бирак, гөне әдебий мийрасқа барқулла *бас тартыуға*, оннан дым пайдаланбасқа да болмайды (К.Ирманов). **Бастан-аяқ** — бәри, барлығы, түуели менен, басынан аяғына дейин. Поэма *бастан-аяқ* ұллы социал әхмийетке ийе болған халықтың қымбатлы сөзлери менен толы (кк. әдебияты). **Басына келиу** — биреудің басындағы уақыяның екінши биреуге өтиуі, келиуі. Құлме достына *келер басыңа* (кк.х.н.). **Бас-аяғы** — истің басы хәм аяғы, бары-барынша. Ұәдесинің жоқ *аяғы я басы*, «Бир хәптеде жети рет жумысы» (Б.Исмайлов). **Бас**

болыу — бир нәрсеге басшылық етиу, басқарыу, меңгеріу. Аўылда болған бас жигит, Сизің аўыл қайда болар (ққ.х.н.). **Басын орау** — шаршы ямаса орамал менен орау, тартыу, жамылыу.... оларды шыйырып *басыма орадым*. ... (Ж.Аймурзаев). **Басына бүркениу** — жамылыу, ораныу. ... Гүлим *басына бүркенген* кийимин ийнине түсирди (Т.Қайыпбергенов), **Бас қайғы** — Өз басының уәйымы, муңы, қайғысы. Бул қалған баспашылардың да саулары өз *басларының қайғыларын* ойлап қашыу менен болды (газетадан). **Бас тигиу** — жолында пидә болыу, қайыл болыу, жолына қарау, қараслы болыу. *Бас тигиппен* Хан-Саяттың жолына, Көзи яшлы Сәрби ярым қал енди (ққ.х.к.). **Басына жетиу** — опат болыу, курбан болыу, қаза табыу, өлиу. Усы Кәмекбай өзиниң де, ғаррының да *басына жетеди* (Ж.Аймурзаев). Қызға алған малы *жетти басына* (С.Хожаниязов). **Бастан кешириу** — аўырманшылықты, қыйыншылықты, түрли хәдийселерди басынан кешириу, өткериу, көриу. Қандай хәдийселер *басымыздан кешпеди* дейсең (Ж.Аймурзаев). Талай тартысларды *бастан кеширип*, Мапазында турмыз уллы сынақтың (Ш.Мәмбетмуратов). — Кемпир гөззал еди, ғарры мәрт еди, Мерекелес болған талай жасынан. Екеуин де ашық оты өртеди, Әрман менен жаслық өткен *басынан* (Т.Жумамуратов). **Бас себепши** — бир нәрсеге тийкарғы себепши болыу, «Бегжап» қанлы уәқиясының *бас себепшиси* Турдықылыш хәм Қасым, ... (Т.Қайыпбергенов). **Бас көтериу** — а) жаўға қарсы шығыу, көтерилис баслау. Шыдамай хорлық азапқа. *Бас көтерди* мийнеткеш (Х.Сейтов). б) басшы болыу, басшылық етиу, бас болыу. Усы аўылдың *бас көтерген* жигитлериниң бири хәм абырайлы батрачком ғой (Т.Қайыпбергенов). **Бас қатырыу** — бир нәрсе ҳаққында ойланыу, соның менен бәнт болыу. Жыллар бойы уйқысыз *бас қатырдым*. Талай танды ой үстинде атырдым (Т.Сейтжанов). **Бас уазыйпа** — тийкарғы, негизги жұмыс, миннетли хызмети. **Халыққа хызмет етиу** — бул дәстанның геройларының *бас уазыйпасы* (К.Максетов). **Бас қахарман** — уәқияның баслы қахарманы. Бирақ бизин

бас қақарманымыз «бийкар сескенген» екен (М.Нызанов). **Басқа бәле болыу** — дөхмет болыу, қайғы болыу, мүшкіл болыу, қыйыншылық болыу. Қәдимги артықмаш күш базда *басыңа бәле болады* (Ш.Сейтов). **Басын алып кетиу** — өз басын алып кетиу, қаңғырып кетиу, шығып кетиу. Ол базда жақсы-жаманды аңламай, өз *басына кетип* қалады (Ж.Аймурзаев). **Бас сыйпау** — биреудің я өзінің басынан сыйпау. Бірақ сыр билдиргиси келмей, Олардың *басын сыйпады* (Ж.Абдраймов). **Басы көкке жетиу** — мурат-мақсетине жетиу, қууаныу, бахытлы болыу, ойлағанына жетиу. *Басы көкке жетеди* (Х.Алимжан). **Жаманлық жаудың басына** — душпанға жаман тилек тилеу. *Жаманлық жаудың басына* (К.Султанов). **Басынан кешириу** — турмыстағы қыйыншылықты, аұырманлықты бастан кешириу, бастан өткеріу. Көп қыйынлық *кешип бастан*, Жазға жеттим өлип қалмай (Б.Исмайылов). **Бас алыу** — геллесин алыу, басын кесиу, өлтириу, қурбан қылыу, басын шалыу. Хийуа ханы қасарып, Мал орнына *бас алып*, еки жақлап талады (К.Султанов). **Жаудың басы** — душпанның алды бети, бас бети. *Жаудың басын* кеспегенше, Ерликтің қәдирын билмес (А.Дабылов). **Баста турыу** — ең алдында болыу, алдында турыу. Жас деген зор күш колхозда. Қай исте көрсең *баста тур* (Б.Қайыпназаров). **Басын жалмау** — басына жетиу, өзінің ислеген жаманлығы ушын өзі зыянда қалыу, өзі жәбирге ушырау. — Хәй улым, халыққа ким жаманлық етсе, *өз басын өзі жалмай* береді (С.Хожаниязов). **Бас гуулау** — басы меңзең болыу, басы айланыу, мий айланыу. Тула бойым титиреп *басым гуулап* ес-ақылымнан айрылгандай болдым (А.Бекимбетов). **Бас жарыу** — а) егиннің дән салар алды, хәр түрлі өсимликлердин, гүллердин ашылыуы дән салар алды. ... Колхоз жууерилери жаңа гана *бас жарып* киятыр (газетадан). б) басын, геллесин урып бузыу, басын жарыу. Мынау пәтиннен, егер қапыға асылып кишкене бала турса, *басын жарар* един (Т.Қайыпбергенов). **Ошақ басы** — үйдің иши, үйдеги ошақтың басы. ... хаял *ошақтың басына* бир дизерлеп отырды (Т.Қайыпбергенов). **Бас тенгериу** — өзі

менен бирдей көриў, теңбе-тең қараў. Жалғыз күн болса да ханға султанға, *басымды теңгерип* көндирдим (А.Дабылов). **Бастан асыў** — жұмыс көп болыў, молшылық. Әссалам ол, қазақтың астанасы, Келдим мен қууанышым *бастан асып*, ... (И.Юсупов). **Ат басындай** — ири, үлкен, ең жақсы, уллы. Он ай курсак көтерди, ақ жарылқап күн туўды, *ат басындай* ул туўды («Алпамыс»). **Озал бастан** — ең дәслептен, әуелден, әййемнен. Бұрыннан карақалпақ хәм де өзбек, *Озал бастан* бир туўысқан (Х.Турымбетов). **Усы бастан** — тап хәзирден бастап. Комсомол шөлкемининң барлық тапсырмаларын *усы бастан* орынлай билиў керек (Т.Қайыпбергенов). **Истиң басы — а)** исленип атырған жұмыстың басы. ... бул күнлери *истиң басында* болмасаң болмайды (газетадан). **б)** бир жұмыс пенен бәнт болыў, жұмыстың ийеси болыў, машқул болыў. Мен я қап қолласыўға болмасам, я бир *истиң басында* болмасам, кимге дәркарман (Ө.Хожаниязов). **Бас салыў** — хеш нәрсесине қарамай, кеўлине келгенин ислеў. ... жұмыс таслаған жұмысшыларды *бас салып* ата берди (газетадан); **Бастан шығарыў** — ойдан шығарып жиберий, умытып кетий. Ал, байлар заманы қайтадан болады деген сандырақты *бастан шығарыў керек* (Т.Қайыпбергенов). **Бас ғамы** — хәр кимниң өзиниң максети, тилеги, мүддәхәси, әрманы. Ақырында өз *басының ғамын* ойлады (Т.Қайыпбергенов). **Басы байлаўлы** — ийеси бар, ийели, адамы бар. Бирақ олардың биразы *басы байлаўлы* болды (К.Султанов). **Басынан мийнет кетпеў** — хәмме ўақыт мийнетке дус болыў, хызметте болыў, жұмыс ислей бериў, тыным таппаў. *Басынан мийнет кетпеген*, Шекпени дизеге жетпеген (А.Дабылов). **Сөз басы** — кирисиў, сөйлей баслаў, кирисе баслаў. ... бир нәрсе ҳаққында *сөз баслағысы* келеди (Т.Қайыпбергенов). **Гән басы** — сөйлеўге кирисиў, сөйлей баслаў, *Гәнтиң басы* ийне болады, ийненин түби гийне болады (ққ.х.н.). **Бас мақала** — газета, журналдың ең биринши мақаласы. Ербай газетаның *бас мақаласын* оқып жиберди (газетадан). **Бас ийзеў** — а) ийегин силтеп аманласыў, басын қыймылдатыў. Мен тек *басымды ийзеп* хұрмет етип, кеўлимди билдирип атырман (Ө.Хожаниязов).

б) мақуллау, бар нәрсеге келисим бериу. *Басын ийзе* мақуллағандай болады (Ә.Шамуратов). **Бас ийиу** — мойынсынуу, көниу, көнлигиу. Тилимди алмай досларым. Хан алдына барғанман, *Басымды ийип* қолымды, Қаўсырып сәлем бергенмен (Бердақ). **Ақбас** — басынан ақ үпелек шығаратуғын өсимликтің бир түри. Бир уақытта тас төбеге тикленген гүнгирт булт гүздеги *ақбастың* үпелеклериндей жапырақланып жауа баслады (Т.Қайыпбергенев). **Бас шайқау** — бир нәрсеге өкиниш билдириу, өкиниу, азарланыу, қыйналыу. — Эй қосшым, — деди Серкебай *басын шайқап*, — қыйын болған екен (Т.Қайыпбергенев). **Бас шулғыу** — кууаныш билдирип басын ийзеуи, ийек қағыуы. Сонда мазатланып, ескекшисине қарап *басын шулғыды* (К.Султанов). **Бас байлау** — тақ турыу, қандай ис болса көнлигиу, қәуип-қәтерден бас тартпау. **Бас бәйги** — сыйлық, мийнетинин жеңиси, гүреске шыққан бас палуанға, топтан озған жүйрикке берилетуғын биринши байрақ. ... *бас бәйгиге* бир гилем алды (газетадан). **Бас палуан** — тойда, жыйында, мерекеде гүреске түсиушилердің ең таңлаулысы, атақлысы. **Бас урыу** — биреудің алдына барып жығылып жалынуу, жалбарынуу. Хан алдына келип дийқан *бас урып* жалбарынды,... (ққ.х.е.). **Басы бос** — хеш ким ийелик етпеген, ески үрп-әдет бойынша ержеткен қызды ямаса ери жоқ хаялды биреуге атастырмаған, басы ашық қыз хәм хаял. ... бул хаялдың хәзиринше *басы бос*, ... (Қ.Аралбаев). **Бас-аяқ** — истің басы және де аяғы, барлық бары, жәми, барлығы болып. *Бас-аяғы* ғаррының берген кеңеси усы болды (Ө.Айжанов). **Бас байрақ** — ең жоқарғы саўға, сыйлық. Алпыс болды *бас байрағы*, Отыз болды салым хақы (Бердақ). **Бас-басы** — дара-дара, жеке-жеке, хәр қайсысы. ... «*бас-басына*, турымтай тусына» дегендей қаша баслады (Қ.Ирманов). **Бас жалмау** — басын алыу, басын жутыу, басына жетиу. Мына пейилиң турғанда, Ақылсыз тууған достым-ау, Өз басыңды жалмарсаң (Бердақ). **Бас-бүкил** — хәммеси, жәми, бәри, барлығы, биротала. Аяғы *бас-бүкил* истен шыққан (Сейтов). **Бас елши** — бир елге жиберилген басшы адам, еки ауылдағы

хәдийсени, җақияны келистириүши адам, басшы киси, басқарыүшы, елши. ... *бас елши* өзге болып аға жеңгесинин рийзалығын алып келди (К.Султанов). **Бас былғау** – шайқау, қозғау, шайқалыу. Тоғай шақырып *бас былғаған*, Жер бетине салып сая (И.Юсупов). **Бас жип** – хайуанаттың басына байланатуғын жип, арқан. ... сыйырдың *бас жибине* асылып Құлымбет бийдің ауылына шубырып киятыр (К.Султанов). **Бас айланыу** – мийи мең-зең болыу, мийи айланыу, ... я мениң *басым айланып*, есимнен кетип турман ба деп, ... үним шықпай қалыппан (А.Бекимбетов). **Бас қала** – ең үлкени, орайы. Сәлем Ташкент, меҳрибанлы *бас қалам*, Қарақалпақ бауырыңман әссалам (Т.Жумамуратов). Бас-көзге қарамау – басына, көзине қарамай, бас салып урыу, сабау, дуу-сыйына қарамау. Хожайындар *басқа-көзге қарамай*, Қамшы үстине қамшы урып (Өтеш). **Бас қонақ** – қонақлардың ишиндегі ең жасы үлкени, қәдирли, сыйлы адамы, тийкарғы қонақ адам. Ол бираздан бери көбинше чайдың җақтында үйиниң *бас қонағы* еди (Р.Тагор). **Бас қоспа** – жыйналыс, мәжилис, бирлесиу, шөлкемлесиу, уйымласыу. «Саламат ана хәм бала жылы» мүнәсибети менен өткерилген *бас қоспа* мәжилис бир қатар җазыйпаларды белгилеп берип, еле де тығыз ислесиуге тийкар жаратты (газетадан). **Бас қосыу** – биригиу, жәмлесиу, аўқамласыу. Еки жақсы *бас қосса*, Қыл өтпейди арадан (қ.қ.х.н.). **Бас қосысыу** – қ. бас қосыу. 35 жыл *бас қосқан* адамына ойласпастан Темирхан ата бир күни колхоздың баслығына арза етти (Т.Қайыпбергенов).

БАС II 1. муз. Еркеклердің ең пәс, жууан дауысы хәм сондай дауысқа ийе қосықшысы. **2.** Музыкалық шығармалардағы ең пәс дауыс, партия.

БАСА-БАС Хәр түрли машқаланың, жумыстың көп болыуы, басқа ислерге, нәрселерге қол тиймеу. Сол күни бир *баса-бас* болды дейсен, қоя бер енди (М.Нызанов).

БАСАЛАЙ ат. Тарыны хәм шигинди кептирип, кепегин айырмастан тартып писирилген суйық быламық, жарма. Буннан нан да ислейди. *Басалай* ишип ашыды кууық, Жаман ашлық болды быйыл (Бердак). Ишкениң *басалай* быламық, Бул исиң қалай шерменде (Өтеш).

БАСКЕТБОЛ ат. (ингл. basket — *себет, тор* + *balle — топ*) спорт. Командалық спорт түрі. Белгили бир бийикликтеги щитке орнатылған металл шеңберге жип тор бириктирилип, сол торға топ түсирип ойналатуғын ойын. Баскетбол майданы. Баскетбол ойнау. Баскетбол спорт жарысы. Солай етип, универсиаданың аймақлық басқышындағы спорттың *баскетбол* түрі бойынша бириншиликти карақалпақстанлы студент-жаслар қолға киргизди (газетадан). 19—21-сентябрь күнлери *баскетбол* бойынша қызлар арасында Дене мәденияты факультетиниң бириншилиги болып өтті (газетадан).

БАСКЕТБОЛШЫ ат. Баскетбол ойыны менен шуғылланыушы, баскетбол ойнаушы. Барлық *баскетболшыларды* бир жерге жыйнады (газетадан). *Баскетболшы* қызларымыздың қолға киргизген табыслары айрықша болды (газетадан).

БАСҚА р. 1. Басқа, бөтен, өзге. Ана тилим, сен *басқадан* айырмам (И.Юсупов). Бий *басқа* табаққа қолайласты, ... (К.Султанов). 2. Басқа адам, өзге адам. Қәпелимде жин көринип *басқа* жигитиң, Зып берипсең, шыр-пыр болып қалды бийшара (Т.Жумамуратов). 3. Бөтен жақ, басқа жақ, тәрәп, бағдар. Мийирхан, ... мениң не дейтуғынымды тез аңғарып, *басқа* жаққа бурды (Ө.Хожаниязов). ◇ **Басқа шығыу** — перзенттиң ата-ананың қолынан бөлек шығып кетиуи, өз алдына шаңарақ қурууы. **Өлимнен басқа** — басқа нәрсениң хәммеси, барлығы, жәми. *Өлимнен басқаның* ертеси жақсы (ққ.х.н.).

БАСҚАЛАНЫУ ф. Өз алдына бөлек шығыу, бөлеклениу, бөлек шығарып жибериу. Оның ата-анасынан *басқаланып* кеткенине коп уақытлар болды (Қ.Айымбетов).

БАСҚАЛАУ ф. Бөтенлеу, усамау. Киятырған адам сиз айтканнан *басқалау* көринеди (газетадан).

БАСҚАЛДАҚ ат. Кишкене дәрьяға, каналға, жапқа адамлардың жүрип өтиуи ушын исленген өткел, паяпыл. ... өлтирилген дәуиниң геүдесин айырылған қос жилиги шор

дәрьясына *басқалдақ* болып турған усайды (ққ.х.е). Не бир қыйын жерлерде, *Басқалдақсыз* өтеди («Қырқ қыз»).

БАСҚАЛЫҚ ат. Жатлық, бөтенлик, өзгелик, бөтен биреулік.

БАСҚАРМА ат. 1. Мәмлекетлик басқарыу системасындағы жоқары яки орта бууындағы ири шөлкем, орган. Өзбекстан Республикасы Президенти жанындағы Жойбарлау *басқармасы* миллий агентлиги (газетадан). ... республикамыз хәм Өзбекстан мусылманлары *басқармасы* басшыларына терең миннетдаршылық билдирди (газетадан). 2. Мәкеме, кәрхана, жәмәәт басқарыуы. Сениң бул жерде *басқармаға* асылыуын жөнсиз,... (газетадан). ...Арзымызды айтар едик, көре ғойсақ *басқарманы* (Т.Жумамуратов).

БАСҚАРЫҰ ат. 1. Мәмлекет тәрәпинен басшылық етиуши орган. Бизнес хәм *басқарыу* жоқары мектеби бағдарламалары бойынша оқыу ушын талабанларды таңлап алыу критерияларын белгилеу (газетадан). 2. ф. Басшылық етиу, ел бийлеу, жетекши болыу. Билимли болып журт *басқарады* (Ө.Хожаниязов). Ел *басқарған* адамның жаны таза, иси минсиз болыуға тийисли, ... (Ө.Айжанов). Төремурат туу услап, нөкерди *басқарса*, Есенгелди елден карыу-жарақ жыйнады (К.Султанов). 3. ф. Бир нәрсени жолға салыу, уйымластырыу, бириктириу, шөлкемлестириу. Оркестрди *басқарып* турған адам бул сөзге кеуил бөлмедиди (Н.Островский). 4. Жансыз нәрселерди, техникаларды *басқарып* хәрекетке келтириу, меңгериу. Пахтаның тәғдири бизлердин қолымызда, хәр ким өз тракторын шебер басқарыуы керек (К.Султанов). 5. Адамның өзін-өзи *басқарыуы*, қараслы болыуы, жетекши болыуы. Адамда кууаныш пенен қайғыны, ренжиуди орайлық нерв системасы-бас мий *басқарады* (А.Бекимбетов).

БАСҚАРЫҰШЫ ат. Басшылық етиуши, шөлкемлестириуши, меңгериуши. Басқа аўылдан келген адамлар кишкене болса да той *басқарыушының* қәтесин табыуға урынады (Н.Дәўқараев).

БАСҚАРЫҰШЫЛЫҚ ат. Шөлкемлестириүшилик, меңгериүшилик. Бунда Алтынгүл *басқарыұшылық* ұазыйпасын атқарар еди (газетадан).

БАСҚАША р. Өзгеше, басқа түрде, айрықша. Хәзир бул жерлерде тәбият көриниси дым *басқаша* (Қ.Айымбетов). Бул ұақыя *басқаша* болып шығайын деп тур (А.Бекимбетов).

БАСҚАШАРАҚ р. Өзгешерек, бөтенирек, басқарак, айрықшарақ. ... Қыяс жыраұдың вариантында бул ұақыялар *басқашарақ* («Мәспатша»). ... бизге етежақ жәрдеминиз азғантай *басқашарақ* болады (А.Бекимбетов).

БАСҚҰР ат. Кара үйдин ишинен айландырып орап қоятуғын, енли етип нағыслап тоқылған зат. Еки *басқурдың* ортасында мурынның қанындай кып-қызыл дизбе ууықлары бириктирип тур (С.Хожаниязов). Жүкти *басқурдан* асырып жыйнаған (Г.Изимбетов). ◇ **Ақ басқур, қызыл басқур** — басқурдың түрлери. Ендигиси кара үйдин *ақ басқуры қызылбасқурдың* ериси (Б.Бекниязова). Оннан төмен *ақбасқур*, Оннан төмен *қызыл басқур* (С.Хожаниязов).

БАСҚЫ кел. 1. Хәзил-дәлкек, күлки, хәзиллесиү, дәлкеклесиү. Бири *басқы* тауып, бири күлисип, *Басқының* астына түсти олақлар (Ж.Аймурзаев). — Карақалпақтың «ұахаҳасы», *басқысы* басын тасқа урғызбай жүрген, — деп тақыұаланады әкеси Ерназарға (Ш.Сейтов). 2. Хүжим, қысым, зорлық. Баярдың *басқысына* ушыраған адамлар куу далаға қарап қаңғырды (Ж.Аймурзаев). ◇ **Басқы табыу** — жууапкершиликке ушырау, бир нәрседен кәуетерлениу, сескениу, хаулығыу, өз басын алып қашыу. Әйне песин ұағында, Қалмақлар *басқы табады*, Айпарша үстем болады («Мәспатша»). Шыдамады, жауыз зымырап қашты, Ойламаған жерден таптылар *басқы* (Ә.Шамуратов).

БАСҚЫЛАНЫУ басқылау фейилинин өзлик дәрежеси. Олар желинған хәм *басқыланған* от-шөплерди жеуге мәжбүр болады (Қ.Ерманов). Жолдың үстинде *басқыланып* қалған катты қар цементтей болып, күн батар алдындағы қуяштын нуры менен жарқырап кетти (Х.Сейтов).

БАСҚЫЛАСЫУ басқылау фейилинин шериклик дәрежеси. Сәлемлесип, *басқыласып* аларсан, Дүньяның

кемлигин тез умытарсаң (И.Юсупов). Ырасында да, жигитлер бирин-бири *басқыласып*, хаяллар дәлкеклесип, жанағы жаман ауыз салып кеткен салқынды жылытып та, умыттырып та баратыр (Ш.Сейтов).

БАСҚЫЛАҰ I ф. Бир нәрсени жент етип қатты басыу, женшиу. ... жамбасқа жумсақ деп сүйригин жапырып *басқылай* бережаксаң (К.Султанов). Суу көплеп етке жабысып, *Басқылап* турды бөгетти (Б.Қайыпназаров).

БАСҚЫЛАҰ II ф. Адамлардың бир-бири менен хәзиллесіуи, күлисиуи, уахахаласыуы, шад болып отырыуы. Бир неше жас жигитлер уақытлы-уақытсыз топарласып, бирин-бири *басқылап*, шақалақласып күлисип, отырыспалар қурып жүриуди әдет еткен еди (Қ.Айымбетов). Бирин-бири *басқылап* уахаханы салып, кең даланы басына көтерип киятыр (Н.Дәуқараев). *Басқыласып* күлки үсти-үстине, Кетти шағлап патефонның сести де (И.Юсупов).

БАСҚЫН ат. 1. Суудың жүдә көп муғдарда болыуы, суудын басып кетиуи, суу тасқыны. ... усы жылғы суу *басқыны* жақсы болмады (газетадан). 2. Бир нәрсениң көп болыуы, мол болыуы, зүрәәтли болыуы. Тайда туяқ қалмай хәмме *басқын* балыққа жүрип кеткен соң, ... (К.Султанов).

БАСҚЫНШЫ ат. Өзге журтты зорлық пенен басып алыушы, бастырып кириуши, бағындырыушы, талаушы, тонаушы. Бармасқа душпан қоя ма, *Басқыншы* журтқа тоя ма (Қ.Ирманов). Тис-тырнағына шекем қуралланған *басқыншылар* Москва қасында тумсығы уўылғаннан кейин, Кавказға қарай топылып, Сталинградқа бағдар алды (Ғ.Сейтназаров).

БАСҚЫНШЫЛАР ат. Баспашылар, бағындырыушылар, тонаушылар, талаушылар. Сол мәхәллери Хорезмнің елине монғол *басқыншылары* атланыс жасайды (ққ.х.е.). Шет ел *басқыншыларына* хәм езиушилерине қарсы гүресте қахарманлық тарийхы бар, ... (Қ.Айымбетов).

БАСҚЫНШЫЛЫҚ ат. Бағындырыушылық, зорлық етиушилик, басып алыушылық, қаратып алыушылық, баспашылық, тонаушылық, талаушылық, биреудин жерине басып кириушилик. Бул қандай *басқыншылық*? (Қ.Ирманов).

Басқыншылық хәрекетлер халыққа хайуанларша азап-ақырет бериў менен алып барылды (З.Насруллаева). *Басқыншылық* етиўге, Арысланнан қорқады («Қырк қыз»).

БАСҚЫШ ат. 1. Төменнен жоқарыға минип түсиў ушын аяқ салатуғын, басатуғын текше, миндирги. Жоқарғы полқаға шығатуғын зәңгиниң төменги *басқышында* еки жигит сөйлесип тур (Н.Дәўқараев). Баслық кеңсениң сыртқы есигиниң алдындағы *басқышқа* шықты (Ө.Хожаниязов).

2. Тарийхый, мәдений-руўхый, социаллық-экономикалық раўажланыўдың белгили бир дәрежеси, дәўири. Бул шайырлардың творчествосы аркалы қарақалпақ әдебияты жаңа *басқышқа* көтерилди (Б.Исмайлов). Пытыраңқы жарлы аўыллар турмыстың жаңа *басқышына*, колхозға кириўге жалпыламай бет бурған дәўир (Қ.Досанов). 3. Дәреже. Этап. ... бул команда район *басқышында* 1-орын, Республика *басқышында* 3-орынды ийелеўге миясар болды (газетадан). 4. Белгили бир тутас, ис-хәрекетти әмелге асырыўдың айырым-айырым дәўирлери. 5. биол. мед. Биологиялық раўажланыў дәўири.

БАСҚЫШЛЫ кел. Басқышы бар, минип түсетуғын, текшелери, миндиргилери бар. Шәрдәреге *басқышлары* аркалы көтерилдик (Қ.Айымбетов).

БАСҚЫШПА-БАСҚЫШ Белгили бир басқышларда, дәўирлерде, избе-из түрде. Экономиканың басқышпа-басқыш раўажланыўы. ... ғәрезсизлик жылларында меншиклестириў барысы Өзбекстанда избе-излик пенен *басқышпа-басқыш* әмелге асырыла баслады («Өзбекстан тарийхы»). ...жоқары оқыў орынларының материаллық-техникалық базасын *басқышпа-басқыш* беккемлеп барыў ... (газетадан). Аймақларымызда узақ мүддетли, женилликли кредитлер бериў тийкарында көп қабатлы турақ жайлар *басқышпа-басқыш* қурылмақта (газетадан).

БАСЛАМА ат. Белгили бир нәрсениң, истиң басламасы, басы, ең дәслеппи басланған ўағы. Женис тойы буның уллы *басламасы* (Г.Есемуратов). *Басламаңызды* шын жүректен

қарсы аламан (А.Бекимбетов). Сол жұмысты алып қолға, Бул тек истиң *басламасы* (И.Юсупов).

БАСЛАМАҰ ф. 1. Иске, сөзге ямаса бир нәрсеге кириспеу, хәрекетке келмеу, кол урмау, сөйлемей. Қызлардың сөз *басламайтуғынын* билген Шерип, ... (Қ.Ирманов). Исти бул жерден *басламау* керек (Н.Островский). 2. Өсимликлердин бас шығармауы, басламағаны. *Басламаған* майса көк қамыс жапырақлары сытырласып сығасып тур (Т.Қайыпбергенов).

БАСЛАНҒЫШ кел. 1. Дәслепки, баслапқы. ... балалар *басланғыш* мектепте билим алады (газетадан). Таңлауға ағзаларының саны жүзге хәм жүзден жоқары болған тарауға қараслы *басланғыш* шөлкемлер қатнасты (газетадан). Институт хаял-қызлар комитетинин *басланғыш* шөлкеми жанындағы клуб, орай, дөгереклеринин таярлаған көргизбеси тамашагөйлерге инам етилди (газетадан). 2. Ең әпиуайы, элементар. Басланғыш физика.

БАСЛАНЫҰ баслау феиилинин өзгелик дәрежеси. Ал, қарақалпақ фольклорының көпшилигинин «Ноғайлы елинде» — деп *басланыуының* негизи усыннан (Қ.Мәмбетов).

БАСЛАҰ ф. 1. Кирисиу, баслау ... сабақ жана ғана *басланып* еди. олар да кирип келди (газетадан). Бөлки Шынғысханның ақылғөй кеңесшилеринин бири болған Майқы бийден *баслайды* (Қ.Мәмбетов). 2. Изине ертиу, алда жүриу, басшылық етиу, жетекши болыу. Сәден ғарры балаларға жолды *баслап*, жабайы жигилдикке алып келди (газетадан).

БАСЛАҰШЫ ат. 1. Кирисиуши, баслап жибериуши. Сабақты *баслаушы* муғаллим де асығып-албырап класска кирип келди, хәмме орынларынан турып сәлем берди, ... (газетадан) 2. Изине ертиуши, алда жүриуши, басшылық етиуши, жетекши болыушы. Тилеген қыз бенен жигитке жолды *баслаушы* болып, аўылдан тоғайға қарай жүрип кетти (газетадан).

БАСЛАҰЫШ ат. 1. Дәслепки, баслапқы, басланғыш. *Баслауыш* билим — келешекке жол (газетадан). *Баслауыш* класс муғаллимлеринин форумы (газетадан). 2. Линг. Грамматикадағы гәптин бас агзасы. Гәптеги *баслауыш*

сөзлердің астын бір сызып шығыуды мұғаллим оқышыларға ескертті (газетадан).

БАСЛЫ кел. Негізгі, тийкарғы. *Баслы* мәселе – халықтың денсаулығын беккемлеу (газетадан). Тарихшылар бұның ең баслы себебі олардың сауашларда көп қырылғанлығы – деп биледи (К.Мәмбетов).

БАСЛЫҚ I ат. Белгили бір жоқары лауазымда хызмет атқаратуғын басқарушы рәсмий адам. Бұрынғы ауыл советтің *баслығы* Төребай армияға кетип, орнына жездем *баслық* болып еди (Г.Изимбетов). Хұрметли *баслық*, депо қурылысының бирден питип қалыуы сизге қалай тәсир етті? (М.Нызанов).

БАСЛЫҚ II ат. Етиктің қонышынан төменгі жағындағы аяқ кийімнің үсти бети. Солдаттың етигинің *баслығы* да суу болып қалыпты. (газетадан).

БАСЛЫСЫ қ. баслы.

БАСМА (түрк.). Шаш бояуы, краска.

БАС МИЙ қ. мий.

БАСПА ат. Книга, газета, журналларды бастырып шығаратуғын жер, мекеме. Быйылғы жылы *баспадан* мектеп оқышылары үшін оқу сабақлықтары шығарылды (газетадан). Усы жылы «Билим» *баспасы* төрепинен 86 атамадағы книга өнімлерин басып шығаруы режелестирілген (газетадан).

БАСПА-БАС р. Бир затты екінші бір затқа хеш нәрсесиз, үстемесиз, зыят нәрсе берместен аумастыруы. Мәтеке өз меншигиндегі атын колхоздың жылқы фермасына барып, *баспа-бас* аумастырып алды (газетадан).

БАСПАЙ ат. Тораңғылдың (жөнеуит ағаштың) ямаса жыңғылдың жиңишке шыбықтарынан дөңгелетип, екі басын ашық етип тоқылған зат. Балықшылар хәзир *баспай* менен балық аулауды баслады (газетадан).

БАСПАЙШЫ ат. Баспай тоқыйтуғын, ислейтуғын адам, киши. ... баспай тоқып отырған *баспайшы* да бизлер менен чай ишиуге келди (газетадан).

БАСПАҚ ат. Сыйырдың кишкене баласы, бузау. Муратбай оқыудан келиуден *баспағына* от әкелип салды (газетадан). *Баспақты* ушлап байлады, сыйырды сыртқа шығарып жиберди, соң атын ертледі (Ш.Сейтов).

БАСПАҚЛЫ кел. Баспағы бар, баспаққа ийе. *Баспақлы* сыйыр бердим (К.Смамутов).

БАСПАҚТАЙ кел. Баспаққа усаган, баспаққа тең, баспаққа меғзес. — Баланың дауысы шынжырға тасланып үріп турған минез-кулқы Базарбайдикинен де шатақ *баспақтай* нәхән ийт таманнан шықты (Ш.Сейтов).

БАСПАЛАУ ф. 1. Ауырлау, басымлау. Арбадағы жүклер сәл *баспалау* болып тур, ... (С.Мәжитов). 2. Зор келиу, басым келиу, пәтлирек келиу. ...сөзге келгенде Жумагүл Айжаннан *баспалау* келди.... (газетадан).

БАСПАЛДАҚ ат. қ. **БАСҚАЛДАҚ**

БАСПАНА ат. Тиришилик ететуғын жер, жасайтуғын үй, жай. ... көлдегі балықшылар да уақытша туратуғын болса да өзлерине жатып туратуғын бір қамыстан *баспана* ислеп алыпты (газетадан).

БАСПАНАЛАУ ф. Қәуип-кәтерден сақланыу, жанын қорғау. Командир солдатларға: — «*Баспаналайтуғын* жерди артиллерияның оғынан аман алып қалыуымыз керек», — деди (газетадан).

БАСПАНАЛЫ кел. Үй-жайлы, жасайтуғын, тиришилик ететуғын орын, жай. Жазы менен әйтеуір бір *баспаналы* болды ғой, ... (А.Бегимов).

БАСПАНАСЫЗ кел. Басында ылашығы жоқ, үйсиз, жайсыз. Бул жигит *баспанасыз*, қара басы жүрген бір зайыл (Қ.Айымбетов).

БАСПАСӨЗ ат. Уақты-уақты басылып шығарылатуғын газета-журналлардың улыума жыйынтығы. Бул жөнінде *баспасөзде де* уақты-уақты жәрияланып барылды, ... (Ө.Айжанов).

БАСПАХАНА ат. Книга, журнал, газетаны машина менен басып шығаратуғын өндирис орны, мәкеме. Екеуі бирден

баспаханада ислеп, олар хәзир жумыска жүдә жаксы үйренисип кетти (газетадан).

БАСПАШЫ ат. Орта Азия хәм айырым Азия мәмлекетлеринде контрреволюция бандасының қатнасыушысы. Талаушы, басып алыушы, душпан. Елес-капаста *баспашыларда* келип ауылға араласты (Қ.Ирманов). Биреулер оны дүньясына қызыкқан *баспашылар* қара жерге гүмиран етти десе, екінши биреулер өзиниң ислеген ауыр жынаятынан қорқып Парсыға я Гөне Үргенишке қашып кеткен деп шығарды (А.Бекимбетов).

БАСПАШЫЛЫҚ ат. Басып алыушылық, талаушылық, душпаншылық. Айырым адамлар *баспашылық* пенен шуғылланды (Қ.Аралбаев).

БАСПУКИЛ Биротала. Жайлау – үлкен бир магнит, мен соннан алыслаудағы темир мыйық едимдағы, *баспүкил* тартып алмағаны менен басымды сол магнит ауытқыта беретуғын еди (Ш.Сейтов).

БАССЕЙН ат. (фр. bassin – хәүиз). 1. Суу жыйналып туратуғын жер, көлшилик, хәүиз. Жер хәм суу *бассейнлеринен* мақсетсиз пайдаланып атырған тәбийғый хәм жасалма суу бассейнлерин хатлаудан өткеріу (газетадан.). 2. геогр. Бир көлге қуйған барлық көп сууларды және оның қуятуғынларын бириктирип турған аймақ. Волга дәрьясының *бассейни* ең ири бассейнлерден есапланады (газетадан). 3. геол. Жер асты байлықларының шығатуғын жери, орны, мәканы. Тас көмир *бассейнинен* көмир көплеп басқа жерлерге де кетип атыр (газетадан). 4. спорт. Жүзиу спорты ушын арнаулы исленген жасалма суу хәүизи, бассейн майданшасы. Нөкис қаласындағы *бассейнлерге* оқыушыларды алып барып, жүзиу бойынша да сабақлар өтилсе мақул болар еди (газетадан). Балалар спортын рауажландырыу қоры есабынан қалада бахасы 4,7 млрд. сумлық 25хII өлшемдеги хәүиз бенен *бассейн* хәм 18х30 өлшемдеги спорт зал қурылып, балаларымыздың спорт түрлери менен шуғылланыуына жаксы шараят жаратылды (газетадан).

БАССЫЗ кел. 1. Басы жок, бастан айырылган, жуда болган. *Бассыз* шабандоз (Майн Рид). 2. ауыс. Акылы жок, акылсыз, мийсиз. Акылсыз *бассыз*, — деп кемпир сөйлениуи менен сыртка шыгып кетти (кк.х.е.). 3. ауыс. Эдепсиз, мәдениятсыз, бийәдеп. Барып турган әдепсиз, *бассыз* екенсен, усындай да ислерди ислермисен, — деп Мәтеке кирип келди (К.Султанов).

БАССЫЗЛЫҚ ат. Эдепсизлик, көргенсизлик, тәртипсизлик, бийәдеплилик. Сениң бул ислеген ислериңниң хәммеси *бассызлық* ғой, — деди де Дүйсен Елмуратқа ашыулануы менен үйден шыгып, артына бурылып, карамастан кетип калды (газетадан).

БАС-СЫЙРАҚ ат. Ири хәм майда маллардың басы менен аяғы, малды сойғаннан кейин басы менен төрт аяғының бөлек алынуы. Дүканда малдың *бас-сыйрақлары* бөлек сатылып тур екен, — деп Есжан хаялына айта келди (газетадан).

БАССЫНБАҰ ф. Мисе тутыу, адам есабына алыу. Хеш уақытта өзиндей адамды *бассынбау* керек, сыйлап билиу керек, — деп ғарры жолаушыға өз нәсиятын айтты (кк.х.е.). сақ — Хеш ким *бассынбайды*. — Ақсақалдың дауысына каталлык енди (Ш.Сейтов).

БАССЫНЫҰ ф. Менсинбеу, мисе тутпау, адам есабына алмау. Әлийди пәжмүрделеу көрип, оның менен сөйлескенде мазақлап, Дүйсен хәр түрли дәлбек сөзлерди айтып, оны *бассынып* отырды (газетадан). Сен ырасы менен-ақ мени судланады деп, усы гәплерди *бассынып* айтып отырсаң ғой, мә судланар! (Ш.Сейтов).

БАСТА к. басында.

БАСТАН р. Әуелден, дәслептен, алдыннан, әдептен, әуел бастан, алды менен, алдын ала, алды бурын... Усыны *бастан-ақ* ислеу керек еди, — деп Сәлийма ашыулануы менен есикти тартып урып кетти (К.Султанов). ◇ **Бастан-аяқ** — бир нәрсениң басынан аяғына шекемги аралық, басынан аяғына шекем. Болган уақыяның хәммесин қалдырмастан, *бастан-аяқ* Мәтеке председателге баян етти (К.Султанов).

Бастан кешириу — болған уақыяны, хәдийсени өз турмысында көриу, өткериу. Сапар барлық қыйыншылықларды *бастан кеширип* келди (К.Султанов). Жетим де өзине боларлық қыйыншылықларды *бастан өткердим*, — деп баян етип отыр (Ж.Аймурзаев).

БАСТАҢҒЫ кел. Бир үйден ямаса бир ауылдан басқа жаққа биреудің қыдырып кеткенде, үйде ямаса ауылда қалғанлар жыйналысып, қыдырып кеткен адамның басы ауырмасын деген әдет бойынша сол қыдырып кеткен адамның үйинің есабынан писирип жейтуғын аұқат, тамақ. ас. Ғарры қыдырып кетиуден қоңсы-қобалары жыйналысып келип, Мәрзия кемпирдің үйинен *бастаңғы* етип аұқат жейтуғын еди (газетадан).

БАС ТОН кел. Турарлық, жетерлік, жеткиликли.... бул саған *бас тон* ғой, — деп Сәлийма Жәмийланың сөзин қууатлап қойды (К.Султанов).

БАСТЫРМА ат. Төрт қапталы ашық туратуғын, үсти бастырылған балкон сыяқлы адамлардың отыратуғын, жасайтуғын орны, жайы. Арқадағы *бастырма* беттен жат адамның қарлыққан сести шықты (А.Бекимбетов). Ағаш *бастырмалардың* да саны көп (Т.Қайыпбергенов).

БАСТЫРМАЛАТЫУ ф. Бир нәрсени болдырыу ушын күш салыу, зорлау, ауырманшылық түсиу, күшейиу. Мени көрип қасыма жууырып келди, — Кармақларың қайда, балык ушлауға барамыз ба? — деп *бастырмалатып* баратыр (К.Смамутов).

БАСТЫРМАЛАУ ф. 1. Үсти-үстине дүбей бериу, қыстастырыу, тезлетиу. — Бир жууап бермесеніз болмайды, — деп қудалар да Назлы кемпирди *бастырмалай* берди (К.Султанов). 2. Бастырма соғыу, қурыу.

БАСТЫРМАЛЫ кел. Үсти бастырылған. Минип баратырғанымыз да үсти *бастырмалы* «портовой» машин (М.Нызанов).

БАСТЫРЫНЫҒЫУ ф. Бастырынып уйқылап атырған адамның дем ала алмай туншығып шоршып ояныуы, түс көрип сөйлениуі, қорқып бақырыуы, анау-мынау

нәрселерди айтып сандырақлауы. *Бастырынығып* бақыра ояндым (Ж.Аймурзаев).

БАСТЫРЫНЫҒЫ ф. Көрпеге қаусырынып, оранып жатыу, бүркенип жатыу. Қанша *бастырынып* жатса да уйқысы келмеди,... (А.Бегимов). Жийемурат ыссыда *бастырынып* жата алмай, жаңа оянған кисиге усады (Т.Қайыпбергенев). Анау зәхәринди иш те *бастырынып* жат! (Ш.Сейтов).

БАСТЫРЫҒЫ ф. 1. Бир нәрсениң үстин, жүзин бастырып қойыу, қаусырыу, бүркеу, жабыу. Сол күни жер төлени *бастырып* алып, аұкатқа да тойдық (Ө.Айжанов). Қазанның қақпағы *бастырыулы* қайнап, пууы қазанның ернегиней шығып тур (С.Хожаниязов). 2. Баспадан китап шығарыу. Баяты «гүл» бүлбүлди уйқастырып, шатпақлап өзгертпей-ақ үш *бастырып* шығарды (И.Юсупов). 3. Материалды машинкадан шығарыу. Капитан машинистка қыздың қасына келип мынадай мазмунлы приказды айтып турып *бастырды* (А.Бекимбетов). 4. **Хұжим** жасау. ... 1714-жылы Хийұаның ханы Ядгархан Арабия сапарына кеткен уағында Араллы өзбеклериниң қууатлауы нәтийжесинде каракалпак ханы Ешим Мухаммедтиң Хийұаға *бастырып* киргени хақкында айтылады (К.Мәмбетов). **Атқа бастырыу** — аттың алдына салып айдау, қууы, сабау, урыу. Ғайратын қатаң тастырды, Өкшесин атқа *бастырды*, Суұпы-ийшанды айдады («Мәспатша»). ... *атқа бастырып*, желке шашынды жулғысы келеди. ... (Ө.Хожаниязов). **Шаңға бастырыу** — шаңды бурқыратып өтиу, шаңда қалдырыу, озып кетиу. Усы Аршан өзектиң жағасында той-мерекелер болғанда бай балалары үстимизден жорға сүрип өтип, *шаңға бастырып* өтетуғын еди (С.Хожаниязов). **Мөрин бастырыу** — белгили бир документти тастыйықлау ушын мөрин қойдырыу, бастырыу. Бийге жиберип, *мөрин бастырып*, пүткилле қатым етип алды (А.Бегимов). **Аяғын бастырыу** — кишкене балаларды, жанлы-жаныуарларды көтерип аяғын бастырыу, ауырыу адамның, жығылған адамның қолтығынан көтерип аяғын бастырыу, сүйеу. Жас бузау тентиреклеп кетсе оны тикейтти де *аяғын бастырып* сүйеди (Ө.Айжанов). **Мала бастырыу** —

айдалған жердин ири кесеклерин майдалап тегислеу, егиннин үстин уайранлап таслау, жапырыу. Сөйтип доңызға *мала бастырып*, Дәуеке писейин деп турған жүерисинен айырылды (Қ.Айымбетов).

БАСТЫРЫҰШЫ ат. Қандай да бир жумысты ислеуши, орынлаушы, питкериуши адам. Музларды ойып, ойылған музлардың орнына балықларды текшелеп жыйнаушы, *бастырыушыларды* тайын етти (А.Бегимов).

БАСШЫ ат. Белгили бир орынға, жерге, мәкемеге басшылық етиуши, баслық, басқарыушы, меңгериуши. Митинг басланды, *басшылар* сөз сөйледі (Қ.Айымбетов). ... ферма *басшысының* сөзин еситкен көпшилик силтидей бир тынып алды (Ж.Сейтназаров).

БАСШЫЛЫҚ ат. Жумыс алып барыушылық, меңгериушилик. Есенгелди сол күни ақшамы менен той жеп, күндизги қызығын баслау ушын мерекеге *басшылық* етпеге шығып кетеді (Қ.Айымбетов). Фермаға жанлы *басшылық* керек (Ө.Айжанов).

БАСЫБАЙЛЫ кел. Өзинин жеке басының ерки жоқ, биреуге гөрезли, биреуге меншикленген, қараслы. Болыс өзинин қарамағындағы мийнеткеш халықты өзинин *басыбайлы* құлларындай етип жумсады хәм қысты (Қ.Ирманов).

БАСЫҚЛЫҚ кел. Салдаманлы, өзін басып алған. Бизлердин хәр бир сорауларымызға терең ой хәм *басықлық* пенен жууап бериуши инсан сәўлеленеди (газетадан).

БАСЫЛДЫРЫҰ ф. Жениу, айыу, басым болыу, күшлирек келиу. *Басылдырып* барлық Саркоп жигитин, Байрақларды жат ел алып кетипти («Қырқ қыз»). Кимсини дүпендеп, кимсини шаншып, Көп ләшкерди *басылдырған* Әзберген (Бердақ).

МАЗМУНЫ

Алғы сөз	3
Сөзликтің қурылысы	9
Пайдаланылған сөзліклердің дизими	10
Шәртлі қысқартыулар	15
Шәртлі белгилер	18
Қарақалпақ әлипбеси	18
А	19
Ә	252
Б	300

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

Биринши том
А – Б (басылдырыў)

Толықтырылған екінши басылымы

Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкис — 2023

Редакторлары

Гүлистан Пирназарова

Операторы

Базаргүл Зиварова

Тех. редакторы

Света Қурбаниязова

Азат Хожамуратов

Оригинал-макеттен басыўға руқсат етилген уақты 19.05.2023

Кағаз форматы 60x90^{1/16}. Офсет усылында басылды.

Гарнитурасы — «Times». Көлеми 25,00 б/т., 20,00 есап б/т.

Жәми 1000 нускада. Бахасы шәртнама бойынша.

Буйыртпа №390.

AI №114 лицензиясы

«NISO POLIGRAF» ЖШЖ баспаханасында басылды.

Ташкент уәлаяты, Орта Чирчиқ районы.

«Оқ ота» МПЖ п. Машғал Марказий 1-уй.